“Zonder syndicaat is de beambte niets.”

100

jaar ACV Openbare Diensten

Arno Demeulemeester

“Zonder syndicaat is de beambte niets.”

100

jaar ACV Openbare Diensten

Arno Demeulemeester

INHOUD

Inleiding 5
1. Achtergrond 5
2. Dwarslijnen 16
Dank 24

De pioniersjaren (1890-1944) 25
1. De verruiming van de burgerlijke democratie 25
2. De groei van de openbare sector 27
3. Arbeidsomstandigheden en -voorwaarden 30
4. Ontstaan en groei van de het syndicalisme in de publieke sector 33
5. De eerste christelijke ambtenarenbonden 34
6. De Christelijke Bond van Beambten en Arbeiders in Openbare Dienst / Syndicat Chrétien du Personnel des Administrations Publiques (1921) 38
7. Strijd- en actiepunten 43
8. Naar een ambtenarenstatuut 45
9. Concentratie 48
10. Besluit 49

Uitbouw van het overlegmodel (1944-1960) 51
1. Heropbouw en conflict 51
2. De openbare sector tussen de bevrijding en de eenheidswet 52
3. Herstel, expansie en groeipijnen van een centrale: van CBAOD naar CCOD 59
4. Strijd- en standpunten 69
5. Besluit 81

De welvaartstaat op zijn hoogtepunt (1960-1974) 83
1. Het tijdperk van de economische expansie 83
2. De openbare sector 84
3. De CCOD en de andere vakbonden in openbare diensten 90
4. Strijd- en standpunten 100
5. Besluit 108

De intrede van het neoliberalisme (1974-1999) 109
1. Matigen en inleveren 109
2. De overheid in een nieuw jasje 112
3. De openbare sector in vogelvlucht 115
4. Syndicalisme in crisistijd 123
5. De strijd tegen de werkloosheid 126
6. Het syndicaal statuut 128
7. In het verzet tegen opeenvolgende besparingsgolven 132
8. Gelijke kansen 135
9. Besluit 137

De openbare diensten van vandaag (1999-2024) 139
1. Een krimpend centrum, kritische burgers en ‘een economisch knutselbeleid’ 139
2. De overheid in transitie 141
3. Overheidshervormingen in het nieuwe millennium 144
4. Onmisbaar openbaar: de overheidsvakbonden van de eenentwintigste eeuw 149
5. Besluit 157

Afkortingen 159
Bibliografie 163
Colofon 176

INLEIDING

1. ACHTERGROND

Met het belastinggeld dat de Belgische overheden innen, betalen ze vandaag ongeveer 1,1 miljoen werknemers. Dat is meer dan een vierde van alle tewerkgestelden in het land.[1] De ambtenaren voorzien in talloze, vaak essentiële behoeften van de bevolking. Leerkrachten geven les, militairen zorgen voor nationale veiligheid, politieagenten handhaven de openbare orde, trein-, tram- en autobusbestuurders vervoeren ons, groendiensten onderhouden de openbare ruimte, douaniers bestrijden smokkel, de VRT en de RTBF verzorgen de publieke omroep, de openbare zorgsector biedt hulp aan onder meer zieken en ouderen, enzovoort. Zelfs bedienaars van de erediensten vallen ten laste van de schatkist. In de loop der jaren hebben honderdduizenden arbeiders en bedienden die werkzaam zijn in de publieke sector, zich verenigd in vakorganisaties om zo in overleg te gaan met hun toch wel bijzondere (en machtige) werkgever. Ze ijverden voor een degelijk statuut, een rechtvaardige verloning en goede arbeidsomstandigheden, een behoorlijke sociale zekerheid, enzovoort.

Hoewel de syndicale strijd van het overheidspersoneel centraal staat in deze studie, hopen we dat onze analyse ook vensters opent richting een bredere sociale geschiedenis van die beroepsgroepen, een bijzonder relevant thema waaraan de Belgische historiografie echter tot nu nog nauwelijks aandacht heeft besteed. We verkennen daarom de arbeidsverhoudingen in de openbare diensten, de verloning van de overheidsmedewerkers, hun sociale positie en bescherming, hun maatschappelijke verbeelding en zelfperceptie. Hoe is het Belgische overheidsapparaat stapsgewijs gegroeid? Wie waren haar werknemers en wat waren hun taken? Hoe zijn de vakbonden in de openbare diensten ontstaan en hoe hebben ze inspraak verkregen? Wat zijn de kantelmomenten in de syndicale geschiedenis van de publieke sector? In dit werk proberen we een antwoord te bieden op die vragen. Chronologisch starten we onze analyse rond 1890, toen het syndicalisme in de openbare sector langzaam maar zeker opgang maakte.

De rode draad in het verhaal is de geschiedenis van ACV Openbare Diensten/CSC-Services Publics, de christelijke overheidsvakbond opgericht in 1921 als de Christelijke Centrale van Openbare Diensten/Centrale Chrétienne pour Services Publics. Vandaag verenigt die centrale ongeveer 160.000 werknemers uit de publieke sector en is ze een prominente sociale partner. In deze publicatie onderzoeken we hoe ACV Openbare Diensten en haar vele militanten de beroepsbelangen van haar leden heeft verdedigd en welke rol ze speelde in het sociaal overleg. Wat waren de belangrijkste doelstellingen, hoe en in welke mate werden ze bereikt? Ook de interne structuur en bijzondere karakteristieken van de vakcentrale en het profiel van de christelijke vakbondsmilitanten in de overheidssector komen aan bod. Bovendien gaan we in op de verhoudingen met de andere overheidsvakbonden, evenals op de wisselwerking met de andere vakcentrales en takken van de christelijke arbeidersbeweging. Ook de wijze waarop de Belgische christelijke overheidsvakbond zich internationaal manifesteerde komt aan bod.

Onze analyse is chronologisch gestructureerd. Het eerste deel beschrijft de voorgeschiedenis en wording van de christelijke overheidscentrale in de jaren 1890-1944, een betrekkelijk lange periode. In een tweede hoofdstuk worden de ontwikkelingen in de late jaren 1940 en 1950 uit de doeken gedaan. De snel groeiende centrale kon zich in die periode definitief manifesteren als sociale gesprekspartner. Het derde deel (1960-1974) beschrijft de bijzondere expansie van het overheidsapparaat en de syndicale werking tijdens de *golden sixties*. De definitieve goedkeuring van het syndicaal statuut voor de publieke sector in december 1974 wordt beschouwd als een belangrijke mijlpaal. In de daaropvolgende periode, ietwat tussen het midden van de jaren 1970 en het einde van de eeuw, onderging de samenleving een grondige gedaanteverandering die doorgaans met het epitheton neoliberaal wordt bedacht. In een laatste hoofdstuk (1999-vandaag) trachten we krachtlijnen te onderscheiden in de ontwikkeling van de overheden en de syndicale strijd van hun personeelsleden tijdens de voorbije twee decennia.

1 RSZ, *Loontrekkende tewerkstelling voor het vierde kwartaal*, s.l., 2021, p. 29. In het vierde kwartaal van 2021 waren er 4.040.448 personen aan het werk, waarvan 1.098.272 werkzaam in de overheidssector of in het onderwijs.

De hoofdstukken van dit onderzoeksrapport zijn enigszins gelijkaardig opgebouwd. We beginnen telkens met een beknopte schets van de algemene socio-economische en politieke context van de periode, gevolgd door een overzicht van de situatie in de verschillende segmenten van het overheidsapparaat en het syndicale landschap in de publieke sector. Vervolgens gaan we dieper in op de interne ontwikkelingen binnen de vakbondscentrale die we vandaag kennen als ACV Openbare Diensten. In elk hoofdstuk behandelen we de meest markante syndicale dossiers. Daarbij werden weloverwogen keuzes gemaakt: het was immers onmogelijk om een volledig overzicht van alle concrete strijd- en standpunten te bieden.

Vooraleer in te gaan op de dominante patronen of dwarslijnen in de geschiedenis van het overheidsapparaat en de werknemersorganisaties van de ambtenaren, willen we eerst even stilstaan bij enkele belangrijke begrippen en concepten die we zullen gebruiken. We belichten de overheidsdiensten die centraal staan in de analyse en staan stil bij de belangrijkste syndicale structuren en de bijzondere wijze waarop het sociaal overleg in de overheidsdiensten is georganiseerd.

Wat is een ambtenaar?

Die vraag lijkt eenvoudig te beantwoorden. Een ambtenaar is iemand die in dienst is van een overheid. Maar die omschrijving is bedrieglijk. Want afhankelijk van hoe men bepaalde structuren en instellingen juridisch (opgericht door de wetgever), financieel (gefinancierd door de begroting) of maatschappelijk (gericht op het algemeen belang) benadert zullen zij en hun personeel al dan niet worden gerekend tot de publieke sector.[2] De grensgevallen zijn legio, zoals bijvoorbeeld ondernemingen waarin de overheid een (kleine) meerderheidsparticipatie heeft, de gemengde intercommunales met private partners of concessiebedrijven die het recht hebben om overheidstaken uit te voeren. Het bepalen van het totale aantal ambtenaren is dan ook bij uitstek een politieke keuze. Bovendien is de definitie tijdsgebonden, omdat de grenzen van de openbare sector in de loop der tijd zijn verschoven. De afbakening en de structuur van de publieke sector hangen ook samen met nationale tradities, politieke en ideologische voorkeuren, de sterkte van het maatschappelijk middenveld, de socio-economische context, enzovoort.[3]

Dit alles geldt a fortiori voor de term ambtenaar. Die is ook bijzonder lastig te vertalen, wat vergelijkingen met andere landen bemoeilijkt. Sommige landen, zoals Frankrijk en Duitsland, maken een onderscheid tussen arbeiders-ambtenaren en ambtenaren die louter administratieve functies uitoefenen, tussen *fonctionnaires* en *employés*, *Beambte* en *Angestellte*. In Nederland worden topambtenaren soms ook functionarissen genoemd. In het Verenigd Koninkrijk omvat het begrip *civil servants* enkel de werknemers van de nationale overheid, terwijl de term *public servants* vooral verwijst naar het personeel van de lokale en regionale besturen.[4] Het begrip ambtenaar kan dus op heel verschillende manieren ingevuld worden. In dit boek gebruiken we het als een overkoepelende term voor een veelheid aan personeelsgroepen. Die diversiteit zetten we graag en aanhoudend in de verf. We stippen ook uitdrukkelijk aan dat het begrip slechts zelden de professionele identiteit markeert van de vele mensen die werkzaam zijn in de openbare diensten. Meestal identificeren die zich eerder met de specifieke taken die ze uitvoeren.

Is de Belgische ambtenarij/*fonction publique* groter dan in andere landen? Ook die vraag is niet zo gemakkelijk te beantwoorden. Omdat het begrip ambtenaar in de diverse natiestaten anders wordt ingevuld, hebben vergelijkende statistieken vaak maar een relatieve betekenis. “Il n’existe pas toujours de réelles conventions sur ce que serait un fonctionnaire”, schrijft historicus Émilien Ruiz. “Dans une perspective de longue durée, s’y ajoute le fait que, selon les configurations politiques et les moyens dont disposent les organismes statistiques, les définitions et modes de comptage varient avec le temps”.[5] Volgens de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO) was in 2019 bijna 20 procent van de werkende bevolking van België in dienst bij de overheid. Dat percentage komt overeen met het gemiddelde van de 38 lidstaten van de OESO. Het is wel opmerkelijk dat de Rijksdienst voor Sociale Zekerheid (RSZ) de tewerkstelling in de publieke sector hoger inschat dan de OESO, namelijk op 27 procent van het totale aantal

2 HONDEGHEM, A., *De deontologie van de ambtenaar: een explorerend onderzoek*, Leuven, 1985, p. 17-20.
3 HONDEGHEM, A. e.a., *Handboek bestuurskunde: organisatie en werking van het openbaar bestuur*, Brugge, 2017, p. 32.
4 RAADSCHELDERS, J. C. N., ‘Changing European Ideas about the Public Servant : A Theoretical and Methodological Framework’ in SAGER, F. en OVEREEM P. red., *The European Public Servant: a Shared Administrative Identity?*, Colchester, 2015, p. 19.
5 RUIZ, É., ‘Pour une approche comparée du “nombre des fonctionnaires” : propositions à partir du cas des États-Unis, de la France et du Royaume-Uni’, *Histoire & Mesure*, nr. 2, 2021 (35), p. 134.

FIGUUR 1
DE OMVANG VAN HET BELGISCHE AMBTENARENAPPARAAT IN VERGELIJKING MET ANDERE OESO-LANDEN*

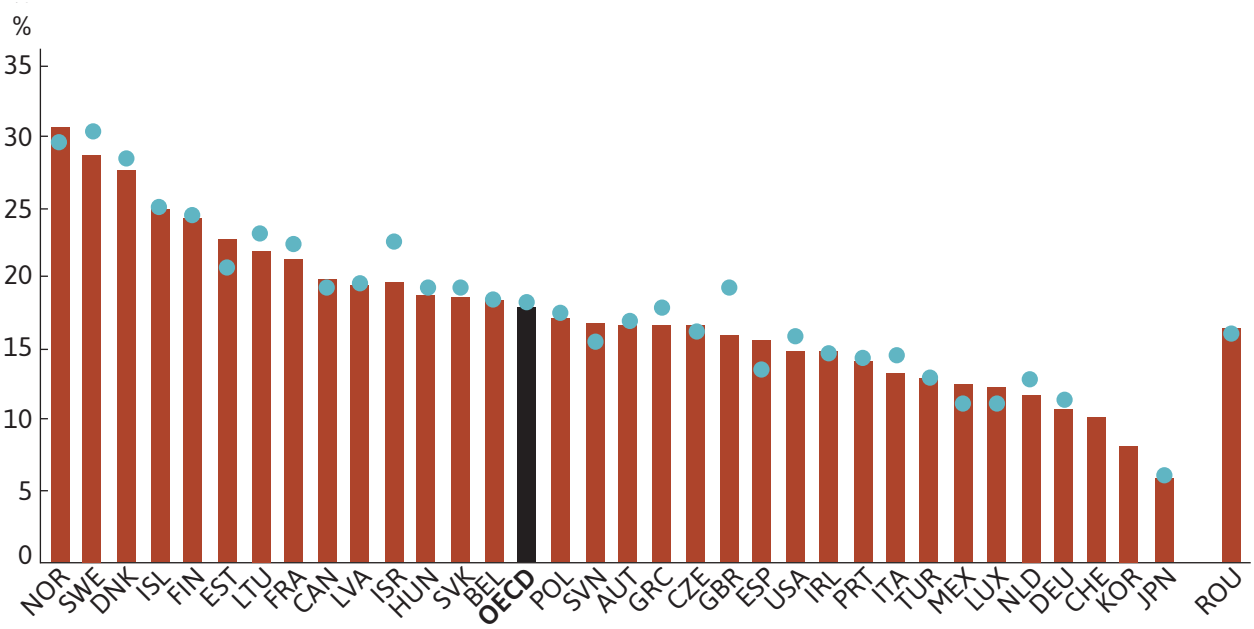

* RAADSCHELDERS, J. C. N., 'Changing European Ideas about the Public Servant : A Theoretical and Methodological Framework' in SAGER, F. en OVEREEM P. red., *The European Public Servant: a Shared Administrative Identity?*, Colchester, 2015, p. 19.
Source: OECD National Accounts Statistics (database). Data for Iceland, Japan, Korea, Mexico, Switzerland, Turkey and the United States are from the International Labour Organization (ILO), ILOSTAT (database), Public employment by sectors and sub-sectors of national accounts.
● 2007
■ 2019

werknemers in België.[6] Volgens de OESO hadden de Scandinavische lidstaten in 2019, alvast in termen van tewerkstelling, de grootste publieke sector. In Noorwegen, Zweden en Denemarken is immers bijna 30 procent van de werkende bevolking in dienst van de overheid. In Japan en Zuid-Korea, de landen met de kleinste overheidssector, was dat respectievelijk slechts 6 en 8 procent.[7] [Figuur 1]

De belangrijkste personeelsgroepen in vogelvlucht

Het personeel van de openbare diensten wordt doorgaans gerekend tot de publieke, openbare of quartaire sector. Die omvat ook het personeel van de niet-commerciële privéwerkgevers, zoals bijvoorbeeld vzw's. Die laatste personeelsgroepen laten we buiten beschouwing in onze analyse. De werknemers van de hieronder opgesomde openbare diensten staan wel centraal.

De **federale en programmatorische overheidsdiensten** zijn de centrale administraties van de federale staat België. Tot 2001 heetten de FOD's ministeries. Een buitenbeentje, het Ministerie van Defensie, heeft de oude term in haar naam behouden. Binnen die diensten zijn er twee horizontale FOD's, namelijk de FOD Kanselarij van de Eerste Minister en de FOD Beleid en Ondersteuning. Die staan volledig ten dienste staan van de andere FOD's. Programmatorische federale overheidsdiensten (POD's) richten zich op specifieke maatschappelijke kwesties en bestaan in principe maar gedurende één legislatuur. Momenteel (2022) zijn er twee POD's, één voor Maatschappelijke Integratie, Armoedebestrijding en Sociale Economie en een andere voor Wetenschapsbeleid. Verder worden ook diverse wetenschappelijke, kunst- en cultuurinstellingen gerekend tot de federale overheidsdiensten.

6 De OESO definieert "*general government employment*" als "*employment in all levels of government (central, state, local and social security funds) [including] core ministries, agencies, departments and non-profit institutions that are controlled by public authorities*". Die OESO-definitie kan de afwijkende RSZ-cijfers waarschijnlijk helpen verklaren. Zoals eerder vermeld werkte volgens de RSZ 27,18 procent van alle werknemers in het vierde kwartaal van 2021 in de overheidssector of het onderwijs.

7 OECD, *Government at a Glance 2021*, Parijs, 2021, p. 101.

De FOD Financiën is met 20.347 personeelsleden (eind 2021) een van de grootste federale departementen.[8] Binnen die overheidsdienst is de Algemene Administratie Douane en Accijnzen de derde grootste administratie.[9] Die afdeling is verantwoordelijk voor het controleren en innen van invoerrechten, accijnzen en BTW bij invoer, en het in beslag nemen van illegaal ingevoerde producten zoals wapens en drugs. Een andere grote werkgever onder de federale overheidsdiensten is de FOD Justitie (ongeveer 24.987 werknemers eind 2021).[10] De FOD Justitie beheert onder meer de Belgische gevangenissen, waardoor het een aanzienlijk aantal penitentiair bewakingsassistenten (cipiers) in dienst heeft. In 2016 werkten ongeveer 9.277 effectieven (waarvan 7.693 bewakingsagenten/techniekers) in de 35 penitentiaire instellingen in België. In datzelfde jaar bedroeg de gemiddelde gevangenispopulatie 10.619.[11]

De functioneel gedecentraliseerde diensten of instellingen van openbaar nut (ION's), in de volksmond beter bekend als de **parastatalen**, zijn een reeks uiteenlopende structuren met een zekere mate van autonomie, afhankelijk van het type. Vaak hebben ze ook een eigen rechtspersoonlijkheid. Klassieke voorbeelden hiervan zijn de openbare instellingen van sociale zekerheid, zoals de RVA en de RSZ. Sommige huidige autonome overheidsbedrijven zoals NMBS, bpost, Proximus of VRT werden vroeger ook tot de parastatalen gerekend.

Het personeel van de FOD's, POD's, wetenschappelijke instellingen, de (meeste) parastatalen en de openbare instellingen van sociale zekerheid (OISZ) vormt samen het federaal administratief openbaar ambt. Eind 2021 waren er ongeveer 153.684 werknemers in dienst bij de federale overheidsdiensten, -instellingen en -bedrijven.[12] Hun geschiedenis, werking en structuur zijn soms al in detail bestudeerd en beschreven.[13]

Ook de **gemeenschappen en gewesten** hebben hun eigen centrale administraties, agentschappen en diensten. De Vlaamse overheid heeft tien ministeries. De Service public de Wallonie, de Waalse overheidsadministratie, omvat een Secretariaat-generaal, een Algemene Directie voor de Begroting, de Logistiek en Informatietechnologie, en zeven operationele Directoraten. De Duitstalige Gemeenschap en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest beschikken eveneens over hun eigen ministeries. Met drie gewesten en drie gemeenschappen kent België in totaal zes regeringen.[14] Als de Franse Gemeenschapscommissie met haar bijzondere en specifieke statuut, wordt meegeteld, komt het totaal zelfs op zeven.[15] De besturen, diensten en instellingen van de gewesten en gemeenschappen hadden eind 2019 samen 120.386 medewerkers in dienst.[16]

Het personeel van de onderwijssector, defensie en de rechterlijke orde wordt vaak aangeduid met de term **speciale korpsen**. Hoewel die sectoren minder geassocieerd worden met ambtenarij dan de ministeries, stellen ze toch veel meer mensen tewerk.

Onderwijs is veruit de grootste sector onder de speciale korpsen. België heeft een kennisintensieve economie en een hoogopgeleide bevolking. In het schooljaar 2020-2021 waren er alleen al in Vlaanderen 1,2 miljoen leerlingen in het basis- en secundair onderwijs en nog eens 260.000 in het hoger onderwijs.[17] Eind 2021

8 'Federale en programmatorische overheidsdiensten', *FOD Beleid en Ondersteuning*, https://infocenter.belgium.be/nl/statistieken/federale-en-programmatorische-overheidsdiensten. Geraadpleegd op 30 augustus 2022.
9 FOD Financiën, *Jaarverslag 2021*, Brussel, s.d., p. 10.
10 FOD Justitie, *Jaarverslag 2021*, Brussel, s.d., p. 33.
11 FOD Justitie, *Jaarverslag 2016 Directoraat-generaal Penitentiaire Inrichtingen*, Brussel, s.d., p. 6, p. 56. Over het vakbondswezen in de gevangenissen, zie NEIRYNCK, L., *Van cipier tot vakbondslijder. Een eigenzinnige visie na 35 jaar ervaring in de Belgische gevangenissen*, Gent, 2018.
12 RSZ, *Loontrekkende tewerkstelling*, p. 29.
13 Noemenswaardig zijn VAN DEN EECKHOUT, P. en VANTHEMSCHE, G. red., *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België: 19e-21e eeuw*, I, Brussel, 2017; YANTE, J.-M. en TALLIER P.-A. red., *Gids van de instellingen van openbaar nut in België*, 3 dln., Brussel, 2008.
14 Het gaat om vijf deelstaatregeringen en één federale regering. De Vlaamse Gemeenschap en het Vlaams Gewest vormen samen één regering.
15 De Franse Gemeenschapscommissie is bevoegd voor de instellingen van het Brussels Gewest die tot de Franse Gemeenschap behoren. Zie: 'Franse Gemeenschapscommissie (COCOF) — Région bruxelloise - Brussels Gewest', *Brussels Hoofdstedelijk Gewest*, https://be.brussels/over-het-gewest/gemeenschapsinstellingen-in-brussel/cocof. Geraadpleegd op 2 mei 2023.
16 RSZ, *Loontrekkende tewerkstelling*, p. 29.
17 Vlaams Ministerie van Onderwijs en Vorming, *Statistisch jaarboek van het Vlaams onderwijs schooljaar 2020-2021*, Brussel, 2022.

waren er in heel het land 416.157 personen werkzaam in de sector.[18] In 2019 ging ongeveer 11,8 procent van de totale overheidsuitgaven naar onderwijs.[19] Toch hebben schoolbesturen volgens Katholiek Onderwijs Vlaanderen tussen 2008 en 2022 te maken gehad met een koopkrachtverlies van 20 tot 40 procent.[20] Volgens de organisatie krijgen de scholen te weinig werkingsmiddelen om hun doelstellingen te behalen.

Hoewel het Belgische **leger** de tweede grootste werkgever is onder de speciale korpsen, is het relatief klein in omvang en heeft het momenteel te kampen met een personeelstekort. Defensie wil in 2030 ongeveer 29.000 militairen in dienst hebben en onderneemt momenteel verschillende initiatieven om de aantrekkelijkheid van het beroep te verhogen.[21]

De **rechterlijke orde** is de kleinste werkgever van de drie speciale korpsen. In 2019 werden er meer dan een miljoen nieuwe rechtszaken gestart bij de verschillende hoven en rechtbanken, waarvan bijna de helft bij de vredegerechten.[22] Desondanks werkt er slechts een relatief klein aantal mensen bij de verschillende rechtbanken en hoven. Eind 2021 telde de Belgische magistratuur 2.549 werknemers en hadden de griffies en parketten 8.254 mensen in dienst.[23]

Steden en provincies zijn verantwoordelijk voor een breed scala aan diensten en faciliteiten, zoals toerisme, bibliotheken, sportcentra, jeugddiensten, groendiensten, zwembaden, stadsarchieven, begraafplaatsen en meer. Die diensten worden doorgaans volledig op plaatselijk of regionaal niveau georganiseerd. De lokale besturen omvatten ook de OCMW's en de intercommunales, intergemeentelijke structuren die instaan voor huisvuilverwerking, drinkwater- en elektriciteitsvoorziening en tal van andere taken van gemeenschappelijk belang. In de loop der jaren is het aantal taken van de lokale besturen sterk toegenomen. Eind 2021 werkten er 343.427 mensen voor de Belgische gemeenten en 15.869 voor de provincies.[24]

Werken voor de overheid

De structuur van de publieke sector in een bepaald land is het resultaat van een lang historisch proces, dat vaak werd beïnvloed door socio-economische en politieke overwegingen, technologische ontwikkelingen en maatschappelijke behoeften. Hoewel er soms transnationale kruisbestuiving plaatsvond, zijn er dus aanzienlijke verschillen tussen het ambtenarenapparaat van verschillende westerse landen. Ook dat van België heeft een unieke structuur en voorgeschiedenis. We staan hier even stil bij enkele bepalende kenmerken.

Er bestaan twee categorieën van tewerkstelling in de openbare sector: contractueel en statutair. De rechtspositie van beide personeelsgroepen is volledig verschillend. Statutairen zijn immers vast benoemd en moeten een selectieprocedure doorlopen om aangenomen te worden. Contractuele personeelsleden worden daarentegen via wederzijds akkoord aangeworven. Er zijn echter nog andere verschillen, bijvoorbeeld wat betreft promotiekansen, ontslagregeling, ziekteverlof, vakantie- en pensioenregeling, en de bevoegdheid van rechtbanken in geval van conflict.

De statutaire tewerkstelling in overheidsdienst heeft zich in de loop der jaren ontwikkeld op basis van enkele dominante opvattingen over de rol van de ambtenarij in de samenleving. Zo groeide er een consensus dat de werkzekerheid van ambtenaren gegarandeerd moet worden om continue en uniforme dienstver-

18 Waarvan 246.746 werknemers afhankelijk van de Vlaamse Gemeenschap, 147.640 afhankelijk van de Franse Gemeenschap, 2.415 afhankelijk van de Duitstalige Gemeenschap en 19.356 afhankelijk van het Vrij/Internationaal onderwijs. Zie: RSZ, *Loontrekkende tewerkstelling*, p. 29.

19 'Waar vloeien uw belastingcenten naartoe?', *De Tijd*, https://www.tijd.be/politiek-economie/belgie/algemeen/waar-vloeien-uw-belastingcenten-naartoe/10336777.html. Geraadpleegd op 2 mei 2023.

20 'Scholen verliezen 300 miljoen euro door aanhoudende besparingen', *Katholiek Onderwijs Vlaanderen*, https://www.katholiekonderwijs.vlaanderen/scholen-verliezen-300-miljoen-euro-door-aanhoudende-besparingen. Geraadpleegd op 2 mei 2023.

21 'De regering keurt het voorontwerp van de militaire programmeringswet uit het STAR-plan goed', *Ministerie van Defensie*, https://beldefnews.mil.be/regering-keurt-voorontwerp-militaire-programmeringswet-star-plan-goed/. Geraadpleegd op 2 mei 2023.

22 FOD Justitie, *Justitie in cijfers: 2015-2019*, Brussel, s.d, p. 7.

23 'FOD Justitie – Griffies en parketten', *FOD Beleid en Ondersteuning*, https://infocenter.belgium.be/nl/statistieken/fod-justitie-griffies-en-parketten. Geraadpleegd op 17 oktober 2022; 'FOD Justitie – Magistratuur', *FOD Beleid en Ondersteuning*, https://infocenter.belgium.be/nl/statistieken/fod-justitie-magistratuur. Geraadpleegd op 17 oktober 2022.

24 RSZ, *Loontrekkende tewerkstelling*, p. 29.

FIGUUR 2
HET VERSCHIL TUSSEN STATUTAIR EN CONTRACTUEEL PERSONEEL

STATUTAIR	CONTRACTUEEL
Eenzijdig opgelegd, eenzijdig gewijzigd	Arbeidsovereenkomst gesloten met wederzijds akkoord, wijziging enkel door onderling akkoord
Loopbaanmogelijkheden	Beperktere loopbaan
Geschil → Raad van State (kan onwettige beslissingen vernietigen)	Geschil → Rechtbanken en Hoven
11,05 procent RSZ-inhouding (geen werkloosheidsverzekering en verzekering voor arbeidsongeschiktheid wegens ziekte)	13,07 procent RSZ-inhouding
Ambtenarenpensioen	Pensioen privésector + tweede pijler (verschillend naar gelang werkgever)

FIGUUR 3
DE VERHOUDING VAN CONTRACTUELEN TOT HET TOTALE AANTAL AMBTENAREN IN DE BELGISCHE OVERHEIDSSECTOR*

	AMBTENAREN	CONTRACTUELEN	% CONTRACTUELEN
1990	587.630	359.142	38%
2010	591.414	497.478	45%
2021	541.604	556.668	51%

* HAMELINCK, L., DE BRUYCKER, M. en JANSSENS, B., *Onmisbaar openbaar: Een blik op de rol, het belang, de werking en de toekomst van de openbare sector*, Brussel, 2011, p. 277; RSZ, *Loontrekkende tewerkstelling*, p. 29.

lening te kunnen bieden. De vaste benoeming biedt immers bescherming tegen politieke beïnvloeding en garandeert dat overheidspersoneel niet zomaar ontslagen kan worden als gevolg van politieke willekeur, controverses of wijzigingen in de samenstelling van het bestuur. Aan het ontslag van een vast benoemd ambtenaar gaat een lange en grondig gecontroleerde procedure vooraf. Toch (en ietwat paradoxaal) biedt de vaste benoeming de overheden ook veel flexibiliteit, want de arbeidsvoorwaarden van het statutaire personeel kunnen eenzijdig gewijzigd worden. Dat laat de overheden toe om zonder herziening van personeelscontracten hele diensten te herstructureren of zelfs af te schaffen. Bij contractuele personeelsleden moet daarentegen rekening worden gehouden met hun opzegtermijn.[25] De rechtspositie en arbeidsvoorwaarden van de werknemers in de overheidssector zijn voortdurend in beweging. Dat geldt eveneens voor de verhouding tussen het aantal vast benoemden en contractuelen. [Figuren 2 en 3]

De overheid is een unieke en uiterst invloedrijke werkgever. Tot op zekere hoogte heeft ze de bevoegdheid om het juridische kader vast te stellen waarbinnen ze mensen aanwerft, beloont, sociaal beschermt, ontslaat, enzovoort. Bovendien creëert de overheid het kader waarbinnen het sociaal overleg plaatsvindt met de belangenorganisaties van haar personeel en kan ze ook ingrijpen in syndicale acties door bijvoorbeeld minimale dienstverlening te eisen. Het is echter belangrijk op te merken dat de overheid niet als één entiteit optreedt; er bestaat geen representatieve organisatie die namens alle werkgevers in de publieke sector spreekt, in tegenstelling tot de werkgeversverenigingen in de private sector.[26]

In West-Europese landen en de Verenigde Staten worden traditioneel twee verschillende systemen gebruikt voor het selecteren en het rekruteren van ambtenaren: het taakgerichte systeem en het loopbaan- en ranggerichte systeem. Een taakgericht rekruteringssysteem wordt meestal geassocieerd met de Verenigde Staten. Hierbij wordt er geselecteerd en aangeworven op basis van specialisatie, en wordt er weinig belang gehecht aan behaalde diploma's. Rekrutering kan in principe op elke leeftijd plaatsvinden. In een loopbaangericht systeem, zoals in Frankrijk, België of Groot-Brittannië, wordt daarentegen gerekruteerd

25 'Zijn vaste benoemingen uit de tijd?', *Visie-ACW* (29 maart 1996).

26 HAMELINCK, DE BRUYCKER en JANSSENS, *Onmisbaar openbaar*, p. 287.

in categorieën op basis van opleidingsniveau. Promotie vindt plaats binnen de categorie.[27] Louis Camu (1905-1976) wordt beschouwd als de grote architect van het gesloten loopbaansysteem voor ambtenaren in België. In dat systeem worden ambtenaren aangeworven in de laagste graden en kunnen ze via interne promotie doorgroeien naar hogere posities in de hiërarchie.[28] Het *merit*-principe is hierbij cruciaal: wie de hoogste graden bereikt, moet dat doen op basis van bekwaamheid en verdiensten. Dat staat in schril contrast met het *spoils*-systeem, dat vandaag nog deels wordt toegepast in de Verenigde Staten. Daar doet een president bij het begin van diens ambtstermijn tal van politieke benoemingen voor topfuncties, waarbij het mandaat van de betrokken ambtenaren samenvalt met dat van de president. Ook in België zijn topbenoemingen in zekere mate gepolitiseerd.[29]

De zin of onzin van een apart statuut voor ambtenaren is vandaag een delicaat politiek twistpunt. In veel landen lijkt de vaste benoeming op de helling te staan. In de debatten komen vaak dezelfde argumenten aan bod. De Finse professor in Overheidsmanagement Cristoph Demmke heeft ze in 2010 samengevat. [Figuur 4]

FIGUUR 4
ARGUMENTEN PRO EN CONTRA EEN APART STATUUT VOOR AMBTENAREN*.

PRO

- De aard van het werk verschilt: ambtenaren beschikken over aanzienlijke macht en verantwoordelijkheden in domeinen als rechtspraak, defensie, politie, enzovoort.
- Ambtenaren moeten handelen volgens een specifieke ambtelijke ethiek en deontologisch kader en moeten hun taken eerlijk en onpartijdig uitvoeren.
- Het ambtenarenapparaat moet zoveel mogelijk beschermd worden tegen politieke beïnvloeding en willekeur.
- De stabiliteit van de overheid moet verzekerd blijven.
- De traditionele aparte status van ambtenaren zorgt voor performante openbare diensten. De hervormingen van de laatste jaren leiden tot nieuwe problemen.

CONTRA

- De taken van ambtenaren zijn niet per se meer of minder specifiek of waardevol dan die van werknemers in de privésector. Het begrip van algemeen belang is vaag en moeilijk te definiëren. Specifieke vereisten kunnen worden opgenomen in een gewone arbeidsovereenkomst.
- Traditionele publieke tewerkstelling leidt tot problemen (te veel rigiditeit, lange en complexe aanwervingsmethodes, weinig resultaatgerichtheid, enzovoort).
- De grens tussen de private en publieke sector vervaagt steeds meer.
- De contractualisering van de laatste decennia leert dat de prestaties van contractuelen niet wezenlijk verschillen van de prestaties van vast benoemden.
- Efficiënte openbare diensten vereisen vooral een goede administratieve cultuur, juridische correctheid, openheid, controleerbaarheid en goede arbeidsomstandigheden. Organisatorische en structurele verschillen met de privésector zijn minder belangrijk.
- Een ambtenarenstatuut kan soms duurder uitvallen dan een gewone arbeidsovereenkomst.

* Tabel op basis van DEMMKE, C. en MOILANEN, T., 'Future of the Civil Service – Do we still need civil servants?' in *Civil Services in the EU of 27: Reform Outcomes and the Future of the Civil Service*, Frankfurt, 2010, p. 221-243; HONDEGHEM, A., 'Specificiteit van personeelsmanagement in de publieke sector', *Personeelsmanagement in de Overheid*, Onuitgegeven cursus, KU Leuven, 2022.

27 DEPRE, R., *De vorming van leidinggevende ambtenaren in België en Frankrijk*, Brussel, 1966, p. 24-29.
28 HONDEGHEM, A., *De loopbaan van de ambtenaar. Tussen droom en werkelijkheid*, Leuven, 1990, p. 162.
29 HONDEGHEM e.a., *Handboek bestuurskunde*, p. 343-346.

Er lijken grote veranderingen op til wat het ambtenarenstatuut in België betreft. Aansluitend bij haar regeerakkoord 2019-2024 besliste de Vlaamse overheid om vanaf 2024 geen nieuwe ambtenaren meer vast te benoemen, met uitzondering van het onderwijs en de zogenaamde gezagsfuncties. Wie vandaag in de Vlaamse adminstratie vast benoemd is, behoudt zijn statuut. Maar op de lange termijn wil de regering de verschillen tussen statutaire en contractuele werknemers wegwerken en streven naar één juridische vorm die gebaseerd is op het contractuele stelsel.[30] Zulke hervormingen kondigen zich ook aan bij andere overheden in België.

De vakbonden in de publieke sector

Werknemers in de overheidssector hebben zich net zoals hun collega's in de privésector verenigd in vakbonden om inspraak te krijgen over hun rechtspositie, verloning en arbeidsvoorwaarden. Gaandeweg hebben de collectieve arbeidsverhoudingen tussen de overheid en haar werknemers zich ontwikkeld tot een complex stelsel van juridisch verankerde overleg- en onderhandelingsprocedures met erkende partners. Hierdoor konden werknemers in overheidsdienst hun eisen kenbaar maken, sociale rechten afdwingen en die wettelijk verankeren. Tegenwoordig zijn de regeringen in België verplicht om de representatieve vakorganisaties van het overheidspersoneel via onderhandeling of overleg te betrekken bij de wijzigingen die ze willen aanbrengen in de arbeidsvoorwaarden van hun medewerkers. In de openbare diensten worden de drie vakcentrales van de drie grootste vakbonden, met name de ACLVB, het ACV en het ABVV, als representatief beschouwd. [Figuur 5]

De liberale vakcentrale voor overheidspersoneel is het Vrij Syndicaat voor het Openbaar Ambt/Syndicat Libre de la Fonction Publique (VSOA/SLFP), aangesloten bij de Algemene Centrale der Liberale Vakbonden van België/Centrale Générale des Syndicats Libéraux de Belgique (ACLVB/CGSLB). Bij het Algemeen Belgisch Vakverbond/Fédération Générale du Travail de Belgique (ABVV/FGTB), de socialistische vakbond, is de Algemene Centrale der Openbare Diensten/Centrale Générale des Services Publics (ACOD/CGSP) bevoegd voor de openbare sector. Aan christelijke zijde is de situatie wat ingewikkelder. Het Algemeen Christelijk Vakverbond/Confédération des Syndicats Chrétiens (ACV/CSC) heeft verschillende centrales die werkzaam zijn in de publieke sector. De Christelijke Onderwijscentrale (COC) is een fusie van de Vlaamse vleugels van enkele oudere onderwijsberoepscentrales. Ze vertegenwoordigt het personeel uit het technisch onderwijs, rijksonderwijs, vrij middelbaar en normaalonderwijs. Het Christelijk Onderwijzersverbond (COV) vertegenwoordigt werknemers in het gesubsidieerd kleuter-, lager en basisonderwijs. CSC-Enseignement is de Franstalige tegenhanger van die twee centrales. ACV Transcom is bevoegd voor overheidspersoneel uit de transport- en communicatiesector (onder meer bpost, NMBS, Proximus en VRT). ACV Openbare Diensten (vroeger de CCOD) is de christelijke vakbondscentrale van de werknemers van ministeries, parastatalen, bijzondere korpsen, plaatselijke overheidsdiensten en verschillende vervoermaatschappijen zoals De Lijn, de MIVB en TEC. De christelijke vakcentrales in de publieke sector vormen samen de Federatie van de Christelijke Syndicaten der Openbare Diensten (FCSOD). De FCSOD en de socialistische ACOD treden vaak op in een gemeenschappelijk vakbondsfront. Ze telden in 2019 samen ongeveer 670.000 leden. De liberale VSOA/SLFP is heel wat kleiner en staat vandaag vooral bekend als een politievakbond. [Figuur 6]

FIGUUR 5
DE DRIE REPRESENTATIEVE VAKORGANISATIES IN DE PUBLIEKE SECTOR

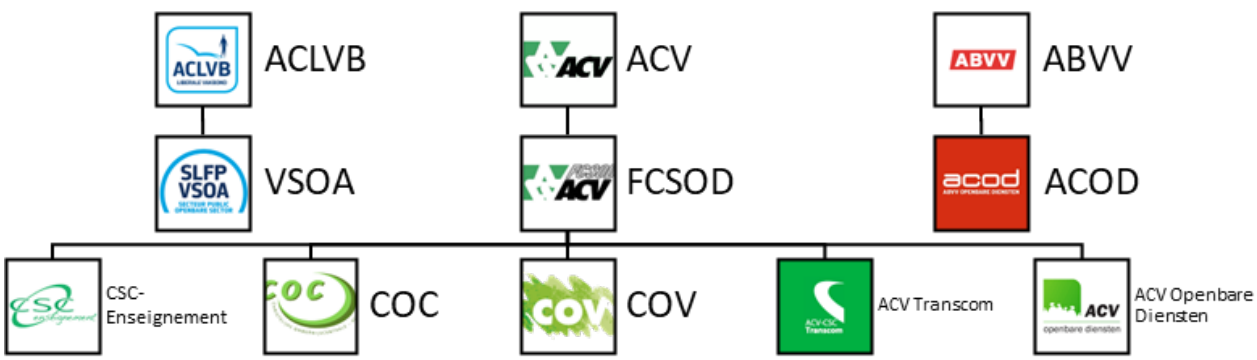

30 *Ibid.*

FIGUUR 6
LEDENCIJFERS VAN DE ACOD, DE FCSOD EN CCOD*

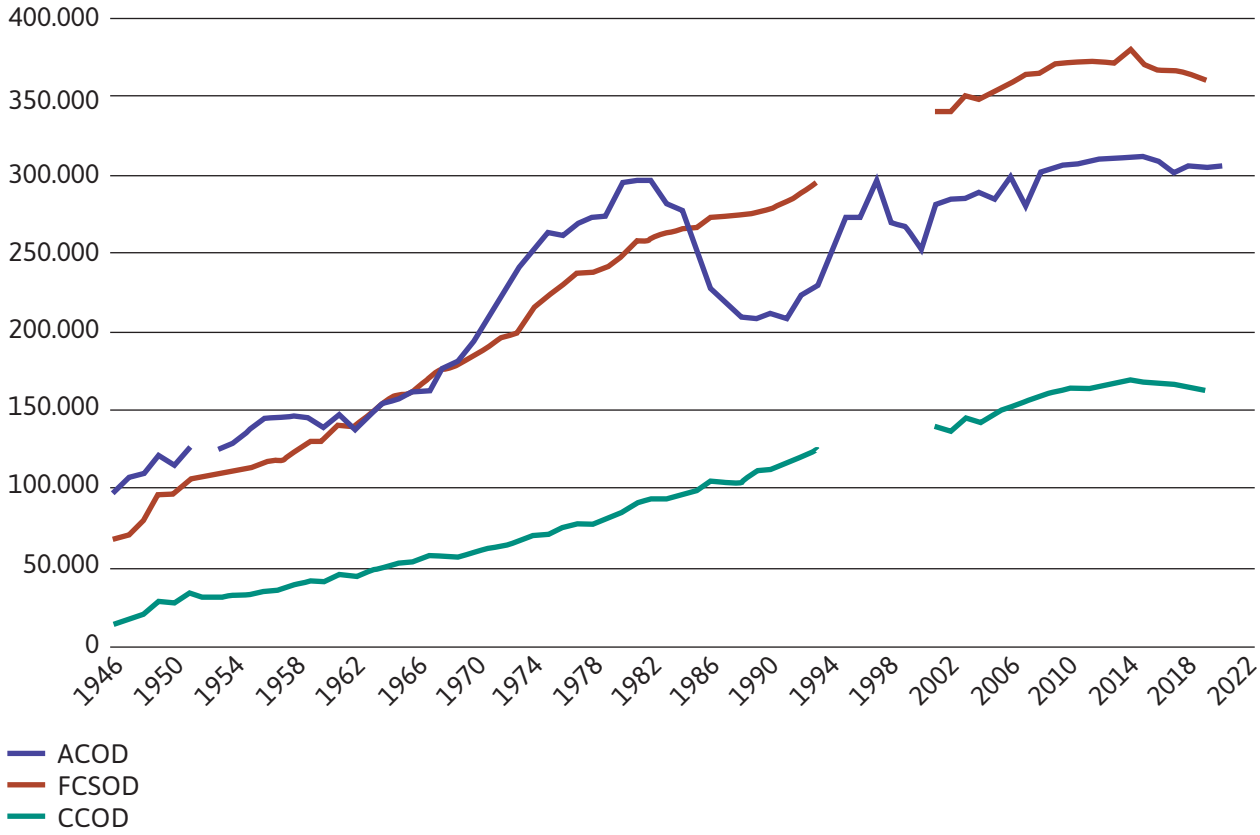

* De CCOD kreeg in 2005 een nieuwe naam, namelijk ACV Openbare Diensten.

Naast de drie representatieve vakbonden zijn er nog andere, minder bekende belangengroepen actief in het syndicale landschap van de openbare sector. Hoewel ze niet als representatief worden beschouwd, worden ze toch erkend door de overheden. Voorbeelden van die (vaak neutrale) beroepsverenigingen zijn onder meer de Algemene Centrale van het Militair Personeel (ACMP/CGPM), de Nationale Unie der Openbare Diensten (NUOD/UNSP), het Nationaal Syndicaat van het Politie- en Veiligheidspersoneel (NSPV/SNPS), de Vlaamse Beroepsvereniging voor Verpleegkundig Kaderpersoneel (VBVK) en de Beroepsvereniging van Loodsen vzw (BvL vzw). Met uitzondering van de NUOD/UNSP zijn het allemaal zogenaamde categoriale vakbonden. Dat wil zeggen dat ze de belangen van specifieke beroepsgroepen of van personeel van welbepaalde overheidsdiensten behartigen. Hun erkenning is beperkt tot die specifieke sector/beroepsgroep, waardoor ze minder rechten genieten dan de representatieve vakbonden.[31]

Onderhandelen en overleggen

De vakbonden in de publieke sector hebben de mogelijkheid om te overleggen en te onderhandelen over verschillende thema's. [Figuur 7] Afhankelijk van de inhoud en het niveau van de besproken onderwerpen gebeurt dat via bijzondere kanalen. Het onderscheid tussen overleggen en onderhandelen is meer dan semantisch. Onderhandeling impliceert namelijk dat de representatieve vakorganisaties vooraf betrokken worden bij de plannen van de overheid en dat er een bindend (politiek, niet juridisch) protocol wordt opgesteld. Overleg impliceert dat de representatieve vakorganisaties een niet-bindend advies kunnen geven. In de bovenstaande tabel vatten we samen waarover men moet overleggen en waarover men kan onderhan-

31 Ze hebben bijvoorbeeld niet het recht om documenten over personeelsbeheer te ontvangen, examens bij te wonen, ledenbijdragen te innen in de lokalen van de dienst tijdens de diensturen of om te vergaderen in dienstlokalen. Representatieve vakbonden mogen dat allemaal wel. Zie: JANVIER, R. red., *Collectieve arbeidsverhoudingen in de publieke sector*, Brugge, 2021, p. 351-365. Bepaalde organisaties, zoals de ACMP, hebben representativiteit in het kader van de eigen sector (via het vakbondsstatuut van de militairen in het geval van de ACMP), maar niet in de algemene regeling.

FIGUUR 7
HET VERSCHIL TUSSEN ONDERHANDELEN EN OVERLEGGEN*

ONDERHANDELINGSPROCEDURE	OVERLEGPROCEDURE
Grondregels over: - administratief statuut (incl. verlofregeling) - financieel statuut - pensioenregeling - relaties met vakbonden - organisatie van de sociale diensten	Kwesties over materies die geen grondregels zijn, zoals: - vorming- - examenreglementen
Vaststelling van het personeelsstatuut	Vaststelling van de personeelsformaties
Regels met betrekking tot het vaststellen van personeelsformaties, zoals bijvoorbeeld criteria voor promoties tussen loonschalen	Maatregelen met betrekking tot arbeidsduur
Algemene maatregelen met betrekking tot de organisatie van het werk	Maatregelen met betrekking tot de organisatie van het werk
Comité A vervult de rol van Nationale arbeidsraad voor de openbare sector en heeft exclusieve bevoegdheden, waaronder: wijzigingen aan het vakbondsstatuut wijzigingen aan de syndicale premie onderwerpen met betrekking tot beroepsloopbaanonderbreking	Maatregelen gericht op het verbeteren van de menselijke relaties en het verhogen van de productiviteit
	Kwesties over preventie en bescherming op het werk
	Beheersovereenkomsten

* ACV Openbare Diensten, Vakbondsstatuut in de openbare sector, s.l., 2014, p. 9; een personeelsformatie is de organisatie van medewerkers binnen een overheidsinstantie. Het omvat zaken als het aantal medewerkers, hun functies en verantwoordelijkheden.

delen. Als de uitvoerende macht een beslissing neemt die niet met de vakbonden onderhandeld of overlegd werd, is die onwettelijk en kan ze worden aangevochten.

Onderhandelen gebeurt per sector of dienst aan verschillende tafels. [Figuur 8]

- Comité A is bevoegd voor alle overheidsdiensten en dient als platform voor intersectorale sociale akkoorden. Sinds 2008 worden er echter geen intersectorale sociale akkoorden meer afgesloten, en in de praktijk komt Comité A zelden nog in die hoedanigheid bijeen.
- Comité B is bevoegd voor de personeelszaken van de federale, gewestelijke en gemeenschapsoverheidsdiensten. Er bestaan ook afzonderlijke sectorcomités, de zogenaamde Comités D. Er kunnen maximaal 25 sectorcomités worden opgericht, momenteel zijn er twintig. Enkele voorbeelden: comité II is bevoegd voor de sector financiën, comité XX voor de openbare instellingen van de sociale zekerheid en comité VIII voor de sector post en telecommunicatie.
- In Comité C vindt het sociaal overleg voor de provinciale en plaatselijke overheidsdiensten plaats.
- Comités E zijn overlegorganen voor specifieke diensten (per provincie, gemeente, intercommunale, enzovoort). Bovendien bestaan er bijzondere comités (Comités E') voor de officiële gesubsidieerde onderwijsinstellingen.

Door de regionalisering van België is het landschap van onderhandelingscomités alsmaar complexer geworden. Zo werd Comité B in de praktijk vooral het overkoepelende onderhandelingscomité voor de federale sectorcomités, maar is het niet langer bevoegd voor gewestelijke en gemeenschappelijke overheidsdiensten. Het sociaal overleg voor de gewesten, gemeenschappen en de Vlaamse Havenbedrijven vindt plaats in de zes onderafdelingen van Comité C.

Het is ook belangrijk om aan te stippen dat er op de verschillende niveaus vier soorten overlegcomités bestaan. De hoge overlegcomités zijn werkzaam op het niveau van de onderhandelingscomités D, E en E'.

FIGUUR 8
EEN BOS VAN ONDERHANDELINGSTAFELS*

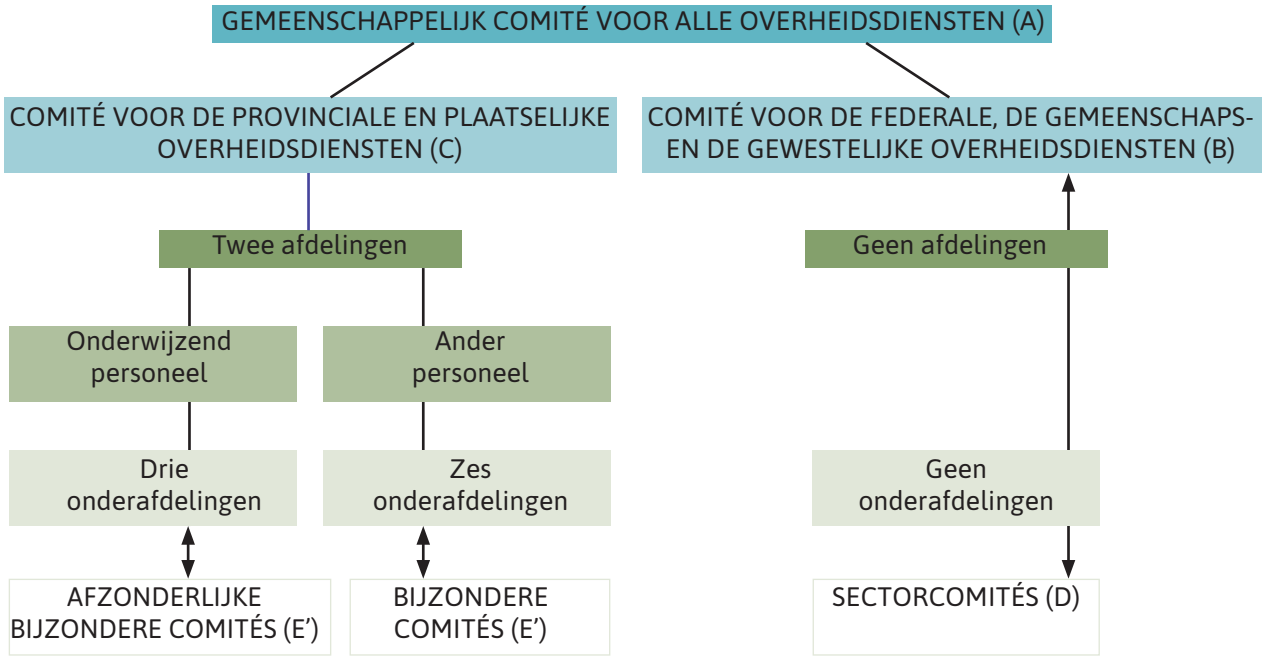

* JANVIER e.a., *Collectieve arbeidsverhoudingen*, p. 143.

FIGUUR 9
DE OVERLEGCOMITÉS*

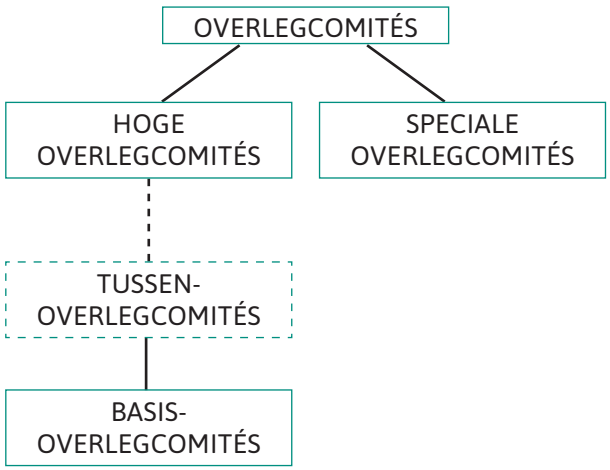

* JANVIER e.a., *Collectieve arbeidsverhoudingen.*, p. 145.

Daarnaast zijn er ook basis- en tussenoverlegcomités voor de lagere echelons van de administratie. Er bestaat ook de mogelijkheid om speciale overlegcomités op te richten, bijvoorbeeld voor gebouwen waarin verschillende personeelsgroepen samenwerken.[32] [Figuur 9]

Wie meer wil weten over de lange en complexe voorgeschiedenis van het netwerk van sociale overlegkanalen, vindt achteraan in dit rapport een lijst van publicaties over de geschiedenis van de de ambtenarij en de publieke sector. Dat overzicht biedt ook literatuurtips voor wie de ledenstatistieken van de overheidsvakbonden en de personeelssterkte van de publieke sector nauwkeuriger wil analyseren.

32 *Ibid.*, p. 119-349.

2. DWARSLIJNEN

De geschiedenis van de openbare sector en van de sociale belangenstrijd van ambtenaren tijdens de afgelopen honderdvijftig jaar vertoont enkele dominante processen en spanningsvelden. Die gaven aanleiding tot levendige discussies, zowel in wetenschappelijke kringen als in de brede samenleving. Ook in dit rapport duiken ze vaak op. Graag willen we enkele thema's en evoluties al even kort introduceren. Eerst staan we stil bij (1) de expansie van de publieke sector en (2) de maatschappelijke positie en perceptie van de ambtenaren. Vervolgens (3) gaan we in op enkele bijzondere kenmerken van het syndicaal werk in de openbare diensten. Ten slotte willen we ook enkele bedenkingen meegeven over (4) de grenzen tussen de publieke en private sector en het aanhoudend streven van het beleid naar meer efficiëntie door middel van administratieve hervormingen.

De expansie van de publieke sector

De aanhoudende groei van het overheidsapparaat lijkt een van de meest voor de hand liggende vaststellingen in de geschiedenis van de publieke sector tijdens de voorbije eeuw. Niet alleen de administraties en het personeelsbestand van de openbare diensten zijn sterk gegroeid, ook de regelgeving is alsmaar complexer geworden. Het aantal taken en interventies van de overheid is toegenomen en daarmee stegen ook de uitgaven. Vanaf de jaren 1980 volgde een tegenbeweging die vooral kwam overgewaaid uit de Verenigde Staten en Groot-Brittannië. Academici en beleidsmakers bestempelden de groei van de overheidssector toen als bovenmatig. De *big government* en *nanny state* werden voorgesteld als een bedreiging voor de persoonlijke vrijheid, het privéinitiatief en de ondernemingszin. Mede door die tegenbeweging is de groei van de overheidssector in veel westerse landen sinds de jaren 1980 en 1990 enigszins afgeremd of zelfs omgebogen.

Hoe kunnen we de omvang en de evolutie van het overheidsapparaat in het Westen in kaart brengen en begrijpen? Zoals vermeld is het niet vanzelfsprekend om kwantitatieve langetermijngegevens te verzamelen. Internationaal-comparatieve statistieken hebben slechts een relatieve betekenis. Daarom baseren verklaringsmodellen over de grootte van de overheid zich vaak op overheidsuitgaven. De meest gebruikte manier om de grootte van overheden te bepalen, is door de publieke uitgaven te vergelijken met het Bruto Binnenlands Product (BBP). Andere indicatoren zijn onder meer het aantal overheidsinstellingen en het aantal wetten en reglementeringen dat jaarlijks uitgevaardigd wordt.

De grootte van de openbare diensten wordt vaak voorgesteld als het resultaat van specifieke politieke beleidskeuzes. Linkse politieke partijen willen zogezegd een grotere publieke sector, terwijl rechtse partijen pleiten voor een kleiner overheidsbeslag. Die voorstelling van zaken is hardnekkig maar ook wat simplistisch. Het is bovendien een open vraag of de omvang van het overheidsapparaat en zijn evolutie werkelijk kunnen worden toegeschreven aan beleidskeuzes en aan de voorkeuren van de regerende politieke partijen. De Amerikaanse politicoloog Thomas Dye concludeerde al in 1966 dat politieke partijen of coalities in essentie geen invloed hebben op de grootte van de publieke sector. Hij legde eerder een verband met de mate van industrialisatie en verstedelijking.[33] Ook andere wetenschappers nuanceerden de relatie tussen partijpolitieke keuzes en de grootte van het overheidsapparaat. Coalitiewissels, zo stelde de Canadese politicoloog André Blais in 1993, leiden zelden tot forse budgettaire koerswijzigingen. Hoewel linkse partijen doorgaans iets meer uitgeven dan rechtse, blijven de verschillen klein en zijn ze enkel merkbaar in landen met een meerderheidsstelsel, waar dus één partij de regering uitmaakt.[34]

In de zoektocht naar een verklaring voor de groei en omvang van het overheidsapparaat worden ook specifieke actoren met de vinger gewezen, zoals de politici, de ambtenaren zelf, maar ook hun vakbonden.[35] Britse en Amerikaanse economen van de zogenaamde *public choice*-school betogen dat die actoren vooral

33 LANE, J. en ERSSON, S., 'Public Sector Growth and the Welfare State' in *Politics and Society in Western Europe*, Londen, 1999, p. 336.

34 BLAIS, A., BLAKE, D. en DION, S., 'Do Parties Make a Difference? Parties and the Size of Government in Liberal Democracies', *American Journal of Political Science*, nr. 1, 1993 (37), p. 57.

35 MARLOW, M. L. en ORZECHOWSKI W., 'Public sector unions and public spending', *Public Choice*, nr. 1, 1996 (89), p. 1-16.

door eigenbelang worden gedreven en daarom aansturen op een verdere groei van de administratie.[36] Andere auteurs zochten een verklaring in de aard van het ambtenarenwerk zelf. De historicus Cyril Northcote Parkinson onderzocht bijvoorbeeld het administratieve apparaat van het Britse Rijk en stelde vast dat naarmate dat imperium in omvang afnam, de betrokken bureaucratie wel verder uitbreidde. In 1957 formuleerde Parkinson de naar hem vernoemde wet. Die stelt dat de arbeid om een taak vervullen vanzelf uitdijt tot de beschikbare tijd volledig is ingevuld.[37] Op die manier houden bureaucratieën niet louter zichzelf in stand, maar stimuleren ze ook hun eigen expansie.

Die wat mechanische visie van Parkinson bleef niet onbetwist. Andere auteurs zochten de verklaring voor de groei van het overheidsapparaat niet in ideologische, economische of andere monocausale modellen. Aan het eind van de negentiende eeuw merkte de Duitse econoom Adolph Wagner een verband tussen economische groei, industrialisatie, verstedelijking, demografische groei en de grootte van de overheidsuitgaven. Zijn these, de zogenaamde wet van Wagner, stelt dat overheidsuitgaven stijgen naarmate het nationaal inkomen groeit en dat ze daar ook een steeds groter deel van vormen. Hij voorspelde dat met de economische groei ook de impact van de publieke sector zou toenemen. Meer arbeidsspecialisatie vergt nu eenmaal meer overheidsingrijpen en regulering. Een stijgende welvaart leidt tot meer en grootschaligere infrastructuurinvesteringen en een grotere publieke vraag naar onderwijs en cultuurvoorzieningen.[38]

Langetermijngrafieken lijken de theorie van Wagner te bevestigen. Maar de voorspellende waarde van zijn wet werd ook zwaar op de korrel genomen, bijvoorbeeld door de Luikse historicus Joseph Pirard. De Duitse econoom hield volgens hem onvoldoende rekening met de impact van institutionele processen en met de stijgende kostprijs van de openbare dienstverlening.[39] Het verband dat Wagner legde tussen overheidsuitgaven en nationaal inkomen was al te eenvoudig. Latere modellen en de daarmee gepaard gaande formules namen tal van andere factoren in rekening en werden daarom steeds complexer.[40] In 1961 stelden de Britse economen Alan Peacock en Jack Wiseman dat de groei van het overheidsapparaat in de afgelopen eeuwen geen exponentieel, maar eerder een schoksgewijs verloop vertoont. Vooral de twee wereldoorlogen veroorzaakten pieken in de overheidsuitgaven, waarna die stabiliseerden op een hoger niveau. Andere auteurs nuanceerden het lineaire karakter van de groei door te wijzen op de voortdurende tegenbewegingen.[41] In 1993 concludeerde de Zweedse econoom Magnus Henrekson dat de groei van het staatsapparaat een bijzonder complex proces is dat niet afdoende kan worden verklaard met beperkte politiek-economische modellen, zeker niet met eenvoudige mechanismen die gerelateerd zijn aan het BBP of het nationaal inkomen.[42]

In deze studie kunnen we niet uitgebreid ingaan op de groei van de overheid en het ontstaan van de welvaartsstaat in België. Maar we willen toch enkele factoren aanhalen. Allereerst is de groei van de publieke sector sinds de laatste decennia van de negentiende eeuw onmiskenbaar verbonden met de maatschappelijke behoeften die voortvloeiden uit industrialisering en verstedelijking. De staat nam de verantwoordelijkheid op voor de bouw en exploitatie van complexe verkeers- en communicatie-infrastructuren. Tegelijkertijd stegen de sociale noden van de bevolking. Het economische surplus dat werd gerealiseerd door de toegenomen productiviteit stelde de overheid in staat om voorzieningen te creëren op het gebied van sociale zekerheid, gezondheidszorg, onderwijs en andere openbare diensten. Die investeringen hadden een sociaal pacificerend effect, wat op zijn beurt de productiviteit verhoogde en dus opnieuw economische groei stimuleerde. De welvaartsstaat resulteerde vanzelfsprekend niet louter uit die fordistische groeispiraal. De rol van de arbeidersbeweging en haar streven naar democratie en emancipatie moet ook worden vermeld, evenals de impact van religieuze en andere levensbeschouwelijke denkbeelden, de groei van de

36 Eén van de bekendste figuren van die school is de rechts-libertaire William Niskanen, een voormalig economisch adviseur van Amerikaans president Ronald Reagan. HONDEGHEM e.a., *Handboek bestuurskunde*, p. 119, p. 141-143.

37 PARKINSON, C. N., 'Parkinson's Law, or The Rising Pyramid' in *Parkinson's Law and Other Studies in Administration*, Boston, 1957, p. 2-14.

38 KARECESKI, S. en KISER, E., 'Is there a limit to the size of the state? The scope conditions of Wagner's law', *Journal of Institutional Economics*, 16 (2020), p. 218.

39 PIRARD, J., *L'extension du rôle de l'État en Belgique aux XIXe et XXe siècles*, Brussel, 1999, p. 72.

40 Peacock en Wiseman (1961), Gupta (1967), Goffman (1968), Pryor (1969), Musgrave (1969), Goffman en Mahar (1971) en Mann (1980).

41 HONDEGHEM, A., *Werkgelegenheid in de kwartaire sector*, Leuven, 1985, p. 42-43.

42 HENREKSON, M., 'The Peacock-Wiseman Hypothesis' in GEMMELL, N. red., *The Growth of the Public Sector*, Aldershot, 1993, p. 69-70.

middenklasse, de sociale agenda van de werkgevers, diverse vormen van transnationale kruisbestuiving, enzovoort.[43]

In ieder geval hebben de vakbonden een belangrijke rol gespeeld in de ontwikkeling van de welvaartsstaat. De vraag of ze ook aanhoudend en ondubbelzinnig hebben aangedrongen op de expansie van de publieke sector, is minder eenduidig te beantwoorden. Afhankelijk van de maatschappelijke en socio-economische context namen vakbonden wisselende standpunten in aangaande de gewenste grootte van het overheidsapparaat. Aan socialistische zijde was het tewerkstellingspotentieel van de publieke sector in ieder geval een belangrijk argument om een verdere groei te bepleiten.[44] De houding van de christelijke vakbonden was wat dubbelzinnig. Binnen de Belgische en vooral Vlaamse christelijke arbeidersbeweging leefde er tot ver na de Tweede Wereldoorlog een diepgeworteld wantrouwen tegenover de staat. Men zocht er naar een compromis, een gulden middenweg tussen ongebreideld liberaal kapitalisme en wat doorgaans als socialistisch etatisme werd bestempeld. De beweging benadrukte het subsidiariteitsbeginsel en gaf bij de organisatie van publieke diensten toch liever voorrang aan het middenveld en aan vormen van medebeheer via wat de Nederlandse politicoloog Kees van Kersbergen *the politics of mediation* heeft gedoopt.[45] Maar de grote betrokkenheid van de christendemocratie bij de expansie van de welvaartsstaat leidde desondanks tot een forse groei van het overheidsapparaat. Dat fenomeen bleef overigens niet beperkt tot België.

De groei van het overheidsapparaat en het ontstaan van de welvaartsstaat vormen een belangrijke rode draad in dit rapport. We starten onze analyse aan het eind van de negentiende eeuw. Toch mag de rol van de staat in de daaraan voorafgaande decennia niet worden geminimaliseerd tot die van een 'nachtwaker'. Al vroeger in de negentiende eeuw, eigenlijk al sinds het ontstaan van België als liberale en constitutionele democratie, vervulde de overheid een essentiële maatschappelijke rol. De staat creëerde een eengemaakte economische ruimte met een uniform, rationeel juridisch-administratief apparaat door middel van regelgeving, handhaving van de openbare orde, juridische garanties van eigendoms- en andere rechten, enzovoort. Ook door het voorzien van communicatie- en transportinfrastructuur schiep de overheid de voorwaarden waarbinnen de liberale markteconomie optimaal kon functioneren.[46]

Vandaag lijkt de expansie van de overheidssector in de meeste westerse staten haar limiet te hebben bereikt.[47] Verschillende ontwikkelingen vertragen de groei van de welvaartsstaat. Soms lijkt er zelfs sprake van een afbraakproces. Een eerste verklarende factor is de tragere productiviteitsgroei, deels veroorzaakt door de transitie van een industriële naar een diensteneconomie. Daarnaast stoot de sociale zekerheid op haar grenzen en wordt ze uitgedaagd door de vergrijzing. Bovendien is de welvaartsstaat gebaseerd op een specifiek gezinsmodel, met de man als primaire kostwinner. De veranderingen in de modale gezinsstructuur sinds de jaren 1970, zoals een toename van het aantal alleenstaanden en de hogere arbeidsparticipatie van vrouwen, zetten dat model onder druk.[48]

Vanaf de jaren 1980 onderging de overheid een gedaanteverwisseling en omarmde ze uitdrukkelijker een ondernemingslogica. Het streven naar efficiëntie kwam centraal te staan, de burger werd een klant, samenwerking met private partners werd aangemoedigd. Vandaag oordelen tal van auteurs dat ook dat model achterhaald is, onder meer door de manifeste processen van globalisering en digitalisering. In de toekomst moet de overheid inherent deel uitmaken van de maatschappelijke dynamiek en functioneren binnen een breed partnerschap, zelfs spinnenweb van private en publieke actoren. Het aloude, hiërarchische systeem van *government*, waarin de overheid ietwat optreedt als een sociaal ingenieur, maakt plaats voor nieuwe vormen van *governance*. Daar staat de netwerking tussen organisaties, structuren en instellingen centraal.[49]

43 COUSINS, M., 'Theoretical perspectives' in *European welfare states: comparative perspectives*, Londen, 2005, p. 17-41; QUADAGNO, J., 'Theories of the welfare state', *Annual Review of Sociology*, 1987 (13), p. 109-128; PAMPEL, F. C. en WILLIAMSON, J. B., 'Theoretical perspectives on the welfare state' in *Age, class, politics and the welfare state*, Cambridge, 1989, p. 22-50.

44 GEVERS, P. en GRODENT, J. J., *De openbare diensten in het gedrang*, Brussel, 1986, p. 20.

45 PASTURE, P., 'Kerk, natie en arbeidersklasse: Een essay over collectieve identificatie, in het bijzonder m.b.t. de (christelijke) arbeidersbeweging in België', *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 1999 (6), p. 7-36; VAN KERSBERGEN, K., *Social Capitalism: A study of Christian democracy and the welfare state*, Londen, 1995, p. 230-249.

46 VANTHEMSCHE, G., *De paradoxen van de staat: Staat en vrije markt in historisch perspectief (negentiende en twintigste eeuw)*, Brussel, 1998, p. 70-73.

47 KARECESKI en KISER, 'The scope conditions of Wagner's law', *Journal of Institutional Economics*, p. 228-229.

48 COUSINS, 'Theoretical perspectives' in *European welfare states*, p. 36-38.

49 HONDEGHEM e.a., *Handboek bestuurskunde*, p. 125-127.

Ambtenaren: een aparte sociale klasse?

Er is nog maar weinig historisch onderzoek verricht naar het profiel en het zelfbeeld, de opvattingen en attitudes van werknemers in de publieke sector. Bestaande studies focussen vooral op hogere ambtenaren en mandaathouders. Dat is problematisch, want, zoals de Amerikaanse politieke wetenschapper Richard Rose het verwoordde: "Higher civil servants are less than one per cent of all civil servants, and scarcely one-one hundredth of one per cent of all public employees. Concentrating attention upon so small a proportion of those working for government is like presenting the ghost without Hamlet".[50] Is het hoegenaamd zinvol en haalbaar om een robotfoto op te maken van de uitermate diverse groep werknemers in de publieke sector? Vormt die groep een herkenbare sociale klasse of socio-professionele categorie? Is er wel sprake van een gemeenschappelijk bewustzijn of zelfbeeld dat de vele sectoren, niveaus en taken van de ambtenarij overschrijdt?[51] Kunnen we bovendien gewagen van een significant verschil met werknemers in de private sectoren?

Volgens sommige bestuurskundigen en economen bestaat er wel iets als *Public Service Motivation* (PSM). Daarmee bedoelen ze een reeks waarden en overtuigingen die de kans vergroot dat iemand ervoor kiest om te werken in de publieke sector. Er zijn verschillende definities en meetmethoden van PSM, maar die verwijzen wel allemaal naar het belang van waarden als burgerplicht, begrip voor de behoeften van anderen en het besef van wat een betekenisvolle dienstverlening kan zijn.[52] Zo'n altruïstische ingesteldheid is waarschijnlijk kenmerkend voor werknemers in de hulpdiensten, gezondheidszorg en het onderwijs. Maar kan je die houding op een even uitgesproken wijze detecteren bij mensen in openbare administratieve functies? Ongetwijfeld zijn er ook verschillen tussen leeftijdsgroepen en functiecategorieën, geslacht en opleidingsniveau. Toch stellen wetenschappers dat PSM een bepalende factor is voor de loopbaankeuze van een individu en dat de betrokken waarden uitdrukkelijker kunnen worden gedetecteerd bij werknemers in de openbare sector.[53]

Een ander transversaal kenmerk van medewerkers in openbare dienst lijkt hun bijzondere band met het institutionele apparaat van een bepaalde natiestaat.[54] Diensten zoals het innen van belastingen, het verdedigen van het grondgebied, het verstrekken van onderwijs of het handhaven van de orde lijken in overwegende mate grensgebonden, of alvast gelieerd met een specifieke nationale context. Dat gegeven is echter minder eenduidig als soms wordt beweerd. De macht van de natiestaat wordt ook duidelijk uitgehold. Zowel lokale, regionale als supranationale besturen en overheidsstructuren zien hun bevoegdheden en taken alsmaar toenemen. De voortschrijdende digitalisering van de administratie laat overheden vandaag toe om bepaalde taken en diensten te delokaliseren naar lageloonlanden.[55] Toch onderlijnen tal van auteurs het aanhoudend belang en de verantwoordelijkheid van de natiestaat.[56] Ze blijft een dominante factor om de structuur en de werking van de openbare diensten te begrijpen. Ook de rekrutering van het overheidspersoneel blijft ermee verbonden. Wie vroeger als vast benoemde ambtenaar voor de federale overheid wil werken, moest de Belgische nationaliteit bezitten. Vandaag volstaat het om afkomstig te zijn uit de Europese Economische Ruimte. Voor contractuelen geldt dat niet, maar voor openbare gezagsfuncties blijft de Belgische nationaliteit vereist.[57]

50 ROSE, R., 'The significance of public employment' in ROSE, R. red., *Public employment in Western nations*, Cambridge, 1985, p. 2.

51 JORDHUS-LIER, D. C., 'Public Sector Labour Geographies and the Contradictions of State Employment', *Geography Compass*, nr. 7, 2012 (6), p. 428.

52 Een studie van het Steunpunt Bestuurlijke Organisatie Vlaanderen (SBOV) toonde bijvoorbeeld op basis van groepsgesprekken met werknemers van Kind en Gezin en de administratie Welzijn van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap aan dat Vlaamse ambtenaren bepaalde waarden hoog in het vaandel dragen, zoals het afwijzen van het winstdogma en het opzijzetten van eigenbelang. Zie: VANDENABEELE, W. e.a., *Public service motivation in Vlaanderen: de gevalstudies 'Kind en Gezin' en 'administratie Welzijn' internationaal vergeleken*, Leuven, 2005.

53 PERRY, J., HONDEGHEM, A. en WISE, L. R., 'Revisiting the Motivational Bases of Public Service: Twenty Years of Research and an Agenda for the Future', *Public Administration Review*, nr. 5, 2010 (70), p. 681-690.

54 JORDHUS-LIER, 'Public Sector Labour Geographies', *Geography Compass*, p. 429.

55 STANDING, G., *Work after Globalization: Building Occupational Citizenship*, 2009, Cheltenham, p. 75.

56 JESSOP, B., *The Future of the Capitalist State*, Cambridge, 2002, p. 210-213.

57 'Moet ik Belg zijn om bij de federale overheid te werken?', *Selor*, https://www.selor.be/nl/vragen-en-antwoorden/mijn-cv-invullen/moet-ik-belg-zijn-om-bij-de-federale-overheid-te-werken. Geraadpleegd op 19 oktober 2022.

Ondanks die overkoepelende kenmerken van de ambtenarij is het duidelijk dat personen in overheidsdienst zich toch vooral vereenzelvigen met de instelling en dienst waaraan ze zijn verbonden, of zelfs met de bijzondere taak of het beroep dat ze uitoefenen. Denk daarbij bijvoorbeeld aan militairen, politieagenten of brandweerlui. Die identificatie weerspiegelt zich ook in de wijze waarop de belangenorganisaties van het overheidspersoneel lange tijd waren gestructureerd. Categoriale beroepsverenigingen, dit wil zeggen functie-, dienst- of beroepsgebonden belangenverenigingen, domineerden het syndicale landschap in de Belgische overheidsdiensten tot lang na de Tweede Wereldoorlog.[58] De vorming van vakbonden of federaties over die grenzen heen, vergde veel tijd en energie. In de openbare diensten duurde dat proces blijkbaar ook langer dan in de privésector. Het fenomeen werd nog niet diepgaand onderzocht. Is er een verband te leggen met de gevoelens van samenhorigheid en de bijzondere korpsmentaliteit van het personeel in bepaalde openbare diensten? Die corporatistische ingesteldheid uitte zich soms ook in merkwaardige familiale engagementen voor bepaalde beroepen in overheidsdienst over verschillende generaties heen. Denk daarbij aan de dynastieën van brandweerlui, politieagenten, legerofficieren of zelfs spoorwegpersoneel.[59] Maar zoals we later nog zullen zien, hangt de categoriale syndicale organisatie van het overheidspersoneel in België voor de Tweede Wereldoorlog ook in belangrijke mate samen met hoe zijn verenigingsrecht concreet politiek werd vormgegeven en beperkt.[60]

Het collectieve zelfbeeld van het personeel in overheidsdienst blijft dus zeer vaag. Dat staat duidelijk in contrast met de beeldvorming over de ambtenaren in de brede samenleving en de media. Daar worden op die uitermate diverse sociaal-professionele categorie tal van uitgesproken en veelal negatieve kenmerken gekleefd. Er bestaat een wijdverbreid stereotype dat ambtenaren verwend, lui en ongemotiveerd zijn. Ze lijken te werken in onoverzichtelijke, kafkaiaanse administraties vol met overbodig papierwerk en waar niemand zijn precieze bevoegdheden lijkt te kennen of verantwoordelijkheid wil nemen. Denk maar aan de legendarische televisiereeks *De Collega's* (1978-1981) en aan de talloze ambtenarengrappen op de scheurkalender. Soms kan je zelfs gewagen van een 'ritueel negativisme'.[61] Voormalig politicus Lode Vanoost vatte de 'zeven zonden van de ambtenaar' als volgt samen, om ze vervolgens met kracht te weerleggen: "Ze zijn ambitieloos (1), ongemotiveerd (2), lui (3), duur (4), ze hebben te veel verlof (5) en een te gul pensioen (6) dat ze veel te vroeg opnemen (7)".[62]

Hoe die negatieve beeldvorming over de ambtenarij precies is ontstaan en geëvolueerd, zou een afzonderlijke studie vergen. De retoriek van de politieke partijen speelt alleszins een belangrijke rol. *Bureaucrat bashing* of het afgeven op de administratie is al eeuwenlang een ideale bliksemafleider voor de ontevredenheid van de burgers over het beleid en de politiek in het algemeen. Overigens worden niet alle beroepscategorieën in openbare dienst in dezelfde mate met die negatieve beeldvorming beladen. Peilingen naar het publieke vertrouwen in de verschillende instellingen en overheden leren bijvoorbeeld dat er zowel in Vlaanderen als in Wallonië behoorlijk positief wordt gedacht over onderwijzers en politieagenten, maar dat het vertrouwen in het gerecht en de administratie heel wat lager ligt. Het is ook opvallend dat lokale en regionale administraties meer vertrouwen genieten dan hun nationale en supranationale tegenhangers.[63]

Een bijzondere syndicale context

Hebben de specifieke kenmerken van het personeel in overheidsdienst en die van zijn werkgever(s) impact gehad op de syndicale organisatie en strategieën in de publieke sector? Die vraag komt in dit onderzoeksrapport herhaaldelijk aan bod en wordt ook uitdrukkelijk positief beantwoord. Vakbonden van ambtenaren vertonen eigen kenmerken, de sociale strijd van het personeel in overheidsdienst vormt een bijzonder ver-

58 LULOFS, J. G., 'Het categoralisme in de Nederlandse vakbeweging', *Sociaal Maandblad Arbeid*, nr. 6, 1968 (23), p. 536-537.

59 DELMELLE, J., *Een dynastie van spoormannen*, Brussel, 1960; LUYTEN, D., 'De NMBS als werkgever' in VAN DER HERTEN, B., VAN MEERTEN, M. en VERBEURGT, G. red., *Sporen in België: 175 jaar spoorwegen, 75 jaar NMBS*, Leuven, 2001, p. 299.

60 We kunnen bijvoorbeeld wijzen op het reglement van Joris Helleputte van 1910. Zie: hoofdstuk 1890-1920.

61 VAN DE WALLE, KAMPEN en BOUCKAERT, *Stereotype beelden over ambtenaren en overheidsdiensten*, p. 32-38.

62 VANOOST, L., *Tot uw dienst: de zeven zonden van de ambtenaar doorprikt*, Berchem, 2019, p. 195.

63 'SV-bevraging', *Statistiek Vlaanderen*, https://www.vlaanderen.be/statistiek-vlaanderen/sociale-samenhang/vertrouwen-in-de-overheid. Geraadpleegd op 29 oktober 2022; 'Baromètre social de la Wallonie', *IWEPS*, https://www.iweps.be/barometre-social-de-wallonie-special-democratie-institutions-wallonnes/. Geraadpleegd op 29 oktober 2022; VAN DE WALLE, S., KAMPEN, J. K. en BOUCKAERT, G., *Stereotype beelden over ambtenaren en overheidsdiensten: Zesde rapport "Burgergericht Besturen: Kwaliteit en Vertrouwen in de Overheid"*, Leuven, 2003, p. 31.

haal.[64] Gezien de eigen aard van het werk in overheidsdienst, werd het verenigingsrecht van de ambtenaren in België lange tijd in twijfel getrokken. Toen dat na 1900 toch schoorvoetend werd aanvaard, bleef men wel grote vraagtekens plaatsen bij het stakingsrecht van het personeel in openbare dienst. De dienaars van het algemeen belang, het *bonum commune,* konden toch bezwaarlijk het werk neerleggen om hun sociale eisen kracht bij te zetten, zo werd beweerd.[65] Want als de publieke dienstverlening stil viel, was dat ten koste van de burger, de zwakste en meest hulpbehoevende segmenten van de samenleving in het bijzonder.[66] Dat conservatieve discours over het stakingsrecht van de ambtenaar werd door de media krachtig uitgedragen in de publieke opinie. Het helpt ook te verklaren waarom vooral de christelijke overheidsvakbond tijdens haar geschiedenis zeer terughoudend is omgegaan met het stakingswapen.

Ook de hoger aangehaalde categoriale organisatietraditie van het overheidspersoneel heeft het syndicale landschap van de openbare diensten sterk beïnvloed. Voor verschillende beroepsgroepen en in veel diensten ontstonden specifieke, doorgaans 'neutrale' en soms wat eigenzinnige belangenverenigingen. Dat was bijzonder zo in het leger, de politie en de brandweer, maar ook in tal van andere diensten en administraties werden zulke categoriale bonden opgericht.[67] Sommige sociale conflicten werden duidelijk door hen aangestuurd, zoals de stakingen in de Algemene Spaar- en Lijfrentekas (ASLK) in 1957 en in het Ministerie van Financiën in 1963. De drie grote interprofessionele vakbonden in België, elk met een duidelijk ideologisch profiel, konden hun positie in de openbare diensten maar langzaam versterken. Pas na de Tweede Wereldoorlog namen ze echt het heft in handen. Vandaag wordt dan weer luidop de vraag gesteld of een bijzondere syndicale vertegenwoordiging van het overheidspersoneel nog wel relevant is. Is er gezien de uitholling van het ambtenarenstatuut en de vervagende grenzen tussen de publieke en de private sector nog wel nood aan vakbonden van de openbare diensten?[68] Door de ontzuiling roept ook de ideologische segmentering van het vakbondslandschap in België meer en meer vragen op. Andere stemmen beklemtonen juist de meerwaarde van die meerstemmigheid voor het sociaal overleg en benadrukken dat ze ook keuzevrijheid en dus democratie bevordert.

Een ander kenmerk van het syndicale werk in de overheidsdiensten hangt samen met hun nauwe relatie tot de politiek. Natuurlijk zijn er scheidingen aangebracht en methodes ontwikkeld om al te grote politieke invloeden op het ambtenarenapparaat te vermijden. Denk maar aan de ontwikkeling van het ambtenarenstatuut en de oprichting van het Vast Wervingssecretariaat. Maar de impact van het (partij)politieke apparaat op de overheidsadministratie in het naoorlogse België was beslist manifest. Denk maar aan de zogenaamde primo-benoemingen bij de oprichting of reorganisatie van administraties, een fenomeen waarbij de minister zelf ambtenaren aanstelt. Een andere strategie waarmee ministers invloed uitoefenden op het aanwerven van medewerkers, is het bijzonder tijdelijk kader (BTK) en de andere tewerkstellingsstatuten uit de jaren 1980.[69] Ook in de parastatalen en in de lokale en regionale administraties waren politieke benoemingen schering en inslag. Hoewel het fenomeen niet noodzakelijkerwijze corruptie impliceert en het zich ook bijzonder moeilijk internationaal-comparatief laat evalueren, mag het allerminst worden onderschat.[70] Politiek is nooit ver weg in het veelvormige en meerlagige apparaat dat het door politici uitgestippelde beleid ten uitvoer legt en hen helpt om het land te besturen.

Natuurlijk had die context ook een impact op het syndicale werk in de overheidsdiensten. Naar buiten toe profileerden de ambtenarenbonden zich als vakverenigingen die zich uitsluitend toelegden op de beroepsbelangen van hun leden, zonder politieke bijbedoelingen of agenda. Maar in realiteit vertoonden vooral de representatieve syndicaten een uitgesproken profiel en waren ze ook sterk gelieerd met de politieke partij van hun ideologische familie. Vanaf de jaren 1950 en in het kader van het sociaal overleg gingen ze uit pragmatische overwegingen zowel formeel als informeel in dialoog met beleidsvoerders en partijen. Ze

64 CAMFIELD, D., 'Renewing the Study of Public Sector Unions in Canada', *Socialist Studies*, nr. 2, 2005 (1), p. 56.
65 JOHNSTON, P., *Success while others fail: Social Movement Unionism and the Public Workplace*, New York, 1994, p. 12-13.
66 JORDHUS-LIER, 'Public Sector Labour Geographies', *Geography Compass*, p. 429.
67 De voormalige nationale luchtvaartmaatschappij van België, Sabena, kende bijvoorbeeld een relatief sterke categoriale traditie. Vroeger verdedigden de Belgische Vereniging van Burgerluchtvaartpiloten en Technisch Boordpersoneel (ABPNL) en Belgian Flight Crew Association (BFCA) hun belangen. Later zijn de organisaties samengesmolten tot de Belgian Cockpit Association (BeCA).
68 JORDHUS-LIER, 'Public Sector Labour Geographies', *Geography Compass*, p. 435.
69 DEPRE, R. en HONDEGHEM, A., 'Hefbomen van personeelsbeleid in de overheidssector. Een sociologische bijdrage' in GEVERS, P. red., *Ambtenarenbeleid en arbeidsverhoudingen*, Brugge, 1987, p. 174.
70 VAN DE WALLE, S., 'Kan er iets geregeld worden? Corruptie bij de overheid in cijfers', *Vlaams Tijdschrift voor Overheidsmanagement*, nr. 1, 2004 (4), p. 45.

vervulden ook hun rol in de geïnstitutionaliseerde politieke benoemingscommissies van topambtenaren in de ministeries. Kopstukken van de vakbonden leverden vaak expertise aan politieke verantwoordelijken en hun kabinetten. Syndicale kaderleden maakten na hun afscheid van de vakbond carrière in overheidsinstellingen of stapten zelf in de politiek. Kortom, om in de bijzondere context van het overheidsapparaat de belangen van hun leden te vrijwaren, speelden vakbonden vaak strategisch 'het spelletje mee'.

Publiek, privaat en het aanhoudend streven naar efficiëntie

De begrippen privatisering en nationalisering zijn vaak beladen en wekken heel wat emoties op, zowel in de publieke sfeer als in de politieke arena. De vragen welke bevoegdheden de staat moet uitvoeren, welke aan het private initiatief moeten worden overgelaten, en welke sector het meest efficiënt is, hebben de afgelopen honderdvijftig jaar tot veel discussie geleid.[71] Het onderscheid tussen publiek en privaat is echter minder duidelijk dan vaak wordt beweerd, de concepten zijn zelfs met elkaar verstrengeld. Bovendien heeft de overheid haar eigen identiteit en kan men die, zoals Guy Vanthemsche opmerkt, bezwaarlijk reduceren tot die van een collaborateur of vijand van de vrije markt.[72] In 2006 pleitte de marxistische politicoloog en historicus Bob Bouhuijs voor een meer gelaagde benadering. Hij stelde dat de staat tegen de achtergrond van sociale en politieke conflicten niet fungeert als "een monolithisch geheel, maar als een conflicterende eenheid waarvan de verschillende delen gedomineerd kunnen worden door uiteenlopende politieke krachten met diametraal tegenover elkaar staande doelstellingen".[73] Dat is logisch, want publieke instellingen kunnen allerlei vormen aannemen. Om wat structuur aan te brengen in de discussie bracht de Nederlandse bestuurskundige Cor van Montfort de verschillende dimensies in het spectrum tussen publiek en privaat in kaart. [Figuur 10]

Ondertussen maakt ook de toenemende arbeidsdifferentiatie het alsmaar moeilijker om overheidsdiensten eenduidig als publiek of privaat te catalogeren. Nieuwe bestuursvormen van publiek-private samenwerking (PPS) spelen daarop in.[74] Die mengvormen maken het erg moeilijk om uitspraken te doen over de kenmerken van en verschillen tussen publiek en privaat management. Die debatten verwijzen ook vaak naar de relevantie en toekomst van het ambtenarenstatuut. Bovendien is het statuut van sommige werknemersgroepen door het ontstaan van die PPS-constructies onduidelijk geworden. Zo staan privé-onderaannemers van De Lijn vandaag in voor de helft van de busritten in Vlaanderen maar blijven hun chauffeurs desondanks aangesloten bij de ambtenarenvakbonden. Een gelijkaardig patroon is te merken in de gas- en elektriciteitssector, waar de vakbond Gazelco nog steeds onderdeel is van de ACOD.

Door de geschiedenis heen is de grens tussen de publieke en de private sector voortdurend verschoven. Het debat over waar die hoort te liggen, is vandaag ongetwijfeld een van de grootste en belangrijkste syndicale aandachtspunten. Omdat privatisering vaak gepaard gaat met het kortwieken van de sociale rechten en

FIGUUR 10
PUBLIEK-PRIVAAT PROFIEL*

DIMENSIES	PUBLIEK	PRIVAAT
1. Rechtsvorm	Publiekrechtelijk	Privaatrechtelijk
2. Eigendom	100 % van de overheid	100 % particulier
3. Autonomie (t.o.v. minister)	Afhankelijk	Onafhankelijk
4. Taken/activiteiten	Wettelijke/formele taak	Marktactiviteit
5. Financiering	100 % door de overheid (publieke middelen)	100 % door de markt (private middelen)
6. Marktomgeving	Monopolie (aanbodgestuurd)	Concurrentie (vraaggestuurd)
7. Waarden	Algemeen belang	Commercieel belang

*Tabel uit: HONDEGHEM e.a., *Handboek bestuurskunde*, p. 81, gemaakt op basis van VAN MONTFORT, C., *Besturen van het onbekende: Goed bestuur bij publiek-private arrangementen*, Den Haag, 2008.

71 Zie bijvoorbeeld de burgermanifesten van Guy Verhofstadt, de teksten van Pim Fortuyn, de eerder vernoemde Lode Vanoost, enzovoort.
72 VANTHEMSCHE, *De paradoxen van de staat*, p. 52.
73 BOUHUIJS, B., *De gefragmenteerde staat: een onderzoek naar de relatieve autonomie van de staat onder het moderne kapitalisme*, Nijmegen, 2006, p. 268.
74 HONDEGHEM e.a., *Handboek bestuurskunde*, p. 94-95.

verworvenheden van hun leden, staan de ambtenarenvakbonden doorgaans wantrouwig tegenover zulke plannen. Zo wijzen ze op de verborgen kosten van privatisering, trekken ze bijvoorbeeld de efficiëntie van de private sector in twijfel en stellen ze dat beter management in de publieke sector de productiviteit evenzeer kan verhogen.[75]

Het streven naar een efficiënter, meer performant administratief apparaat vormt een belangrijke rode draad in de geschiedenis van het Belgisch overheidsbeleid. Gedurende de afgelopen honderdvijftig jaar was er zelden een ogenblik waarop er niet werd gepleit (in de politiek, het middenveld, de media, enzovoort) voor een efficiënter overheidsapparaat en voor grondige hervormingen. Al kort na de Belgische onafhankelijkheid lanceerde de bekende journalist, jurist, sociale hervormer en intellectuele duizendpoot Edouard Ducpétiaux (1804-1868) de eerste reorganisatieplannen. Tussen zijn teksten uit 1859 en de Copernicushervorming van 1999 kunnen een schier eindeloze rij verzoekschriften, manifesten, rapporten, commissies, mediadebatten worden opgesomd.[76] Naast hun vaak gebrekkige empirische grondslag, valt vooral het repetitief karakter van hun vertoog op: klachten over de bovenmatige groei van het administratief apparaat, de achterhaalde organisatie en uitrusting, de politieke inmenging en - voortvloeiend uit dat alles - een gebrek aan efficiëntie. Natuurlijk werden er doorheen de decennia andere accenten gelegd; in de jaren 1950 stond de verhoging van de productiviteit bijvoorbeeld centraal, in de jaren 1980 werd de hervorming van de administratie vooral gekoppeld aan het wegwerken van budgettaire tekorten, in de jaren 1990 was klantgerichtheid het kernwoord.[77] Maar de toon bleef dezelfde. Ongetwijfeld heeft die aanhoudende klaagzang bijgedragen aan de al aangehaalde negatieve publieke perceptie van het Belgische ambtenarenapparaat. De eruit resulterende hervormingsplannen werden al dan niet volledig en daadkrachtig doorgevoerd. De betrokkenheid van de vakbonden hing sterk samen met de socio-economische en politieke context, maar nam vanaf de jaren 1950 duidelijk toe. Er werden veelal bijsturingen gesuggereerd, tegenvoorstellen gedaan of louter bezorgdheden geuit. Vanaf 1958 had het land een aparte minister verantwoordelijk voor het openbaar ambt en administratieve hervorming.

DANK

Dit onderzoeksrapport is in belangrijke mate gebaseerd op de rijke documentaire collecties en archieven van de christelijke arbeidersbeweging bewaard op KADOC, het Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving van KU Leuven. In de eerste plaats werd het omvangrijke archief van ACV Openbare Diensten (zowel nationaal als van de gewestelijke afdelingen Aalst en Antwerpen) geconsulteerd. Daarnaast raadpleegden we ook reeksen uit de archieven van ACV-nationaal, ACV Transcom en de belangrijkste christelijke onderwijscentrales. Verder bleken ook verschillende persoonsarchieven en tijdschriftencollecties nuttig voor ons onderzoek. We konden ten slotte een beroep doen op de collecties van AMSAB-ISG en Liberas in Gent, de bibliotheek van de FOD BOSA, de Koninklijke Bibliotheek van België, Trainworld en de stadsarchieven van Mechelen en Schoten. Hartelijk dank aan de vele bibliothecarissen en archivarissen die ons hebben begeleid en geholpen.

Aanvullend bij dit bronnenonderzoek werden ook enkele getuigen geïnterviewd, met name Guy Rasneur, Frans Marivoet, Hervé Decuyper, Jean-François Engel, Luc Hamelinck, Pol Vandenhende, Wies De Troch, Freddy Sanen en Diederik Mangeleer. Zonder hun medewerking was dit werk niet mogelijk geweest. Ook Luc Peiren, onderzoeksmedewerker bij Amsab-ISG, en Annie Hondeghem, hoogleraar en directeur van het KU Leuven Instituut voor de Overheid, gaven meermaals constructieve feedback en handige tips, waarvoor we hen bijzonder wil bedanken. Onze vragen aan Statbel, de Kanselarij van de Eerste Minister, de FOD BOSA, Unia, Myria, de RVA en SELOR bleven evenmin onbeantwoord.

75 JOHNSTON, *Success while others fail*, p. 221.

76 Zie o.m. het overzicht in VAN HOOLAND, B., *Nieuw publiek management: van bestuurskunde tot Copernicus*, Gent, 2003, p. 308-309. Belangrijke documenten waren de rapporten van Louis Wodon (1915), Max-Leo Gerard (1922), de commissies de Haene (1922-1925), Halleux (1926-1928), Camu (1936-1940), Philippart-Matton (1949-1952) en Gerard (1953-1954).

77 THIJS, N., 'Geschiedenis van de administratieve hervormingen in België' in DEPRÉ, R. en HONDEGHEM, A. red., *De Copernicushervorming in perspectief: veranderingsmanagement in de federale overheid*, Brugge, 2005, p. 1-33.

Het onderzoek en de redactie van dit rapport werden in goede banen geleid door een Stuurgroep die als volgt was samengesteld: prof. dr. Kim Christiaens (KADOC), Jan Coolbrandt en Stéphane Deldicque (ACV Openbare Diensten), prof. dr. Eric Geerkens (ULiège), Ilse Heylen (ACV Openbare Diensten), dr. Peter Heyrman (KADOC), Barbara Janssens (ACV Openbare Diensten) en prof. em. dr. Guy Vanthemsche (VUB). Zij lazen de teksten grondig en kritisch na, gaven feedback en signaleerden aanvullende literatuur en bronnen. Voor inhoudelijke ondersteuning konden we ook rekenen op Luc Hamelinck. Dankzij de inspanningen van Ann Lafosse kon van het rapport ook een Franstalige editie worden gepubliceerd. Yvon Eikenaar schreef op basis van dit rapport de tekst van een publieksgerichte brochure. Winand Van Meerbeek, Luc Vints en Peter Heyrman stonden in voor de eindredactie, Alexis Vermeylen tekende voor de vormgeving. Aan allen veel dank.

1 DE PIONIERSJAREN (1890-1944)

De historische wortels van het syndicalisme in de overheidsdiensten reiken diep. In dit eerste deel schetsen we de ontstaansgeschiedenis van de organisatie die vandaag bekendstaat als ACV Openbare Diensten. Dat verhaal is onlosmakelijk verbonden met zowel de evolutie van de christelijke arbeidersbeweging als die van de publieke sector in België.

1. DE VERRUIMING VAN DE BURGERLIJKE DEMOCRATIE

De unie van liberalen en katholieken die de Belgische revolutie had ondersteund, viel vanaf de jaren 1850 uit elkaar. Groeiende levensbeschouwelijke conflicten domineerden het politieke leven. Tussen 1857 en 1870 was in België een liberale regering aan de macht, daarna een katholieke (1870-1878). In de volgende jaren lokte de homogeen-liberale regering Frère-Orban II (1878-1884) met haar radicale onderwijsbeleid een Schoolstrijd uit, wat in 1884 resulteerde in een klinkende katholieke verkiezingsoverwinning. Tijdens de volgende drie decennia werd het land bestuurd door homogeen-katholieke regeringen. De Belgische *belle époque* kenmerkte zich in België net als elders in West-Europa door een doorgedreven verstedelijking en industrialisatie. Die brachten toenemende sociale spanningen met zich mee. Het industriële proletariaat, aangevuurd door de groeiende socialistische beweging, hunkerde naar politieke inspraak en betere levensomstandigheden. In 1866 werd het zogenaamde coalitieverbod, de nog uit de Franse tijd daterende wet-Le Chapelier, in België opgeheven. Pas vanaf dan was het werknemers en werkgevers wettelijk toegestaan om zich te organiseren in belangenverenigingen. Desondanks bleven verschillende wetten en bepalingen in het strafwetboek de syndicale actie beknotten.[1]

Zowel de kerk als de katholieke burgerij waren geschokt door de armoede en ellende in de industriele samenleving. Ze beschouwden die echter niet als het resultaat van de scheefgegroeide sociale verhoudingen, maar wel van een morele crisis die voortkwam uit de toenemende marginalisering van religie in de moderne samenleving. Werk, eigendom, onderwijs en 'vooruitziendheid' werden naar voren geschoven als dé hefbomen tot duurzame sociale emancipatie. Zelfredzaamheid en individuele verantwoordelijkheidszin werden hoog in het vaandel gedragen, net als het bevorderen van sociale harmonie en klassenverzoening. Katholieke 'sociale werken' zoals werkmanskringen, vrouwengilden, xaverianenbonden, jeugdpatronaten, zondagsscholen, volksbibliotheken, werkbeurzen, ziekenkassen en spaarkassen waren vooral bedoeld om de arbeiders en andere minder gegoede groepen in de samenleving te heropvoeden en te verheffen, zoals dat toen doorgaans werd genoemd.[2] Sommige katholieken wilden de gilden en ambachten, die na de Franse Revolutie waren afgeschaft, in ere herstellen. Binnen die corporaties zouden werkgevers en werknemers gezamenlijk hun bedrijfs- of beroepsbelangen verdedigen, konden ze in dialoog conflicten oplossen en afspraken maken over loon- en arbeidsvoorwaarden. Stakingen werden beschouwd als een inbreuk op de sociale vrede. Ook het oprichten van aparte arbeiderssyndicaten of verbruikscooperaties naar socialistisch voorbeeld bleef voor veel katholieken uit den boze. De burgerij kantte zich tegen een te uitdrukkelijke inmenging van de overheid in de arbeidsverhoudingen en te verregaande sociale wetten. Ondertussen bleef de landbouw om diverse redenen het ware troetelkind van de katholieke machtspartij.

Vanaf 1870 nam het aantal arbeidersorganisaties sterk toe. In 1885 werd de Belgische Werkliedenpartij (BWP) opgericht. Het jaar daarop was een duidelijk keerpunt: in maart 1886 braken er in Luik en Henegouwen hevige stakingen uit en in april riep de Belgische regering een Nationale Arbeidscommissie in het leven. Het werd stilaan duidelijk dat de katholieken een emancipatorisch alternatief op de alsmaar succesvoller wordende socialistische beweging moesten formuleren. In september 1886 vond in Luik een eerste van drie katholieke sociale congressen plaats, en in december werd in Gent de Antisocialistische (christelijke) Katoenbewerkersbond 'Recht en Plicht' opgericht. In zijn iconische encycliek *Rerum novarum* uit 1891 maakte paus Leo XIII een voorzichtige opening naar sociale wet-

1 Onder andere artikel 310 van het strafwetboek van 1867 - nog verscherpt door de wet van 30 mei 1892.

2 LAMBERTS, E., *The Struggle with Leviathan. Social Responses to the Omnipotence of the State, 1815-1965*, Leuven, 2016.

Viering van het tienjarig bestaan van het Algemeen Secretariaat der Christelijke Beroepsverenigingen, Gent, 12 juli 1914.
[KADOC-KU Leuven, Verzameling foto's: KFC91]

geving én naar het oprichten van autonome arbeiderssyndicaten, dus zonder deelname of inmenging van de werkgevers. Sociaal voelende katholieke burgers die deze minder bevoogdende richting genegen waren, zoals Arthur Verhaegen (1847-1917) in Gent, Michel Levie (1851-1939) in Henegouwen of Jules Renkin (1862-1934) en Henry Carton de Wiart (1869-1951) in Brussel, kregen al snel het predicaat 'christendemocraat' opgekleefd. Hoewel sommige bisschoppen hun inspanningen ondersteunden, kregen ze ook forse tegenwind vanuit de conservatieve vleugel van de katholieke partij onder leiding van Charles Woeste (1837-1922). Want naarmate het stemrecht werd uitgebreid (meervoudig algemeen stemrecht voor mannen voor het parlement in 1893-1894, evenredige vertegenwoordiging in 1899, gemeentelijk algemeen stemrecht in 1895) eisten de progressieve sociaal-katholieken en de sociale werken waarvoor ze zich engageerden, alsmaar uitdrukkelijker eigen politieke vertegenwoordigers op de katholieke lijsten. Hun belangrijkste spreekbuis was de in 1891 opgerichte Belgische Volksbond/Ligue Démocratique Belge. Na de eeuwwisseling nam het politieke gewicht van die nieuwe generatie, veelal *Jeune droite* genoemd, stelselmatig toe. In 1908, bij het aantreden van het kabinet-Schollaert, werd ze ook opgenomen in de regering.[3]

Ondanks alle inspanningen bleef de sociale wetgeving in België voor 1914 erg bescheiden, met bijvoorbeeld een reglementering van lonen (1887/1896/1901), vrouwen- en kinderarbeid (1889), werkplaatsen (1896), beroepsorganisaties (1898), arbeidsovereenkomsten (1900), werktijden (1901), arbeidsongevallen (1903) en zondagsrust (1905). Sinds 1889 bood de overheid ook steun en een wettelijk kader aan de volkswoningbouw. Arbeiders stimuleren tot spaarzaamheid en vooruitziendheid, bijvoorbeeld door ze in staat te stellen een eigen gezinswoning aan te kopen, was volgens de politieke elite het beste tegengif voor het socialisme. Verzekeringen tegen ziekte en ouderdom werden eveneens gepromoot. De wet van 23 juni 1894 moderniseerde het veertig jaar oude wettelijke kader voor de maatschappijen van onderlinge bijstand en vergemakkelijkte hun erkenning. Die konden ook een pensioendienst oprichten. De wet van 10 mei 1900, de eerste sociale verzekeringswet, consolideerde dat systeem.

Het aantal christelijke (of antisocialistische) beroepsverenigingen van arbeiders en andere loonafhankelijken nam na de eeuwwisseling duidelijk toe. Onder meer in Gent, Henegouwen, Brussel en Antwerpen waren er sterke regionale clusters. Er wer-

3 DE MAEYER, J., 'De Belgische Volksbond en zijn historische antecedenten' in GERARD, E. red., *De christelijke arbeidersbeweging in België: 1891-1991*, II, Leuven, 1991, p. 19-65.

den ook in toenemende mate inspanningen geleverd om die lokale christelijke beroepsorganisaties te verenigen in nationale federaties. Een belangrijke spil in dat proces was het Algemeen Secretariaat der Christelijke Beroepsverenigingen (1904) van de dominicaan Georges Rutten (1875-1952). Dankzij zijn inspanningen kon men in 1912 ook een confederatie oprichten. Dat Algemeen Christelijk Vakverbond (ACV) bleef vooralsnog vele maten kleiner dan zijn socialistische tegenhanger. De jonge christelijke vakbond rekruteerde zijn leden vooral via parochiale netwerken en studiekringen, via dienstverlening en in uitgesproken katholieke fabrieken en ambachtelijke ateliers. Het zwaartepunt van de beweging lag duidelijk in Vlaanderen. De christelijke syndicaten kregen echter nauwelijks een voet tussen de deur bij de grote ondernemingen. Hun gematigde, op overleg en verzoening gerichte vertoog werd immers overschaduwd door de strijdbare retoriek van de socialistische militanten. Bovendien waren de ACV-lidgelden een stuk hoger dan die van de socialistische concurrent.

Diplomatieke bemiddelingspogingen tussen de natiestaten konden het uitbarsten van de Eerste Wereldoorlog in de zomer van 1914 niet voorkomen. Het gruwelijke conflict zou België bijzonder hard treffen. Het oorlogsgeweld, het bezettingsregime en de voedselschaarste sloegen diepe wonden in de welvaart. De industrie viel nagenoeg stil, met hoge werkloosheid en veel armoede tot gevolg. Na de wapenstilstand was de politieke en economische elite bijzonder beducht voor volksoproer en revolutie. Diverse hervormingen en sociale maatregelen moesten tegemoet komen aan de verzuchtingen van de bevolking, de arbeidersbeweging in het bijzonder. Enkele voorbeelden hiervan zijn de invoering van het algemeen enkelvoudig stemrecht (1919), het schrappen van de beperkingen op het stakingsrecht in het strafwetboek, de introductie van paritair sociaal overleg en collectieve arbeidsovereenkomsten in tal van sectoren, koopkrachtbescherming door de indexering van de lonen, een meer sociaal rechtvaardige fiscaliteit (1921) en verplichte pensioenverzekeringsstelsels voor arbeiders (1924) en bedienden (1925). Met de vzw-wet (1921) werd het verenigingsrecht juridisch verankerd.[4] De wederopbouw van het land vergde tijdens de jaren 1920 veel inspanningen en middelen. Het economische leven kwam pas opnieuw op dreef na de monetaire stabilisatie van 1926.

De Eerste Wereldoorlog had ook zware klappen toegebracht aan de prille christelijke arbeidersbeweging in België. Het ledenaantal van de vakbonden was sterk gedaald, de mutualiteiten en de coöperaties ontwricht. De socialistische vakbonden genoten daarentegen een grote populariteit, hun achterban was bijna tien keer zo groot als die van de christelijke syndicaten. Het ACV bouwde zijn structuur in de jaren 1920 echter zorgvuldig uit en slaagde erin steeds meer vakverenigingen aan zich te binden. De vele christelijke beroepsfederaties fuseerden na ingewikkelde reorganisaties tot achttien sectorale ACV-centrales. De gewestelijke secretariaten en verbonden bleven belangrijk, maar het waren de centrales die de lidgelden inden. In 1926 werden ze wel verplicht om aan te sluiten bij de vier jaar eerder opgerichte Centrale Weerstands- of Stakingskas van het ACV. De gestage groei van de christelijke arbeidersbeweging tijdens het interbellum komt vooral tot uiting in koortsachtige activiteit op lokaal vlak. Tot in de kleinste dorpen werden werkliedenbonden, vrouwengilden, vakbonden, mutualiteiten, coöperaties en kajottersbonden opgericht. Voor de politieke werking was de stichting van het Algemeen Christelijk Werkersverbond (ACW) in 1921 een belangrijke mijlpaal. De ACW-mandatarissen vormden eigen fracties en stippelden een autonome politieke strategie uit. Het werkersverbond coördineerde ook de initiatieven tot kadervorming en volksontwikkeling. De in 1922 opgerichte Centrale Hogeschool voor Christelijke Arbeiders leverde propagandisten en vrijgestelden aan de beweging. De vele inspanningen wierpen hun vruchten af. In mei 1940 telde het ACV ongeveer 350.000 leden, bijna de helft van het aantal socialistische gesyndiceerden. Het merendeel (74,4 procent) woonde in Vlaanderen.[5]

2. DE GROEI VAN DE OPENBARE SECTOR

Al in de inleiding van dit rapport benadrukten we dat de rol van de Belgische staat in de negentiende en de vroege twintigste eeuw niet gereduceerd mag worden tot die van een nachtwaker. De overheid manifesteerde zich in alle geledingen van het openbare leven, zoals de aanleg van verkeersinfrastructuur, de organisatie van sociale bijstand, de creatie van een openbaar onderwijsnet, de aanleg van stedelijk groen, cultuur- en ontspanningsvoor-

4 DE BROECK, G., 'De vrijheid van vereniging in het Belgisch recht', *Vereniging voor de Vergelijkende Studie van het Recht van België en Nederland. Jaarboek*, 1968 (11), p. 309-324.

5 MAMPUYS, 'De christelijke vakbeweging' in *De christelijke arbeidersbeweging in België*, II, p. 146-161.

zieningen, enzovoort.[6] Doorheen de negentiende eeuw kende de publieke sector een gestage uitbreiding. De staat verbeterde de verkeers- en economische infrastructuur en trok ook geld uit voor enkele monumentale bouwwerken die de macht van België als moderne, industriële natie moesten verbeelden. Een mooi voorbeeld is het Brusselse Justitiepaleis, bij haar voltooiing in 1883 een van de grootste gebouwen ter wereld met een indrukwekkende oppervlakte van 26.006 vierkante meter.

Het Belgische spoorwegennetwerk, een van de dichtste netwerken ter wereld, vergde eveneens grote investeringen van de staat. Majestueuze stationsgebouwen, zoals dat van Antwerpen, gebouwd tussen 1899 en 1905, plaatsten die transportinfrastructuur uitdrukkelijk in de kijker. Staatsspoorwegen en private spoorwegmaatschappijen bestonden aanvankelijk naast elkaar en vulden elkaar aan. Geleidelijk aan verwierf de staat om verschillende redenen een monopolie op de bouw en exploitatie van het spoorwegennet.[7] In 1914 waren de spoorwegen uitgegroeid tot het grootste bedrijf van het land, met ongeveer 100.000 werknemers in dienst, 9.000 kilometer aan spoorweglijnen en een toegevoegde waarde die 5 procent bedroeg van het BBP. De buurtspoorwegen, het aanvullende spoorwegnet met een lichtere infrastructuur, waren cruciaal voor de ontsluiting van het platteland.[8]

Aanvankelijk telde het koninkrijk België slechts vijf ministeries, namelijk de departementen van Binnenlandse Zaken, Buitenlandse Zaken, Oorlog, Financiën en Justitie. Daar kwam in 1837 nog een departement van Openbare Werken bij, dat de administratieve omkadering bood voor de diensten die zich toelegden op de aanleg en exploitatie van het spoorwegennetwerk. Tijdens de daaropvolgende veertig jaar bleef het aantal Belgische ministeries ongewijzigd. Daarna zagen nieuwe departementen het levenslicht, zoals dat van Landbouw, Nijverheid en Openbare Werken (1884) en Nijverheid en Arbeid (1895), die het (prille) sociale beleid van de regering moesten uitvoeren. Er kwamen ook beduidend meer hoge raden en andere overleg- en consultatieorganen. Het Ministerie van Spoorwegen, Postwezen, Telegraaf en Telefoon (1884) beheerde de groeiende transport- en telecommu-

Postsorteercentrum in Brussel, jaren 1930.
[KADOC-KU Leuven, Beeldarchief ACV]

6 MATTHIJS, H., *Overheidsbegrotingen*, Brugge, 1996, p. 61-63.

7 VAN DER HERTEN, B., *België onder stoom. Transport en communicatie tijdens de 19de eeuw*, Leuven, 2004, p. 343-349.

8 *Ibid.*, p. 291-292, p. 374, p. 381.

nicatie-infrastructuur van het land. In die sectoren werkte bijzonder veel personeel in overheidsdienst: rond 1900 waren er dat ongeveer 80.000, in 1920 107.000 en bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog maar liefst 114.500. Toen Congo in 1908 een Belgische kolonie werd, riep de regering een Ministerie van Koloniën in het leven. Het door de liberale meerderheid in 1878 opgerichte Ministerie van Openbaar Onderwijs zou later door de katholieken opnieuw worden afgeschaft, om in 1907 weer op te duiken als Ministerie van Kunsten en Wetenschappen. Het door de overheid betaalde onderwijzende personeel steeg gradueel, van ongeveer 14.500 in 1890 tot 38.000 in 1930. De (trouwens bijzonder late) invoering van de leerplicht (1914) en het kosteloze basisonderwijs dankzij de wet-Buyl-de Broqueville (1919) gaven belangrijke impulsen hieraan, maar ook de expansie van het technisch onderwijs in de jaren 1920 en 1930 mag als factor worden aangestipt. Het aantal beroepsmilitairen, dat rond 1900 ongeveer 15.000 bedroeg, nam nadien duidelijk toe. In 1922 telde het land er 26.118, in 1932 31.986 en in 1950 bijna 40.000. Het personeelsbestand van de rijkswacht groeide tussen 1900 en 1950 van 2.800 naar 11.262.[9]

Na de Eerste Wereldoorlog nam het aantal overheidstaken en administraties geleidelijk toe. Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog telde België zestien ministeries. Hieronder vielen nieuwe bevoegdheden als bevoorrading, heropbouw en de vergoeding van oorlogsschade, volksgezondheid, sociale voorzorg, economie en middenstand. De invoering van een progressieve en op aangifte gebaseerde inkomstenbelasting in oktober 1919 bracht een opmerkelijke expansie van de fiscale administratie en controlediensten met zich mee. Tijdens de tussenoorlogse groeide ook het aantal functioneel gedecentraliseerde overheidsdiensten of parastatalen sterk. Maar er zijn ook diverse voorbeelden van zulke semioverheidsinstellingen uit de decennia voor 1914 aan te halen, bijvoorbeeld de Nationale Bank (1850), het Gemeentekrediet (1860), de Algemene Spaar- en Lijfrentekas (1850/1865), de Nationale Maatschappij van Buurtspoorwegen (1884) of die van Waterleidingen (1913). In 1923 werd de luchtvaartmaatschappij Sabena opgericht, drie jaar later de NMBS en in 1930 de Regie van Telegrafie en Telefonie (RTT). In het interbellum ontstonden eveneens tal van parastatale instellingen om taken te vervullen op het domein van kredietverlening en sociale woningbouw, of voor het beheer van de prille sociale verzekeringen.[10]

Vanaf het einde van de negentiende eeuw groeide ook de administratie van de lokale besturen en in het bijzonder die van de steden. Ze bouwden en beheerden bijvoorbeeld transport- en nutsvoorzieningen. Vaak waren de prijzen en tarieven van de gemeentelijke regies een stuk voordeliger dan die in steden met een concessiesysteem.[11] Ook het groeiende belang van de lokale besturen op het gebied van openbaar onderwijs, gezondheidszorg en andere sociale voorzieningen moet worden onderlijnd. Met de oprichting van de Commissies van Openbare Onderstand (COO, 1921) werd de lokale armenzorg grondig hervormd.

Vanzelfsprekend resulteerde die gestage groei van de Belgische publieke sector in een toename van het aantal personeelsleden in overheidsdienst. De Brusselse historicus André Hardewyn stelde vast dat het er nauwelijks 60.000 waren in 1848, toen de eerste ietwat betrouwbare statistieken werden opgemaakt. Net voor de Eerste Wereldoorlog was dat aantal 3,5 keer zo groot. In 1930 telde het land ongeveer 280.000 ambtenaren, een groei met maar liefst 126 procent ten opzichte van 1880. De Belgische bevolking steeg in die vijftig jaar slechts met 46,6 procent. De expansie van de overheidsadministratie in de jaren 1930 en vooral tijdens de Tweede Wereldoorlog resulteerde in een forse toename van het personeelsbestand. In 1950 stond de teller volgens Hardewyn op meer dan 480.000 werknemers. [Figuur 11]

FIGUUR 11
DE GROEI VAN HET AANTAL AMBTENAREN VOLGENS ANDRÉ HARDEWYN, 1846-1950*

1846	1880	1900	1920	1930	1950
58.291	124.068	205.232	250.261	280.777	483.757

* Tabel uit: HARDEWYN, 'Une classe sociale à part entière?' in *Les classes sociales*, p. 216.

9 HARDEWYN, A., 'Une classe sociale à part entière? Esquisse de la vie sociale des fonctionnaires belges' in VANTHEMSCHE, G. red., *Les classes sociales en Belgique: deux siècles d'histoire*, Brussel, 2016, p. 222.

10 COPPIETERS, G. en VANTHEMSCHE, G., 'De federale overheidsdiensten en de voormalige ministeries: algemene inleiding' in VAN DEN EECKHOUT, P. en VANTHEMSCHE, G. red., *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België: 19e-21e eeuw*, I, Brussel, 2017, p. 339-345; PIRLOT, V., 'Functioneel gedecentraliseerde diensten: algemene inleiding' in VAN DEN EECKHOUT, P. en VANTHEMSCHE, G. red., *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België: 19e-21e eeuw*, I, Brussel, 2017, p. 563-577.

11 WITTE, E., 'Gemeenteregies in België (1850-1914): liberaal interventionisme of socialistisch municipalisme?' in *Het openbaar initiatief van de gemeenten in België 1795-1940*, I, Brussel, 1986, p. 85-106.

FIGUUR 12
PERSONEELSBESTAND VAN DE BELGISCHE STAAT (CENTRALE ADMINISTRATIES EN HUN BUITENDIENSTEN) VOLGENS FERNAND BAUDHUIN, 1914-1932*

Ministeries	1914	1922	1925	1927	1929	1931	1932
Financiën	9.917	13.812	14.320	14.143	13.750	14.010	13.869
Buitenlandse Zaken	336	715	651	601	607	636	634
Justitie	10.201	11.610	11.437	11.183	11.221	11.458	11.538
Binnenlandse Zaken	985	1.162	1.120	1.045	1.035	1.140	1.134
Kunsten en Wetenschappen	32.563	41.772	43.142	44.041	45.945	48.109	48.893
Landbouw	1.151	1.307	1.390	1.373	1.360	1.431	1.446
Openbare Werken	3.498	3.717	3.322	3.110	3.051	3.119	3.137
Nijverheid, Arbeid en Sociale Voorzorg	515	1.049	842	923	967	1.143	1.140
Landsverdediging	8.092	26.118	23.038	23.038	26.504	31.864	31.986
Rijkswacht	4.328	6.159	6.094	6.011	6.096	6.335	6.426
Koloniën	272	348	324	323	388	409	407
Verkeer	2.123	2.594	2.382	2.481	2.540	2.682	2.567
Post, Telegraaf en Telefoon	22.735	25.993	27.340	27.937	29.362	33.141	32.874
Vergoeding Oorlogsschade		3.693	2.323	852	600	406	292
Totaal	**96.716**	**140.049**	**140.738**	**137.061**	**143.426**	**155.883**	**156.343**

* BAUDHUIN, F., 'Étude sur le nombre des fonctionnaires en Belgique', *Conseil central de l'économie et conseils professionnels Bruxelles. Bulletin d'information et de documentation*, nr. 6, 1934 (9), p. 173.

Het is echter belangrijk om die cijfers met enige voorzichtigheid te interpreteren, want al in 1962 schreef nationaal CCOD-secretaris Edward Van Leuven dat de criteria waarmee de overheid haar personeelsstatistieken voor de Tweede Wereldoorlog opmaakte, allerminst eenvormig waren.[12] Ook de Leuvense econoom Fernand Baudhuin (1894-1977) stipte dat gebrek aan consistentie in de cijferreeksen aan. Om zijn pleidooi voor een forse rationalisatie van de administratie kracht bij te zetten, maakte hij in 1932 een overzicht van de personeelsevolutie in enkele belangrijke ministeries en korpsen sinds de Eerste Wereldoorlog. We geven de cijfers hieronder weer, vooral omdat ze een blik bieden op de krachtsverhoudingen tussen de departementen in het interbellum. Het Ministerie van Post, Telegraaf en Telefoon en dat van Kunsten en Wetenschappen (onderwijs inbegrepen) steken er duidelijk bovenuit. [Figuur 12]

Het voorbeeld van Baudhuin maakt duidelijk dat die eigentijdse statistieken vaak werden opgemaakt met het doel om de zogenaamde wildgroei van de overheidsadministratie en het al te genereuze aanwervingsbeleid van de staat op de korrel te nemen. De expansie van het overheidsapparaat wekte vooral ter rechterzijde veel wantrouwen en verzet.

12 VAN LEUVEN, E., 'De evolutie van de personeelseffectieven in overheidsdienst', *Tijdschrift voor bestuurswetenschappen en publiek recht*, nr. 4, 1962 (17), p. 231.

3. ARBEIDSOMSTANDIGHEDEN EN -VOORWAARDEN

Wat betreft de lonen en arbeidsomstandigheden van het personeel in die uitdijende publieke sector, is er tot dusver maar weinig onderzoek gevoerd. Dat is deels te verklaren door de complexiteit van de loonschalen en de grote verschillen tussen de diverse functies, graden, departementen, bestuursniveaus, enzovoort. Dat maakt het bijzonder moeilijk om algemene uitspraken te doen over de arbeidsomstandigheden in de openbare sector. Die van ambtenaren in lage en gemiddelde administratieve functies werden doorgaans vergeleken met die van bedienden in private ondernemingen. Ambtenaren van lokale besturen, zo werd beweerd, waren er duidelijk minder goed aan toe dan hun collega's in de rijksadministratie. Van topambtenaren werd beweerd dat ze er een levensstijl op na konden houden die vergelijkbaar was met die van een advocaat of de beoefenaar van een ander vrij beroep.

Degenen die vanaf de jaren 1890 de sociale problematiek van het overheidspersoneel wilden aankaarten, focusten meestal op de weinig benijdenswaardige situatie van de arbeiders en lagere bedienden, in het bijzonder bij de spoorwegen. De

Aalsterse christendemocratische volksvertegenwoordiger Pieter Daens (1842-1918), broer van de bekende priester Adolf Daens (1839-1907), stelde in 1910 dat de verloning van die personeelsgroepen vaak onder de grens lag van wat we vandaag het bestaansminimum zouden noemen. Volgens Daens bedroeg dat voor een gezin 4 frank per dag.[13] De socialistische volksvertegenwoordiger Auguste Debunne (1872-1963) kaartte in 1911 aan dat er bij de post en de telegrafie "duizende en duizende werklieden" waren "die 3 franken daags winnen voor twaalf, veertien en zelfs vijftien uren onafgebroken dienst".[14] Ook de beroepsvereniging Association du personnel electricien de l'État kloeg in die periode de grote verschillen aan tussen de lonen in de openbare en private sector. "À l'État, un électricien gagne 110 francs ; un aide électricien 90 fr. Dans l'industrie privée, un électricien gagne 160 francs et son aide 150 francs".[15]

Die enkele getuigenissen over de lage lonen van bepaalde categorieën ambtenaren mogen echter niet de indruk wekken dat de sociale problematiek van het overheidspersoneel als prangend of wraakroepend werd beschouwd. De lagere lonen, zo beweerde men, werden gecompenseerd door de relatieve werkzekerheid en de sociale bescherming die ambtenaren genoten. De arbeiders in de publieke sector "winnen in zekerheid wat ze verliezen in geld", zo stelde de socialistische voorman Emile Vandervelde (1866-1938) in 1902.[16] Hij gaf wel toe dat er misstanden waren en dat daar tegen moest worden opgetreden, maar ook twaalf jaar later oordeelde hij dat de arbeiders in overheidsdienst er duidelijk beter aan toe waren dan hun collega's in de private sector: "hun toestand is stabieler en hun voorzorgsinstellingen zijn over het algemeen volledediger".[17]

Met wat Vandervelde voorzorgsinstellingen noemde, verwees hij in het bijzonder naar de pensioenregeling van de ambtenaren. De wet van 21 juli 1844 op de burgerlijke en kerkelijke pensioenen, vaak de oudste Belgische sociale wet genoemd, verleende een pensioen aan de ambtenaren van de centrale overheid, de academici en het educatieve personeel in dienst van de staat. Het stelsel voorzag ook uitkeringen aan hun weduwen en wezen. Ook de bedienaren van de eredienst - de clerus dus - werden in de regeling betrokken, in overeenstemming met artikel 181 van de Belgische grondwet dat bepaalde dat hun lonen én pensioenen ten laste kwamen van de staat. Het ambtenarenpensioen heeft een lange geschiedenis die teruggaat tot ver voor de Franse Revolutie. In het ancien régime was het overheidspersoneel vaak feitelijk in dienst van de adellijke families die een regio of lokale heerlijkheid bestuurden. Volgens traditie en gebruiksrecht waren die edellieden verplicht om te zorgen voor het levensonderhoud van hun huispersoneel, ook bij ziekte, arbeidsongeschiktheid en wanneer ze door ouderdom niet meer in staat waren om hun taken uit te voeren. In de Duitse rechtstraditie wordt dat engagement wel eens het *Alimentationsprinzip* of *Lebenszeitprinzip* genoemd[18] Vooral administratieve, bestuurlijke en juridische medewerkers kregen die voordelen als beloning voor hun expertise, trouw, gehoorzaamheid en discretie. De waardigheid van de ambtenaar, zowel bij het oefenen van zijn functie als daarbuiten, was ook een belangrijk argument. In de negentiende eeuw namen de moderne natiestaten die traditie over. De Belgische pensioenwet van 1844 bouwde voort op de pensioenregeling onder het Franse regime en het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1815-1830).[19] Provincies, steden en gemeenten creëerden soortgelijke stelsels. Het inroepen van de inkomenszekerheid van ambtenaren en van hun pensioen om te verantwoorden waarom het salaris van een ambtenaren vaak wat lager was dan het loon van iemand met een vergelijkbare opleiding en functie in de privésector, heeft ook een lange traditie. "Das Wams des Beamten ist eng, aber es wärmt", zo zou de Pruisische koning Frederik de Grote (1712-1786) het ooit hebben verwoord. Het pak van de ambtenaar was wat benepen, maar hij zat er toch warmpjes bij.

Op de keper beschouwd hadden de meeste ambtenaren aan het einde van de negentiende eeuw qua

13 BRUSSEL, KAMER DER VOLKSVERTEGENWOORDIGERS, *Annales parlementaires : séance du 12 avril 1910*, p. 1100-1101.
14 BRUSSEL, KAMER DER VOLKSVERTEGENWOORDIGERS, *Annales parlementaires : séance du 18 juillet 1911*, p. 1986.
15 BRUSSEL, KAMER DER VOLKSVERTEGENWOORDIGERS, *Annales parlementaires : séance du 12 avril 1910*, p. 1097.
16 VANDERVELDE, E., *Collectivisme en evolutie op nijverheidsgebied*, Amsterdam, 1902, p. 135.
17 VANDERVELDE, E., *Het Socialisme tegen de Staat*, Brussel, 1949, p. 102.
18 THIEMER, B., *Das Alimentationsprinzip. Erklärungsansätze seit den Anfängen einer finanzwissenschaftlichen Theoriebildung*, Keulen, 1992; KRAUSE, F., *Die hergebrachten Grundsätze des Berufsbeamtentums*, Frankfurt, 2008.
19 PEETERS, N., 'Sociale zekerheid en bureaucratie. De pensioenwet voor centrale overheidsambtenaren van 1844 en de liberale maatregelen van 1848', *Revue belge de philologie et d'histoire*, nr. 2, 1995 (75), p. 383-412; JANVIER, R. en JANSSENS, J., *De toekomst van de pensioenen in de overheidssector*, Brugge, 2014, p. 1-20.

Personeel van de “paardentram” in Antwerpen. [KADOC-KU Leuven, Archief ACV Openbare Diensten - Verbond Antwerpen: 319]

werkzekerheid en sociale bescherming dus duidelijk een stapje voor op de arbeiders en bedienden in de privésector. Maar de publieke opinie erkende wel dat er belangrijke uitzonderingen waren, in het bijzonder wat verloning betreft. Het spoorwegpersoneel in dienst van de overheid bijvoorbeeld verrichtte zwaar werk en ontving daarvoor maar een karig loon. Bovendien was die groep bijzonder talrijk: in 1900 telde men 62.000 personeelsleden bij het spoor, in 1930 bijna 96.000 en in 1940 nog meer dan 85.000. Arbeiders bij de spoorwegen hadden doorgaans werkdagen van gemiddeld twaalf tot veertien uur.[20] Bepaalde personeelsgroepen leefden werkelijk van een hongerloon. De kabinewachters bijvoorbeeld, medewerkers die instonden voor de seinhuizen en het sluiten van de overwegen, kregen in de regio Luik in 1903 slechts 2,80 tot 3,60 frank per dag en hadden daarom vaak een bijverdienste.[21] Voor andere categorieën spoorwegarbeiders werd ondertussen geëxperimenteerd met alternatieve premie- en verloningssystemen die soms neigden naar stukwerk.[22]

De diversiteit aan statuten, loonbarema’s en andere regelgevende kaders die het werk in de Belgische openbare diensten kenmerkte, wekte grote ergernis. Er waren opmerkelijke verschillen tussen de ministeries, maar vooral de wildgroei op gemeentelijk vlak werd aangeklaagd. De wijze waarop stedelijke ambtenaren werden gerekruteerd, aangeworven, betaald en gepromoveerd was uitermate divers. Sommige beroepscategorieën, zoals de gemeentesecretarissen, ontvangers, politiecommissarissen en onderwijzers, hadden een statuut, andere dan weer niet. En dan gaan we nog niet in op het personeel van de stedelijke regies en diensten, bijvoorbeeld de trammaatschappijen. Soms leek het wel alsof sommige stadsbesturen een verdeel-en-heerspolitiek voerden, zo insinueerde de *Revue des employés communaux* in 1897.[23] Benoemingen en promoties werden vaak gelinkt aan politiek favoritisme en nepotisme. Pas in 1903 kwam er een wet die de stabiele tewerkstelling van gemeentelijke ambtenaren garandeerde, bijvoorbeeld wanneer de politieke meerderheid in hun stad of dorp wijzigde.[24] De Izegemse advocaat en katholieke politicus Jean Maes (1873-1957) vatte de situatie in juni 1920

20 BRUSSEL, KAMER DER VOLKSVERTEGENWOORDIGERS, *Annales parlementaires : séance du mardi 2 mai 1911*, p. 1188.

21 ‘Uit Luik’, *De Railwayman: Orgaan der lagere Staatsbedienden van België* (5 maart 1903), p. 2.

22 Zie bijvoorbeeld het Rowanpremiestelsel vermeld in: BRUSSEL, KAMER DER VOLKSVERTEGENWOORDIGERS, *Annales parlementaires : séance du mardi 2 mai 1911*, p. 1185.

23 HARDEWYN, ‘Une classe sociale à part entière?’ in *Les classes sociales*, p. 229.

24 Die wet werd in 1909 nog verder verfijnd. Zie: DE BIOLLEY, J., ‘Étude sur la loi du 30 juillet 1903 relative à la stabilité des emplois communaux d’après les travaux préparatoires et la jurisprudence’, *Revue catholique de droit*, 1910 (13), p. 96-127. Zie ook: HENRY, A., ‘Théorie de la stabilité des emplois publics’, *Revue internationale des sciences administratives*, nr. 1, 1929 (2), 1929, p. 1-4.

treffend samen: “Niemand weet welke de eigenlijke rechtspositie van de Staatsagenten is. Niemand weet waar zijne rechten beginnen en eindigen en evenmin waar zijne plichten aanvangen en ophouden”.[25]

4. ONTSTAAN EN GROEI VAN HET SYNDICALISME IN DE PUBLIEKE SECTOR

Hoewel in de publieke opinie het bestaansrecht van syndicale organisaties in de overheidssectoren toen nog vaak radicaal werd verworpen, manifesteerden de eerste beroepsverenigingen van ambtenaren zich al in de laatste decennia van de negentiende eeuw. René Vandermosten, die later de studiedienst van de CCOD zou leiden, beschreef die eerste bonden als “sterk categorieel, plaatselijk en onder vorm van vriendenkringen”.[26] Dat was misschien wat te sterk geformuleerd. Hoewel die prille organisaties van overheidspersoneel zich vaak naar buiten toe voorstelden als een vriendenkring of een onderlinge bijstandskas, en hun rekruteringsbereik beperkt bleef tot een welbepaalde locatie, dienst of functie, waren het soms bijzonder strijdbaardere structuren met een breed programma dat de belangen van hun ‘categorie’ uitdrukkelijk oversteeg.[27] De vereniging van briefbestellers sloot zich bijvoorbeeld in 1891 aan bij de campagne voor het algemeen stemrecht. Maar de mogelijkheden tot actievoeren bleven beperkt. Het syndicaal organiseren van ambtenaren werd beschouwd als insubordinatie; elke staking of andere actievorm leek onverenigbaar met de administratieve tucht en neutraliteit.[28] In de beginjaren werden vooral verenigingen gesticht onder de arbeiders die werkzaam waren bij het departement Openbare Werken, Spoor, Post en Telegraaf. Ook waren er enkele bonden die rekruteerden onder de lagere ambtenaren die administratieve functies uitoefenden in steden of ministeries. Maar daar kwam de doorbraak pas na de Eerste Wereldoorlog.[29]

Hoewel sommigen het verenigingsrecht van ambtenaren uitdrukkelijk in vraag stelden, werden er onder het overheidspersoneel wel degelijk syndicaten opgericht en eisen geformuleerd. Sommige ministers zagen in dat die trend niet was te keren en dat ze in dialoog moesten gaan met die verenigingen. Een belangrijke doorbraak kwam er door toedoen van de katholieke politicus Joris Helleputte (1852-1925).[30] Als minister van Spoorwegen, Post en Telegrafie (1907-1910) erkende hij op 26 februari 1908 in de Kamer dat de personeelsleden van spoorwegen, posterijen en telegrafen het recht hadden om zich vrijelijk te verenigen, maar dit wel “verenigbaar met orde en tucht” en zonder dat stakingen “de werking van de zo belangrijke openbare diensten zouden storen”.[31] Twee jaar later, op 11 maart 1910 vaardigde hij een reglement uit. Dat gaf de personeelsleden van zijn departement inderdaad de toestemming om vakbonden op te richten, maar bepaalde wel dat dit moest gebeuren binnen hun specifieke dienst, functie of graad. Klerken mochten bijvoorbeeld niet in dezelfde vakbond zitten als ordeklerken, hoofdklerken mochten zich niet verenigen met de bureeloversten. De Algemene Vereniging der Brievenbestellers was opgedeeld in syndicaten van sorteerders, landelijke en plaatselijke brievenbestellers, en kandidaat-brievenbestellers. Helleputte was corporatistisch ingesteld: vakverenigingen dienden in de eerste plaats om beroepsopleidingen en onderlinge bijstand te organiseren, de dialoog tussen werknemers en werkgevers te faciliteren en sociale conflicten te vermijden. Ze moesten streven naar “het verbeteren van de ambtsuitoefening, de professionele opleiding, de technische kennis en vooruitgang”. Elke vakvereniging in oprichting moest eerst het fiat krijgen van de minister. Bovendien mochten de vakbonden zich met hun eisen niet wenden tot personen “vreemd aan het bestuur”, bijvoorbeeld journalisten of parlementsleden. Ten slotte bepaalde het reglement dat gepensioneerde ambtenaren zich niet mochten verenigen.[32] In 1923 werd beweerd dat er onder het stelsel-Helleputte liefst 380 beroepsverenigingen

25 BRUSSEL, KAMER DER VOLKSVERTEGENWOORDIGERS, *Parlementaire Handelingen Kamer van Volksvertegenwoordigers, 9 juni 1920*, p. 1468-1470.
26 VANDERMOSTEN, R., red. *De openbare diensten in het tijdperk van de socialisatie: verhoudingen werkgevers-werknemers in de openbare diensten*, Brussel, 1962, p. 134-135.
27 MAMPUYS, J. en GERARD, E., *Voor kerk en werk: opstellen over de geschiedenis van de arbeidersbeweging 1886-1986*, Leuven, 1986, p. 149.
28 HUBERLANT, C., ‘Aperçu des étapes de l’obtention de la liberté syndicale par les agents des services publics’, *Recueil de jurisprudence du droit administratif et du conseil d’Etat*, nr. 1, 1968 (23), p. 1-17.
29 CRABBE, V., ‘La question sociale des fonctionnaires Belges, de 1881 à 1894’, *Administration publique*, nr. 4, 1984 (8), p. 287-311.
30 DE MAEYER, J. en VAN MOLLE, L. red., *Joris Helleputte (1852-1925): architect en politicus*, I, Leuven, 1998.
31 *Door vereniging sterk. K.S. 1919-1969: 50-jarig bestaan van het Christelijk Syndicaat van S.P.T.T.Z.L. en B.R.T.*, s.l., 1970, p. 13.
32 BRUSSEL, KAMER DER VOLKSVERTEGENWOORDIGERS, *Annales parlementaires : séance du mardi 18 juillet 1911*, p. 1983.

waren opgericht en dat dat cijfer waarschijnlijk nog een onderschatting was. De grote versnippering van het syndicale landschap in de overheidsdiensten en de dominantie van de zogenaamde categoriale en veelal ideologisch neutrale belangenverenigingen waren dus het gevolg van een welbewuste politiek. De al eerder aangehaalde socialistische voorman Emile Vandervelde sprak onverbloemd van een verdeel-en-heersstrategie.[33]

Ondanks die beperkingen waren de vakverenigingen in Helleputtes departement best tevreden over de sociale tegemoetkomingen onder zijn ministerschap, bijvoorbeeld de invoering van een minimumloon van 3 frank per dag, een hoger loon voor beginnende ambtenaren, betere vergoedingen voor overuren, gratis treinbiljetten voor de vrouwen en kinderen van spoorwegarbeiders en aangepaste jobs voor de slachtoffers van arbeidsongevallen.[34] Maar de minister had ook tegenstanders, in het bijzonder aan socialistische en liberale zijde. Ze beschuldigden Helleputte van favoritisme ten aanzien van de christelijke syndicaten.[35] Die mochten immers bijeenkomsten houden, zelfs met politici aanwezig, terwijl die van de socialistische bonden werden verboden. Hetzelfde gold voor betogingen. Een in Brussel op 10 april 1910 geplande socialistische ambtenarenbetoging werd bijvoorbeeld niet toegelaten.[36] Zoals we nog zullen vertellen, kwamen de christelijke vakbonden wel ongehinderd op straat.

5. DE EERSTE CHRISTELIJKE AMBTENARENBONDEN

Er waren toen inderdaad al verschillende christelijke ambtenarenvakbonden werkzaam. De belangrijkste kern was te vinden in Mechelen, een spoorwegknooppunt waar sinds 1836 ook de centrale werkplaatsen van de Belgische spoorwegen waren gevestigd, in de volksmond het Arsenaal.[37] De spoorwegarbeiders hadden daar een eigen gezondheidsdienst, een nachtwacht en een brandweerkorps. Op 10 november 1897 werd het christelijke syndicaat De Biekorf opgericht, officieel een onderlinge bijstandskas. Ze had haar zetel in een huis in de Begijnenstraat 18, tussen de Vismarkt en de Sint-Romboutskathedraal, waar toen ook het Mechelse verbond van christelijke vakverenigingen was gevestigd. Het initiatief ging uit van Jan Vermeulen (1873-1944), een bediende in het locomotiefdepot van Muizen. Daarnaast waren er in de regio ook enkele parochiale bonden van spoorwegarbeiders actief. Die hadden zich verenigd in het verbond Plicht en Recht, met in 1913 ongeveer negenhonderd leden. Maar het was toch vooral vanuit De Biekorf dat de beweging groeide. Het syndicaat zocht samenwerking met organisaties van spoorwegarbeiders en -bedienden in andere steden. In Gent stichtte men op 12 juni 1902 de maatschappij voor onderlinge bijstand Hoop in de Toekomst, met als voorzitter volksvertegenwoordiger August Huyshauwer (1862-1926). Ook in Ledeberg en Merelbeke waren toen christelijke syndicale kernen van spoorwegpersoneel actief. In Antwerpen was er sinds 24 augustus 1902 een Onderlinge Bijstandskas voor Staatswerklieden en Lagere Bedienden, en in het Brusselse secretariaat van christelijke maatschappelijke werken in de Kogelstraat kon je terecht bij een Secretariaat van den Railway.[38]

Vooral in Mechelen en Antwerpen stuurde men aan op een nauwere samenwerking. Vanaf 16 november 1902 werd het gezamenlijk tijdschrift *De Railwayman* verspreid. Om het blad financieel leefbaar te houden, belegden afgevaardigden van de Mechelse Biekorf, het Gentse Hoop in de Toekomst en de bonden uit Antwerpen en nu ook Sint-Niklaas op 13

33 VANDERVELDE, E., *De syndicale vrijheid en het staatspersoneel in België*, Gent, 1913.
34 DE MAEYER en VAN MOLLE, *Joris Helleputte*, p. 175.
35 Voor een grondige beschrijving van de parlementaire besprekingen over het verenigingsrecht voor ambtenaren, zie: 'Le cheminement parlementaire du droit de syndicalisation dans les services publics', *Courrier hebdomadaire du CRISP*, nr. 9, 1966 (9), p. 1-23.
36 BRUSSEL, KAMER DER VOLKSVERTEGENWOORDIGERS, *Annales parlementaires : séance du 12 avril 1910*, p. 1093. De volgende bonden, naar eigen zeggen samen goed voor 40.000 leden, waren blijkbaar betrokken bij de geplande betoging: Association des hommes de métier, Association générale des auxiliaires, Fédération des pensionnés, Association des électriciens du service des appareils de sécurité, Fédération nationale du personnel subalterne de la traction, Association du personnel électricien de l'État, Association des annoteurs, Association philanthropique des machinistes et chauffeurs, Fédération du personnel des voies et travaux, Mutualité nationale des chefs-facteurs, facteurs principaux et facteurs de station, Association générale des classeurs et messagers, Association des hommes de métier de l'arsenal de Gentbrugge, Association générale des ouvriers des télégraphes et des téléphones, Fédération nationale du personnel manœuvre en Association nationale des serre-freins.
37 De werkplaats (1835) was oorspronkelijk ondergebracht in een voormalig dominicanenklooster, dat sinds de Franse Revolutie was omgebouwd tot een militair arsenaal. Zie: WALRAVENS, C., 'Centrale Werkplaats Mechelen', *Trainworld.be*, https://www.trainworld.be/src/Frontend/Files/userfiles/files/Fiches%20informatives_Historiques/Ateliers/CW%20Mechelen_NL_V1.pdf. Geraadpleegd op 28 september 2023.
38 Andere kernen waren er in Aalst (de Kristelijke beroepsvereniging van Machinisten en Stokers, 1908), Boom (vriendenkring Helpt elkander, rond 1900), Brugge (Eendracht en Liefde, voor 1910), Oostende (Hulp en Troost, 23 juni 1907), enzovoort.

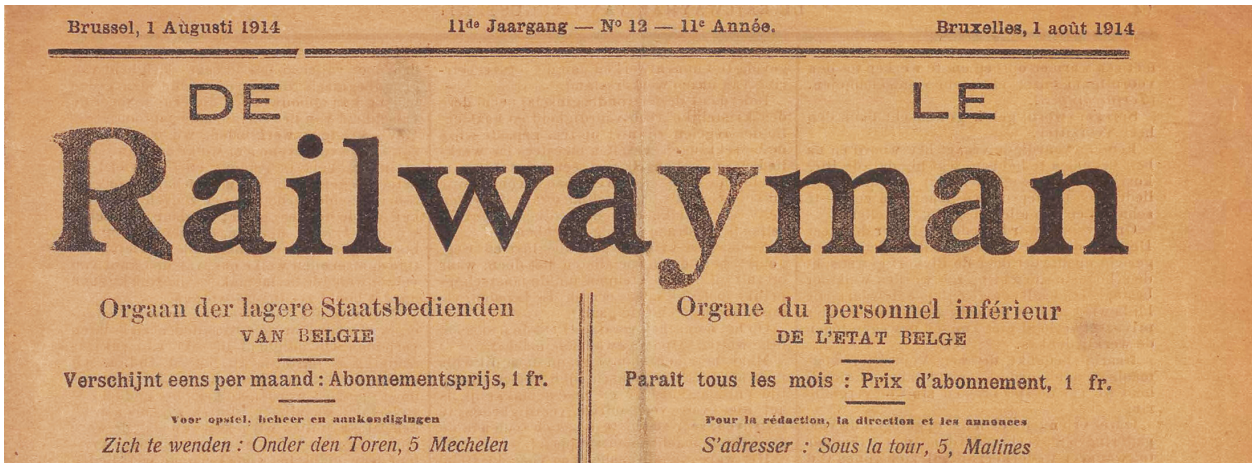
Brussel, 1 Augusti 1914 — 11de Jaargang — N° 12 — 11e Année. — Bruxelles, 1 août 1914

DE LE

Railwayman

Orgaan der lagere Staatsbedienden VAN BELGIE

Verschijnt eens per maand : Abonnementsprijs, 1 fr.

Voor opstel, beheer en aankondigingen
Zich te wenden : Onder den Toren, 5 Mechelen

Organe du personnel inférieur DE L'ETAT BELGE

Paraît tous les mois : Prix d'abonnement, 1 fr.

Pour la rédaction, la direction et les annonces
S'adresser : Sous la tour, 5, Malines

De Railwayman, het blad van de 'lagere staatsbedienden van België'. Het werd vanaf 1902 uitgegeven.
[KU Leuven Bibliotheken – Bijzondere Collecties: VH331/002e]

september 1903 in Antwerpen een gezamenlijke vergadering. Daar werd geopperd om een federatie te stichten, of alvast een vorm van overkoepelende spreekbuis. Dat bleek bijzonder moeilijk. Pas in juni 1908, enkele maanden nadat Helleputte in de Kamer principieel het verenigingsrecht had toegestaan, werd het plan hernomen. Na een stichtingsvergadering eind 1908 in Oostende was het op 1 januari 1909 uiteindelijk zover. Het Christelijk Verbond van Staatswerklieden en Lagere Bedienden, met nog steeds De Biekorf als roepnaam, was een feit. De zetel bleef gevestigd in de Mechelse Begijnenstraat. De eerste voorzitter, een zekere heer Post, werd al snel vervangen door de Mechelse voorman Jan Vermeulen. Op 5 april 1910 trok een stoet van zeshonderd leden door de straten van Brussel om daarna te verzamelen voor een meeting in de Werkmanskring Sint-Barbara in Molenbeek. In november 1911 pleegden De Biekorf en de Waalse christelijke federatie van spoorwegarbeiders, La Ruche, overleg voor een nauwere samenwerking. De jonge vakbond formuleerde een eisenplatform, met aandacht voor salarissen en werkuren maar ook kritiek op de gebrekkige organisatie van de medische diensten bij de overheid, de spoorwegen in het bijzonder.

Vanaf dat jaar stonden beide federaties (Biekorf en La Ruche) ook samen vermeld in het *Verslag over den toestand der Christene Vakbeweging in België* dat pater Rutten jaarlijks publiceerde. Zijn overzicht van 1912 meldt christelijke bonden van spoorwegarbeiders in 61 locaties, samen goed voor bijna 8.400 leden. Een jaar later gewaagde Rutten van 83 vakverenigingen en liefst 16.300 leden. Naast *De Railwayman/Le Railwayman* werd toen blijkbaar ook het tijdschrift *Le Signal* verspreid. Rutten telde dat jaar bovendien een tiental lokale christelijke syndicaten van trambedienden, met samen ongeveer 1.000 leden.[39] Er was dus duidelijk vooruitgang geboekt. Maar de versplintering van het syndicale landschap als gevolg van het reglement-Helleputte wierp roet in het eten. Op het nationale ACV-bestuur van 11 februari 1913 stond de kwestie uitdrukkelijk op de agenda. Er moest dringend "eenheid komen in zake van de opvatting der christene staatswerkliedenorganisatie". Men wilde de veelheid aan sectorale organisaties omzeilen door zoveel mogelijk lokale afdelingen van het Christelijk Verbond van Staatswerklieden en Lagere Bedienden op te richten en door het tijdschrift van dat verbond ruimer te verspreiden. Het ACV-bestuur vormde ook een commissie onder leiding van Jan Vermeulen "om eenheid te bewerken in de christene staatswerkliedenorganisatie". De vakbond nam zich ook voor om bij de Minister van Spoorwegen, Post en Telegrafie aan te dringen op een herziening van het reglement Helleputte.[40]

Zoals bekend, bracht de Eerste Wereldoorlog zware klappen toe aan de jonge maar snel groeiende christelijke vakbeweging. Tal van propagandisten waren gemobiliseerd, secretariaten waren gesloten, de werking van de syndicale verbonden viel volledig stil.[41] Ook de activiteiten van De Biekorf werden opgeschort, net als die van de commissie die onder

39 RUTTEN, G., *Algemeen Verslag over den Toestand der Christene Vakbeweging in België*, Gent, 1911-1913. In het verslag over 1905-1906 is sprake van een zogenaamde staatswerkliedenbond met 747 leden en afdelingen in Mechelen, Antwerpen, Gent en Hasselt. RUTTEN, G., *Verslag over de Christene Vakvereenigingen in België (jaar 1905-1906)*, Gent, 1906, p. 19.

40 RUTTEN, *Toestand der Christene Vakbeweging*, p. 55-56. De commissie kwam samen op 17 maart 1913.

41 MAMPUYS, 'De christelijke vakbeweging' in *De christelijke arbeidersbeweging in België*, p. 162-164; SCHOLL, S. H. red., *150 jaar katholieke arbeidersbeweging in België (1789-1939)*, III, Brussel, 1966, p. 235-241.

EERSTE JAAR. — N° 1 MEI 1913

Helpt elkander! Allen voor één, één voor allen!

DE BIEKORF

Drijmaandelijksch tijdschrift der Vereeniging voor Onderlingen Bijstand van Bedienden der Departementen van Spoorwegen, Posterijen, Telegrafen en Zeewezen.

PREMIÈRE ANNÉE. — N° 1 MAI 1913

Aidez-vous mutuellement! Tous pour un, un pour tous!

LA RUCHE

Bulletin trimestriel de l'association mutuelle des Agents des Départements des Chemins de Fer, Postes, Télégraphes et Marine

Kop van *De Biekorf* en *La Ruche*, de bladen van de gelijknamige verenigingen van ambtenaren, 1913.
[KU Leuven Bibliotheken – Bijzondere Collecties: VH346/001j]

leiding van Vermeulen werkte aan een volwaardige christelijke centrale voor het overheidspersoneel. Enkele syndicalisten van De Biekorf ontplooiden wel een opmerkelijke activiteit. Zo legden ze de fundamenten van de naoorlogse christelijke ambtenarencentrale.

De Oostendse postbediende Theofiel de Floor (1879-1938) volgde bijvoorbeeld de Belgische regering naar het Franse Le Havre waar hij de coöperatie Het Belgisch Gezin hielp oprichten en ook de belangen van de Belgische zeelieden ter harte nam. De Aalsterse 'brigadier-elektriekbewerker' Lodewijk De Smet (1881-1928) bevond zich bij het begin van de oorlog net over de grens in Nederland waar hij zich onder meer bekommerde om de Belgische vluchtelingen die zich in het Noord-Brabantse dorpje Nispen hadden gevestigd in spoorwegwagons. Hij drong bij minister Paul Segers in Le Havre ook aan op een correcte uitbetaling van het loon van het spoorwegpersoneel. De Smet vestigde zich later in Utrecht, waar hij aan de basis lag van een Vereeniging der Belgische Spoorwegwerklieden. Onder meer volksvertegenwoordiger Frans Van Cauwelaert (1880-1961) sprak op haar maandelijkse vergaderingen. In augustus 1915 trok De Smet naar de Franse stad Oissel waar de Belgische regering ateliers voor het onderhoud van het Belgische spoorwegmateriaal had gecreëerd.[42] Ook daar werden syndicaten van Belgische spoorwegarbeiders gevormd en zeer waarschijnlijk was De Smet daarbij betrokken.[43] Lodewijk Bouvier, nog een medestichter van de naoorlogse Centrale en koperslager in de centrale werkplaats in Mechelen, was een van De Smets kompanen in Oissel.[44] De Smet, De Floor en Bouvier werden na de oorlog vervoegd door priester Jan-Frans Vanden Heuvel, toen proost van sociale werken in Leuven. Hij had als aalmoezenier aan het IJzerfront contact kunnen houden met tal van (bestuurs)leden van De Biekorf.

Dat vierspan stond aan de wieg van de opvolger van De Biekorf, met de toch wel erg lange naam Kristen Centrale der Werklieden en Lagere Bedienden van Spoorwegen, Post, Telegraaf, Telefoon en Zeewezen van België.[45] Een strooibrief uit begin

42 In 1914 was men er in geslaagd een groot deel van het Belgische spoorwegmateriaal in veiligheid te brengen in Frankrijk. Het ging om ongeveer 1.900 locomotieven, 11.400 goederenwagons en 1.800 passagierswagons. Het atelier van Oissel stond in voor hun onderhoud, was ongeveer 50 hectare groot en telde 1.500 werknemers.

43 'Bij onze uitwijkelingen', *Ons Vlaanderen* (11 november 1917), p.1.

44 *Door vereniging sterk*, p. 45-48; 'Dit congres was een buitengewoon succes', *De Rechte Lijn* (1 maart 1921), p. 2.

45 'Werklieden en lagere bedienden, waakt!', *De Rechte Lijn* (15 augustus 1921), p. 1.

Kristen Centraal der Werklieden, en Lagere Bedienden van Spoorwegen, Post, Telegraaf, Telefoon en Zeewezen van Belgie.

Vrienden!

Voor den oorlog, bezaten wij maar één bekrompen vereenigingsrecht. Wij mochten en konden niet onze vakbelangen verdedigen in volle vrijheid.

Dat heeft niet belet dat te dien tijde, onze Biekorf, die in het land 33,000 leden telt, merkwaardige verbeteringen heeft bekomen voor u. Verhooging van Loonen — Vermindering van werkuren en tal andere voordeelen.

Vrienden!

Dat is het verleden! Nieuwe tijden zijn ontbroken!

Wij bezitten het volledig vereenigingsrecht! **Sterk moeten wij ons nu vereenigen! Onze Biekorf, wordt de Kristene Centraal.**

Vrienden!

Onze Centraal is Kristen!

Wij verklaren het openhartig!

Waarom Kristen?

Vrienden!

De sociale kwestie is alleen geen kwestie van het bekomen, van onmiddellijke stoffelijke voordeelen. Wij hebben ook principen, die wij moeten beoogen en verdedigen. Deze principen zijn neergeschreven in de Kristene sociaale leer en in den onsterfelijken (wereld Brief) : « Rerum Novarum » van wijlen den grooten Paus, Léo XIII.

Wij willen van geenen klassenstrijd of collectivisme.

Vrienden!

De belangen der werklieden zijn de zelfde niet dan die der commiezen en hoogere bedienden. Om in volle vrijheid onze belangen te kunnen verdedigen, nemen wij deze catégoriën in onze Centraal niet aan. Zijn er punten van algemeen belang, die wij gezamenlijk moeten trachten er door te krijgen, dan verstaan wij ons met dergelijke organisaties.

Vrienden!

Wat vragen wij? Wat willen wij? Ziehier de bijzondere punten van ons programma :

Instelling van eene sociale kommissie — Minimum en maximum loon — Arbeidsregeling door eene wet — De loonen per maand betaald — Afschaffing van Zon- en nachtwerk — Vergoeding waar dat werk noodig is — Verloven met solde — Aanmoedigen tot eigen oon — Inrichten van gaarkeukens en slaapzalen — Drankbestrijding — Vakonderwijs — Herziening van het premie system — Verlof coupons, enz., enz.

Vraagstukken op te lossen door een bijzondere kommissie

1) Niet benoemde werklieden;
2) Achterstallige loonen;
3) Duurtetoeslag van 1-10-15;
4) Het oplosssen van het vraagstuk ten voordeele onzer agenten welke soldaat geweest zijn.

Vrienden!

Om lid te worden van onze Centraal betaalt u per maand 1 fr. 50. Gij hebt het recht na het eerste stortingsjaar aan volgenden onderstand, van de levensverzekeringskas :

Van het 1ste tot het3de jaar 40 frank.
Van het 4de tot het 5de jaar 50 frank
Van het 6de tot 10de jaar 80 frank
Van het 11ste tot het 15de jaar 120 frank.
Van het 16de tot het 20ste jaar 160 frank.
Van het 21ste tot het 25ste jaar 200 frank.

Kostelooze advokatendienst. — Permanentie.

Vrienden!

Onze organisaties bestaan lange jaren. Het verleden is waarborg voor de toekomst. Trots alles hebben wij altijd de rechtvaardige eischen der Staatswerklieden verdedigt. Wij zullen het blijven doen.

Wij zijn geen volksfoppers die onder voorwendsel van onzijdigheid, de werklieden in Nationale syndicaten inlijven, om ze aan te sluiten bij eene politieke partij.

Vrienden!

Laat u niet bedriegen, het Nationaal syndicaat is socialist.

Artikel 3 van zijn statuten zegt dat zij aangesloten zijn bij de syndicale commissie. Deze commissie is het verbond der socialistische vakbonden, aangesloten bij de socialistische partij die den klassenstrijd aanbeveeld.

Dagblad : « **Le Peuple** », van 16 December 1918 verslag gevende van den meeting door het Nationaal syndicaat, te Brussel gehouden, zegt dat de sprekers de toehoorders hebben aangezet deel te nemen aan de socialistische betooging van 22 December 1918.

Hetzelfde blad schrijft den 23 December 1918 : 25,000 socialisten! betogen te Brussel.

De bedienden van den Staat, voor de eerste maal, achter de roode vlag.

In het verslag van het Syndicaal Congres, gehouden in de « Maison du Peuple », van Brussel, den 12 Januari 1919, lezen wij :

« Solau stuurt den welkomgroet aan de afgevaardigden die gedurende vier en half jaar niet meer hebben kunnen vergaderen **en namelijk aan de afgevaardigden der Centraal van spoorwegen, posten en telefonen die voor de eerste maal het Congres bijwonen.**

Vrienden!

Zijn dat geene klare bewijzen dat het Nationaal syndicaat socialist is?

Kristene Werklieden en Bedienden!

Uwe plaats is in onze Kristene Centraal.

Socialistische werkbroeders, als gij liever de politieke belangen van eenigen verdedigt in plaats van uwe vakbelangen als gij liever den oorlog van den klassenstrijd huldigt, als vrede en vreugde bij het werk, gaat dan naar het Nationaal syndicaat, gij zult er te huis zijn. Misschien zult gij eens ondervinden dat gij beter zijt met ons mede te gaan in de verdediging van beroepsbelangen.

Vrienden!

Men schrijft in , 9 en 11, Fontainas plaats, Brussel.

In al de hulpsecretariaten van het land.

In de afdeelingen van den Biekorf.

Vrienden, komt allen naar de Kristene Centraal!

Pamflet van de Kristen Centrale der Werklieden en Lagere Bedienden van Spoorwegen, Post, Telegraaf, Telefoon en Zeewezen van België, 1919.
[KADOC-KU Leuven, Archief Peter-Jan Broekx: 263]

1919 kondigde de (her)oprichting aan: "[O]nze Biekorf, die in het land 33 000 leden telt, [...] wordt de Kristene Centraal!", zo luidde het triomfantelijk.[46] Op zondag 25 mei 1919 kwamen ongeveer honderd afgevaardigden van 53 afdelingen bijeen om de statuten goed te keuren en Lode De Smet tot voorzitter te verkiezen. Ze beslisten ook dat alle personeelsleden van de overheid, dus niet alleen de lagere ambtenaren, lid konden worden.[47] De door de vergadering uitgetekende structuur was bijzonder eenvoudig. Elke lokale afdeling mocht iemand aanduiden om te zetelen in de Raad der Afgevaardigden. Die verkoos een uitvoerend en een propagandacomité. De hoofdzetel van de centrale was in de eerste maanden na de oorlog (opnieuw) gevestigd in Mechelen (Onder den Toren 5). In 1920 vestigde de bond zich op het Fontainasplein in Brussel, om een jaar later naar de hoofdzetel van de christelijke syndicaten in de Pletinckxstraat te verhuizen. Nog voor de goedkeuring van de statuten legde de centrale al contacten met de katholieke minister van Spoorwegen, Post en Telegraaf Jules Renkin (1862-1934). De stichters hadden ook al een ambitieus eisenprogramma opgesteld. Onder de zestien punten zat een wettelijk verankerd verenigingsrecht, vrijheid van opinie buiten de dienst, wettelijke vastlegging van de werkuren en de invoering van de zogenaamde Engelse werkweek (van maandagochtend tot zaterdagmiddag).

De oprichting van de nieuwe Kristen Centrale der Werklieden en Lagere Bedienden van Spoorwegen, Post, Telegraaf, Telefoon en Zeewezen van België had duidelijk langer geduurd dan verhoopt. De Smet, De Floor, Bouvier en Van den Heuvel betreurden dat ten zeerste. Want ondertussen had ook de socialistische concurrent zich beter georganiseerd. Dat Nationaal Syndikaat der Werklieden en Bedienden der IJzerwegen, Post, Telegraaf, Telefoon en Marine groeide eveneens uit de syndicale kernen van vooral spoorwegarbeiders in Frankrijk tijdens de oorlog. Het werd officieel opgericht op 11 juni 1917.[48] Prosper De Bruyn (1885-1955), een Denderleeuwse hoofdtreinwachter uit een daensistische familie, speelde daarbij een voortrekkersrol. Aanvankelijk profileerde het Nationaal Syndikaat zich als neutraal en wist het ook katholieken en liberalen aan te trekken, maar al snel domineerde de socialistische strekking en sloot het aan bij de Syndicale Kommissie.

De in mei 1919 opgerichte Kristen Centrale zag zich uitdrukkelijk als een alternatief voor de socialistische tegenhanger. Zoals de naam van de nieuwe organisatie al aangaf, was het merendeel van de leden werkzaam in diensten gelieerd aan het Ministerie van Spoor, Post, Telegrafie, Telefonie en Zeewezen. Maar ook andere ambtenaren vonden hun weg naar de organisatie, bijvoorbeeld personeelsleden van de gevangenissen en weldadigheidskolonies (Ministerie van Justitie), de werknemers van het Ministerie van Kunsten en Wetenschappen, en tram- en buurtspoorwegpersoneel. Die hielden afzonderlijke sectorvergaderingen in de schoot van het syndicaat.

6. DE CHRISTELIJKE BOND VAN BEAMBTEN EN ARBEIDERS IN OPENBARE DIENST/ SYNDICAT CHRÉTIEN DU PERSONNEL DES ADMINISTRATIONS PUBLIQUES (1921)

Zowel het hoofdbestuur van de Centrale als de overkoepelende ACV-leiding kregen in de gaten dat het doelpubliek al te divers begon te worden. Reeds eind 1920 werd blijkbaar de keuze gemaakt om de werking van de bestaande Centrale (weer) specifiek te richten op de (al erg divers) personeelsgroep van het departement van Spoor, Post, Telegrafie, Telefonie en Zeewezen. Daarnaast zou een afzonderlijke christelijke centrale voor al het andere overheidspersoneel worden gevormd. Die taak werd toevertrouwd aan de propagandaclub van het Verbond van de Christelijke Vakverenigingen in Antwerpen.[49] Onder het stadspersoneel daar had de christelijke vakbond immers al een belangrijke achterban opgebouwd. De nieuwe centrale van het overheidspersoneel werd officieel boven de doopvont gehouden op een meeting op dinsdag 20 september 1921 in de feestzaal van het Volkshuis Sint Andries in de Antwerpse Nationalestraat. Militant Henri Frans, later propagandist bij de centrale van Hout en Bouw, zat de vergadering voor; sprekers van dienst waren de Antwerpse ACV-propagandisten Arthur Donse (1866-1946) en Jozef Overmeire

46 LEUVEN, KADOC, *Archief Pieter-Jan Broekx*, BE/942855/93/263.

47 'Kristen Syndikaat: enkele noodige inlichtingen', *Kristen Centrale* (15 juni en 1 juli 1919), p. 2. Aanvankelijk was aangekondigd (zie ook de naam van de centrale) dat 'commiezen en hogere bedienden' niet zouden worden toegelaten.

48 DE SWAEF, L. en WAUTERS, J., *De staking op het spoor*, Brussel, 1923.

49 SCHOKKAERT, L., *De Nationalestraat. Geschiedenis van de christelijke arbeidersbeweging in Antwerpen en omstreken, 1857-1988*, Antwerpen, 1988, p. 261-267.

(1889-1976).[50] Dertien nieuwe leden werden er op die meeting ingeschreven.[51] In latere terugblikken op de stichtingsvergadering herinnerde men zich vooral hoe die was ontsierd door veel rumoer en hevige discussies met de socialistische en liberale militanten die de zaal waren binnengeslopen. "Er werd geroepen en gefloten", zo schreef regionaal ACV-propagandist Lode Bloquaux dertig jaar later, "doch niemand verkreeg nog het woord, en onder tumult en lawaai drongen de aanwezigen naar buiten, waar in de gang de vinnigste gesprekken werden voortgezet".[52]

De nieuwe centrale was een bescheiden nieuwkomer in de christelijke vakbeweging. Aanvankelijk werd ze veelal betiteld als Kristene Centrale voor Openbare Diensten/Centrale Chrétienne pour Services Publics. Maar op het congres van 1923 werd definitief geopteerd voor Christelijke Bond van Beambten en Arbeiders in Openbare Dienst/Syndicat Chrétien du Personnel des Administrations Publiques et des Régies. Het ledenaantal van die CBBAOD/SCPAPR groeide welswaar snel, maar bleef toch bescheiden. De drempel van vijfduizend leden werd pas overschreden na 1930. Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog telde men er ongeveer zevenduizend. [Figuur 13]

Een belangrijk deel bestond uit gemeente- en provincieambtenaren.[53] Ook trampersoneel vormde een grote fractie van het ledenbestand. Daarnaast waren er ook kernen in enkele ministeries, vooral die van Justitie, Financiën, Kunsten en Wetenschappen, en Oorlog/Landsverdediging. Het ging vaak om personeel in buitendiensten, bijvoorbeeld bedienden van lokale rechtbanken of gevangenisbewakers, en in mindere mate om ambtenaren die werkzaam waren in de centrale administratie. De burgerlijke medewerkers van het ministerie van Landsverdediging, daarvoor aangesloten bij de christelijke metaalbond, stapten in 1923 over naar de centrale. Het merendeel van de leden (ongeveer tweeduizend in 1931) woonde in de regio Antwerpen en velen werkten ook voor de stad, haar trammaatschappij en haven. Het nationale secretariaat, aanvankelijk nog gevestigd in de Renaissancelaan in Brussel, werd in april 1924 overgebracht naar de Scheldestad. Antoine Léonard (1887-1969), provincieraadslid in Brabant en vertrouweling van volksvertegenwoordiger en minister Prosper Poullet (1868-1937), was de eerste voorzitter. Hij zou in 1925 worden opgevolgd door Jaak Smeulders (1865-1936), hoofdonderwijzer in Mol en zeer actief in het christelijk werkersverbond van dat arrondissement. Op het eerste congres van de centrale in de Pletinckxstraat te Brussel op zondag 16 juli 1922 werd Jan Belpaire (1881-1972) aangesteld tot proost. Hij was ook aalmoezenier van het Algemeen Secretariaat der Christelijke Sociale Vrouwenwerken en de Kristelijke Arbeiders Vrouwengilden-Ligues Ouvrières Féminines Chrétiennes (KAV-LOFC). Belpaire bestempelde de samenstelling van de centrale, met tal van uiteenlopende beroepsgroepen, als bijzonder complex; hij noemde het zelfs "een klein ACV".[54]

FIGUUR 13
LEDENCIJFERS VAN DE CBBAOD, 1921-1940*

1921	
1922	1.833
1923	
1924	3.716
1925	3.656
1926	4.498
1927	3.050
1928	3.571
1929	4.602
1930	4.602
1931	5.200
1932	6.000
1933	5.600
1934	
1935	5.700
1936	
1937	7.100
1938	
1939	7.147
1940	7.000

* PASTURE, P. en MAMPUYS, J., *In de ban van het getal: ledenanalyse van het ACV 1900-1990*, Leuven, 1990, p. 165-167. Zie ook de cijfers in: *50 jaar Christelijke Centrale van de Openbare Diensten. 1921-1971. Gedenkboek*, s.l., 1971, p. 65.

50 *Ibid.*, p. 260; 'Arthur Donse', *ODIS*, http://www.odis.be/lnk/PS_14760. Geraadpleegd op 28 september 2023; VAN HERCK, H. e.a., 'Jozef Overmeire', *ODIS*, http://www.odis.be/lnk/PS_37345. Geraadpleegd op 28 september 2023.

51 'Bij ons tweede Lustrum', *De Nieuwe Tijd/De Ploeg/De Verkeersagent*, feestnummer (6 september 1931), p. 5.

52 LEUVEN, KADOC, *Archief christelijke arbeidersbeweging Antwerpen*, Brief CBD-secretaris Lode Bloquaux aan CCOD-secretaris Albert Van Den Bosch, 24 september 1951, BE/942855/10/2.3.7.3.

53 Voor die sector of groep verscheen vanaf 1924 ook een apart maandblad, *De Ploeg: Orgaan van den CBBAOD, Groep Gemeente- en Provinciepersoneel*. De redactie was eveneens gevestigd in de Antwerpse Nationalestraat.

54 'Beknopt verslag van ons Congres van 16 Juli j.l.', *Nieuwere Tijden/L'Ère nouvelle* (15 augustus 1922), p. 1.

Hoewel ook enkele Antwerpse ACV-vrijgestelden zoals Lode Bloquaux, Berten Verbeelen en Lode De Weerdt bij de propaganda en dienstverlening waren betrokken, was de spilfiguur van de jonge organisatie bondssecretaris Antoon Wolfs (1896-1973). Hij had school gelopen in het Antwerpse Sint-Jan Berchmanscollege en engageerde zich tijdens de oorlog in de Turnhoutse Werkmanskring Vrede Sint-Willibrordus. Maar Wolfs was in diezelfde periode ook actief in Vlaams-nationalistische, zelfs activistische kringen. Zo werkte hij samen met Jan Baptist Bellefroid (1888-1971) in het Kempisch Vlaams Verbond (1917) en het Centraal Vlaamsch Propagandabureau.[55] Hoewel sommige bronnen gewagen van een voorganger - een zekere Van Hoecke uit Gent - is het duidelijk dat hij al in 1921 werd aangesteld als algemeen secretaris van de jonge CBBAOD/SPCAPR.[56]

Wolfs legde zich in die pioniersjaren uitdrukkelijk toe op ledenwerving, bijvoorbeeld door het organiseren van een schier eindeloze reeks meetings en vergaderingen waar nieuwe sectorale en lokale afdelingen werden gesticht. Hij schreef ook het merendeel van de bijdragen in het sobere maandblad van de centrale. Dat droeg aanvankelijk de titel *Nieuwere Tijden: maandblad, orgaan van de kristene centrale voor openbare diensten.* Al snel werden ook artikels in het Frans opgenomen. Vanaf juni 1922 werd de hoofding *L'Ère nouvelle: organe de la centrale chrétienne pour Services Publics* toegevoegd *"pour donner satisfaction à un désir momentanément légitime de nos amis wallons"*.[57] In mei 1923 verscheen er een afzonderlijke Franstalige en Nederlandstalige editie, en die laatste droeg vanaf oktober dat jaar de titel *De Nieuwe Tijd.* Gradueel werden er dus kernen opgericht over het hele land. Ook in Franstalig België, waar aanvankelijk vooral de snelgroeiende Luikse afdeling in het oog sprong, kon vooruitgang worden geboekt, bijvoorbeeld in regio Namen en in Henegouwen. Toch kon er pas in de jaren 1930 een tweede, Franstalige vrijgestelde worden aangeworven. Het ging om Horace Gérin, een jurist die tevoren actief was in de kajottersbeweging en ook meewerkte aan enkele invloedrijke katholieke tijdschriften.[58]

Gradueel betrok de overheid de jonge christelijke ambtenarenbond ook bij het sociaal overleg. In 1919 werd bijvoorbeeld binnen het Ministerie van Justitie een bestendige overlegcommissie gecreëerd met drie afgevaardigden van de vakbonden. Daarin besprak men alle personeelskwesties die relevant waren voor de centrale administratie. Ook bij het Ministerie van Spoorwegen en P.T.T. kwam er in 1921 een embryonaal adviserend paritair comité en vanaf 1930 zelfs een statuut voor de vakbondsafgevaardigden. Financiën volgde in oktober 1936, met ook daar een paritaire commissie met

55 COOL, A., *60 jaar Verbond der christelijke vakverenigingen van Antwerpen en omstreken: 1896-1956*, Antwerpen, 1956, p. 18; *Het Vlaamsche Nieuws* (17 augustus en 26 september 1918); VANDEWEYER, L., 'Kiezen tussen Kardinaal en Kaiser: Vlaamse katholieke activisten tijdens de Eerste Wereldoorlog', *Trajecta,* nr. 3, 1996 (3), p. 142; WOUTERS, N., 'Wolfs, Antoon', *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, https://nevb.be/wiki/Wolfs,_Antoon. Geraadpleegd op 28 september 2023; GERARD, E., 'Christelijke arbeidersbeweging', *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, https://nevb.be/wiki/Christelijke_arbeidersbeweging. Geraadpleegd op 28 september 2023.

56 SCHOLL, *150 jaar katholieke arbeidersbeweging*, III, p. 325. Zie ook de bijdragen die verschenen naar aanleiding van de viering van het tienjarig jubileum van de centrale op 6 september 1931, toen ook de afdeling van het Antwerpse politiepersoneel haar vlag inhuldigde. De toespraken op het jubileumcongres van de CBBAOD op 14 en 15 augustus 1946, waarin ook bijzonder hulde gebracht werd aan Wolfs, zijn in dat verband eveneens interessant. Zie *De Nieuwe Tijd,* feestnummer (6 september 1931) en *De Nieuwe Tijd* (september-oktober 1946).

57 'Notre entête bilingue', *Nieuwere Tijden/L'Ère nouvelle* (15 juni 1922), p. 1.

58 Gérin was secretaris van het werkloosheidsfonds van de Jeunesse Ouvrière Catholique (JOC). Hij werkte mee aan *L'Esprit Nouveau* (1929-1933) van Raymond De Becker (1912-1962) en was ook betrokken in de Jeunesses Politiques (1929-1931) van Marcel Laloire (1903-1976). Hij was een vriend van Marcel Grégoire (1907-1966) en zetelde in het redactiecomité van het christendemocratische tijdschrift *La Cité Chrétienne* (1926-1940) van Jacques Leclercq (1891-1971). SAUVAGE, P., *La cité chrétienne (1926-1940). Une revue autour de Jacques Leclercq*, Brussel, 1987, p. 109, p. 119, p. 234; DUCHENNE, G., DUJARDIN, V. en WATTHEE-DELMOTTE, M., 'Henry Bauchau (°1913), de la tourmente à la Libération' in ZELIS, G. red., *Les intellectuels catholiques en Belgique francophone aux 19e et 20e siècles*, Louvain-la-Neuve, 2009, p. 158, p. 163. In 1938 was Horace Gérin ook betrokken bij het 'dissidente' dagblad *La Justice Sociale* van Jean Bodart (1895-1964); NEUVILLE, J., 'BODART Jean, Élie, Joseph, Ghislain', *Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier*, https://maitron.fr/spip.php?article150058. Geraadpleegd op 28 september 2023; DESCHAMPS, E., 'L'Esprit Nouveau (1961-1936) : Des nouvelles relèves catholiques dans la Belgique francophone de l'entre-deux-guerres' in DARD, O. en DESCHAMPS, E. red., *Les Relèves en Europe d'un après-guerre à l'autre*, Brussel, 2005, p. 109. Zie ook: MUSSCHE, A. e.a., *Esquisse d'une politique catholique nouvelle. Rapports présentés au Congrès de la centrale politique de jeunesse catholique, les 27 et 28 janvier 1934*, Brussel, 1934; GÉRIN, H. red., *Les Jeunes et la Transformation du Régime : Recueil des presentés au premier congrès politique de la jeunesse catholique*, Brussel, 1932.

De Nieuwe Tijd

Maandelijksch Orgaan van den Christelijken Bond van Beambten en Arbeiders in Openbaren Dienst

Zetel : Renaissancelaan, 13, BRUSSEL

REDACTIE EN BEHEER
Nationalestraat, 109, ANTWERPEN

Abonnement : per jaar . . . . . fr. 3.00
Aankondigingen volgens tarief
:-: Ongeteekende stukken worden niet ingelascht .-:

Alle christelijk georganiseerde Beambten en Arbeiders in Openbaren Dienst vieren RERUM-NOVARUM -:-

De Geest onzer Organisaties

Dit toch leert Christus onze Heer als een kenteeken te beschouwen, waardoor de christen mensch van den heiden onderscheiden wordt : dit alles zoeken de heidenen.... zoekt eerst het rijk Gods en Zijne gerechtigheid en dit alles zal u toegegeven worden.

(Uit de Encycliek Rerum Novarum).

We wilden dat bovenstaande woorden van den grooten Paus, diep in het hart gegrift waren van al onze christelijk georganiseerde arbeiders. Want, indien het er enkel om te doen was eene verzekering aan te gaan tegen staking, werkloosheid, ouderdom en sterfte, en indien dit alles het eenig doel was onzer organisaties, wat zou ons nog onderscheiden van neutrale en socialistische vereenigingen? En indien we die stoffelijke voordeelen trachten te bekomen, zonder in al onze daden rekening te houden met Gods wet en kerkelijke voorschriften, waarom zouden we ons dan niet liever aansluiten bij socialistische organisaties?

Zoekt eerst het Rijk Gods is wel het kenmerk van het christelijk vereenigingsleven; want dit beduidt, dat we in alles 's menschen einddoel voor oogen hebben; de stoffelijke welvaart slechts aanzien als een middel voor een heiliger leven en het bereiken onzer eindbestemming en bijgevolg in ons streven naar meer welvaart enkel gebruik maken van geoorloofde middelen.

De socialisten, die hun actie beperken tot het louter stoffelijke en in het het najagen van dit valsche doel nog hun toevlucht nemen tot ongeoorloofde middelen, hebben in schijn heel wat voor op ons. Het is immers heel wat gemakkelijker te meenen zich niet te moeten storen om God en gebod, geen vaste, onveranderlijke lijn te moeten trekken in zake rechtvaardigheid, eerlijkheid, zedelijkheid! Dit streelt onze bedorven menschelijke natuur en dit legt dan ook uit de aantrekkingskracht van de roode organisaties op de massa.

Doch voor ons, Christenen, geldt het onverbiddelijke, radicale, onveranderlijke, eeuwige : Zoekt eerst het Rijk Gods en Zijne Gerechtigheid.

Er zijn evenwel christenen die goed weten, dat ze aan dezen stelregel gebonden zijn, maar die er bedroefd om zijn en meenen dat ze daardoor ernstig gehandicapeerd worden ten opzichte van hunne tegenstrevers.

't Is dat ze met hun klein geloof het volgende uit het oog verliezen : ....en het overige zal hun toegegeven worden.

Hoe is het toch in Gods naam mogelijk te meenen, dat het streng nakomen van de wetten der zedelijkheid op eenigelei wijze een nadeel daarstellen, zelfs voor onze rechtmatige stoffelijke doeleinden? En toch gebeurt het dat er alzoo menschen onbewust de Goddelijke Goedheid en Redelijkheid lasteren.

En er zijn er weer anderen, die het «en het overige zal u toegeworpen worden» veel te individueel opvatten. Ze passen die goddelijke belofte toe op zich zelf, maar gaan niet zoo ver er zelfs maar aan te denken wanneer het hunne organisatie betreft.

Och, kwamen we toch tot meer bovennatuurlijke inzichten in onze organisaties! Waren we er toch dieper van overtuigd dat het bewuste leiden onzer vereenigingen naar de eischen van Gods wet ook onvermijdelijk Godes zegen over onze werken moet doen neerkomen. Waren we toch menschen met dieper geloof en onwankelbare hoop! Welk een kracht en een optimisme zou dit niet beteekenen in onze menschelijker wijze gesproken soms zoo zwakke en slecht uitgeruste organisaties!! Waren we er toch meer van bewust dat het Goddelijk leven in ons oneindig meer vermag ook voor onze bonden, dan een schaar propagandisten en een goed gevulde kas.

En het overige zal u toegeworpen worden! Het strale als een blijde belofte voor al onze christelijk georganiseerde arbeiders.

A. W.

Nietemin behoort ook tot een wel geordenden Staat het verstrekken van stoffelijke en uitwendige goederen, waarvan het gebruik noodzakelijk is tot de beoefening der deugd.
(Uit de Encycliek *Rerum Novarum*).

Het christen syndikaat is de redding !

Daar zijn geen twee wegen om de huidige moeilijkheden in het beroepsleven te zien verbeteren. Ambtenaren en arbeiders moeten hun toevlucht nemen tot de macht der organisatie, tot het syndikaat.

Patroons in de groot-nijverheid, openbare besturen, of wie ook gezag uitoefent op het werk van anderen, zijn in geweten verplicht te gebieden volgens eene grondkeuze, deze van het arbeidskontrakt.

Bij het vaststellen van contraktueele werkvoorwaarden, heeft de arbeider of ambtenaar een onvervreemdbaar recht op medezeggenschap.

Daarvan afstand doen, in de theorie of in de praktijk, mag hij niet. Maar wat is in feite nu een vrij individueel werkcontract, wanneer het gaat om groote fabrieken, ministerieele besturen, en openbare diensten.

Een discussie tusschen Françoise zaliger van de spoorwegen en de kaartjesknipper van Deynze!

Wie zal de overhand hebben?

Ik zeg u, dat, zonder syndikaat de beambte of arbeider niets is. Het syndikaat is de machtige steun van den werkman, die de voorwaarden stelt van zijnen arbeid. Het syndikaat is de vaste steun van den loontrekker, die zijn levenspeil wil richten naar de lijn zijner levensrechten. Arbeid zonder rechten, is slavernij.

Een kristen mensch moet weten wat hij mag en wat hij wil.

Zoo heeft God op aarde de menschen aangewezen op redelijke samenwerking en broederlijk verdeelen van de winsten van den arbeid.

Let nu wel op, dat het syndikaat, om degelijk werk te verrichten, op christelijke principen moet berusten.

Ik kan me niet indenken, dat het syndikaat voorspoedig kan zijn, wanneer zijn macht wordt misbruikt, om buiten het beroep om, eene politieke macht te verzekeren aan eene partij, zij het dan ook aan eene werkliedenpartij.

In dit nummer van *De Nieuwe Tijd*, het blad van de CBBAOD, wordt verwezen naar de pauselijke encycliek *Rerum novarum*, die een opening maakte naar sociale wetgeving en arbeiderssyndicaten.
[KADOC-KU Leuven, Erfgoedbibliotheek: KYC19]

De Antwerpse afdeling van de Christelijke Bond van Beambten en Arbeiders in Openbare Dienst, jaren 1930. Rechts, met hoed, bril en baard, staat Antoon Wolfs, algemeen secretaris van de CBBAOD.
[KADOC-KU Leuven, Verzameling foto's: KFA7791]

adviesbevoegdheid.[59] Wolfs was secretaris van het Nationaal Paritair Comité van de Buurtspoorwegen (1927). In de jaren 1930 zou zijn Franstalige collega Horace Gérin zetelen in het paritaire comité van de ASLK en in dat van de publieke gas- en elektriciteitsbedrijven. Toch was er nog een lange weg af te leggen: in het merendeel van de departementen en diensten was er geen overlegorgaan, er bestond geen algemene wettelijke regeling, de zogenaamde raadgevende commissies in de ministeries kwamen zeer onregelmatig samen, en vaak hadden de vakbonden er geen duidelijke stem in het kapittel.

Wolfs bleek een bijzonder dynamische secretaris. De verslagen in het ledenblad tonen zijn alomtegenwoordigheid op afdelingsbijeenkomsten, meetings en tal van andere vergaderingen. Zijn inzet en kennis werden herhaaldelijk geprezen. Hij was ook erg vertrouwd met de complexe loonschalen, arbeids- en andere reglementen voor de toch zeer uiteenlopende ambtenarengroepen en -categorieën in zijn centrale. Wolfs kon bovendien bijzonder vurig in polemiek treden met zijn socialistische tegenhanger, het syndicaat van trambestuurders in het bijzonder. Die discussies bereikten een eerste hoogtepunt tijdens de spoorwegstaking van mei 1923, een van de eerste grote sociale conflicten in de Belgische openbare diensten. De door het socialistische Nationaal Syndicaat geleide stakingsbeweging wortelde in het ongenoegen onder de spoorarbeiders over de stijgende levensduurte. Terwijl in de publieke opinie opnieuw een scherp debat werd gevoerd over het stakingsrecht van het overheidspersoneel en de regering genietroepen inzette om de spoorverbindingen te garanderen, ging men in rechtse kringen over tot de vorming van *Unions Civiques*, burgerlijke actiecomités die bij stakingen en het wegvallen van de openbare dienstverlening zelf het heft in handen wilden nemen.[60] Uiteindelijk zakte de stakingsbeweging als een kaartenhuisje in elkaar.[61]

59 VANDERMEULEN, G., *Vakbondsrecht in de publieke sector: Ontwikkelingen van de vrijheid van vakvereniging en van het inspraakrecht in de openbare diensten in België*, Onuitgegeven doctoraatsverhandeling, VUB, 1979, p. 209-212.

60 SPILTOIR, J., *Les Unions Civiques*, Brussel, 1922; DE LEENER, G., *Les Unions Civiques et le droit de grève*, Brussel, 1921; DUMOULIN, M., 'L'Union Civique Belge', in *Les Grands Evénements du XXe Siècle en Belgique*, Brussel, 1987, p. 93; HEYRMAN, P., *Middenstandsbeweging en beleid 1918-1940. Tussen vrijheid en regulering*, Leuven, 1998, p. 157-158.

61 BREPOELS, J., *Wat zoudt gij zonder 't werkvolk zijn? De geschiedenis van de Belgische arbeidersbeweging 1830-2015*, Leuven, 2015, p. 224.

Wolfs en zijn centrale steunden de eisen van de spoorwegarbeiders en vonden dat de regering al te stug en onredelijk had gereageerd. Maar ook het socialistische syndicaat kreeg een veeg uit de pan. Dat had, aldus Wolfs, om politieke redenen onredelijke eisen gesteld en de stakingsbeweging al te lang laten aanslepen. "De practische les van deze staking weze", zo besloot de secretaris, "een christelijk staatsbediende is niet op zijne plaats in socialistische syndicaten".[62] Tijdens toespraken en in artikels zette Wolfs inderdaad steeds opnieuw de eigen identiteit en ook noodzakelijkheid van het christelijke syndicalisme in de verf, dat alles gelardeerd met verwijzingen naar de christelijke sociale leer, de pauselijke encyclieken *Rerum novarum* (1891) en *Quadragesimo anno* (1931) in het bijzonder. Hij wierp zich ook op als verdediger van de kroostrijke gezinnen.[63] Met de vele neutrale belangenorganisaties en vakbonden voor het overheidspersoneel en met de kleine Liberale Federatie van het Personeel van de Staat en van de Spoorwegen ging Wolfs veel minder nadrukkelijk in debat.[64] Kritieken uit die hoek, bijvoorbeeld over de binding van de christelijke centrale met de katholieke partij, werden gepareerd door te wijzen op de structurele onafhankelijkheid van de christelijke vakbond en op de relaties tussen sommige neutrale syndicaten en het liberale kamp.

7. STRIJD- EN ACTIEPUNTEN

Wat waren nu de belangrijkste syndicale strijdpunten in de tussenoorlogse periode? In de jaren 1920 stond vooral de perequatie, de periodieke aanpassing van het ambtenarensalaris aan de snel stijgende levensduurte, vooraan op de syndicale agenda. Maar de centrale voerde ook moeizame onderhandelingen met tal van gemeentebesturen over loonbarema's, werkuren en pensioenen. Een eerste wettelijke regeling over de lonen van het gemeentelijk en provinciaal personeel kwam er pas met de wet van 21 december 1927. Maar ook nadien, zo stelde de christelijke overheidsbond vast, bleven tal van ambtenaren financieel in de kou staan. Het verbeteren van de loonvoorwaarden bij de buurtspoorwegen bijvoorbeeld vergde een lange strijd, waarbij de christelijke centrale in december 1929 zelfs uitzonderlijk het stakingswapen hanteerde.[65] Later eiste Wolfs voor alle personeelsleden van de Belgische openbare diensten een minimumjaarloon van 14.500 Belgische frank en schatte hij dat ongeveer 35.000 ambtenaren onder die grens zaten.
De jaren van hoogconjunctuur en groeiende koopkracht in de tweede helft van de jaren 1920 bleken van korte duur. Een wereldwijde economische crisis, ingezet door de plotse val van het Amerikaanse beurs, sloeg vanaf 1930 ook in België keihard toe. De ondergang van tal van ondernemingen zorgde niet alleen voor hoge werkloosheidscijfers maar bracht ook tal van banken in nauwe schoentjes, met als gevolg dat er ook verschillende de boeken moesten neerleggen. In die grimmige context zette de christelijke overheidscentrale zich schrap tegen de besparingswoede van regering. Die voerde aanvankelijk een zogenaamd deflatiebeleid. Door een strikte begrotingspolitiek en het verlagen van de loonkosten hoopte men de internationale concurrentiepositie van de Belgische nijverheid te herstellen. Op 17 maart 1931 verlaagde de regering-Jaspar bijvoorbeeld de salarissen van de rijksambtenaren om haar begrotingstekort terug te dringen. Hetzelfde gebeurde eind mei 1933. Vrouwelijke ambtenaren van wie de man ook voor de overheid werkte, verloren toen zelfs een kwart van hun inkomen. Maar de negatieve crisisspiraal werd door dat deflatiebeleid enkel versterkt, met een groeiende werkloosheid en algemene verarming van de bevolking tot gevolg. Politieke instabiliteit en tal van schandalen deden het vertrouwen in de parlementaire democratie bij brede lagen van de bevolking wegsmelten.[66]

Pas na het aantreden van een regering van nationale eenheid onder leiding van Paul Van Zeeland in 1935 kon een herstelbeweging worden ingezet. Een forse devaluatie van de Belgische frank gaf de economie opnieuw zuurstof, een politiek van openbare werken drong de werkloosheid terug.[67] In de tweede helft van de jaren 1930 werden belangrijke aanzetten gegeven tot een modernisering van het sociaaleconomische beleid, met bijvoorbeeld een regulering van economie en bankwereld, een uitge-

62 'Na de Spoorwegstaking', *Nieuwere tijden* (15 juni 1923), p. 1.
63 Zie diverse bijdragen in *Nieuwe Tijden*, maar ook in *De Standaard* (18 februari 1931).
64 Die federatie, trouwens ook opgericht in de nasleep van de spoorwegstaking van 1923 en aangesloten bij de Nationale Centrale der Liberale Vakbonden van België (NCLVB), rekruteerde vooral onder de spoorwegarbeiders in de Vlaamse steden. In 1932 telde ze 1.500 leden.
65 Een overzicht van die acties is te vinden in: 'Het verloop der Loonactie aan de Buurtspoorwegen', *De Nieuwe Tijd* (januari 1940), p. 11-12.
66 GERARD, E. en VERLEDEN, F., 'De democratie gedroomd, begrensd en ondermijnd (1918-1939)' in DUMOULIN, M. e.a., *Nieuwe geschiedenis van België. 2: 1905-1950*, Tielt, 2006, p. 867-1118; SMEYERS, K. en BUYST, E., *Het gestolde land: een economische geschiedenis van België*, Antwerpen, 2016.
67 HENAU, B., *Paul Van Zeeland en het monetaire, sociaal-economische en Europese beleid van België, 1920-1960*, Brussel, 1995, p. 132-170; DUJARDIN, V. en DUMOULIN, M., *Paul Van Zeeland 1893-1973*, Brussel, 1997, p. 43-103.

9de Jaargang — September 1930 — Nr 9

De Nieuwe Tijd

Redactie en Beheer Nationalestr. 109 Antwerpen

MAANDELIJKSCH ORGAAN VAN DEN CHRISTELIJKEN BOND VAN BEAMBTEN EN ARBEIDERS IN OPENBAREN DIENST .... Zetel : Renaissancelaan, 13, BRUSSEL.

Abonnement : per jaar 10,00 fr. Aankondigingen volgens tarief. Ongeteekende stukken worden niet ingelascht

Het Stichtingscongres der Christelijke Internationale van Overheidspersoneel

De Congresleden in den tuin van het « Bürgergesellschaft » te Keulen.

Cliché ons welwillend overgemaakt door den « Algemeenen Nederlandschen Christelijken Ambtenaarsbond ».

IN HET VORIG NUMMER VAN « DE NIEUWE TIJD » HEBBEN WE ONZE LEDEN INGELICHT OVER HET VOORNEMEN VAN DE REGEERING DE ZES PROCENT VERHOGING, DIE VAN AF 1 JANUARI WERD BIJBETAALD, AF TE SCHAFFEN. NADIEN WERD DIT BERICHT VAN ZEER BbetrouwbARE ZIJDE NOG BEVESTIGD.

THANS ONTVANGEN WE OPNIEUW BEVESTIGING VAN HET VOORNEMEN DER REGEERING, OM DE WEDDEN VAN AF 1 JANUARI 1931 TE VERMINDEREN, EVENWEL NIET MET 6 %, MAAR WEL MET 5 %.

STAATSBEDIENDEN!

ALLEN IN 'T GELID OM U TEGEN DEZEN AANSLAG OP UW LOONEN TE VERZETTEN.

IN PLAATS VAN LOONSVERMINDERING, MOETEN DEZE VERBETERD AAN DE BASIS VOOR TIENDUIZENDEN STAATSAGENTEN!!

In *De Nieuwe Tijd* van september 1930 werd verslag uitgebracht over de stichting van de Internationale Federatie van Christelijke Bonden van Overheidspersoneel IFCBO. [KADOC-KU Leuven, Erfgoedbibiotheek: KYC19]

breider netwerk van parastatale kredietmaatschappijen en nieuwe impulsen voor het sociaal overleg en de sociale zekerheid.[68] De christelijke ambtenarencentrale werd steeds vaker geraadpleegd, en trad bijvoorbeeld ook in gesprek met de premier zelf. Dat gebeurde veelal in samenwerking met de christelijke spoorcentrale waaruit de CBBAOD/SCPAPR was gegroeid en/of met het Christelijk Onderwijzersverbond.

Dat betekende evenwel niet dat de CBBAOD/SPCAPR onlosmakelijk verbonden was met de katholieke partij. Zoals vermeld onderlijnde Wolfs keer op keer de politieke onafhankelijkheid van zijn centrale. Hijzelf was tussen 1924 en 1925 samen met onder meer Emiel Verheeke (1881-1963) van de textielcentrale betrokken bij de Vlaams-nationalistische Katholiek-Christelijke Volkspartij voor Vlaanderen (KCVV). Maar na de voor die nieuwe formatie tegenvallende parlementsverkiezingen van april 1925 en de vorming van het katholiek-socialistische kabinet Poullet-Vandervelde zou de christelijke vakbond het ACW als haar exclusieve politieke spreekbuis erkennen en verbond ook de christelijke overheidscentrale zich duidelijk met haar volksvertegenwoordigers, in het bijzonder met oud-ACV-voorzitter René Debruyne (1868-1941), Herman Vergels (1887-1957), Hendrik Heyman (1879-1958) en Hendrik Marck (1883-1957).[69]

Het voornaamste strijdpunt van de christelijke ambtenarenvakbond bleef het ontbreken van een uniform ambtenarenstatuut en het totale gebrek aan algemene wettelijke afspraken over zaken als aanwerving, bevordering, verloning en werktijden voor het overheidspersoneel. Toen Wolfs in augustus 1930 op het stichtingscongres in Keulen van de Internationale Federatie van Christelijke Bonden van Overheidspersoneel (IFCBO) een lezing gaf over 'De rechtspositie van het Belgische personeel in openbare dienst', moest hij opnieuw vaststellen dat dit personeelsstatuut slechts voor enkele categorieën ambtenaren bij wet was geregeld, voor de andere was een eindeloze reeks koninklijke en ministeriële besluiten van toepassing. Het rapport van Wolfs, die trouwens op die meeting ook tot secretaris van die internationale federatie werd aangesteld, biedt een goed overzicht van de wirwar aan regels over benoemingen, promoties, verloningen, diensturen, verlof, kinderbijslag, pensioen, tuchtstraffen, sociaal overleg, enzovoort.[70]

Wolfs was nochtans lang niet de enige die dat aankaartte. Het ontbreken van een ambtenarenstatuut en de veelheid aan regels en afspraken die toen golden, waren toen al aangeklaagd in diverse studies over de hervorming van de Belgische administratie. We denken dan bijvoorbeeld aan de rapporten die Louis Wodon (1915) en Max-Leo Gerard (1922) hadden opgesteld of aan de verslagen van de studiecommissies onder leiding van de Haene

68 VANTHEMSCHE, G., 'De economische actie van de Belgische Staat tijdens de crisis van de jaren 1930', *Res Publica,*, nr. 2, 1987 (29), p. 127-152.

69 GERARD, E., *De Katholieke Partij in crisis. Partijpolitiek leven in België (1918-1940)*, Leuven, 1985, p. 230-232; PROVOOST, G. en VANDEWEYER, L., 'Katholieke Christelijke Volkspartij voor Vlaanderen', *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, https://nevb.be/wiki/Katholieke_Christelijke_Volkspartij_voor_Vlaanderen. Geraadpleegd op 29 september 2023.

70 WOLFS, A., 'De rechtspositie van het Belgisch personeel in openbaren dienst', *De Nieuwe Tijd* (november 1930), p. 7-8; WOLFS, A., 'De rechtspositie van het Belgisch personeel in openbaren dienst', *De Nieuwe Tijd* (december 1930), p. 7-8.

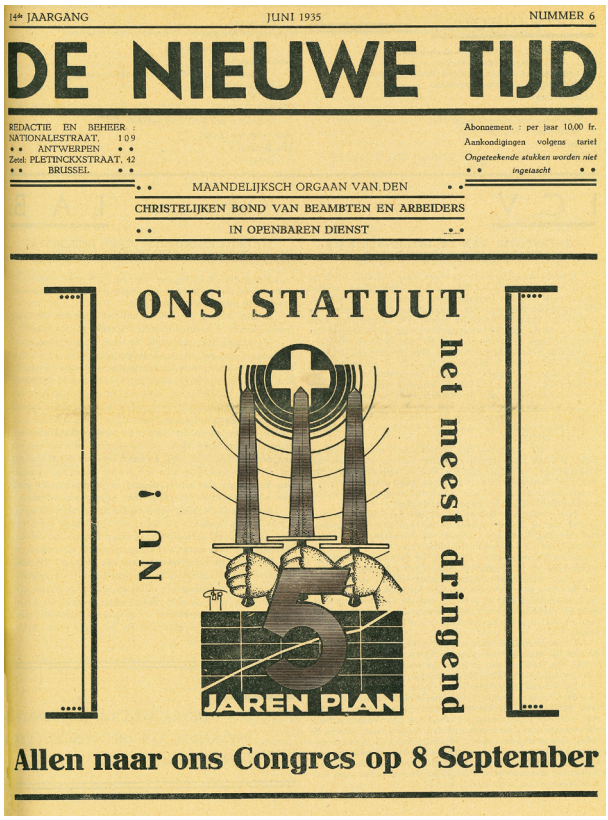
14de JAARGANG JUNI 1935 NUMMER 6

DE NIEUWE TIJD

REDACTIE EN BEHEER : NATIONALESTRAAT, 109 ANTWERPEN Zetel: PLETINCKXSTRAAT, 42 BRUSSEL

Abonnement. : per jaar 10,00 fr. Aankondigingen volgens tariet Ongeteekende stukken worden niet ingetascht

MAANDELIJKSCH ORGAAN VAN DEN CHRISTELIJKEN BOND VAN BEAMBTEN EN ARBEIDERS IN OPENBAREN DIENST

ONS STATUUT

het meest dringend

NU !

5 JAREN PLAN

Allen naar ons Congres op 8 September

Voor de christelijke overheidscentrale in het interbellum was het ambtenarenstatuut een belangrijk strijdpunt. Het congres van september 1935 was er bijzonder aan gewijd. Titelblad van *De Nieuwe Tijd* van juni 1935. [KADOC-KU Leuven, Erfgoedbibliotheek: KYC19]

(1922-1925) en Armand Halleux (1926-1928).[71] Het werd de vele juristen die de kwestie toen onderzochten duidelijk dat de relatie tussen ambtenaren en hun werkgever niet kon worden geregeld met een eenvoudig arbeidscontract, want dat veronderstelde dat de twee partijen onafhankelijk waren en juridisch op gelijke voet stonden. Dat was duidelijk niet het geval, want één partij, namelijk de staat, bepaalde de voorwaarden, rechten en plichten, en plaatste daarmee de andere partij, de ambtenaar, in een positie van onderwerping. De stabiliteit van tewerkstelling door middel van de vaste benoeming kon dat compenseren, zo suggereerde de Franse jurist Léon Duguit (1859-1928). Het duurde echter lang vooraleer zijn inzichten ook in België doorbraken.

8. NAAR EEN AMBTENAREN-STATUUT

Tijdens de crisisjaren 1930 kwam de kwestie uitdrukkelijk op de politieke agenda te staan, en dat was deels te danken aan de inzet van de christelijke ambtenarencentrale. Op het groots opgezette congres van de CBBAOD/SCPAPR op 8 september 1935 in het kader van de Brusselse wereldtentoonstelling hadden ongeveer tweeduizend leden een duidelijk plan en eisenpakket goedgekeurd, onder het motto "Orde door Verantwoordelijkheid, Vrede door Solidariteit en Welvaart door Samenwerking".[72] In december 1935 dienden de katholieke volksvertegenwoordigers Hendrik Marck (1883-1957) en Hendrik Heyman (1879-1958) op basis van dat programma een wetsvoorstel in, "houdende het statuut van openbare ambtenaren".[73] Het bepaalde dat de werking van de openbare diensten berustte op "wederzijdse verplichtingen" van overheid en ambtenaren. Die laatsten werden verondersteld hun taak "met ijver en stiptheid" te vervullen en zich te onthouden "van alle gedragingen die in strijd zijn met de organieke wetten en instellingen van het Belgisch Volk, of van aard zijn de uitoefening der openbare diensten te schorsen". Anders gezegd: stakingen werden uitgesloten. In ruil daarvoor kregen alle ambtenaren, dus ook die van provincies en gemeenten, een sociaal raamwerk dat in nauwe samenwerking met de vakbonden zou worden ingevuld, toegepast en gecontroleerd. Zaken als lonen en vergoedingen, arbeidsduur en -voorwaarden, gezinsvergoedingen, reglementen en procedures, examens, aanwervingen, bevorderingen, verlof- en pensioenregelingen en administratieve reorganisaties zouden worden bepaald in overleg met of na advies van een Bestendige Paritaire Commissie. In elk departement, bij elke overheidsdienst, provincie en alle grotere gemeentebesturen zou een paritair rechtscollege in ambtenarenzaken worden

71 Een goed overzicht in: HARDEWYN, 'Une classe sociale à part entière?' in *Les classes sociales*, p. 232 e.v.; zie ook: THIJS, N. en VAN DE WALLE, S., 'Administrative reform movements and commissions in Belgium 1848-2004', *Public Policy and Administration*, nr. 4, 2005 (20), p. 38-54. Nog een interessante terugblik is: SENELLE, R., 'De Eerste Minister en de Administratie', *Rechtskundig Weekblad*, nr. 24, 1958 (21), p. 1225-1242. De rapporten: WODON, L., *Mémoire sur la réforme administrative*, Brussel, 1915; GÉRARD, M.-L., *L'organisation interne, le coût et le rendement des administrations publiques*, Brussel, 1922; *Belgisch Staatsblad* (5 november 1926); *Ibid.* (20 oktober 1927); *Ibid.* (6 juli 1928).

72 'Weergalmen na het Kongres', *De Nieuwe Tijd* (september 1935), p. 5-7.

73 Over Marck: SCHOKKAERT, *De Nationalestraat*, p. 192-193; VAN GOETHEM, H., 'Marck, Hendrik', *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, https://nevb.be/wiki/Marck,_Hendrik. Geraadpleegd op 29 september 2023; BROSENS, B. en SCHOKKAERT, L., 'Hendrik Marck', *ODIS*, http://www.odis.be/lnk/PS_3765. Geraadpleegd op 29 september 2023. Over Heyman: BROSENS, B. en HEYRMAN, P., 'Hendrik Heyman', *ODIS*, http://www.odis.be/lnk/PS_3577. Geraadpleegd op 29 september 2023; WILS, L., 'Heyman, Hendrik', *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging, https://nevb.be/wiki/Heyman,_Hendrik*. Geraadpleegd op 29 september 2023. Het wetsvoorstel: BRUSSEL, KAMER DER VOLKSVERTEGENWOORDIGERS, *Parlementaire documenten Kamer van Volksvertegenwoordigers, zittingsjaar 1935-1936, nr. 46.*

gevormd. Volgens het wetsvoorstel zouden afgevaardigden van de "representatieve beroepsinrichtingen van het personeel" in die rechtscolleges zetelen. Dat hield in dat alleen vakbonden met rechtspersoonlijkheid en die deel uitmaakten van een nationale federatie in aanmerking kwamen. Op die manier werden de kleine, categoriale overheidsvakbonden feitelijk buiten spel gezet.

Het in dat voorstel uitgetekende systeem is een mooi voorbeeld van hoe er in de christelijke arbeidersbeweging tijdens de jaren 1930 en vooral na de stakingsbeweging van 1936 werd gestreefd naar 'bedrijfsorganisatie', zijnde een betere regeling van het sociaaleconomische beleid met gegarandeerde inspraak van de vakbonden.[74] De pauselijke encycliek *Quadragesimo anno* (1931) vormde daarbij een belangrijk referentiepunt. Een grondige juridische omkadering van het sociaal overleg moest sociale pacificatie waarborgen. De werknemers- en werkgeversorganisaties dienden rechtspersoonlijkheid aan te nemen, zodat de akkoorden die ze afsloten ook juridisch afdwingbaar zouden zijn. Via de bedrijfsorganisatie zou ook de inspraak, zelfs het medebeheer van de werknemers worden gerealiseerd. De christelijke ambtenarenbond en Wolfs in het bijzonder waren grote pleitbezorgers van zulke scenario's, die we vandaag veelal als corporatistisch bestempelen.

Hoewel het wetsvoorstel Marck-Heyman na de verkiezingen van mei 1936 opnieuw in het parlement werd ingediend, sleepte de behandeling ervan lang aan. Het christelijke wetsvoorstel lokte ook enkele tegenvoorstellen uit, onder meer een van de socialistische volksvertegenwoordiger en syndicale voorman Amedée Doutrepont (1885-1972). Die weigerde wel afstand te doen van het stakingsrecht. De verschillende wetsvoorstellen brachten de kwestie van het ambtenarenstatuut in een stroomversnelling. Net zoals voor andere prangende beleidsproblemen in die jaren (pensioenen, belastingen, middenstand, regulering van de verzekeringssector, enzovoort) besliste de regering-Van Zeeland de kwestie 'administratieve hervorming' toe te vertrouwen aan een koninklijk commissaris. De ondernemerszoon en latere liberale kabinetsmedewerker en bankier Louis Camu (1905-1976) werd in die functie aangesteld op 10 oktober 1936. Artikel 2 van zijn aanstellingsbesluit bepaalde dat hij de "werking van de ministeriële departementen moest onderzoeken" en een "statuut voor het personeel"

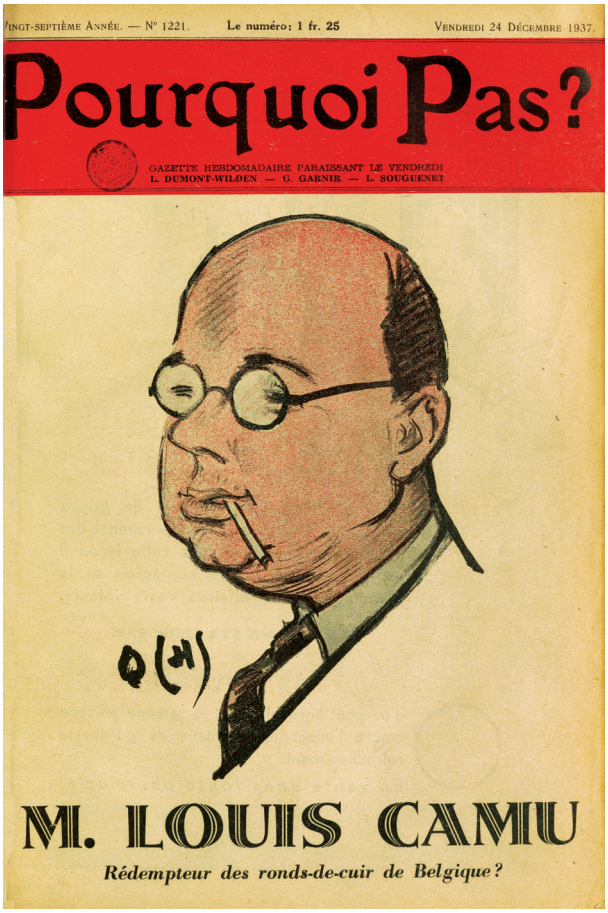

Karikatuur van Louis Camu, 'redder van de Belgische ambtenaar?' door Jacques Ochs in het satirische weekblad *Pourquoi Pas?* (24 december 1937).
[Koninklijke Bibliotheek van België]

moest opstellen. Dat was opgevat als uniform en globaal, het moest dus alle aspecten van de loopbaan van de ambtenaren van alle rijksministeries behandelen. Al in februari 1937 kon hij een ontwerp van dat statuut voorleggen. Die tekst vormde de basis van het koninklijk besluit dat op 2 oktober van dat jaar werd gepubliceerd.[75] Camu liet zich duidelijk inspireren door de Engelse *Civil Service* waar aanwervingen, benoemingen en promoties louter gebaseerd waren op competenties en verdiensten. De behaalde diploma's en getuigschriften waren de belangrijke criteria, de selectie en rangschikking van kandidaten gebeurden door middel van vergelijkende examens georganiseerd door een neutrale instantie. Het Vast Wervingssecretariaat/Secrétariat Permanent de Récrutement, opgericht bij koninklijk besluit van 22 februari 1938 en toegevoegd aan de Diensten van de Eerste Minister (februari 1940), kreeg als taak om het wervings- en selectie-

74 LUYTEN, D., *Ideologisch debat en politieke strijd over het corporatisme tijdens het interbellum in België*, Brussel, 1996, p. 41-44; LUYTEN, D., 'Wetgevende initiatieven met betrekking tot bedrijfsorganisatie in de dertiger jaren in België', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, nr. 3, 1988 (19), p. 587-654; KWANTEN, G., 'De bedrijfsorganisatie in de christelijke arbeidersbeweging 1918-1930', *De Gids op Maatschappelijk Gebied*, nr. 4, 1984 (75), p. 337-347; KWANTEN, G., *De Pletinckxstraat. Een eeuw sociale strijd in en rond Brussel*, Brussel, 1985, p. 102-112.

75 *Belgisch Staatsblad* (8 oktober 1937), p. 6082-6093.

proces te rationaliseren en politieke beïnvloeding te weren.[76]

Hoewel de CBBAOD/SCPAPR uitdrukkelijk het wetsvoorstel-Marck naar voren schoof, was de centrale toch tevreden over de aanstelling van Camu. "Wij vorderen in den strijd om een schooner bestaan", zo blokletterde *De Nieuwe Tijd* in haar nummer van juni 1937. In zijn wat bevlogen stijl vervolgde Wolfs: "Christen syndicalisten, schept moed. Gestandig aan wint onze levensopvatting veld. Door onze wekroep voor statuut en aanpassing van de wedden is de regering ontwaakt. Een koninklijk commissaris werd aangesteld om verslag uit te brengen over het statuut, over de wedden".[77] Er waren natuurlijk ook punten van kritiek. Zo betreurde Wolfs dat de opdracht van Camu zich beperkte tot de centrale administraties en hun ambtenaren en dat het personeel van bijvoorbeeld gemeenten en parastatalen in de kou bleef staan. Het ambtenarenstatuut was volgens hem ook beter in een wet dan in een koninklijk besluit gegoten. Wolfs kloeg daarnaast het ontbreken van juridische beroepsmogelijkheden aan, zoals wel voorzien in het wetsvoorstel-Marck.[78] Het derde congres van CBBAOD/SCPAPR in Luik op 14-15 juli 1939 eiste de oprichting van een "een bijzondere rechtspraak die in eerste instantie kan oordelen over collectieve of individuele rechtsgeschillen tussen een publiek lichaam en het personeel".[79] Die Raad van State, door Camu beschouwd als het sluitstuk van zijn hervorming, liet op zich wachten tot 1946.

Onder impuls van Camu werd ook het sociaal overleg in de openbare diensten beter georganiseerd. In alle ministeriële departementen werden paritaire comités of personeelsraden gevormd. Nog belangrijker was de oprichting van de Interdepartementale Raad van Advies op 14 december 1937, bevoegd voor alle kwesties van algemene aard en ressorterend onder de eerste minister. Om die samen te stellen vonden op 16 januari 1938 de eerste syndicale verkiezingen in de Belgische openbare diensten plaats. Ze bevestigden het beeld van een wel erg versplinterd vakbondslandschap. Ondanks de bijzonder korte voorbereidingstijd werden niet minder dan 42 lijsten ingediend. De voorkeur van de kiezers ging duidelijk uit naar de neutrale, categoriale bonden: die kregen maar liefst 57 procent van de stemmen. De grote winnaar was het Kartel der Onafhankelijke Syndikaten, een coalitie van kleine, louter in specifieke diensten en departementen actieve vakbonden.[80] Die kreeg vijf zetels in de Interdepartementale Raad. De socialistische vakbond veroverde er vier, de CBBAOD/SCPAPR moest zich daar tevreden stellen met één zitje. De christelijke centrale

FIGUUR 14
RESULTATEN VAN DE SOCIALE VERKIEZINGEN IN DE OVERHEIDSSECTOR, 16 JANUARI 1938*

	Aantal stemmen	Behaalde zetels in de Interdepartementale Raad
Socialistische vakbond	18.313	4
CBBAOD/SCPAPR	6.716	1
Liberale vakbond	1.205	
Kartel der Onafhankelijke Syndikaten	21.476	5
Vlaams Kartel	5.120	1
Waals Kartel	1.839	
Verbond der Invaliden	1.818	

* VANDERMEULEN, *Vakbondsrecht in de publieke sector*, p. 224-226; p. 242-244; *De Standaard* (26 januari 1938), p. 2. Het Vlaams kartel, ook wel eens het Kartel van het Vlaamsch rijkspersoneel genoemd, heette officieel het Verbond van het Vlaamse Personeel der Openbare Besturen (VVPOB) en stond onder leiding van Ernest Doms (1896-1986), de algemene secretaris van de christelijke spoorwegvakbond. Een bijzonder sterk onderdeel van het Kartel der Onafhankelijke Syndicaten was de Verbroedering van Vlaamsche Accijnsbedienden. Zie: GYSELINCK, S., 'Verbond van het Vlaamsch Personeel der Openbare Besturen (1921-1946)', *ODIS*, http://www.odis.be/lnk/OR_1448. Geraadpleegd op 29 september 2023; GYSELINCK, S., 'Ernest Doms', *ODIS*, http://www.odis.be/lnk/PS_35478. Geraadpleegd op 29 september 2023.

76 CAMU, L., *Le statut des agents de l'État. Premier rapport sur la réforme administrative*, Brussel, 1937; AMARA, M., 'De FOD Personeel en organisatie (voorheen het Ministerie van Ambtenarenzaken' in VAN DEN EECKHOUT, P. en VANTHEMSCHE, G. red., *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België: 19e-21e eeuw*, I, Brussel, 2017, p. 364-367.

77 'Wij vorderen in den strijd om een schooner bestaan', *De Nieuwe Tijd* (juni 1937), p. 1.

78 Zie ook de tabel waarin het statuut-Camu en de standpunten van de christelijke bond werden vergeleken, in: 'Pensioenen. De beroering onder het rijkspersoneel of de verhoogde bijdrage voor de weduwen- en wezenpensioenen', *De Nieuwe Tijd* (juli-augustus 1939), p. 5-7.

79 'IIIe congres Luik 14-15 juli 1939', *De Nieuwe Tijd* (juli-augustus 1939), p. 2.

80 VANDERMEULEN, *Vakbondsrecht in de publieke sector*, p. 224-226, p. 242-244.

kreeg ook nog een afgevaardigde in de overlegorganen binnen de Ministeries van Volksgezondheid, Justitie, Arbeid, PTT en de provinciale administraties van Namen en Oost-Vlaanderen. [Figuur 14]

9. CONCENTRATIE

Wolfs en zijn Franstalige collega Horace Gérin schreven die teleurstellende uitslag toe aan verschillende factoren. Tal van christelijke ambtenaren hadden volgens hen "nietsvermoedend" gestemd op neutrale syndicaten en beseften niet dat de leiding daarvan doorgaans in handen was van "andersdenkenden". De verkiezingen waren bovendien zeer snel georganiseerd en de richtlijnen waren onduidelijk, bijvoorbeeld rond het stemrecht van tijdelijke en nog niet benoemde ambtenaren.[81] De CBBAOD/SCPAPR keek echter ook in eigen boezem en besefte dat haar aanhang in de rijksadministratie nog te klein was. Op 15 mei 1938 opende de centrale een nieuw secretariaat in de Brusselse de Lignestraat. Haar 'Tak Staatspersoneel' werd versterkt en gesplitst in een "Vlaamsche en Fransche groep". Gérin kreeg in het Brusselse secretariaat versterking van propagandist Jan Donckers. Die werd het aanspreekpunt van de Nederlandstalige ambtenaren in de rijksadministratie. Onder hen werden ook propagandanummers van *De Nieuwe Tijd* verspreid.[82]

Bovendien maakte de goede score van het Vlaams kartel duidelijk dat de christelijke centrale zich sterker moest profileren op de taalkwestie, in het bijzonder de toepassing van de wet van 28 juni 1932 op het taalgebruik in bestuurszaken. De christelijke overheidsvakbond pleitte voor taalpariteit in alle besturen en structuren, en vroeg ook een afzonderlijk personeelskader voor Nederlandstaligen en Franstaligen. De onder impuls van Camu opgerichte personeelsraden moesten worden gesplitst, zodat ze advies konden verlenen "voor alle aangelegenheden die speciaal verband houden met het nationaliteitenvraagstuk in ons land". "Zolang de Vlamingen de plaatse niet bekleden die hun rechtmatig toekomen, zolang het evenwicht niet volkomen bestaat tussen de beide taalgroepen, zolang aanzien wij de Vlaamse culturele belangen als essentiële beroepsbelangen", zo blokletterde *De Nieuwe Tijd* in oktober 1938.

Voor het eerst werd er ook samengewerkt met de niet-christelijke overheidsvakbonden. In juni 1939 trad de CBBAOD toe tot een Centrale Raad der Vlaamse Beroepsverenigingen voor Rijkspersoneel.[83] Jan Donckers riep de leden nadrukkelijk op om deel te nemen aan de IJzerbedevaart.[84] Het streven naar een 'concentratie', het bundelen van alle Vlaamse syndicale krachten in de overheidssector, blijkt ook uit het plan voor een "versmelting van de christelijke syndicale organisatie" dat Wolfs in 1937 had gezonden aan Victor Leemans (1901-1971), toen de leider van Arbeidsorde, de koepel van de sociale organisaties gelieerd met het Vlaams Nationaal Verbond (VNV). Maar de gesprekken sprongen af, vooral omdat de VNV-leiding Leemans uitdrukkelijk terugfloot.[85] Het wantrouwen tussen de christelijke en Vlaams-nationale syndicalisten kwam ook duidelijk op de voorgrond toen de vermelde Centrale Raad in de lente van 1940 een brochure publiceerde waarin standpunten werden verwoord die volgens de christelijke centrale "haar cultureel programma" uitdrukkelijk overstegen.[86]

Het streven naar een fusie kende een bitter vervolg tijdens de oorlog. In de meidagen van 1940 volgden de meeste ACV-leiders de vluchtelingenstroom naar Frankrijk, maar midden juli was het merendeel terug in België. Ondertussen hadden enkele in het land achtergebleven leiders wel de werking hernomen en een Leidingscomité van de Christelijke Beroepsverenigingen/Comité de Direction des Organisations Professionelles Chrétiennes gevormd. Dat wilde uitdrukkelijk afstand nemen van de vooroorlogse werking. ACV-algemeen secretaris August Cool (1903-1983) werkte mee met het Comité, voorzitter Henri Pauwels (1890-1946) bleef kritisch. In overleg met de christelijke werkgevers werd een Manifest der Corporatieve Orde opgesteld. Ook werden gesprekken gevoerd om een eenheidsvakbond op te richten, de Syndicale Unie der Belgische Arbeiders. Ondanks weerstand in de Waalse vleugel van het ACV dreven de voorstanders hun idee door.

81 Zie onder meer *Le Vingtième Siècle* (5 februari 1938), p. 1-2; *Le Soir* (26 januari 1938), p. 2; 'De personeelsraden', *De Nieuwe Tijd* (februari-maart 1938), p. 2.

82 *Ibid.*; 'Uit Brussel', *De Nieuwe Tijd* (april-mei 1938), p. 11.

83 Samen met het (socialistische) Algemene Verbond, het Vlaams Syndicaat van het Personeel van Staat, Spoorweg en Openbare Diensten, de Verbroedering der Vlaamsche Financiebedienden en het eerder aangehaalde VVPOB van Ernest Doms. 'Brussel. Belangrijk bericht aan het Vlaamsch rijkspersoneel en aan het personeel der algemeene spaar- en lijfrentekas', *De Nieuwe Tijd* (juli-augustus 1939), p. 22-23.

84 'Brussel. Belangrijk bericht aan het Vlaamsch rijkspersoneel en aan het personeel der algemeene spaar- en lijfrentekas', *De Nieuwe Tijd* (juli-augustus 1939), p. 21-23

85 DE WEVER, B., *Greep naar de Macht: Vlaams-nationalisme en Nieuwe Orde. Het VNV, 1933-1945*, Tielt, 1994, p. 281.

86 'Rond een brochuur uitgegeven door den centralen raad der Vlaamsche beroepsvereenigingen voor rijkspersoneel', *De Nieuwe Tijd* (januari 1940), p. 2; *De Centrale Raad der Vlaamsche Beroepsvereenigingen voor Rijkspersoneel tegenover de groote vraagstukken van den dag*, Deurne, 1940.

De verhoopte toetreding van Verdinaso en Arbeidsorde (VNV) tot de Syndicale Unie kwam er niet.[87] Ook de bezetter weigerde zijn steun en schoof een nieuwe, door hem gecontroleerde eenheidsorganisatie naar voren, de Unie van Hand- en Geestesarbeiders (UHGA)/Union des Travailleurs Manuels et Intellectuels (UTMI). De stichtingsvergadering werd gepland op 22 november 1940. In de maanden voordien werden de beroepsorganisaties met allerlei beloften gepaaid om aan te sluiten bij de Unie. Op een cruciale vergadering op 13 november 1940 besliste het ACV tot toetreding, dit met 18 stemmen voor, 5 tegen en 2 onthoudingen. De christelijke overheidscentrale blijkt een ja-stem te hebben uitgebracht, maar of we die als volmondig kunnen bestempelen, is onzeker. Wolfs was duidelijk voorstander en hield zelfs een warm pleidooi voor de toetreding. Maar de Waalse vrijgestelde van de centrale, juridisch raadgever Horace Gérin, verzette zich.[88] De voorstanders van aansluiting bij de Unie merkten echter al snel dat de door de Duitsers gemaakte beloften (bijvoorbeeld over lidmaatschappen en bijdragen) niet werden nageleefd. Op 11 maart 1941 trok het ACV zich uit de fusiebesprekingen terug, midden juli volgde de definitieve breuk. De christelijke vakbond en het merendeel van de christelijke centrales, waaronder ook de CBBAOD/SCPAPR, staakten hun syndicale werking vanaf augustus 1941. Slechts een minderheid, met name de bediendencentrale, die van het spoor en het beroepsonderwijs evenals een fractie van de textielcentrale, stapte verder mee in de Unie. De hele kwestie zaaide grote verdeeldheid in de christelijke vakbond en arbeidersbeweging. Vooral de tegenstellingen tussen Vlaanderen en Wallonië werden op scherp gezet. Vanaf april 1941 werden voorzichtige verzoeningspogingen ondernomen, onder meer met de hulp van kardinaal Van Roey.

Ondertussen was Wolfs op 25 januari 1941 aangesteld tot burgemeester in zijn woonplaats Schoten, dat in opvolging van waarnemend burgemeester Frans Wildiers (1905-1986) die zelf benoemd was tot lid van de Bestendige Deputatie van de provincie Antwerpen en in 1942 ook gouverneur zou worden.[89] Ondanks de bijzondere omstandigheden van zijn benoeming ontpopte Wolfs zich tot een uitermate sociaal-geëngageerde burgervader die ook brede steun genoot bij de bevolking. Zijn volgehouden engagement in de christelijke arbeidersbeweging blijkt onder meer uit zijn betrokkenheid bij de stichting van het vakantiehuis Iepenburg in Schoten.[90] Hoewel hij na de bevrijding werd geschorst en er een onderzoek werd gevoerd, werd hij in augustus 1946 uitdrukkelijk door het ACV en 'zijn' Centrale gehuldigd voor zijn professioneel engagement tijdens de voorbije 25 jaar. Onder zijn leiding veroverde de CVP-lijst in Schoten tijdens de verkiezingen van 24 november 1946 een absolute meerderheid. Wolfs zelf werd op 4 april 1947 opnieuw aangesteld tot burgemeester en ontving in oktober van dat jaar het ridderschap in de Leopoldsorde.[91]

10. BESLUIT

Doorheen de negentiende eeuw breidde de publieke sector gestaag uit. De overheid was betrokken bij verschillende aspecten van het openbare leven, zoals de aanleg van verkeersinfrastructuur, een spoorwegennetwerk en monumentale bouwwerken, de organisatie van sociale bijstand, de creatie van een openbaar onderwijsnet en meer. Hierdoor nam het aantal ministeries en overheidsmedewerkers sterk toe, zowel op nationaal als op lokaal niveau. Toch ontving het lagere personeel, zoals de spoorwegarbeiders, vaak lage lonen en sommigen werkten onder erbarmelijke omstandigheden. Het was in die spoorsector dat de eerste christelijke ambtenarenvakbonden werden opgericht, zoals het Mechelse De Biekorf in 1897. Uit die vereniging ontstond een federatie, waaruit in 1921 de Kristene Centrale voor Openbare Diensten groeide, later bekend als ACV Openbare Diensten.

De christelijke ambtenarenbond kon zich in de tussenoorlogse periode langzaam maar zeker manifesteren. Maar uit de resultaten van de eerste sociale verkiezingen in de overheidssector in 1938 bleek duidelijk dat het syndicale landschap in de overheidssector gedomineerd bleef door kleine, neutrale en categoriale vakbonden. Toch werden enkele successen geboekt, het ambtenarenstatuut of het statuut-Camu in 1937 in het bijzonder. De echte doorbraak van de ambtenarensyndicaten kwam er pas na de Tweede Wereldoorlog. Toen zou ook het overheidsapparaat merkelijk in omvang toenemen.

87 MAMPUYS, 'De christelijke vakbeweging' in *De christelijke arbeidersbeweging in België*, p. 213-214.
88 NEUVILLE, J., *La CSC en l'an 40. Le déchirement et la difficile reconstruction de l'unité*, Brussel, 1988, p. 71.
89 Wolfs legde de eed af op 11 januari 1941 en volgde de in 1938 verkozen burgemeester Victor Bracht op. Wildiers was in 1940-1941 waarnemend burgemeester van de gemeente.
90 SCHOKKAERT, *De Nationalestraat*, p. 325-326.
91 Biografische documentatie over Antoon Wolfs, vriendelijk ter beschikking gesteld door de familie, Harrie Hendrickx, en Scot, Vereniging voor Heemkunde Schoten. Dank ook aan Stijn Carpentier.

2 UITBOUW VAN HET OVERLEG-MODEL (1944-1960)

1. HEROPBOUW EN CONFLICT

Na de bevrijding van België stonden de naoorlogse regeringen voor enkele grote uitdagingen, waaronder het herstel van de economie, de vervolging van collaborateurs en de koningskwestie. De bevolking, die de afgelopen jaren had geleden onder hongersnood, schaarste en oorlogsgeweld, verlangde naar meer welvaart en politieke zeggenschap. Hoewel ze hoopte dat het einde van de oorlog zou leiden tot een fundamentele reorganisatie van de maatschappij, verdween die hoop al snel door politieke instabiliteit en een levensbeschouwelijke polarisatie die de hele samenleving in haar greep kreeg.[1] Bittere ideologische debatten over bijvoorbeeld de collaboratie, de rol van koning Leopold III tijdens de oorlog en de financiering van het secundair onderwijs beheersten de politiek. Pas in 1958 bereikte men sociale pacificatie met de ondertekening van het Schoolpact.[2]

Het economisch herstel na de Tweede Wereldoorlog verliep behoorlijk vlot. De drie decennia na de oorlog, bekend als de *Trente Glorieuses*, werden gekenmerkt door stijgende welvaart, massaconsumptie en economische groei. Dankzij de relatief intact gebleven industriële infrastructuur, de instroom van Amerikaanse dollars en de muntsaneringsoperatie van minister van Financiën Camille Gutt (1884-1971) wist de Belgische industrie snel het vooroorlogse productieniveau te evenaren. Helaas verloor het land daarna zijn voorsprong en raakte het na enkele jaren zelfs achterop in vergelijking met zijn buurlanden. Naarmate die zich economisch herstelden, verzwakte de export- en concurrentiepositie van België. Dat leidde tot hogere werkloosheidscijfers en een afnemende economische groei.[3] Na het uitbreken van de Koreacrisis volgden desalniettemin twee economische bloeiperiodes tussen 1950 en 1953 en tussen 1955 en 1957, maar beide gingen wel gepaard met een relatief hoge werkloosheid. In 1958 raakte de Belgische economie in een recessie.[4] Ondertussen maakte het land de overgang van een industriële grootmacht naar een diensteneconomie.[5] Terwijl traditionele sectoren met een verouderde infrastructuur, zoals de steenkool- en textielindustrie, moeite hadden om zich aan te passen aan de nieuwe socio-economische realiteit, investeerde de staat steeds meer in collectieve voorzieningen zoals onderwijs, gezondheidszorg en cultuur, waardoor ze een steeds grotere werkgever werd.[6]

In 1944 wilde men het sociale leven na de oorlog reorganiseren met het Ontwerpakkoord van sociale solidariteit of Sociaal Pact, dat voortbouwde op projecten uit het interbellum.[7] Enkele ambtenaren en prominente kopstukken van vakbonden en werkgevers ontwikkelden in april van dat jaar een gedetailleerd plan om de bestaande verplichte verzekeringsstelsels van de arbeiders (kindergeld, pensioen en betaald verlof) te bundelen en aan te vullen met verplichte verzekeringen tegen werkloosheid, ziekte en invaliditeit. Dat stelsel werd op 28 december 1944 in een besluitwet vastgelegd. De besluitwet gold aanvankelijk enkel voor werknemers in de privésector. Gradueel werd het uitgebreid naar de contractuele bedienden en arbeiders in overheidsdienst. Maar de vast benoemde ambtenaren vielen buiten het stelsel en bleven daarom tot het midden van de jaren 1960 ook uitgesloten van de verplichte ziekte- en invaliditeitsverzekering. Ook de zelfstandigen waren niet in het stelsel begrepen, voor hen werd een eigen systeem ontwikkeld.[8]

De invoering van een verplichte werkloosheids-, ziekte- en invaliditeitsverzekering zorgde voor een toename van het ledenaantal van de bestaande ziekenfondsen en vakbonden, onder meer vanwege hun rol als uitbetalingsinstellingen. De positie van het ACV binnen de christelijke arbeidersbeweging

1 Voor historische publicaties over de naoorlogse restauratieperiode, zie: CONWAY, M., *The Sorrows of Belgium. Liberation and political reconstruction, 1944-1947*, Oxford, 2012; HUYSE, L. en HOFLACK, K., *De democratie heruitgevonden: oud en nieuw in politiek België 1944-1950*, Leuven, 1995.
2 PASTURE, P., 'Herstel en expansie (1945-1960)' in GERARD, E. red., *De christelijke arbeidersbeweging in België: 1891-1991*, I, Leuven, 1991, p. 245.
3 SMEYERS en BUYST, *Het gestolde land*, p. 135-155.
4 MOMMEN, A., *The Belgian Economy in the Twentieth Century*, Londen, 1994, p. 86, p. 99-105.
5 SMEYERS en BUYST, *Het gestolde land*, p. 133.
6 VAN DER WEE, H., 'De Belgische economie in de maalstroom van een halve eeuw: 1925-1975' in *Gaston Eyskens 80: huldecolloquium*, Tielt, 1985, p. 89-101.
7 VANTHEMSCHE, G., *De beginjaren van de sociale zekerheid in België: 1944-1963*, Brussel, 1994, p. 45.
8 'Het personeel in overheidsdienst en de ziekteverzekering', *De Nieuwe Tijd* (10 juli 1964), p. 1.

werd aanzienlijk versterkt. Het stelsel stimuleerde ook de interprofessionele ontwikkeling van de christelijke arbeidersbeweging. Hoewel die slechts een marginale rol speelde bij de totstandkoming van het Sociaal Pact, waren er zeker overeenkomsten tussen de doelstellingen van het ontwerpakkoord en het naoorlogse programma van de christelijke vakbond. Historicus Patrick Pasture spreekt dan ook van "liefde na datum".[9]

Na de oorlog werd het sociaal overleg definitief verankerd, waarbij voortgebouwd werd op praktijken en plannen uit het interbellum. Het Pact voorzag in de oprichting van paritaire comités in elke bedrijfstak. Met de besluitwet van 9 juni 1945 kregen ook de paritaire comités een wettelijk statuut. Hoewel dit slechts een wettelijke verankering was van de praktijken uit de tussenoorlogse periode, bracht de wet wel verduidelijking, bekrachtigde het de autoriteit van de comités en zorgde het voor meer eenvormigheid.[10]

In 1948 en 1958 werden respectievelijk de Centrale Raad voor het Bedrijfsleven (CRB) en de Nationale Arbeidsraad (NAR) opgericht. Beide waren paritair samengesteld. De CRB fungeerde als een instelling voor economisch overleg op centraal niveau. De bedrijfsorganisatiewet van 9 september 1948 voorzag naast de oprichting van de CRB ook in de oprichting van sectorale bedrijfsraden die adviezen konden uitbrengen over het economisch beleid, en van ondernemingsraden.[11] De NAR was de opvolger van de Algemene Paritaire Raad (opgericht in 1944) en adviseerde over sociale kwesties en bevoegdheidsconflicten tussen paritaire comités. Dankzij het Sociaal Pact, de paritaire comités, de CRB en het NAR ontstond er een geheel nieuw soort overlegeconomie. Het werd de norm om in een klimaat van sociale vrede paritair overleg te voeren, waarbij vakbonden een belangrijke gesprekspartner werden voor zowel de overheid als de private werkgevers. In de literatuur wordt de naoorlogse overlegeconomie met haar geïnstitutionaliseerd sociaal overleg vaak als 'neocorporatistisch' betiteld. De drie grote belangengroepen – ondernemers, overheid en werknemers – sloten akkoorden om een duurzame stabiliteit te verzekeren en sociale onrust te voorkomen.[12] Het socio-economisch beleid richtte zich voornamelijk op grote, exportgerichte ondernemingen met prioriteit voor tewerkstelling, het stimuleren van de productiviteit en het verhogen van de koopkracht.

De socio-economische en politieke ontwikkelingen hadden uiteraard ook een impact op de rol, bevoegdheden, werking en structuur van de overheid en het ambtenarenapparaat. In het volgende deel zullen we eerst de ontwikkelingen in de openbare sector tussen 1944 en 1960 schetsen. Vervolgens richten we onze aandacht op de werking van de Christelijke Bond van Beambten en Arbeiders in Openbaren Dienst, die vanaf 1946 bekend stond als de Christelijke Centrale der Openbare Diensten. Hierbij bekijken we meer specifiek de rol van die vakbond in het sociaal overleg, haar verhouding met de andere overheidsvakbonden (het Kartel van de Onafhankelijke Syndikaten der Openbare Diensten, de liberale vakbond en de ACOD), de structuur van de centrale en de belangrijkste strijdpunten en zorgen van de vakbonden binnen de publieke sector.

Daarnaast bespreken we enkele thema's en controverses die de syndicale strijd in de overheidssector in de periode na de Tweede Wereldoorlog hebben gekenmerkt en waarin de CCOD vanzelfsprekend was betrokken, zoals de administratieve epuratie, het eenheidssyndicalisme en de opvoering van de productiviteit in de openbare diensten. Tenslotte komen enkele transversale thema's aan bod, namelijk de veranderende perceptie van de ambtenarij, de hervorming van de administratie, het vakbondsstatuut en het statuut van de ambtenaar.

2. DE OPENBARE SECTOR TUSSEN DE BEVRIJDING EN DE EENHEIDSWET

In de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog hebben de al in het interbellum zichtbare tendensen in de openbare sector zich aan een steeds sneller tempo voortgezet. De overheid kreeg een veel belangrijkere rol dan voorheen en in de late jaren 1940 en de jaren 1950 werden de fundamenten gelegd voor de sterke groei van de overheidssector in de daaropvolgende decennia. Er waren verschillende redenen voor de gestage toename van het aantal ambtenaren, de overheidsuitgaven en -interventies

9 PASTURE, P., 'Liefde na datum. De christelijke arbeidersbeweging en het Sociaal Pact' in VANTHEMSCHE, G. en LUYTEN, D. red., *Het Sociaal Pact van 1944: Oorsprong, betekenis en gevolgen*, Brussel, 1995, p. 305-323.

10 LUYTEN, D., *Sociaal-economisch overleg in België sedert 1918*, Brussel, 1995; BLANPAIN, R., 'De paritaire comités in België', *Rechtskundig Weekblad*, nr. 11, 1961 (25), p. 559.

11 VERCAUTEREN, G., *In naam van de sociale vooruitgang: de rol van de overheid in het sociaal overleg in België (1944-1981)*, Leuven, 2007, p. 70.

12 THAYER SCOTT, J., 'Neocorporatism' in SCHAFRITZ, J. red., *International Encyclopedia of Public Policy and Administration*, III, Pittsburgh, 2000, p. 1488.

in die periode. Technologische vooruitgang, bevolkings- en welvaartsgroei en een verlangen naar democratisering droegen bij aan de stijgende vraag naar collectieve en sociale voorzieningen, zoals infrastructuur, onderwijs, gezondheidszorg, vervoer en culturele activiteiten. Niet alleen in België, maar in de hele westerse wereld groeiden de taken en uitgaven van de overheid gestaag.[13] De moderne economie vergde meer overheidsinterventie, bijvoorbeeld om sterke conjunctuurschommelingen en hun sociale impact te beperken. Het beleid van de overheid werd hierbij beïnvloed door de nieuwe keynesiaanse school, die anticyclische maatregelen zoals openbare werken en overheidsbedrijven voorstelde om de economie stabieler te maken. Volgens de theorieën van John Maynard Keynes (1883-1946) en zijn volgelingen was de economie van een land met een grotere overheidssector beter bestand tegen conjunctuurschommelingen.[14]

Ook de uitbouw van de sociale zekerheid zorgde voor een aanzienlijke stijging van de overheidsuitgaven. Het welzijn van de burgers werd steeds belangrijker en publieke dienstverlening werd meer gezien als een fundamenteel recht dan als een gunst. In lijn met ontwikkelingen in het interbellum, werd de dienstverlening uitdrukkelijker afgestemd op de individuele kenmerken en sociale situatie van burgers, zoals hun beroep, klasse, geslacht, leeftijd, gezondheid en levensbeschouwing. Het abstracte, homogene concept *burger* werd vervangen door een diverse verzameling van concrete groepen, zoals werknemers, werkgevers, middenstanders, landbouwers, mannen en vrouwen, die elk hun eigen behoeften en verlangens hadden.[15]

Het optimisme en de vooruitgangsgedachte na de Tweede Wereldoorlog stimuleerden de uitbreiding, specialisatie en professionalisering van de administratieve structuur van de overheid.[16] Het Rijksadministratief Centrum in Brussel, een enorm kantorencomplex aan de voet van de Congreskolom in de Koningsstraat, moest het symbool worden van de interveniërende overheid. Louis Camu had al voor de oorlog kritiek geuit op de ruimtelijke versnippering van de overheidsdiensten in Brussel en drong aan op centralisatie. De eerste plannen voor de bouw van het complex werden gemaakt in 1955, en drie jaar later legde koning Boudewijn de eerste steen. Het Arcaden- en het Esplanadegebouw

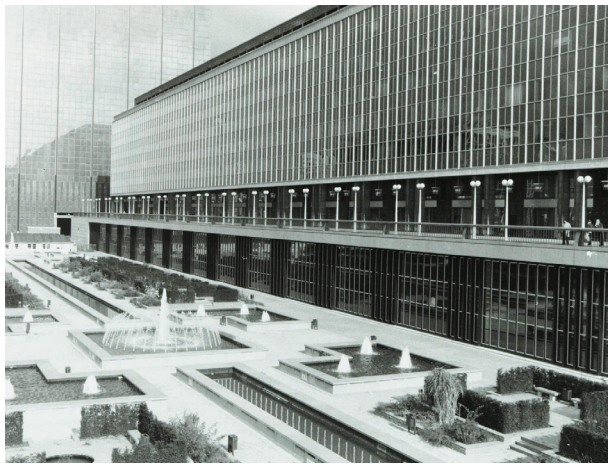

Het Rijksadministratief Centrum in Brussel, 1980. [Erfgoed Brussel]

werden in 1968 voltooid, maar het duurde tot 1984 voordat het Rijksadministratief Centrum volledig werd opgeleverd.[17]

Het is belangrijk om enige nuance aan te brengen in het verhaal over de ontwikkelingen in de openbare sector. De overheid begon bijvoorbeeld niet meteen na het einde van de bezetting met het voeren van een gecoördineerde economische politiek. Aanvankelijk bleef haar rol vooral beperkt tot het scheppen van de juiste randvoorwaarden voor de economische heropleving. In 1953 stelde het Ministerieel Comité voor Economische Coördinatie nog dat het Belgische bedrijfsleven geen behoefte had aan ingrijpende maatregelen van de overheid op de vrije markt.[18] Het beleid vertoonde bovendien aanzienlijke verschillen doorheen de jaren, afhankelijk van de regeringscoalitie en portefeuilleverdeling. In de liberaal-socialistische regering-Van Acker IV (1954-1958) versterkte de socialistische minister van Arbeid en Sociale Voorzorg, Léon-Eli Troclet (1902-1980), de invloed van de overheid op het sociaal domein. Tegelijkertijd voerden de liberale ministers van Economische Zaken en Financiën, Jean Rey (1902-1983) en Henri Liebaert (1895-1977), juist een erg orthodox liberaal beleid met minimale overheidsinterventie.[19] Een gecoördineerd keynesiaans anticyclisch begrotingsbeleid kwam pas echt op de voorgrond met de homogeen-katholieke regering-Eyskens II in 1958.[20] Haar voorganger, de rood-blauwe regering-Van Acker, had wel uitgebreid geïnvesteerd in verkeersinfrastructuur, zoals de Brusselse Noord-Zuidverbinding en autosnelwe-

13 MOESEN, W., VAN PUYENBROECK, T. en VAN ROMPUY, V., *Handboek openbare financiën: economie en overheid*, Leuven, 2006, p. 87-106. Voor een werk over de groei van de Belgische overheid, zie: PIRARD, *L'extension du rôle de l'État*.
14 MATTHIJS, H., NAERT, F. en VUCHELEN, F., *Handboek openbare financiën*, Antwerpen, 2001, p. 32.
15 Staatssecretariaat voor hervorming der instellingen, *Morfologie van het staatsbestuur*, Brussel, 1977, p. 36.
16 HONDEGHEM e.a., *Handboek bestuurskunde*, 112-117.
17 BRAL, G. J., *Het Rijksadministratief Centrum*, Brussel, s.d.
18 VERCAUTEREN, *In naam van de sociale vooruitgang*, p. 100.
19 *Ibid.*, p. 100-108.
20 *Ibid.*, p. 169-181.

gen. Diezelfde regering voerde daarentegen ook drastische besparingen in de administratie door en verminderde bijvoorbeeld het aantal ambtenaren.[21]

De christelijke vakbond was duidelijk voorstander van een actieve overheidspolitiek om de werkgelegenheid te bevorderen.[22] Op haar eerste naoorlogse congres in 1945 stelde het ACV al dat "de Staat [er in zou moeten] berusten dat de begroting een deficit vertoont tijdens de jaren van depressie. Dat deficit zal dan goedgemaakt worden tijdens de jaren van voorspoed".[23] Tien jaar later publiceerde de vakbond een lijvige studie om haar streven naar volledige werkgelegenheid te onderbouwen. Een tienjarenplan van openbare werken, met een kostprijs van 150 miljard frank, zou volstaan om een einde te maken aan de structurele werkloosheid waarmee België kampte.[24]

Het groeiende takenpakket van de ontluikende welvaartsstaat leidde tot een toename van het aantal ambtenaren. Niet alleen werden bestaande overheidsinstellingen groter, maar er werden ook tal van nieuwe instellingen opgericht. André Hardewyn schat op basis van de jaarboeken van het Nationaal Instituut voor de Statistiek (NIS) dat er in 1930 ongeveer 280.777 ambtenaren waren. Zijn berekeningen tonen aan dat dit aantal in 1950 was gestegen tot 483.757 en in 1960 tot 604.521 personen.[25] Zelfs als we rekening houden met de bevolkingsgroei, blijft de groei van het aantal ambtenaren indrukwekkend. In 1930 vertegenwoordigden ambtenaren 3,5 procent van de totale bevolking, in 1950 was dit bijna verdubbeld tot 5,6 procent en tien jaar later werd 6,6 procent genoteerd.[26] Hoewel de grootste personeelstoename in de openbare sector pas later plaatsvond, mag de stijging van het overheidspersoneel in de eerste twee naoorlogse decennia zeker niet onderschat worden. Net zoals in het interbellum waren de contemporaine experts zich zeer goed bewust van die groei. Hun statistieken helpen de evoluties in een langetermijnperspectief te plaatsen. Zo raamde de commissie van

FIGUUR 15
GROEI VAN HET RIJKSPERSONEEL TEN OPZICHTE VAN DE BEVOLKING TUSSEN 1885 EN 1950*

	Bevolking	Rijkspersoneelsleden
1885	100	100
1911	127	178
1920	126	191
1950	147	337

* 'Eerste verslag aan de Wetgevende Kamers van de Gemengde Commissie van onderzoek naar de werking van de Rijksdiensten en de parastatale instellingen', *Belgisch Staatsblad* (22 december 1951), p. 1717-1718.

onderzoek naar de werking van de Rijksdiensten en de parastatale instellingen, of commissie Philippart-Matton (1951), het aantal ambtenaren (personeel van de parastatalen, ministeriële departementen, rijkswacht, leger en magistratuur) in 1950 op 283.783. Het is een relatief lage schatting vergeleken met de aangehaalde raming van André Hardewyn (483.757), eenvoudigweg omdat de commissie verschillende groepen niet meetelde. Diezelfde experts hebben ook de tabel opgesteld, waarin de groei van het Belgische overheidspersoneel in de ministeriële departementen sinds de late negentiende eeuw werd vergeleken met de bevolkingsgroei. [Figuur 15]

Uit deze cijfers blijkt dat het bevolkingsaantal in 65 jaar nauwelijks met de helft was gegroeid, terwijl het aantal rijksambtenaren in dezelfde periode vijf keer zo groot was geworden. Met inbegrip van het personeel van de parastatale instellingen, de magistratuur, de rijkswacht en het leger, is de verhogingscoëfficiënt in 1950 liefst 1007, of tien keer het niveau van 1885. De specialisten van de commissie schatten dat het Belgische ambtenarenkorps in 1950 8,3 procent van de actieve bevolking bedroeg.[27] Die categorie was echter ook gegroeid,

21 MATTHIJS, H., 'De geschiedkundige ontwikkeling' in MATTHIJS, H. en MERGAERTS, S., *Overheidsbegrotingen*, Brugge, 2015, p. 113.
22 DEVOLDER, C., 'Een Belgische Sonderweg? De socio-politieke agenda van het ondernemingssyndicalisme (1937-1959)', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, nr. 3-4, 2003 (33), p. 581.
23 LEUVEN, KADOC, *Nieuwe tijden: het christelijk syndicaal programma voor de eerstvolgende periode. XIVde congres ACV Brussel 13, 14 en 15 juli 1945*, Gent, 1945, KX1.1., p. 62.
24 LEUVEN, KADOC, *Volledige tewerkstelling: een program voor industrialisatie*, Brussel, 1955, KX1.1., p. 109.
25 HARDEWYN, 'Une classe sociale à part entière' in *Les classes sociales en Belgique*, p. 216.
26 Eigen berekeningen op basis van gegevens uit: HARDEWYN, 'Une classe sociale à part entière?' in *Les classes sociales*, p. 216; 'Structuur van de bevolking', *Statbel*, https://statbel.fgov.be/nl/themas/bevolking/structuur-van-de-bevolking#figures. Geraadpleegd op 25 november 2021; 'Demographics of Belgium', *Wikipedia*, https://en.wikipedia.org/wiki/Demographics_of_Belgium?oldid=. Geraadpleegd op 25 november 2021.
27 SENELLE, R., 'De Eerste Minister en de Administratie', *De brug: tijdschrift van de Rijksuniversiteit Gent*, nr. 2, 1958 (2), p. 88; 'Gemengde Commissie van onderzoek naar de werking van de Rijksdiensten en de parastatale instellingen', *Belgisch Staatsblad*, p. 1717-1718.

van 68,3 procent in 1930 tot 71,7 procent in 1947.[28] Om precieze statistieken van het overheidspersoneel op te stellen, is het belangrijk om de verschillende categorieën te bespreken en hun evolutie in de periode van 1944 tot 1960 te analyseren. Daaruit blijkt de groeiende diversiteit en specialisatie van het overheidspersoneel tijdens de naoorlogse decennia.

De **ministeries** groeiden duidelijk in aantal en omvang. Sommige departementen die gerelateerd waren aan de oorlog, zoals Ravitaillering, Oorlogsslachtoffers, Wederopbouw en Wederuitrusting, verdwenen, maar voor beleidsdomeinen die de overheid zichzelf in het interbellum had toegekend, zoals Sociale Voorzorg, Volksgezondheid en Economische Zaken, groeiden nu volwaardige departementen.[29] Er werden ook nieuwe politieke bevoegdheden gecreëerd, wat leidde tot de oprichting van nieuwe of de splitsing van bestaande administraties. Zo werd bijvoorbeeld in 1954 een afzonderlijk departement Middenstand gevormd. Bij de regeringsformatie van 6 november 1958 werd het Ministerie van Arbeid en Sociale Voorzorg dan weer opgedeeld in een Ministerie van Arbeid (later Tewerkstelling en Arbeid) en een Ministerie van Sociale Voorzorg.[30] Niet iedereen was even positief over die ontwikkelingen. Zo vreesden sommige ambtenaren bij de Algemene Directie van het Middenstandswezen dat hun nieuwe departement zich alleen maar zou bezighouden met onbelangrijke zaken.[31]

In 1939 werkten er volgens een schatting van André Molitor (1912-2005), voormalig medewerker van Louis Camu en later kabinetschef van de Koning, ongeveer 51.554 personeelsleden voor de ministeries, waarvan 15 procent tijdelijke werknemers.[32] Die laatste groep was na de oorlog duidelijk toegenomen. Op 15 oktober 1945 telden de ministeries in totaal 91.448 ambtenaren, waarvan 43.290 vast benoemde medewerkers en maar liefst 49 procent tijdelijke werknemers. De leeftijdspiramide was ook niet langer in balans: 46 procent was jonger dan 35 jaar en slechts 23 procent was ouder dan 50 jaar. Van alle werknemers jonger dan 35 was twee op drie in tijdelijke dienst.[33] Tijdens de bezetting, toen de normale aanwervingsprocedures waren stopgezet, waren veel tijdelijke ambtenaren aangeworven. Zij bemanden het omvangrijke administratieve apparaat dat het economische leven controleerde.[34] Ook bij de gemeentes en parastatale organisaties werden tijdelijke werknemers aangenomen. Na de bevrijding werd nog extra tijdelijk personeel gerekruteerd in het kader van de heropbouw van het land, maar daarna nam het aantal tijdelijke werknemers duidelijk af. Degenen die bleven, konden na de regularisatiewetten van 1950 en 1953 (soms na het afleggen van een examen) in vaste dienst worden genomen. In 1957 waren ongeveer 35.000 ambtenaren geregulariseerd.[35] Het aantal personeelsleden in dienst van ministeries daalde tot ongeveer 80.000 in 1951 en steeg vervolgens weer naar 93.000 in 1961.[36]

In de naoorlogse jaren veranderde ook de visie van de Staat op de vereiste kennis en vaardigheden van zijn hoge rijksambtenaren. De Dienst van Algemeen Bestuur (DAB) meende in 1951 bijvoorbeeld dat kennis van 'algemene cultuur' (met name esthetica en literatuur) volledig overbodig was voor de vergelijkende overgangsexamens naar de eerste categorie. De tijd van de *honnête homme* die over alles kon meepraten en "er prat op [kon] gaan van alles iets af te weten, en ingewijd te zijn in al de wetenschappen en al de kunsten" was definitief voorbij. Vanaf nu werd van hoge ambtenaren een grondige administratieve vorming verwacht, met een goede kennis van publiekrecht, economie, politieke wetenschappen, de organisatie van de administratie, enzovoort.[37]

Ook de sector van de **parastatalen** groeide sterk. Dat waren functioneel gedecentraliseerde diensten in heel uiteenlopende sectoren, waaronder kredietwezen, maatschappelijke zekerheid, mobiliteit

28 VANTHEMSCHE, G., 'Salariats et marchés du travail' in *Les classes sociales en Belgique : deux siècles d'histoire*, p. 26. Op het einde van dit hoofdstuk werden een aantal inlichtingen uit verschillende bronnen samengebundeld in een overzichtelijke tabel.
29 MATTHIJS, H., *Overheidsbegrotingen*, Brugge, 1996, p. 67. Het departement Ravitaillering was verantwoordelijk voor het oplossen van voedseltekorten na de Tweede Wereldoorlog; COPPIETERS, G. en VANTHEMSCHE, 'De federale overheidsdiensten en de voormalige ministeries' in *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België*, I, p. 341-342.
30 *Morfologie van het staatsbestuur*, p. 3.
31 HONDEGHEM, *De loopbaan van de ambtenaar*, p. 244.
32 MOLITOR, A., *L'administration de la Belgique: Essai*, Brussel, 1974, p. 339.
33 BALTHAZAR, H., 'De Rijksadministratie: zorgenkind door verwaarlozing' in *De democratie heruitgevonden*, p. 125.
34 VAN LEUVEN, 'De evolutie van de personeelseffectieven', *Tijdschrift voor bestuurswetenschappen en publiek recht*, p. 305.
35 HONDEGHEM, *De loopbaan van de ambtenaar*, p. 195.
- Regularisatiestelsel 1947-1948: 3.977 ambtenaren
- Regularisatiestelsel 1950-1951: 2.316 ambtenaren
- Regularisatiestelsel 1953: 23.414 ambtenaren
VAN LEUVEN, 'De evolutie van de personeelseffectieven', *Tijdschrift voor bestuurswetenschappen*, p. 305.
36 MOLITOR, *L'administration de la Belgique*, p. 339.
37 'Eerste verslag aan de Wetgevende Kamers', *Belgisch Staatsblad*, p. 1776-1777.

Het Nationaal Instituut voor de Radio-omroep NIR aan het toenmalige Heilig-Kruisplein (nu Flageyplein) in Elsene, ca. 1940.
[Privécollectie]

en onderwijs. In 1930 waren er 30 parastatalen, in 1939 57 en in 1955 al 91.[38] Tussen 1945 en 1977 werden maar liefst 220 parastatalen opgericht.[39] Zo had de nieuwe Rijksdienst voor Maatschappelijke Zekerheid, later de Rijksdienst voor Sociale Zekerheid (RSZ), verschillende parastatale organen om de sociale zekerheidsbijdragen te innen en te herverdelen over de verschillende takken van de sociale zekerheid. Enkele voorbeelden hiervan zijn het Rijksfonds voor Verzekering tegen Ziekte en Invaliditeit, de Rijksdienst voor de Samenordening der Gezinsvergoedingen (besluitwet van 10 januari 1947) en de Rijkskas voor Jaarlijks Verlof (besluitwet van 3 januari 1946). De financiële sector kreeg er onder meer het Rentenfonds en het Belgisch-Luxemburgs Instituut voor de Wissel en de Nationale Kas voor Beroepskrediet (1947) bij, terwijl in de transportsector bijvoorbeeld de Regie der Luchtwegen (besluitwet van 20 november 1946) werd opgericht.[40] Het Nationaal Instituut voor de Radio-omroep (NIR) kreeg door de introductie van televisie een grotere taak en verzorgde op 31 oktober 1953 de eerste televisie-uitzending in België. Het statuut, de structuur, bevoegdheden en financiering van al die instellingen werden bepaald op basis van hun specifieke opdracht.

Een belangrijke wet voor de parastatalen was die van 16 maart 1954. Ze regelde het financiële toezicht op instellingen van openbaar nut en gaf de uitvoerende macht de mogelijkheid om de rechtstoestand van het personeel, hun bezoldigingsregeling en administratieve statuut te bepalen en op elkaar af te stemmen. De parastatalen werden ingedeeld in vier categorieën, afhankelijk van hun autonomie en toezicht.[41] Categorie A omvatte de overheidsadministraties met rechtspersoonlijkheid, vooral regies of openbare nutsbedrijven. Deze instellingen waren onderworpen aan het gezag van de bevoegde minister. Categorie B omvatte verzelfstandigde openbare instellingen waarvan de controlebevoegdheid niet bij de minister lag. Categorie C bestond uit publiekrechtelijk vormgegeven verenigingen van gemengde economie. De meest autonome categorie, categorie D, omvatte alle krediet-, deposito- en delcredere-instellingen.[42]

Ondanks de sterke toename van het aantal parastatale organisaties nam hun totale personeelsbestand wel af. Molitor schatte het aantal werknemers bij de parastatalen op 148.000 in 1948, 121.000 in 1953 en 126.000 in 1964. In deze categorie was de RTT de grootste werkgever.[43] Edward van Leuven, nationaal CCOD-secretaris en adviseur bij de administratie van de eerste minister, schreef: “Niettegenstaande de publieke opinie algemeen de opvatting toegedaan is dat het aantal personeelsleden in de parastatale instellingen in de loop der laatste jaren geweldig toegenomen is, wijst de statistiek een dalende tendens uit”.[44] De functioneel gedecentraliseerde diensten afhankelijk van Volksgezondheid en Gezin en Arbeid en Sociale Voorzorg groeiden, maar het totale personeelsaantal van de parastatalen - Sabena en de Nationale Bank van België niet meegerekend - daalde tussen 1948 en 1960 met 27.620 eenheden. Die afname was vooral toe te schrijven aan de NMBS, waar het aantal werknemers daalde van 93.085 in 1950 naar 70.666 in 1960.[45]

38 SENELLE, ‘De Eerste Minister en de Administratie’, *De brug*, p. 96.
39 *Morfologie van het staatsbestuur*, p. 35.
40 PIRLOT, ‘Functioneel gedecentraliseerde diensten’ in *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België*, I, p. 572-574.
41 BERCKX, P., *150 jaar institutionele hervormingen in België*, Antwerpen, 1990, p. 42-45.
42 PIRLOT, ‘Functioneel gedecentraliseerde diensten’ in *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België*, I, p. 505-506.
43 MOLITOR, *L’administration de la Belgique*, p. 340.
44 VAN LEUVEN, ‘De evolutie van de personeelseffectieven’, *Tijdschrift voor bestuurswetenschappen*, p. 310.
45 *Ibid.*, p. 310.

In de jaren 1950 werden ook diverse, soms moeilijk te categoriseren organen opgericht met adviserende bevoegdheid. Ze waren vaak paritair samengesteld en vergden net als de eerder genoemde instellingen een eigen administratie en personeelsbestand. Enkele voorbeelden hiervan zijn de Centrale Raad voor het Bedrijfsleven en de Bedrijfsraden (wet van 20 september 1948), De Hoge Raad van de Middenstand (wet van 2 mei 1949) en de Nationale Arbeidsraad (wet van 29 mei 1952).[46]

Onder de **speciale lichamen** dient vooral de stijging van de personeelsgroep in het leger en het onderwijs worden aangestipt. Het aantal militairen steeg van 25.962 in 1948 naar 70.144 in 1959, voornamelijk als gevolg van de toetreding tot de NAVO en de Koude Oorlog. Bovendien was er een Belgisch bezettingsleger aanwezig in Duitsland in de eerste jaren na de oorlog. Er werd fors geïnvesteerd in de Belgische defensie: 5 miljard frank in 1948, 15 miljard frank in 1951 en 21 miljard frank in 1952.[47]

In tegenstelling tot het leger bleef het personeelsbestand van de rijkswacht en de rechterlijke orde vrij stabiel. Er werd wel een nieuwe federale instelling met een eigen, speciaal karakter opgericht: de Raad van State. Deze op 23 december 1946 in het leven geroepen instelling verleent juridisch advies aan de regering en beslecht geschillen met en in de uitvoerende macht.[48]

In de **transportsector** verloren enkele belangrijke trambedrijven hun vergunning. Zo liepen de concessies van de Tramways Bruxellois en de Tramways d'Anvers af in 1945. In Brussel werd in januari 1954 de Maatschappij voor Intercommunaal Vervoer te Brussel (MIVB) / Société des Transports Intercommunaux de Bruxelles (STIB) opgericht.[49] In Antwerpen werd de Tramwegen van Antwerpen en Omgeving (TAO) gesticht, een tijdelijk beheersorgaan dat tot 1962 zou bestaan. De tram moest echter stilaan het onderspit delven. Door de stijgende levensstandaard, de amerikanisering van de levens-

Op de luchthaven van Leopoldstad (nu Kinshasa): een Sabena-toestel met een van de vele stewardessen.
[KADOC-KU Leuven, Collectie Het Volk: 656.7]

46 SUETENS, L., 'De staking in de publiekrechtelijke sector', *Rechtskundig Weekblad*, nr. 35, 1959 (22), p. 1780.
47 Centrum voor historische dokumentatie van de Krijgsmacht, *Geschiedenis van het Belgisch leger van 1830 tot heden*, II, s.l., 1988, p. 239-249.
48 BAETEMAN, G., DEBERSAQUES, G. en VAN DAMME, M., *50 jaar Raad van State*, Brugge, 1998, p. 3-4.
49 BRION, R. en MOREAU, J., *Tractebel 1895-1995: Metamorfosen van een industriële groep*, Antwerpen, 1995, p. 241.

FIGUUR 16
PERSONEELSAANTALLEN IN DE OVERHEIDSSECTOR TUSSEN 1948 EN 1959*

	1948	1949	1950	1951	1952	1953
Ministeries	82.066	79.841	82.604	82.962	83.974	82.708
Rechterlijke orde		3.232	3.223	3.776	3.705	3.683
Militair personeel	25.962	25.594	28.781	33.607	46.511	56.222
Rijkswacht		11.261	11.211	11.268	11.409	11.756
Ondergeschikte besturen	86.200	82.800		89.600		97.200
Parastatalen	145.519	146.187		141.318		131.341

	1954	1955	1956	1957	1958	1959
Ministeries	82.127	81.431	82.416	84.194	87.379	91.896
Rechterlijke orde	3.712	3.677	3.642	3.651	3.695	3.821
Militair personeel	61.086	63.051	61.943	62.860	63.093	70.144
Rijkswacht	11.877	11.896	11.811	11.744	11.877	11.995
Ondergeschikte besturen		101.700		107.300	111.000	111.100
Parastatalen		131.833				

* SENELLE, R., *Politieke, economische en sociale structuur van België*, Brussel, 1970, p. 16; *Volledige tewerkstelling: een program voor industrialisatie*, p. 114; VAN LEUVEN, 'De evolutie van de personeelseffectieven', *Tijdschrift voor bestuurswetenschappen*, p. 304-319; DEPRÉ, R., *De personeelsbezetting in de Belgische Steden en Gemeenten. Een onderzoek naar de factoren die de verschillen tussen de gemeenten verklaren*, Brussel, 1974; NIS, *Statistisch jaarboek voor België*, Brussel, 1945-1960.

stijl en de dalende brandstofkosten leek de automobiel hét transportmiddel van de toekomst. In het hele land werd indrukwekkende weginfrastructuur aangelegd en het busnet werd flink uitgebreid. Tussen 1950 en 1970 daalde het aantal tramreizigers in Brussel met bijna 100 miljoen per decennium en de beschikbare plaatsen per kilometer werden met 46 procent verminderd, terwijl de bevolking in dezelfde periode met 10 procent groeide.[50] Ook bij de Tramwegen van Antwerpen en Omgeving daalde het aantal reizigers fors. In 1938 waren er 83 miljoen tramreizigers, in 1946 was dat aantal gestegen tot 138 miljoen, maar daarna daalde het aantal reizigers tot onder het niveau van voor de oorlog. In 1953 werden nog maar 79 miljoen tramreizigers geteld in Antwerpen.[51] Ondertussen beleefde de nationale luchtvaartmaatschappij Sabena haar gouden tijdperk, met een stijging van het personeelsbestand van 649 in 1945 naar 10.506 in 1960.[52] Nieuwe beroepen, zoals de stewardess, deden hun intrede. Voor de Tweede Wereldoorlog was het nog de taak van de marconist om de passagiers te bedienen.[53]

Gefaalde nationalisatieplannen

In het naoorlogse West-Europa wilden de nationale overheden de strategische basissectoren nadrukkelijk controleren. Soms werd zelfs overgegaan tot nationalisaties. De Britse overheid bijvoorbeeld nationaliseerde heel wat bedrijven en organisaties, waaronder de Bank of England en de British European Airways in 1946, de National Coal Board in 1947, de British Transport Commission, de British Electricity Authority en de Area Electricity Boards en Gas Council in 1949 en de Iron and Steel Corporation in 1951.[54] In Frankrijk werden ook tal van nationalisaties doorgevoerd, bijvoorbeeld in de financiële wereld, de verzekeringssector, de gas- en elektriciteitssector en de mijnen.

Hoewel de socialistische vakbeweging in de jaren 1940-1950 herhaaldelijk aandrong op een gelijkaardig scenario, gaf de Belgische overheid hieraan geen gehoor.[55] In de elektriciteitssector werd wel een grotere controle nagestreefd. In 1955 vond er

50 CARTON, V., 'Aanbod en gebruik van het openbaar vervoer in Brussel van 1950 tot 2017', *Brussels Studies*, vol. 2018.
51 'T.A.O.', *De Nieuwe Tijd* (20 november 1953), p. 4.
52 VANTHEMSCHE, G., *La Sabena 1923-2001: Des origines au crash*, Brussel, 2002, p. 134-135.
53 REYNDERS, L., *Sabena, de ijzeren vogel. Een ervaringsgeschiedenis (1945-1965)*, Onuitgegeven masterproef, KU Leuven, 2002, p. 71-79.
54 MILLWARD, R., 'The 1940s Nationalizations in Britain: Means to an End or the Means of Production?', *The Economic History Review*, nr. 2, 1997 (50), p. 210.
55 VANDENDRIESSCHE, H., *De ACOD: syndicalisme in overheidsdienst (1945-1954)*, Onuitgegeven masterproef, Universiteit Gent, 2006, p. 310; ACOD activiteitsverslag 1952, 1958.

een rondetafelconferentie plaats tussen werkgeversorganisaties en vakbonden, waarbij werd besloten tot de oprichting van een Controlecomité voor de Elektriciteit. Dat comité hield toezicht op een Beheercomité, samengesteld door de particuliere elektriciteitsbedrijven. De elektriciteitssector werd dus niet genationaliseerd, maar er ontstond een vorm van zelfregulering waarbij ook de vakbonden waren betrokken. Na de Tweede Wereldoorlog hebben elektriciteitsproducenten en -verdelers sterk ingezet op de vorming van gemengde intercommunales, samenwerkingen met verenigde gemeentebesturen, om eventuele kritiek op het concessiesysteem te vermijden en verdere overheidsinmenging te voorkomen.[56]

3. HERSTEL, EXPANSIE EN GROEIPIJNEN VAN EEN CENTRALE: VAN CBAOD NAAR CCOD

Syndicaal overleg in de publieke sector

Na de Tweede Wereldoorlog veranderde de syndicale situatie in de openbare sector drastisch. Het sociaal overleg in de ministeries werd op een geheel andere manier aangepakt. De interdepartementale personeelsraad, die in 1937 was opgericht, werd afgeschaft en vervangen door een Syndicale Commissie van Advies binnen het departement Begroting. De commissie had als opdracht de regering te adviseren over de administratieve en financiële positie van het personeel, de vakbondsvertegenwoordiging en de de arbeidsvoorwaarden. Binnen het departement Binnenlandse Zaken werd een Syndicale Commissie opgericht, die tot 1952 advies verleende over het statuut en de verloning van het personeel van de provincies, gemeenten en aanverwante structuren.

De samenstelling van die overlegorganen werd niet bepaald door verkiezingen, maar door een regentsbesluit. In de Syndicale Commissie binnen het departement Begroting zetelden bijvoorbeeld drie afgevaardigden van de socialistische Algemene Centrale der Openbare Diensten (ACOD), opgericht op 18 augustus 1945. Daarnaast waren er twee afgevaardigden van het Verbond der Christelijke Syndikaten van België, één afgevaardigde van het Kartel van de Onafhankelijke Syndikaten der Openbare Diensten en ten slotte één van het Liberaal Syndikaat van het Personeel van Staat, Spoorweg, NIR en van de Openbare Besturen. Niet veel later kreeg het Kartel nog een extra afgevaardigde.
In 1949 werd de naoorlogse regeling voor de ministeries teruggedraaid en vervangen door een nieuw vakbondsstatuut dat voortbouwde op dat uit 1937. Hierdoor verdween de Syndicale Commissie van Advies en kwam de Interdepartementale Raad terug. Het toepassingsgebied van het statuut van 1949 werd later uitgebreid naar de wetenschappelijke medewerkers van de rijksuniversiteiten, de rijkswetenschappelijke instellingen, het onderwijzend en inspectiepersoneel van de rijksscholen en hun administratieve medewerkers. Het statuut voorzag ook in nieuwe overlegstructuren. Naast de interdepartementale syndicale raad kwamen er nu departementale raden en er werden personeelsraden opgericht in alle diensten of instellingen met ten minste vijfentwintig personeelsleden. Vanaf 1949 werden er bovendien weer syndicale verkiezingen georganiseerd. Door de nieuwe regels over de erkenning van de vakorganisaties versterkten de grote overheidssyndicaten hun positie. De kleine, categoriale bonden konden, als ze bij de verkiezingen geen zetel wisten te bemachtigen, toch deelnemen aan de interdepartementale raad van advies, op voorwaarde dat ze een nationaal karakter hadden en deel uitmaakten van een nationale interprofessionele organisatie.[57]

Pas in 1955 werd het nieuwe statuut uitgebreid naar het personeel van de parastatalen, waarbij voortgebouwd werd op het wettelijk kader voor die instellingen dat het jaar voordien tot stand was gekomen. De interdepartementale raad werd omgedoopt tot de Algemene Syndicale Raad van Advies (ASRA). Elk ministerie en elke openbare instelling met ten minste honderd personeelsleden kreeg een syndicale raad van advies. De bevoegdheden van de adviesorganen werden uitgebreid; nu konden ze zich ook uitspreken over personeelsstatuten, de organisatie van de diensten, veiligheid, gezondheid, en de inrichting van de werkplaatsen.

De wijze waarop het sociaal overleg in de overheidsdiensten in 1949/1955 werd georganiseerd, bleef onveranderd tot 1974.[58] De ACV-centrales in openbare diensten waren echter niet tevreden over het vakbondsstatuut van 1955; volgens hen werd het doorgedrukt ondanks een hele reeks klachten en bezwaren. De interdepartementale syndicale raad van advies kreeg slechts een paar dagen de tijd om te reageren op het ontwerp. De christelijke centrale van SPTTZLR beschreef het statuut als

56 VANTHEMSCHE, G., 'Een onvervulde socialistische droom. De nationalisering van de Belgische elektriciteitssector voor de Tweede Wereldoorlog' in BLONDÉ, B., DE SMAELE, H. e.a. red., *Overheid en economie: Geschiedenissen van een spanningsveld*, Antwerpen, 2014, p. 170-171.
57 JANVIER red., *Collectieve arbeidsverhoudingen*, p. 15-24.
58 *Ibid.*, p. 24-29.

"een koopje tussen Eerste Minister Van Acker en de ACOD", en meende dat de resultaten op het valk van vakantiegeld, lonen, arbeidsduurvermindering en dergelijke beperkt bleven.[59]

Veel ambtenaren vielen buiten het toepassingsgebied van het nieuwe statuut. Er moesten daarom nog een heleboel aparte regelingen worden getroffen, bijvoorbeeld voor de provinciale griffiers, de arrondissementscommissarissen, het personeel van de buitendiensten van de Staatsveiligheid enzovoort. De NMBS en NMVB hadden al een eigen vakbondsstatuut. Op 9 juni 1945 werden er voor de medewerkers van commercieel beheerde vervoermaatschappijen twee nationale paritaire commissies opgericht, één voor arbeiders en de andere voor bedienden. Ook voor Sabena gold een speciale regeling. Vanaf 23 juni 1960 viel die maatschappij onder het paritair comité voor de handelsluchtvaart. In 1956 kregen de officieren en agenten van de gerechtelijke politie bij de parketten een speciaal statuut.[60] In het onderwijs werden ook paritaire comités opgericht. Ten slotte moeten we aanhalen dat de personeelsleden van parastatalen uit de categorieën C en D (zie hoger) niet opgenomen waren in het statuut van 1955.

Een andere belangrijke naoorlogse syndicale eis was de organisatie van sociale voorzieningen in de openbare sector. Onder de bezetting waren de initiatieven inzake onderlinge bijstand daar sterk uitgebreid. Onder druk van de vakbonden werden na de oorlog sociale diensten opgezet in verschillende overheidsinstellingen, met uiteenlopende vormen en takenpakketten. Ze boden bijvoorbeeld financiële steun bij ziekte, ongeval, alleenstaand ouderschap en andere precaire situaties. Ze verstrekten ook juridische en sociale hulp, of organiseerden culturele, sportieve en ontspannende activiteiten. In de jaren na de bevrijding werd er volop gediscussieerd over hun vorm, takenpakket en autonomie. De CCOD maakte zich zorgen dat de dienstverlening te veel zou doordringen in het privéleven van de ambtenaar en eiste meer inspraak.[61]

De veranderingen in het sociaal overleg in de publieke sector hadden verschillende gevolgen. Ten eerste nam het aantal kiezers bij de syndicale

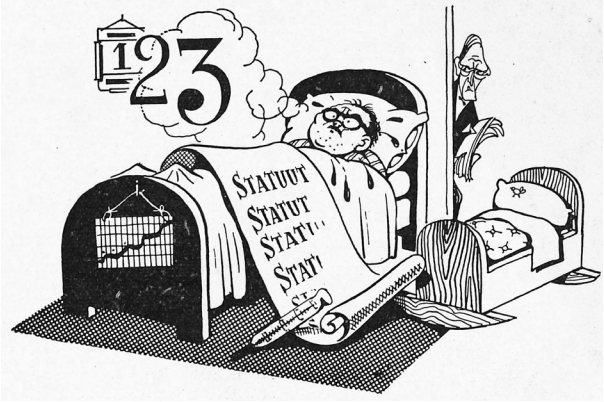

"Het lastig kraambed van een slecht syndicaal statuut". Achiel Van Acker jaagde het syndicaal statuut van 1955 op drie dagen tijd door de Interdepartementale Syndicale Raad van Advies. Cartoon in Syndicale Vorming, het militantenblad van het Kristen Syndicaat van het Personeel van Spoor, PTT, Zeewezen, Luchtvaart en Radio, mei-juni 1955.
[KADOC-KU Leuven, Erfgoedbibliotheek: KYB789]

verkiezingen merkelijk toe, van 85.530 in 1949 tot 124.670 in 1955 en 142.867 in 1959.[62] Ten tweede verminderde de invloed van de categoriale vakbonden ten voordele van de grote interprofessionele syndicaten. In 1938 namen nog 42 bonden deel aan de syndicale verkiezingen in de publieke sector, in 1949 bleven er maar 9 organisaties over, en in 1955 nog slechts 5. Ondertussen beleefden de socialistische, christelijke en liberale vakbonden hun grote doorbraak in de openbare diensten. De vakverbonden in de publieke sector die geen expliciete politieke kleur hadden, behaalden in de syndicale verkiezingen van 1938 56 procent van de stemmen. In 1949 was dat cijfer gedaald tot 21,4 procent en in 1955 en 1959 tot respectievelijk 12,9 procent en 12,3 procent.[63] De belangrijkste neutrale vakbond was het Kartel van de Onafhankelijke Syndicaten der Openbare Diensten, een samenwerkingsverband van enkele categoriale bonden. De christelijke vakbonden in de publieke sector beschouwden het Kartel als een bijzonder vervelende concurrent. De Christelijke Unie voor leraars van het Rijksonderwijs (CURO) noemde het een "ersatz-syndicaat" zonder ruggengraat en een "samenraapsel van categoriale bonden en bondjes, die in hun vergaderingen, hun moties en acties elkander belagen en bevechten als kemphanen".[64] Toch behaalde het

59 SPTTZLR is een afkorting voor de Christelijke Centrale van Spoorwegen, Posterijen, Telegrafen, Telefonen, Zeewezen, Luchtvaart en het Nationaal Instituut voor de Radio-omroep; LEUVEN, KADOC, 'Syndikaal statuut van het Rijkspersoneel', *Syndicale vorming: militantenblad van het Christen Syndicaat van het personeel van Spoor, P.T.T., Zeewezen, Luchtvaart & Radio*, nr. 3, 1955 (11), p. 3-30.

60 LEUVEN, KADOC, *Archief André Vlerick*, nota "Rol en plaats van de syndikaten in de overheidsdiensten", 1962, BE/942855/1011/555, p. 4-14.

61 VANDERMOSTEN red., *De openbare diensten in het tijdperk van de socialisatie*, p. 222-239.

62 MARC, F., *Le nouveau statut syndical des fonctionnaires en Belgique*, Onuitgegeven masterproef, Université Catholique de Louvain, 1973, p. 19.

63 VANDERMEULEN, G., 'Ontwikkelingen van de collectieve arbeidsverhoudingen in de openbare sector' in BLANPAIN, R. red., *30 jaar Belgische arbeidsverhoudingen*, Deventer, 1977, p. 152.

64 LEUVEN, KADOC, 'Een woordje tot de anderen', *Vrijheid en Recht: CURO*, nr. 4, 1951 (2), KY 417, p. 60-61.

FIGUUR 17
RESULTATEN VAN DE SYNDICALE VERKIEZINGEN IN DE MINISTERIES EN PARASTATALEN OP 5 JUNI 1959*

Vakbonden	Aantal stemmen	Percentage
ACOD	54.132	38,00%
CCOD	50.729	35,50%
Liberaal Syndicaat	14.183	10%
Kartel der Onafhankelijke Syndikaten	12.782	8,90%
Federatie der klerken van Financiën	2.402	1,71%
Assoc. Prof. pers. bureaux centraux du téléphone automatique	581	0,41%
Union des non-synd. pol.	562	0,40%
Federatie van het lager personeel van Douanen	478	0,33%
Synd. nat. pers. Déf. nat.	445	0,31%
Synd. nat. C.P.T.T.M.A.	438	0,30%
Union Profess. des Ing. des Mines	63	0,04%
Blanco- of ongeldige stemmen	6.072	4,10%
TOTAAL	**142.867**	**100%**

* MARC, *Le nouveau statut syndical*, p. 12.

Kartel in 1959 nog veel stemmen tijdens de syndicale verkiezingen in de ministeries en parastatalen. De resultaten van de andere 'onafhankelijke' groeperingen waren verwaarloosbaar. [Figuur 17]

Mede door de afnemende invloed van de neutrale en sectorale vakbonden in de publieke sector veranderde ook de machtsverhouding tussen de christelijke, socialistische en liberale overheidsvakbonden. Na de sociale verkiezingen van 1949 behaalde de CCOD evenveel afgevaardigden in de interdepartementale raad als de socialistische vakbond.[65] In 1955 had de ACOD één zetel meer.[66] Vier jaar later waren de krachtsverhoudingen opnieuw gelijk: ACOD en CCOD veroverden toen elk vijf zetels in de interdepartementale raad.[67]

De CCOD: 600 procent ledengroei op vijftien jaar tijd

De christelijke vakbeweging kon in 1944 haar werkzaamheden opmerkelijk snel hervatten. Eén dag na de bevrijding van Brussel, op 4 september 1944, kwam het dagelijks bestuur van het ACV al samen.[68] Ook de Christelijke Bond van Beambten en Arbeiders in Openbaren Dienst hernam al snel zijn activiteiten, zij het onder zeer benarde omstandigheden. Het nationaal bestuur van de CBBAOD werd ondergebracht in de Toulousestraat 6 te Brussel, een "mierennest" waar de kachels niet werkten en er niet stoelen genoeg waren. "Als er [...] bezoekers kwamen, was het voor ons de natuurlijkste zaak van de wereld om onze eigen zetel af te staan. We werden er zeer bedreven in dat heel ongemerkt te doen en ik ben overtuigd dat de meeste niet eens gewaar werden dat we zelf niet zaten. Soms wijzelf niet meer [...]", zo werd er in *De Nieuwe Tijd* bericht over het tekort aan ruimte in het gebouw.[69] Het hoofdbestuur van de centrale verhuisde vanaf 1949 naar de Renaissancelaan 14, gelegen aan het Jubelpark in Brussel. Om de werking financieel te ondersteunen werd de maandelijkse ledenbijdrage verhoogd van 15 naar 25 frank.[70]

Het heeft enige tijd geduurd vooraleer de christelijke ambtenarencentrale weer een stabiel nationaal bestuur kreeg. Aanvankelijk was er wat controverse over de figuur van algemeen secretaris Antoon Wolfs, omdat die in 1940 tot burgemeester van Schoten was benoemd. Wolfs hervatte zijn taken bij de christelijke ambtenarencentrale in het najaar van 1944. Op het CBBAOD-congres in Antwerpen in augustus 1946 werd hij uitgebreid in de bloemetjes gezet voor zijn 25-jarige engagement als nationaal secretaris. In maart

65 'Activiteitsverslag', *De Nieuwe Tijd* (20 september 1952), p. 1.
66 'Groot verkiezingssucces voor onze centrale', *De Nieuwe Tijd* (20 juli 1955), p. 1.
67 CRABBE, V., 'Les élections syndicales du 5 juin 1959 dans le secteur public', *Res publica*, nr. 2, 1959 (1), p. 133.
68 MAMPUYS, 'De christelijke vakbeweging' in *De christelijke arbeidersbeweging in België*, II, p. 221.
69 'Van de ene straat naar een andere... laan', *De Nieuwe Tijd* (5 september 1949), p. 8.
70 LEUVEN, KADOC, *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten (CCOD)*, propagandamateriaal, Brussel, 3 maart 1945, BE/942855/121/1.

FIGUUR 18
LEDENCIJFERS VAN DE ACOD EN DE FCSOD TUSSEN 1946 EN 1959*

	ACOD	FCSOD	
			Aandeel CCOD in de FCSOD
1946	97.623	68.516	21,1%
1947	107.259	71.578	25,2%
1948	111.241	81.349	26,4%
1949	121.517	96.129	29,4%
1950	115.235	97.179	29,0%
1951	126.606	105.815	31,9%
1952	/	108.674	28,7%
1953	125.687	110.072	28,2%
1954	129.304	111.737	28,7%
1955	138.830	114.026	29,3%
1956	144.507	116.625	29,9%
1957	145.755	118.495	29,9%
1958	147.991	123.309	31,4%
1959	145.861	129.255	31,6%

* PASTURE en MAMPUYS, *In de ban van het getal*, p. 190; ACOD Activiteitsverslag 1952; MOORKENS, P., 'Algemene Centrale der Openbare Diensten / Centrale Générale des Services Publics (1945-heden)', *ODIS*, http://www.odis.be/lnk/OR_153. Geraadpleegd op 25 november 2021. De ledencijfers zijn afkomstig uit activiteitsverslagen en zijn niet gecorrigeerd, ze liggen dus naar alle waarschijnlijkheid lager.

1947 kon hij zijn lokale politieke functie hervatten, en in oktober van datzelfde jaar werd hij benoemd tot ridder in de Kroonorde. Het werd echter duidelijk dat Wolfs zijn functies in de vakbond alsmaar moeilijker kon combineren met zijn burgemeesterschap. Daarom legde hij in 1947 zijn functie als algemeen secretaris neer. Zijn vertrek liep evenwel niet van een leien dakje; de financiële afhandeling vergde verschillende tussenkomsten van de ACV-leiding.[71] Wolfs bleef nog tot 1950 actief als secretaris van de Internationale Federatie van Christelijke Bonden van Overheidspersoneel, een functie die hij al bekleedde sinds de oprichting van de IFCBO in 1930.

Karel Oorts, de opvolger van Wolfs in 1947, nam al na drie jaar ontslag als algemeen secretaris.[72] Er werd geen reden gegeven voor zijn vertrek, maar in de jaren daarna moest de centrale oplossingen vinden voor verschillende financiële engagementen die Oorts was aangegaan.[73] Het is echter niet duidelijk of die kwesties verband hielden met zijn ontslag. Toch was zijn vertrek het startsein voor een grondige reorganisatie van de hele centrale, op uitdrukkelijk verzoek van ACV-voorzitter August Cool (1903-1983). Ook Theo De Walsche (1910-1977), adjunct-secretaris voor de Openbare Diensten bij het ACV, en kanunnik Maurits Ketels (1898-1956) waren bij die operatie betrokken.[74] Gedurende enkele maanden werd de vakbond geleid door een triumviraat bestaande uit Julien Buyens (1911-2001), nationaal secretaris van het Christelijk Syndicaat Financiën, Carl Moerman, nationaal secretaris van de groep Staatspersoneel, en René Cornelis, nationaal secretaris van de groep Tram.[75] In 1950 werd Buyens benoemd tot algemeen secretaris van de centrale, een functie die hij dertien jaar zou vervul-

71 LEUVEN, KADOC, *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten (CCOD)*, Dagelijks Bureau 1950-1951-1952, Administratief Bureau 1953-1957, Verslag van de bureelvergadering dd. 30 mei 1948; *Ibid.*, Vergaderverslag van het Dagelijks Bestuur, 11 juli 1950.

72 *50 jaar Christelijke Centrale van de Openbare Diensten. 1921-1971. Gedenkboek*, s.l., 1971, p. 10. Na het einde van de oorlog werd Wolfs vervangen door waarnemend burgermeester Jozef Ullens. Wolfs was burgermeester van Schoten van 1947 tot 1964; BAETENS, R., *Schoten: de geschiedenis van een tweeluik*, Schoten, 1982, p. 46.

73 Een zekere heer Adam eiste in 1951 dat de centrale 50.000 Belgische frank zou terugbetalen die Oorts had aangewend voor de bouw van een huis. De centrale betaalde het bedrag en de interesten terug. (*Ibid.*, Verslag van het Dagelijks Bestuur, 10 juli 1951). In datzelfde jaar diende ook de Nederlandse Katholieke Bond van Overheidspersoneel een schuldvordering in van 12.000 Belgische frank aan het adres van Oorts (*Ibid.*, Verslag van het Dagelijks Bestuur, 11 september 1951).

74 *Ibid.*, Vergaderverslag van het Dagelijks Bestuur, 7 november 1950; *Ibid.*, Verslag van het Dagelijks Bestuur, 3 januari 1951.

75 NEUVILLE, J., 'BUYENS Julien', *Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier en Belgique*, https://maitron.fr/spip.php?article226425. Geraadpleegd op 6 mei 2021.

len.[76] Moerman werd in datzelfde jaar aangesteld als adjunct-algemeen secretaris, maar hij vertrok in 1953 als syndicaal vrijgestelde naar Congo.

Die perikelen van het nationale bestuur legden geen hypotheek op de werking van de centrale. Het maandblad *De Nieuwe Tijd* werd opnieuw uitgegeven vanaf 15 mei 1945. Op 14 en 15 augustus 1946 vond het eerste naoorlogse congres van de CBBAOD plaats. Daar doopte de centrale zichzelf (weer) om tot Christelijke Centrale van de Openbare Diensten (CCOD) / Centrale Chrétienne des Services Publics (CCSP). De vijf zogenaamde hoofdgroepen – Staat-, Provincie- en Gemeentepersoneel, Parastatale Instellingen, Gas en Elektriciteit, en Tram-, Buurtspoorweg- en Autobuspersoneel – presenteerden elk hun programma. Daarnaast formuleerde de vakbond een ambitieuze overkoepelende eisenbundel: medezeggenschap van arbeiders in de leiding van de economie en de overheid, wettelijke erkenning en uitbreiding van de vakbondsbevoegdheden, regularisatie van tijdelijke ambtenaren en hogere kinderbijslagen en pensioenen. De centrale zette zich in voor gelijke lonen voor mannen en vrouwen en drong aan op de indexering van de lonen om gelijke tred te houden met de stijgende levensduurte.[77]

De CCOD sleutelde in de jaren 1950 meermaals aan haar statuten, en daardoor hadden de congressen van 1949, 1952, 1955 en 1959 een meer besloten karakter. Die statutenwijzigingen hingen samen met de opmerkelijke groei van de centrale. De hoofdgroepen van de centrale (Staat, Provincie- en Gemeentepersoneel, Parastatale Instellingen, Gas- en Elektriciteit en Tram, Buurtspoorweg- en Autobuspersoneel) veranderden meerdere keren van naam, en in 1949 werd de groep Financiën toegevoegd. Het aantal vrijgestelden van de centrale nam ook toe. De statuten van 1952 hadden als doel de coördinatie van de werking te verbeteren door de aanstelling van twee ondervoorzitters en de oprichting van nieuwe bestuursorganen.[78] Het Administratief Bureau, bestaande uit de secretaris, voorzitter, twee ondervoorzitters en drie leden aangeduid door de Raad, vergaderde in principe tweemaal per maand en was belast met financiële kwesties en personeelszaken, het beslechten van geschillen tussen groepen, sectoren en afdelingen en het uitvoeren van de beslissingen van de Raad. Het Vast Bureau, bestaande uit de nationale secretaris en de verantwoordelijke vrijgestelde van elke hoofdgroep, coördineerde de syndicale acties en vergaderde wekelijks. De Raad was het belangrijkste orgaan: ze benoemde de algemene secretaris, bepaalde de agenda van de congressen en zag toe op de uitvoering van de daar genomen besluiten. Bovendien duidde ze ook de voorzitter en ondervoorzitters aan, stelde ze de begroting op, legde ze het bedrag van de ledenbijdragen vast, enzovoort.[79]

De groei van de CCOD na de oorlog leidde tot duidelijke verschuivingen in het syndicaal landschap van de ambtenaren. "Vóór de oorlog van 1940-1945 was de actiekracht van het Christelijk Syndicaat van Financiën eerder gering om de eenvoudige reden dat het personeel meer sympathie betoonde voor de tientallen kleine beroepsbonden die elk de eisen en verzuchtingen van hun afzonderlijke categorie naar voor brachten", verklaarde Julien Buyens in 1949. "De oorlog heeft in de geesten dienaangaande nochtans een kentering teweeg gebracht [...] De uitslagen bewezen vlug dat het groot syndicaat niet alleen zin heeft voor de kleine dagelijkse vraagstukken maar dat het ook de actie, dankzij zijn invloed, op een hoger peil brengt dan de vooroorlogse bonden". Desondanks bleef de christelijke centrale goede relaties onderhouden met de kleinere bonden in het domein Financiën, zoals bijvoorbeeld de Federatie der Schrijvers en de Koninklijke Vereniging.[80] In 1952 werd de groep Regieën (vooral de gas- en elektriciteitssector) ondergebracht bij de groep Provinciën en Gemeenten. De elektriciteitsaanleggers kwamen in 1948 terecht bij de Christelijke Centrale der Metaalbewerkers van België (CCMB).[81] De syndicale afdeling van Sabena maakte in 1956 de overstap van de Christelijke Centrale van SPTTZLR naar de CCOD. Aanvankelijk werd ze toegevoegd aan de groep Parastatalen, maar in 1958 richtte de CCOD een afzonderlijke groep op, eerst 'Luchtvervoer en Britse Basis' genoemd, later 'Luchtvervoer en Verschillende'. Sabena vormde daarvan een belangrijk onderdeel.[82] De Britse basis waarnaar werd verwezen was het Base Ordnance Depot van het Britse leger in Emblem (Ranst), ontstaan in 1952 in de context van de Koude Oorlog.

76 *50 jaar Christelijke Centrale van de Openbare Diensten*, p. 13.
77 'Onze eischenprogramma's', *De Nieuwe Tijd* (augustus 1946), p. 6-7.
78 LEUVEN, KADOC, *Archief ACV-Openbare Diensten Antwerpen*, Statuten van de Christelijke Centrale van de Openbare Diensten, Brussel, 1952, BE/942855/2142/209, p. 8-9; *50 jaar Christelijke Centrale van de Openbare Diensten*, p. 21, p. 47, p. 69-70.
79 'Statuten van de Christelijke Centrale van de openbare diensten', *De Nieuwe Tijd* (10 december 1959), p. 3-4.
80 'Financiën aan de vooravond van het congres', *De Nieuwe Tijd* (5 september 1949), p. 3.
81 LEUVEN, KADOC, *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten (CCOD)*, Syndicale grenzen CCOD, schematisch overzicht documenten verband houdend met syndicale grenzen CCOD.
82 *50 jaar Christelijke Centrale van de Openbare Diensten*, p. 11-12, p. 21-25, p. 37-40.

Omwille van de snelle groei van de centrale werd ook de werking in de gewesten beter uitgebouwd, met de oprichting van verschillende nieuwe regionale afdelingen. CCOD – gewest Brugge bijvoorbeeld zag het levenslicht in 1945.[83] In 1954 besliste de centrale ook tot de oprichting van een secretariaat in Turnhout.[84] In het zuiden van het land verliep de ledenwerving wat minder vlot. Het secretariaat van Namen werd gesloten in 1955, omdat de CCOD er moeilijk voet aan de grond kreeg.[85] De vrijgestelde was er voortaan verantwoordelijk voor zowel Aarlen als Namen. In het belangrijke gewest Antwerpen waren er in de jaren 1950 opmerkelijk veel conflicten. Het Administratief Bureau rapporteerde over "diepe onenigheid" en "een rotte geest".[86] Er waren duidelijke spanningen tussen algemeen secretaris Julien Buyens en de Antwerpse vrijgestelde John Wuyts, die de syndicale leiding had over de sector(en) Autobussen, Stadstrams en Buurtspoorwegen. Ook tussen de Antwerpse vrijgestelden onderling was er veel spanning.[87] August Cool en Theo De Walsche, adjunct-secretaris voor de openbare diensten in het ACV, moesten herhaaldelijk bemiddelen.

Na de oorlog nam het ledenaantal van de CCOD op een indrukwekkende wijze toe. In 1945 had de centrale slechts 5.769 leden, veertien jaar later waren dit er meer dan 41.000. Tussen 1945 en 1950 kwamen er maar liefst 22.454 nieuwe leden bij, waarna de groei vertraagde. In het volgende decennium wist de CCOD nog steeds 13.260 nieuwe leden aan te trekken, wat bijzonder veel was in vergelijking met andere centrales van het ACV.[88] De CCOD was aanvankelijk niet in staat om die toestroom van nieuwe leden op te vangen. "De vraag naar syndicale tussenkomst en syndicale voorlichting was op zekere ogenblikken veel groter dan het aanbod. De Christelijke Centrale van de Openbare Diensten was noch financieel, noch administratief uitgerust om het hoofd te bieden aan deze springtij van syndicale bedrijvigheid", schreef algemeen secretaris Karel Oorts in 1949 over deze periode.[89] [Figuur 19]

De overheidsvakbond werd in 1956 de grootste ACV-centrale in de publieke sector, dankzij haar sterke groei en het ledenverlies van de centrale van Spoor en PTT, die voorheen de grootste was. Volgens de activiteitsverslagen van het ACV was de CCOD aan het einde van de jaren 1950 een krachtige organisatie met 41.483 leden.[90] Er zijn verschillende tellingen beschikbaar die inzicht geven in de verdeling van die leden. In 1948 was het Gemeente- en Provinciepersoneel de grootste groep in de centrale, gevolgd door het Staatspersoneel en het Trampersoneel. Het is duidelijk dat de CCOD over-

Oproep in *De Rechte Lijn* (1 juni 1959), het tijdschrift van het Kristen Syndicaat van het Personeel van Spoorwegen, PTT, Zeewezen, Luchtvaart en Radio, om bij de sociale verkiezingen van 1959 te kiezen voor ACV.
[KADOC-KU Leuven, Erfgoedbibliotheek: KYC19]

83 'C.C.O.D. – Gewest Brugge herdacht 10-jarig bestaan', *De Nieuwe Tijd* (10 januari 1956), p. 1, p. 4.
84 LEUVEN, KADOC, *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten (CCOD)*, Dagelijks Bureau 1950-1951-1952, Administratief Bureau 1953-1957, P.V. Administratief Bureau 12 juli 1954.
85 *Ibid.*, Vergaderverslag Administratief Bureau 28 juni 1955; *Ibid.*, Vergaderverslag A.B. 12 juli 1955.
86 *Ibid.*, P.V. van de zitting van het Administratief Bureau van 25 augustus 1953.
87 *Ibid.*, Vergaderverslag Administratief Bureau van 8 september 1953.
88 MAMPUYS, 'De christelijke vakbeweging' in *De christelijke arbeidersbeweging*, II, p. 223.
89 'Van 1946 tot 1949', *De Nieuwe Tijd* (5 september 1949), p. 1.
90 In hun studie *In de ban van het getal: ledenanalyse van het ACV 1900-1990* nuanceren Jozef Mampuys en Patrick Pasture dat getal enigszins. Ze berekenen dat er 34.569 mensen waren aangesloten bij de centrale in 1960, wat meer overeenstemt met de tellingen van de centrale zelf. In de activiteitsverslagen van het ACV wordt voor 1958 het aantal op 38.697 leden geschat, terwijl de herberekening uit *In de ban van het getal* uitkomt op 32.248 leden en de Raad van de CCOD voor hetzelfde jaar het getal 33.383 rapporteert. Zie: PASTURE en MAMPUYS, *In de ban van het getal*, p. 207.

FIGUUR 19:
LEDENAANTAL VAN DE CCOD TUSSEN 1945 EN 1960*

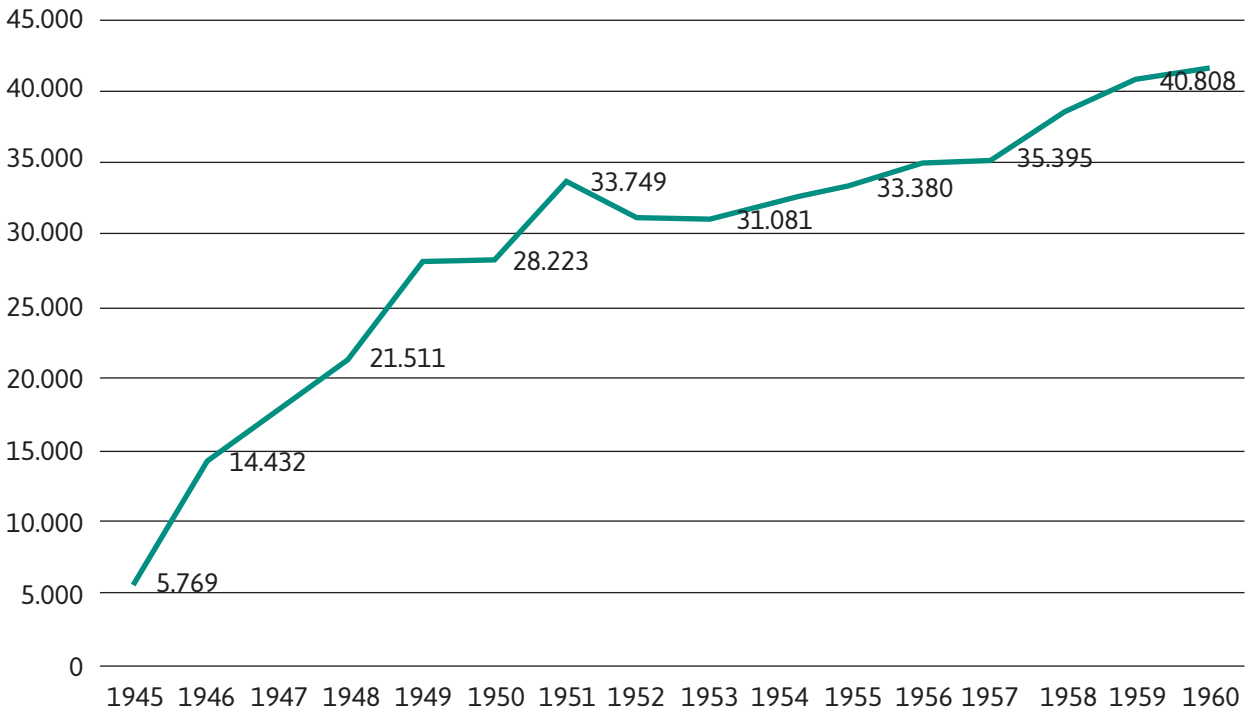

* Grafiek op basis van de ledenaantallen verzameld in *50 jaar Christelijke Centrale van de Openbare Diensten*, p. 65.

FIGUUR 20
LEDENAANTAL VAN DE CCOD IN 1953, 1955 EN 1958*

	1953	**1955**	**1958**
Gemeenten	8.795	10.194	11.120
Staat	6.502	6.675	6.208
Tram	4.582	4.752	5.890
Financiën	4.219	4.316	3.561
Parastatalen	3.247	5.056	3.691
Britse Basis	/	/	1.749
Sabena	/	/	1.166
	27.348	**30.993**	**33.383**
Brabant	10.416	10.636	11.291
Antwerpen	6.085	8.140	9.224
West-Vlaanderen	2.701	3.223	3.352
Oost-Vlaanderen	3.100	3.497	3.891
Limburg	2.033	2.305	2.268
Luxembourg	897	802	717
Luik	631	959	1.160
Namen	450	395	440
Henegouwen	1.035	1.036	1.040
	27.348	**30.993**	**33.383**

* LEUVEN, KADOC, *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten (CCOD)*, Raad C.C.O.D. 1959 tot 1963 1964, Verslag van de vergadering van de Raad van de centrale van 30 juni 1959, p. 4.

FIGUUR 21
TAALROL PER GROEP, 1954

	Vlaamse rol	Franse rol
Staat	4.668	1.947
Gemeenten	8.784	1.150
Parastatalen	2.548 (+ 1.271 Britse Basis)	1.082
Tram	3.765	899
Financiën	2.933	1.336
	22.698 (+ 1.271 Britse Basis)	6.434

wegend in Vlaanderen rekruteerde, aangezien de provincies Brabant, Antwerpen en Oost-Vlaanderen het grootste ledenaantal hadden. Henegouwen, Namen, Luik en Luxemburg waren goed voor 10 procent van het totale ledenbestand. [Figuur 20]

De geografische spreiding van de leden weerspiegelde zich in de samenstelling van de bestuursorganen. In 1955 zetelde er bijvoorbeeld maar één afgevaardigde uit Wallonië in de Raad van de CCOD. Ook de groep vrijgestelden en het administratief personeel droegen een Vlaamse stempel. Van de zestien vrijgestelden waren er slechts drie Franstalig, twee waren beide landstalen machtig. De administratieve medewerkers van de centrale (vier typisten en vier diensthoofden) waren allemaal Vlamingen. Ook het provinciaal bestuur was overwegend Vlaams, met elf vrijgestelden waarvan vier voor Antwerpen. In Wallonië waren er daarentegen maar drie en een half vrijgestelden: één voor Luik, anderhalf voor Henegouwen en één vrijgestelde die verantwoordelijk was voor Luxemburg en Namen. "Résultats : les communications reçues en Wallonie sont souvent du charabia ; l'*Ere Nouvelle* s'écrit en iroquois [...] Pire : on manque en Wallonie d'informations au plan local ; des décisions d'une extrême importance sont connues, dans un état hybride et déformé, par la presse", schreef de Luikse vrijgestelde over deze kwestie.[91] [Figuur 21]

De snelle ledentoename veroorzaakte groeipijnen binnen de centrale. Een verbetering van de dienstverlening en van de vorming van militanten en leden stonden hoog op de agenda. De CCOD-brochure *De opleiding van de syndicale militant in openbare dienst* (1951), een handleiding geschreven door Julien Buyens, vormt daarvan een mooi voorbeeld.[92] Ook op het CCOD-congres van 1952 werd uitvoerig gediscussieerd over de behoefte aan meer en beter opgeleide militanten. Huisbezoeken, regelmatige bestuurs- en feestvergaderingen en de oprichting van plaatselijke besturen en provinciale comités moesten het contact met de alsmaar diverser ledengroep bevorderen.[93] Men wilde de noden van die leden ook beter in kaart brengen. Al in september 1947 richtte de centrale een Culturele Dienst op onder leiding van A. J. Compernolle, een doctor in de Germaanse filologie en lector aan de Hogeschool voor Vrouwen in Antwerpen. In *De Nieuwe Tijd* werd die dienst als volgt aangekondigd: "Het doel van de Culturele Dienst is pedagogisch voor de hogere opleiding van de aangeslotenen; familiaal voor de volmaking van de enkelingen met het oog op hun latere taak als familievaders; nationaal gezien het algemeen ontwikkelingspeil van de natie door de hogere geestesontwikkeling van enkelingen wordt verhoogd".[94] De dienst bood onder meer taalcursussen aan, hielp bij de voorbereiding van staatsexamens en stelde technische woordenlijsten samen. In mei 1949 startte de CCOD ook een Comité voor Vrouwenactie in de Openbare Diensten, wat aangeeft dat ze zich bewust was van de toenemende vervrouwelijking van het ambtenarenkorps.

Ideologisch gezien profileerde de CCOD zich als een beroepsvereniging zonder politieke bindingen en doelstellingen, iets wat het ACOD wel werd verweten. Toch raakte de CCOD verwikkeld in tal van politieke kwesties en controverses. In 1954-1958, onder de socialistisch-liberale regering-Van Acker en met de christendemocraten in de oppositie, werd er bijvoorbeeld flink gediscussieerd over de arbeidsvoorwaarden van het personeel van de Algemene Spaar- en Lijfrentekas (ASLK). De vakbonden eisten een loonsverhoging maar dat zinde de regering niet. Zij vreesde dat het verhogen van de wedden in één openbare kredietinstelling een sneeuwbaleffect zou veroorzaken met alle gevolgen van dien

91 LEUVEN, KADOC, *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten (CCOD)*, Brief van de vrijgestelde voor Luik aan Julien Buyens, 18 augustus 1955.
92 'Het achtste congres van de Christelijke Centrale van de Openbare Diensten', *De Nieuwe Tijd* (15 augustus 1952), p 1.
93 LEUVEN, KADOC, *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten (CCOD)*, Congres 1952, Verslag congres, p. 63-80.
94 'Onze Culturele Dienst: Hogere levensstandaard door hogere geestesontwikkeling', *De Nieuwe Tijd* (15 september 1947), p. 1.

Wij vrouwen...

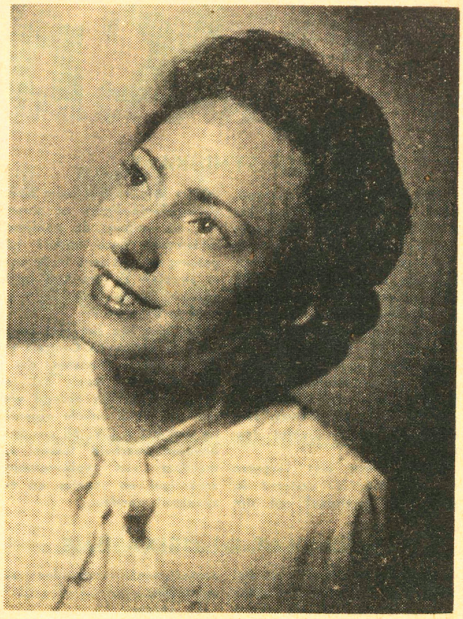

Wij zijn met duizenden in de administratie en toch stellen zich voor ons een reeks problemen die maar geen oplossing krijgen.

Wij zijn klasseerder, klerk, opsteller, onderbureauchef of zelfs meer.

Wij zijn schoonmaakster, dienster, mecanografe, typiste, telefoniste, steno-typiste, secretaresse, verpleegster of sociaal assistente.

Waar wij ook staan, stellen zich voor ons vraagstukken die wij ALLEEN niet kunnen oplossen. Slechts een ernstige syndicale organisatie kan dat voor ons doen.

De C.C.O.D. wil het voor ons doen !

Voor de schoonmaaksters en diensters dient een speciaal statuut uitgewerkt dat hun, op basis van een minimumprestatie, de vastheid van betrekking waarborgt.

Voor mecanografen, telefonisten, typisten en steno-typisten dient na een anciënniteit van 20 jaren of op de ouderdom van 45 jaar de automatische overschakeling naar de administratieve betrekkingen van klasseerder, klerk en e.a. klerk mogelijk gemaakt. Tevens dienen specifieke bevorderingsmogelijkheden geschapen.

Voor de steno-typiste-secretaresse dringt een herwaardering van de functie zich op.

Dank zij onze christelijke syndicale actie zagen de verpleegsters en sociaal assistenten hun weddeschaal revaloriseren. Maar er blijft de toestand van de titularissen uit het vroeger regime. De C.C.O.D. zal nooit aanvaarden dat er een onderscheid op stuk van hiërarchische rang of weddeschaal zou gemaakt worden. In zake bevorderingen dient een einde gesteld aan de gesloten loopbaan door de oprichting van het principalaat dat ons automatisch na een zekere anciënniteit dient toegekend.

Voor de titularissen van de administratieve graden mag er op stuk van bevorderingen geen onderscheid tussen het mannelijk en het vrouwelijk personeel worden gemaakt. De uitzonderingen zouden objectief dienen gerechtvaardigd en reglementair vastgesteld.

De oprichting van part-time functies is de enige oplossing voor de talrijke moeilijkheden die kunnen oprijzen in het leven der vrouwen die een beroep moeten uitoefenen en te zelfder tijd familiale verantwoordelijkheden en lasten te dragen hebben.

Het christelijk syndicaat is het enige dat zich bezig houdt met de problemen zoals ze gesteld worden voor de vrouwen, werkzaam in openbare dienst. Zijn leer legt hem een diepe eerbied op voor haar specifieke opdracht in de arbeidswereld en in het gezin.

In het beroep, verdedigt het christelijk syndicalisme de werkster, het meisje, echtgenote en moeder, de weduwe, Degene die, om gelijk welke reden, in haar behoeften moet voorzien en dikwijls ook in die van de haren. Het eist de eerbiediging van onze persoonlijkheid en weigert te aanvaarden dat het meestal overwegend mannelijk milieu ons zou verpletteren onder zijn vermeende autoriteit of mannelijk overwicht.

Het vertrouwen van al het vrouwelijk personeel is aan het christelijk syndicaat verzekerd !

De belangrijkheid voor de vrouw is niet dat zij voor de maatschappij een arbeidster meer is, een doublure voor de man-voortbrenger. Ook niet dat ze slechts een voortbrengster is, een huisvrouw, zelfs al krijgt ze de titel van « koningin ».

De opdracht van de vrouw, van iedere vrouw, is MOEDER IN HET GEZIN EN IN DE GEMEENSCHAP te zijn, is de mogelijkheid te hebben van rondom haar de persoonlijke waarden te bevorderen.

De maatschappij moet er, op haar beurt, aan geloven. De burgerlijke, economische en sociale instellingen moeten haar deze taak vergemakkelijken.

S. de Lestapis, S. J.

Wij stemmen allen NR 1

'Wij vrouwen', artikel in *De Nieuwe Tijd* van 25 mei 1959 naar aanleiding van syndicale verkiezingen.
[KADOC-KU Leuven]

voor haar begroting. De Raad van Beheer van de ASLK stemde echter in met de gevraagde loonsverhoging. Toen premier Van Acker zijn veto uitsprak riep de CCOD op 30 november 1956 een staking uit. De ACOD haakte af en het jaar daarop, op 14 maart 1957, riep de CCOD opnieuw eenzijdig een staking uit. Na het verkiezingsoverwinning van de CVP in 1958 keurde de regering-Eyskens II de nieuwe loonschalen van het ASLK-personeel goed en kregen de stakers van 1957 amnestie.[95] De kwestie paste in de bredere discussies midden jaren 1950 over een baremaherziening voor de ambtenaren (zie later).

Samenwerking en conflict

In de eerste twee decennia na de Tweede Wereldoorlog maakte de CCOD betere afspraken met andere christelijke bonden en vakcentrales in de publieke sector. Ze bepaalden hun respectieve werkingsvelden en bundelden hun krachten om weerwerk te bieden tegen de socialistische concurrent. Begin 1947 vormden de CCOD, de christelijke onderwijsvakbonden en de Christelijke Centrale van SPTTZLR de Federatie der Christelijke Syndicaten der Openbare Diensten (FCSOD). Via de FCSOD namen ze gezamenlijke standpunten in en maakten ze afspraken over de zetelverdeling in de interdepartementale raad.[96] Omdat belangrijke onderhandelingen met de regering op interdepartementaal niveau plaatsvonden en niet meer per ministerie of instelling afzonderlijk, werd overleg steeds belangrijker. Theo De Walsche werd benoemd als adjunct-secretaris voor de openbare diensten bij het ACV, met als doel de coördinatie tussen de centrales die lid waren van de FCSOD te waarborgen. Hij bekleedde die functie tot 1975. Toch was er weinig animo voor verdere toenadering, omdat elke centrale op haar onafhankelijkheid stond. Het Christelijk Onderwijzersverbond (COV) vond bijvoorbeeld dat coördinatievergaderingen tussen de centrales van de spoorwegen, de openbare diensten en het technisch onderwijs voldoende waren.[97] Met de Christelijke Unie voor leraars van het Rijksonderwijs (CURO), een ACV-centrale opgericht in 1949, zou de CCOD wel nauwer samenwerken, vooral tijdens de Schoolstrijd. In 1956 kreeg de CURO, waarvan het tijdschrift slechts om de twee maanden verscheen, een rubriek in het CCOD-blad *De Nieuwe Tijd*.[98] Dit was een logische zet, omdat ambtenaren van het Ministerie van Onderwijs en het meesters-, vak- en dienstpersoneel in het Rijksonderwijs (die wél lid waren van de CCOD) interesse toonden in de activiteiten van de CURO.

De CCOD werkte in die tijd ook samen met twee andere christelijke vakorganisaties, namelijk het Verbond der Katholieke Vlaamsche Verpleegsters (VKVV) en haar Franstalige tegenhanger, de Association des Infirmières Catholiques de Belgique (AICB). Hoewel die organisaties aanvankelijk zelf een Christelijke Syndicale Dienst voor Verplegenden (CSDV, 1948) hadden opgericht, vertrouwden ze de syndicale vertegenwoordiging van hun leden in 1949 toe aan het ACV. Omdat verpleegsters in verschillende contexten werkten, moesten er afspraken worden gemaakt met maar liefst drie centrales: de Landelijke Bedienden Centrale (LBC), de Christelijke Centrale van het Personeel bij het Technisch Onderwijs (CCPTO) en de CCOD.[99] Die gesprekken duurden vijf jaar, maar werden in maart 1955 met succes afgerond. Andere taakafspraken binnen de christelijke vakbond verliepen minder vlot. Op 5 april 1955 besliste het ACV bijvoorbeeld om de syndicale vertegenwoordiging van de bedienden van de stadstramwegen en autobuslijnen toe te wijzen aan de CCOD. Dat gebeurde duidelijk tegen de zin van de Christelijke Centrale van Vervoerarbeiders (CCV).[100] Drie jaar later moest de beslissing opnieuw worden bevestigd: al het rijdend personeel van de autobus- en autocarsector viel onder de bevoegdheid van de CCOD. De CCV en haar opvolger, de Christelijke Vervoerarbeiders en Diamantbewerkers (1982) bleven zich hiertegen verzetten.

Op internationaal vlak continueerde de Belgische christelijke ambtenarencentrale haar leidende rol in de Internationale Federatie van Christelijke Bonden van Overheidspersoneel (IFCBO). Tijdens het haar congres in Innsbruck in 1950 droeg Antoon Wolfs, secretaris van de organisatie sinds de oprichting in Keulen in 1930, zijn functie over aan René Cornelis, nationaal secretaris van de CCOD-sector

95 BUYST, E., LOWYCK, K. en VAN BELLINGEN, P., *Van ASLK tot Fortis: afscheid van een openbare instelling, 1935-1998*, Roeselare, 2012, p. 128-137.

96 'Th. De Walsche spreekt over de Federatie van de Christelijke Centrale van de Openbare Diensten', *De Nieuwe Tijd* (9 december 1965), p. 6.

97 VAN ROMPAEY, L., *Strijd voor waardering: Het COV van 1893 tot 1983*, Antwerpen, 2003, p. 124-125.

98 'Welkom aan de Christelijke Unie voor leraars van het Rijksonderwijs', *De Nieuwe Tijd* (10 januari 1956), p. 1; 'Christelijke Unie van Leraars bij het Rijksonderwijs C.U.R.O.', *De Nieuwe Tijd* (10 januari 1956), p. 2.

99 LEUVEN, KADOC, *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten (CCOD)*, Syndicale grenzen CCOD, Overeenkomst tussen de beroepscentrales van het A.C.V. en de Verenigingen van verpleegsters en verplegenden, 31 maart 1955.

100 *Ibid.*, geschil C.C.V.-C.C.O.D., s.d.; LEUVEN, KADOC, *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten (CCOD)*, Brief August Cool aan Julien Buyens betreffende N.P.C. der bedienden van de Stadstramwegen en autobuslijnen, 6 april 1955.

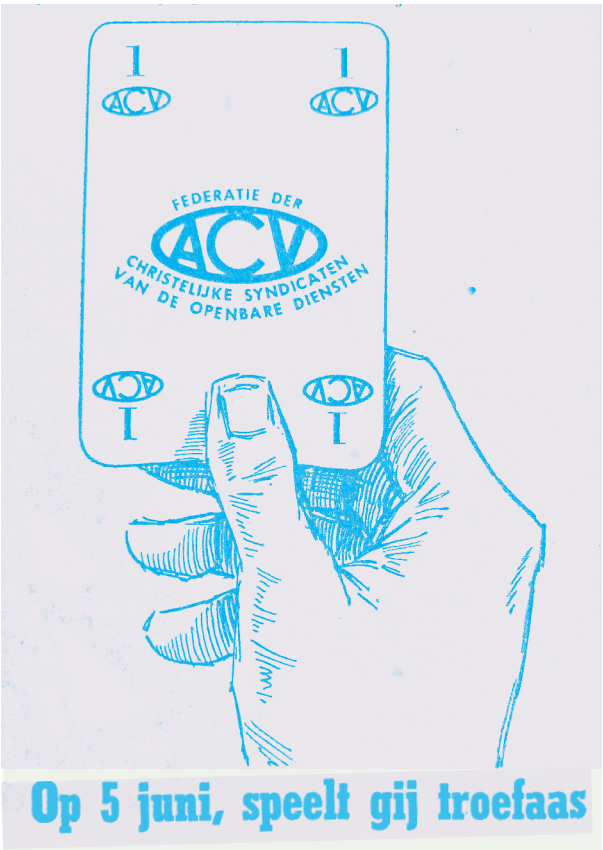

Oproep in *De Nieuwe Tijd* (25 mei 1959) om bij de sociale verkiezingen te stemmen voor FCSOD.
[KADOC-KU Leuven, Erfgoedbibliotheek: KYC19]

Tram en Autobus.[101] In Innsbruck werd ook besloten tot een fusie tussen de IFCBO en de Internationale Bond van Vakorganisaties van P.T.T.-personeel, opgericht in Salzburg in augustus 1922.[102] De officiële oprichting van de nieuwe internationale federatie, de Internationale van de Openbare Diensten en P.T.T., vond plaats op het congres in Parijs in november 1953. Theo de Walsche, adjunct-secretaris voor de openbare diensten in het ACV, werd aangesteld als voorzitter; René Cornelis wilde graag secretaris blijven in de nieuwe organisatie, maar moest zijn mandaat neerleggen omdat de twee leidende posities niet door personen uit hetzelfde land konden worden bekleed.[103] Bovendien steunde het Administratief Bureau van de CCOD Cornelis niet en waren de Nederlanders en Fransen ontevreden over zijn werk als algemeen secretaris.[104] Uiteindelijk werd Gijs Boot, voorzitter van de Nederlandse Algemene Rooms-Katholieke Ambtenaren-Vereniging (ARKA), secretaris van de nieuwe Internationale. Ondertussen kreeg in 1952 ook het Internationaal Christelijk Vakverbond, de koepel van de internationale christelijke vakfederaties, een Belgische secretaris-generaal in de persoon van August Vanistendael (1917-2003), voormalig secretaris van de ACV-centrale voor horecapersoneel.[105]

4. STRIJD- EN STANDPUNTEN

Administratieve epuratie

Tijdens haar ballingschap in Londen nam de regering-Pierlot zich voor om na haar terugkeer alle ministeries, parastatalen en andere overheidsinstellingen te zuiveren van ambtenaren die tijdens de oorlog met de bezetter hadden samengewerkt en als 'onwaardig en inciviek' konden worden bestempeld. In mei 1944 vaardigde ze daarom twee besluitwetten uit. De eerste (5 mei 1944) herriep alle bestuursdaden van de secretarissen-generaal en hun ondergeschikten sinds 16 mei 1940. Door de vele ontslagen, schorsingen, promoties en benoemingen tijdens de bezetting had die besluitwet een impact op duizenden overheidspersoneelsleden. De tweede besluitwet (8 mei 1944) trachtte het probleem aan te pakken van de ambtenaren die al voor de oorlog in dienst waren getreden en gecollaboreerd hadden. Een driestappenplan moest het ambtenarenapparaat zuiveren: onderzoek naar de schuldigen, verwijdering van de collaborateurs en hun vervanging. Ambtenaren die verdacht werden van collaboratie, werden geschorst voor zes maanden in afwachting van verder onderzoek.[106]

De administratieve epuratie bleek in de praktijk echter niet zo eenvoudig. Het was bijvoorbeeld onduidelijk of de geschorste ambtenaren hun salaris konden behouden. Het regentsbesluit van 25 september 1944 voorzag in de oprichting van zuiveringscommissies in de ministeries, parastatalen, rijksinstituten van het hoger onderwijs en de koninklijke academies. Die moesten de dossiers van de geschorste personeelsleden behandelen. De samenstelling van die commissies had heel wat voeten in de aarde aangezien weinig mensen bereid waren

101 'Het Congres te Genève', *De Nieuwe Tijd* (1 oktober 1947), p. 2.
102 'Het Driejaarlijks Kongres van de Internationale Federatie van Christelijke Bonden van Overheidspersoneel', *De Nieuwe Tijd* (15 oktober 1950), p. 1, p. 4.
103 'Internationale van de Openbare Diensten en P.T.T.', *De Nieuwe Tijd* (10 december 1953), p. 1; 'INFEDOP (1953-heden)', *ODIS*, http://www.odis.be/lnk/OR_27178. Geraadpleegd op 14 januari 2022.
104 LEUVEN, KADOC, *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten (CCOD)*, Dagelijks Bureau 1950-1951-1952, Administratief Bureau 1953-1957, Vergaderverslag Administratief Bureau 13 oktober 1953; *Ibid.*, Vergaderverslag Administratief Bureau 22 september 1953.
105 HEYRMAN, P., 'August Vanistendael', *ODIS*, http://www.odis.be/lnk/PS_4443. Geraadpleegd op 14 januari 2022.
106 HUYSE, L. en DHONDT, S., *Onverwerkt verleden: collaboratie en repressie in België 1942-1952*, Leuven, 1994, p. 31-37.

FIGUUR 22
DE ADMINISTRATIEVE EPURATIE IN DE MINISTERIES*

Departementen	Totaal tuchtstraffen	Schorsingen	Ontslagen
Verkeerswezen	3.350	567	1.993
Economische zaken	(2.041)	6	2.035
Openbaar onderwijs	1.744	?	860
Binnenlandse Zaken	1.294	347	852
Arbeid en sociale voorzorg	(820)	13	807
Financiën	(438)	168	270
Defensie	278	51	227
Openbare Werken	227	67	98
Andere	(237)	44	196
Totaal	**(10.659)**	**1.263**	**7.278**

* WOUTERS, N., *De Führerstaat: overheid en collaboratie in België (1940-1944)*, Tielt, 2006,, p. 35. De cijfers tussen haakjes indiceren dat er geen exacte gegevens bekend zijn. Het getal is de som van de schorsingen en ontslagen.

om het gedrag van hun collega's te onderzoeken en te beoordelen. Daarom werd de schorsingstermijn verlengd van 6 naar 12 en uiteindelijk zelfs 24 maanden.[107] Het is niet duidelijk hoeveel ambtenaren die voor mei 1940 in dienst waren, uiteindelijk tuchtstraffen hebben kregen. Luc Huyse en Steven D'Hondt maakten een raming op basis van de parlementaire vragen en antwoorden in de jaren 1946-1951. Ze schatten het totale aantal tuchtstraffen op ca. 10.700, waarvan 7.278 ontslagen. Nico Wouters telde voor het jaar 1945 slechts 2.163 ontslagen en 1.659 andere sancties.[108] [Figuur 22]

De CCOD stelde de redelijkheid en consistentie van de administratieve zuivering in vraag. Het stuitte de centrale bijvoorbeeld tegen de borst dat rijksambtenaren over de verschillende departementen heen aan andere regels onderworpen waren. Departementshoofden konden naar eigen goeddunken handelen, aangezien er in het statuut van de rijksambtenaren uit 1937 geen algemene regels over de verjaring van tuchtstraffen voorzien waren.[109] De straffen bij het Departement van Verkeerswezen waren bijvoorbeeld opvallend strenger dan die in de Departementen van Openbare Werken en Financiën.[110] De CCOD eiste daarom eenvormigheid inzake de verjaring van tuchtstraffen voor alle rijksambtenaren. Bovendien drong de CCOD aan op snelheid en billijkheid. Een rechtvaardige bestraffing vergde een correct en voorzichtig onderzoek door de bevoegde instanties. De centrale pleitte ook voor het hanteren van een formele en onveranderlijke strafmaat. Na een incident in de Algemene Spaar- en Lijfrentekas, waar enkele personeelsleden niet akkoord gingen met de beslissingen van het daar opgerichte zuiveringscomité, verklaarde het vakbondsbestuur in een omzendbrief: "Wanneer, zoals het in de A.S.L.K. gebeurd is, een zuiverings-comité, waarin vertegenwoordigers van het personeel gevallen onderzocht heeft en de directie ingevolge dit onderzoek een sanctie voorstelt en de beheerraad een beslissing treft, dan is de zaak daarmee afgedaan, uitgezonderd het beroep bij den Heer Minister van Financiën". De brief gaat verder: "Dan behoort het niet aan allerlei "clans" [...] te beslissen dat de uitgesproken straf moet verzwaard worden, vooral niet als [...] bij de bekendmaking van de opgelegde straffen de algemene indruk was dat deze niet als te licht kon worden aangezien".[111]

In 1950 drukte de CCOD de hoop uit dat enkele overdreven sancties uit de voorgaande jaren zouden worden aangepast. Een ontwerp van koninklijk besluit bood hiervoor verschillende mogelijkheden: alle straffen, gaande van ontslagen en schorsingen tot mildere straffen als waarschuwingen en berispingen, konden op verzoek van de betrokkene worden herzien door de eerste minister en een adviserende commissie. "Alle weldenkende personeelsleden [zouden] er zich over verheugen, want

107 *Ibid.*, p. 34.
108 WOUTERS, N., *De Führerstaat: overheid en collaboratie in België (1940-1944)*, Tielt, 2006, p. 182-184.
109 'Billijkheid bij het toepassen van Sancties', *De Nieuwe Tijd* (1 februari 1949), p. 1.
110 Er waren in deze departementen namelijk twee verschillende beschikkingen van kracht. Bij Openbare Werken en Financiën werd de omzendbrief dd. 14-7-1947 uitgaande van de minister van Openbare Werken gebruikt als leidraad. Bij Verkeerswezen baseerden de zuiveringscomités zich op A.O. n'750 van 16-10-46.
111 LEUVEN, KADOC, *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten (CCOD)*, propagandabrief C.B.B.A.O.D. afdeling A.S.L.K., s.d., BE/942855/121/1.

de rechtvaardigheid en enkel de rechtvaardigheid moet in dit opzicht leidinggevend zijn", schreef de CCOD over het ontwerp in 1950.[112] Onder de homogene CVP-regeringen werden vanaf 1951 inspanningen geleverd om de mogelijkheden tot herziening effectief uit te breiden. Het is moeilijk te bepalen hoeveel gestrafte ambtenaren daar gebruik van konden maken. In de meeste gevallen werden geschorste overheidsmedewerkers na verloop van tijd opnieuw in dienst genomen. Personeelsleden die ontslagen waren, hebben vaak niet gewacht op de beslissing van de epuratie- en herzieningscomités en zochten elders een baan.[113]

Tegen het eenheidssyndicalisme

Al tijdens de oorlog werden gesprekken gevoerd tussen christelijke en socialistische syndicalisten over een mogelijke samenwerking tussen de vakbonden.[114] Die gesprekken werden na de bezetting hervat. De tijdens de oorlog opgerichte Syndicale Strijdcomités en de Mouvement Syndical Unifié van André Renard (1911-1962), de socialistische vakbondsleider uit Luik, versterkten het streven naar syndicale eenheid. Op het congres van 1 oktober 1944 lanceerden de communistische Syndicale Strijdcomités een oproep tot syndicale eenheid, onafhankelijk van politieke partijen. In november 1944 werd zelfs een overlegcomité gevormd. Ook het ACV werd uitgenodigd, maar de christelijke vakbond haakte af omwille van verschillende redenen. Eerst en vooral was het ACV sterk gekant tegen de groeiende invloed van de communisten in de vakbeweging. Ten tweede waren de socialistische en christelijke vakbonden het grondig oneens over de bestraffing van de collaboratie. Ten derde bevond het ACV zich in een gunstige positie: de stijgende trend in het ledenaantal tijdens het interbellum gaf de christelijke vakbond hoop dat ze de socialisten zou kunnen bijbenen. De overige vakbonden, waaronder het Belgisch Vakverbond (BVV), het Belgisch Verbond der Eenheidssyndicaten (BVES), het Algemeen Geünificeerd Syndicaat der Openbare Diensten (AGSOD) en de Mouvement Syndical Unifié (MSU), gingen door met de besprekingen zonder het ACV, wat op een congres van 28 en 29 april 1945 leidde tot de oprichting van het ABVV/FGTB (Algemeen Belgisch Vakverbond/Fédération Générale du Travail de Belgique).[115] Het ACV liet de deur open

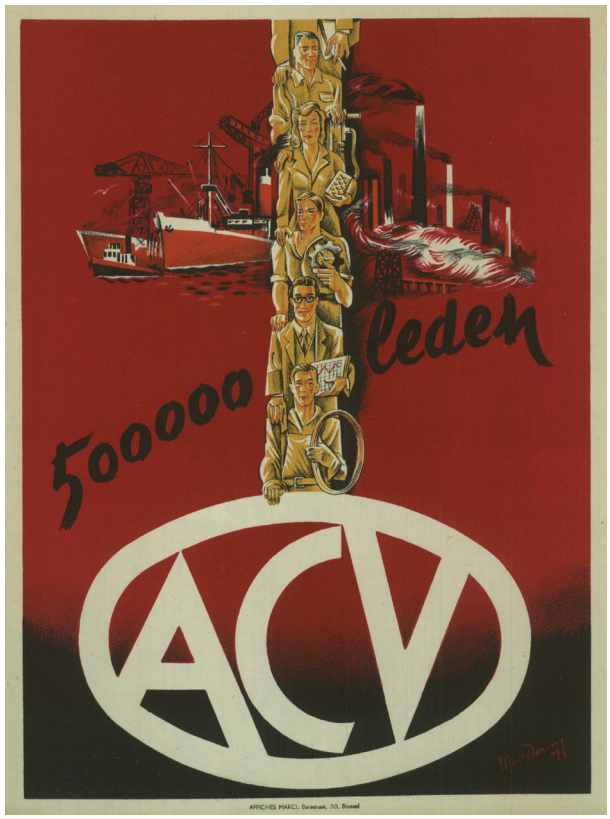

ACV-wervingsaffiche, 1949.
[KADOC-KU Leuven, Verzameling affiches: KCA6079]

voor samenwerking met de socialisten, maar bleef terughoudend. Voorzitter Henri Pauwels hield stevig vast aan het principe van "eenheid van actie in de meervoudigheid van organisaties". Een neutrale eenheidsvakbond werd aan christelijke kant als onhaalbaar beschouwd, vooral door de aanwezigheid van de communisten.

Het congres van de socialistische en communistische vakbonden in de publieke sector van 18 en 19 augustus 1945 leidde tot de oprichting van de Algemene Centrale der Openbare Diensten (ACOD).[116] Door de fusie van de Eenheidsvakbonden en het Algemeen Geünifieerd Syndicaat der Openbare Diensten (AGSOD) omvatte de ACOD de hele openbare sector. Aan christelijke zijde bestond er geen overkoepelende vakbond voor de publieke sector, maar waren er verschillende centrales, namelijk de Christelijke Centrale van Spoorwegen, Posterijen, Telegrafen, Telefoon, Zeewezen, Luchtvaart en het Na-

112 LEUVEN, KADOC, 'Een delicaat vraagstuk: de administratieve zuivering', *Vrijheid en Recht: CURO*, nr. 6 , 1950 (1), KY 417, p. 69-70.

113 HUYSE en DHONDT, *Onverwerkt verleden*, p. 36-37.

114 De Duitse bezetter richtte in 1940 de eenheidsvakbond Unie van Hand- en Geestesarbeiders op. Toen de Duitse controle op de vakbonden steeds scherper werd, trokken het ACV en enkele socialistische vakbonden zich terug uit de UHGA - zie MOORKENS, P. en GYSELINCK, S., 'Unie van hand- en geestesarbeiders', *ODIS*, http://www.odis.be/lnk/OR_1309. Laatst geraadpleegd op 24 augustus 2023.

115 PASTURE, P., *Kerk, politiek en sociale actie: de unieke positie van de christelijke arbeidersbeweging in België*, Leuven, 1992, p. 48-51; VERCAUTEREN, *In naam van de sociale vooruitgang*, p. 36-38.

tionaal Instituut voor de Radio-omroep (SPTTZLR), de CCOD en de christelijke onderwijscentrales. Zoals vermeld probeerde het ACV de verschillende centrales samen te voegen, maar zonder succes. Ze bleven zelfstandig, maar vormden in 1947 wel de Federatie der Christelijke Syndicaten der Openbare Diensten (FCSOD).[117]

In de daaropvolgende jaren liepen de spanningen tussen de CCOD en de ACOD hoog op. Die laatste werd aan christelijke zijde vaak afgebeeld als een communistische mantelorganisatie. Zo publiceerde *De Nieuwe Tijd* in mei 1946 een strooibrief van de communistische partij die verspreid werd onder het overheidspersoneel. Dat pamflet riep op "à renforcer d'avantage la C.G.S.P. au sein d'une puissante F.G.T.B.; A provoquer de larges assemblées de fonctionnaires syndiqués et non syndiqués au cours desquelles vous ferez voter des ordres du jour exigeant la constitution immédiate d'un gouvernement démocratique maintenant la réaction dans l'opposition". De redactie van De Nieuwe Tijd dankte "de heeren van Moskou heel bijzonder voor deze attentie" en merkte op dat de taal van de strooibrief duidelijk maakte "uit welken hoek de wind waait!".[118] CCOD-vrijgestelde A. Van Rossum verklaarde op de algemene vergadering van de afdeling parastatale instellingen van 18 maart 1947 dat "als morgen de socialisten op syndikaal gebied zouden breken met de communisten, de syndikale samenwerking tussen christelijken en socialisten overmorgen een feit is. [...] ik verwacht meer van een samenwerking met een kleiner socialistisch syndikaat, dat het ernstig meent met de beroepsbelangen, dan ook maar het minste van het huidige communistisch-socialistisch syndikaat, dat slechts politiek en wel communistische politiek voert en de beroepsbelangen aan zijn voeten vaagt".[119] Ook in *Het Volk*, een spreekbuis van de christelijke vakbond en arbeidersbeweging, werd vergelijkbare kritiek geuit. De krant beschuldigde de socialistische BVV van laksheid, toegeeflijkheid en goedgelovigheid en voorspelde dat die uiteindelijk gedomineerd zou worden door het communistische BVES.[120]

Ondanks die harde taal werden er toch pogingen ondernomen om de kloof te overbruggen. De Antwerpse CCOD-secretaris Albert Van den Bosch zocht bijvoorbeeld in 1949 toenadering tot de ACOD, "maar op het verzoek tot samenwerking ontvingen wij geen antwoord". Desondanks bleef Van den Bosch proberen. "Ik wist wat mij te doen stond en aanvaardde de handschoen. Ik ben dan ook zeer verheugd U te kunnen melden dat de ACOD-secretaris reeds vijfmaal de weg der Nationalestraat gevonden heeft en zelfs een belangrijk punt betreffende art. 9 van de CCOD in zijn grote lijnen overgenomen heeft. Hoe een dubbeltje wenden kan".[121]

Begin 1951 werkten de FCSOD en de ACOD voor het eerst kortstondig samen naar aanleiding van moeilijke onderhandelingen met de regering over een baremaherziening. Tijdens de besprekingen in de Interdepartementale Raad van 20 december 1950 konden de verschillende partijen geen compromis bereiken over de hervorming van de indexering van de lonen. De FCSOD zag het zogenaamde gezinsminimum als vertrekpunt van het nieuwe stelsel: ambtenarenlonen moesten voldoende zijn om een gezin te onderhouden, en niet alleen maar een levensminimum bieden voor de ambtenaar zelf, want "eenmaal gehuwd, is het de taak van de vrouw voor het grootbrengen van de kinderen en de huishoudelijke bezigheden te verrichten [...] De vrouw, en zeker de moeder, kan dus geen arbeid verrichten om in de behoeften te voorzien, waaraan het gezin binnen zijn eigen kring niet voldoen kan. Dit is de taak van de man".[122] De vakbonden eisten ook dat de algemene herziening van 1 januari 1951 met terugwerkende kracht zou worden toegepast. De regering weigerde echter een levensduurtevergoeding toe te kennen aan ambtenaren voor het vierde kwartaal van 1950. De CCOD verweet de regering dat ze twee maten en gewichten hanteerde, omdat ze net had ingestemd met een overeenkomst tussen vakbonden en werkgevers in de privésector die wel een compensatie voorzag.[123] Bovendien vonden de syndicaten dat de berekening van de ambtenarenpensioenen beter kon.

116 VANDENDRIESSCHE, *De ACOD: syndicalisme in overheidsdienst*, p. 72-73.
117 MAMPUYS, 'De christelijke vakbeweging' in *De christelijke arbeidersbeweging*, II, p. 226-227.
118 'Voor wie er nog mocht aan twijfelen...', *De Nieuwe Tijd* (1 mei 1946), p. 11-12.
119 'De Les van het Eenheidssyndicaat', *De Nieuwe Tijd* (3 maart 1947), p. 3.
120 VANSWEEVELT, I., *Pogingen tot progressieve frontvorming in de vakbeweging tijdens en na de Tweede Wereldoorlog*, Onuitgegeven masterproef, Vrije Universiteit Brussel, 1987, p. 174.
121 LEUVEN, KADOC, *Archief ACV-Openbare Diensten Antwerpen*, verslag algemene jaarvergadering van 13 februari 1949, BE/942855/2142/206, p. 3-4.
122 LEUVEN, KADOC, 'In het teken der baremaherziening', *Vrijheid en Recht: CURO*, nr. 6, 1950 (1), KY 417, p. 62; 'Nog eens aanpassing of fundamentele hervorming van de wedderegeling?', *De Nieuwe Tijd* (15 oktober 1950), p. 2.
123 'En onze bezoldigingen?', *De Nieuwe Tijd* (5 januari 1951), p. 1.

Op 4 januari 1951 trokken de ACOD en FCSOD zich terug uit de Interdepartementale Raad en gingen ze met een gemeenschappelijke delegatie naar het kabinet van eerste minister Joseph Pholien (1884-1968) om een ministerraad af te dwingen over de kwestie. Enkele dagen later, op 9 januari 1951, stuurden ze hun gezamenlijke eisen aan Pholien.[124] Aanvankelijk leek de samenwerking goede resultaten op te leveren: "Algemene indruk: Sinds 20 december 1950 werd, in gemeenschappelijke actie met de ACOD, reeds veel verbetering gebracht aan de oorspronkelijke regeringsvoorstellen. Op dat ogenblik was er geen sprake noch van voorschot, noch van premie. Omtrent de pensioenen hadden wij geen verbintenissen".[125] Na een vergadering van het beperkt ministerieel comité op 19 januari begon het gemeenschappelijk front echter barsten te vertonen. "Vóór dat de bestuursorganen van beide organisaties zich hadden kunnen uitspreken, werden door basismilitanten van de ACOD in alle grote centra geruchten verspreid over een breuk in de eenheidsactie. Leidinggevende personaliteiten van de ACOD lieten op hun algemene vergaderingen doorschemeren dat de wegen van hun organisatie en deze van het Christelijk Syndicaat op het punt stonden zich te splitsen", lezen we in *De Nieuwe Tijd* van 20 februari 1951.[126] Er werd nog geprobeerd om een tweede gezamenlijk eisenpakket op te stellen, maar zonder succes.[127] Tegen maart 1951 was de relatie tussen de vakbonden duidelijk verzuurd. De FCSOD was, mits enkele amendementen, bereid om een compromis van de regering te aanvaarden, de ACOD daarentegen niet. Dat leidde tot felle reacties aan christelijke zijde. "Volksbedrog door woord en schrift is een specialiteit van de ACOD [...]", berichtte *De Nieuwe Tijd* op 5 maart 1951, "De ACOD aanvaardt geen compromis!... uitgenomen als de socialisten in de regering zitten [...] voor de buitenwereld maakt de ACOD dan veel lawaai, maar in werkelijkheid trekt zij zich stillekens in haar schelp terug".[128] De CCOD noemde de herziening van 1951 uiteindelijk een "merkelijke ofschoon nog onvoldoende verbetering".[129]

Volgens politicologe Annie Hondeghem ontstond er onder de liberaal-socialistische regering-Van Acker (1954-1958) een informeel netwerk binnen de CCOD, ook wel bekend als 'de katholieke loge'. Dat netwerk wilde de belangen van de Vlaamse christelijke ambtenaren verdedigen tegen de groeiende invloed van de ACOD in de administratie. De twee vakbonden voerden inderdaad een harde strijd over de benoemingen van ambtenaren op niveau 1. De CCOD pleitte voor meer rechtstreekse aanwervingen van universitairen op dat niveau, wat de afgestudeerden van de Leuvense universiteit ten goede moest komen en het overwicht van Waalse socialisten kon helpen breken. Ook bij de oprichting van nieuwe diensten en de herziening van personeelskaders probeerde men de katholieke posities veilig te stellen. Die informele groep, ook wel eens 'de clan' genoemd, kreeg in de jaren 1960 en 1970 een vaster karakter en werd ook nadrukkelijker gelieerd aan de CVP. Ze bepaalde bijvoorbeeld welke kandidaten moesten worden gesteund in de benoemingscommissies.[130]

A. C. V. C. C. O. D. A. C. V.

Totale overwinning

GEEN LOONSTOP !

1. Behoud van de barema's en van de bevorderingen gedurende gans de loopbaan.
2. Onze amendementen, betreffende de barema's, aan de eenheidswet werden volledig aanvaard.
3. De randgemeenten zullen eveneens van het baremabehoud genieten
4. Onze eis betreffende het pensioen voor het verkrijgen van 1/50 op 60 jaar voor de personeelsleden in dienst getreden tussen 1954 en 1956, werd ingewilligd.

Allen aan het werk

en leve de C.C.O.D.

Voor de C.C.O.D.
M. FRET

Flyer van CCOD-Antwerpen, 1960.
[KADOC-KU Leuven, Archief ACW-Antwerpen: 2.3.4.6.3.3]

Ondanks de scherpe ideologische tegenstellingen, groeide er soms wel toenadering tussen de christelijke en socialistische overheidsvakbonden over

124 'Wij schenken klare wijn!', *De Nieuwe Tijd* (20 januari 1951), p. 1; 'Onze actie voor uw bezoldigingen', *De Nieuwe Tijd* (20 januari 1951), p. 1.
125 'Aanpassing en herziening van de bezoldigingen', *De Nieuwe Tijd* (5 februari 1951), p. 1.
126 'Onze actie voor lonen, wedden en pensioenen', *De Nieuwe Tijd* (20 februari 1951), p. 1.
127 'Ons ontwerp van gemeenschappelijk Schrijven aan de Eerste Minister', *De Nieuwe Tijd* (20 februari 1951), p. 1.
128 'Demagogie', *De Nieuwe Tijd* (5 maart 1951), p. 1.
129 'Memorandum aan de heer Eerste Minister', *De Nieuwe Tijd* (20 maart 1957), p. 2.
130 HONDEGHEM, *De loopbaan van de ambtenaar*, p. 196-199.

JULIEN BUYENS

Dendermonde, 22/09/1911 – Schaarbeek, 21/07/2001

"Julien Buyens heeft steeds grote perspectieven, hij ziet groot, misschien enigszins meegesleept door zijn statuur. Hij vraagt zich niet af wat de geschiedenis over hem zal vertellen, hij gaat steeds vooruit. Hij heeft het minderwaardigheidscomplex van de Centrale uit de weg geholpen" – *De Nieuwe Tijd*, 25 oktober 1963.[1]

Julien Buyens, afkomstig uit Dendermonde, werkte als verificateur op de Administratie van Belastingen bij het Ministerie van Financiën. In 1942 wist hij, in volle oorlogstijd, bij secretaris-generaal Oscar Plisnier een compensatievergoeding voor het overheidspersoneel te verkrijgen. Na de oorlog werd Buyens vakbondsmilitant, vrijgesteld nationaal secretaris (1947) en voorzitter (1949) bij de gloednieuwe groep Financiën van de CCOD. Paul Casaer was zijn adjunct. Bij de eerste syndicale verkiezingen boekte het Christelijk Syndicaat Financiën onder zijn voorzitterschap een grote vooruitgang. Nadat hij korte tijd lid was van een triumviraat dat de centrale bestuurde, werd Buyens in 1950 algemeen secretaris van de centrale. Onder zijn leiding verdubbelde het ledenaantal van de centrale en kreeg ze een sterke boekhoudkundige en administratieve dienst. In 1959 werd Buyens verkozen tot bestuurslid van het ACV. In september 1963 nam hij (waarschijnlijk na een conflict) ontslag als algemeen CCOD-secretaris, om directeur van de Nationale Loterij te worden. Toch bleef hij als ere-algemeen voorzitter nauw betrokken bij de werking van de centrale en volgde hij ook de internationale werking (INFEDOP en EUROFEDOP) verder op. Zo gaf hij mee de aanzet tot de oprichting van een paritaire commissie voor het openbaar ambt bij het Internationaal Arbeidsbureau. Buyens bleef daarnaast actief als voorzitter van de Kristelijke Sociale Werken in Brussel. In 1976 ging hij uiteindelijk met pensioen. Hij overleed in Schaarbeek in 2001.[2]

1 'Huldebetoon aan J. Buyens', De Nieuwe Tijd (25 oktober 1963), p. 2.

2 'Julien BUYENS, Algemeen Secretaris, verlaat de Centrale', *De Nieuwe Tijd* (25 oktober 1963), p. 1; NEUVILLE, 'BUYENS Julien', *Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier*.

concrete dossiers. In maart 1957, in volle Schoolstrijd, nodigde de CCOD de socialistische centrale uit tot samenwerking om een baremaherziening af te dwingen. Ook het Liberaal Syndicaat en het Kartel toonden interesse om mee te werken. Een CCOD-memorandum aan de eerste minister bood een uitgebreide analyse van de loonsherzieningen sinds 1936, met als conclusie dat die ontoereikend en fragmentarisch waren.[131] De christelijke centrale organiseerde ook een protestbetoging in het Koninklijk Circus in Brussel, bijgewoond door ongeveer 3.500 ambtenaren.[132] Op 20 mei 1957 stuurden de CCOD, het Kartel der Onafhankelijke Syndikaten en de Christelijke Centrale van SPTTZLR samen een brief naar eerste minister Achille van Acker.[133] De liberale vakbond sloot zich niet aan bij het vakbondsfront.[134] In de brief werden opnieuw klachten geuit over de herziening van barema's, maar ook over inconsistenties bij de invoering van de vijfdagenwerkweek, het gebrek aan promotiemogelijkheden en de ontoereikende compensatie die ambtenaren ontvingen voor hun toegenomen productiviteit. De syndicale entente vroeg een onderhoud met de regering en eiste dat haar programma op de agenda van de Syndicale Raad van Advies zou worden geplaatst. De kwestie bleef aanslepen tot begin 1958, toen de regering inderdaad nieuwe barema's voorstelde. Die werden goedgekeurd door de ACOD en de liberale vakbond maar niet door de christelijke centrale. De CCOD beschuldigde de regering-Van Acker van "politieke ogenverblinding" in de aanloop naar de nieuwe verkiezingen. De loonschalen die in mei 1958 werden ingevoerd, werden een "verminkt misbaksel" genoemd, onderhandeld door de ACOD zonder inspraak van de andere vakbonden.[135] Het duurde tot het begin van de jaren 1960 voordat de ACOD en CCOD of de nieuwe FCSOD weer op grote schaal zouden samenwerken.

131 'Open brief aan de ACOD', *De Nieuwe Tijd* (20 maart 1957), p. 8; 'Memorandum aan de heer Eerste Minister', *De Nieuwe Tijd*, p. 2.

132 '13 April was een succes', *De Nieuwe Tijd* (20 april 1957), p. 1.

133 'Naar de eenheid van actie! Gemeenschappelijk schrijven aan de Eerste Minister', *De Nieuwe Tijd* (20 mei 1957), p. 1.

134 'Welk spel speelt men?', *De Nieuwe Tijd* (10 november 1957), p. 1.

135 'De waarheid kwetst!', *De Nieuwe Tijd* (25 maart 1958), p. 1; 'De nieuwe barema's', *De Nieuwe Tijd* (15 april 1958), p. 1; 'Zonder enige officiële raadpleging stelt de regering, in akkoord met de ACOD, volgende barema's voor', *De Nieuwe Tijd* (25 januari 1958), p. 1.

FIGUUR 23
PEILING OPENBARE MENING OVER STAKINGSRECHT VOOR AMBTENAREN (%)*

		Woonplaats		
	Totaal	***Stad***	***Platteland***	***Industrieel gebied***
Keurt goed	35	33	32,1	46,2
Keurt af	46,3	52,4	44,4	34,6
Zonder mening	18,7	14,6	23,5	19,2

	Land-bouwers	**Werklieden vaklui**	**Bedienden**	**Handelaars**	**Vrije beroepen**	**Oppensioen-gestelden**	**Zonder beroep**
Keurt goed	21,9	51	43,8	18,3	26,5	30,7	25,3
Keurt af	52,9	29,6	41,4	70,6	68,4	51,8	48
Zonder mening	25,2	19,4	14,8	10,9	5,1	17,5	26,7

	Leeftijd			
	20-34	**35-40**	**50-64**	**65 en ouder**
Keurt goed	39,4	37,6	26,1	26,1
Keurt af	39,8	46,5	54,8	53,4
Zonder mening	20,8	15,9	19,1	20,5

* Tabellen uit: 'Het stakingsrecht: Peiling van de Openbare Mening', *De Nieuwe Tijd* (1 mei 1949), p. 2.

Perceptie van de ambtenarij: mag een ambtenaar staken?

De negatieve beeldvorming van de ambtenaren in de publieke opinie was de CCOD duidelijk een doorn in het oog. Carl Moerman, nationaal secretaris van de groep Staatspersoneel, voelde in 1949 de noodzaak om enkele stereotypen aan te klagen tijdens een radiotoespraak. "Eerst en vooral zou ik bij mijne toehoorders dit begrip van Staatsagent willen wegnemen dat men zich nogal makkelijk vormt: een budgetvreter, met stijve col en manchetten; die vadsig achter zijn bureel ligt en mannetjes tekent op zijn papier". En Moerman vervolgde: "God zij dank, dit begrip, verwekt door sommige romanschrijvers of geïnspireerde humoristen, beantwoordt niet aan de werkelijkheid [...]".[136] Toch bleef bij velen het idee bestaan dat ambtenaren door de overheid flink in de watten werden gelegd. "Voor een "commerçant" is en blijft de staatsbediende de meest bevoordeligde burger der maatschappij. Venijnige toespelingen op "hoge kindervergoedingen", dik pensioen en dubbel betaald verlof, overgoten met een saus van "wij betalen alles en trekken nooit iets van de Staat", worden het aandeel van de klagende echtgenote van de spoor- en staatsbediende" stelde een artikel in *De Nieuwe Tijd* uit 1947.[137]

Een controversiële kwestie die in de jaren 1950 veel ophef veroorzaakte, was het stakingsrecht voor ambtenaren. Een publieke bevraging over dat onderwerp uit 1948 van het Institut Universitaire d'Information Sociale et Economique (INSOC-ULB) is erg leerzaam. Alleen onder de werklieden-vaklui en de bedienden was er een meerderheid die het stakingsrecht van ambtenaren onderschreef. Bij de vrije beroepen en de handelaars daarentegen leefde er een grote weerstand. Dat is op zich weinig verrassend, want vooral in de oudere, conservatieve lagen van de samenleving was er een ingewortelde aversie tegen het stakingsrecht van ambtenaren. [Figuur 23]

De Belgische rechtsleer was traditioneel niet echt gewonnen voor het stakingsrecht van ambtenaren.[138] Het argument was dat aangezien de overheid een dienst opricht om aan een collectieve behoefte te voldoen, die dienst ononderbroken moet blijven functioneren. Als het personeel stakingsrechten

136 'Het Staatspersoneel aan het woord voor de radio: Toespraak door dhr. Carl Moerman', *De Nieuwe Tijd* (15 maart 1949), p. 1.

137 'Wisselend volgens de bril waarmede men het bekijkt', *De Nieuwe Tijd* (1 september 1947), p. 1.

138 Het stakingsverbod werd verdedigd door Buttgenbach, Camu, de Visschere, Mast, Rombaut, Vauthier en Wigny.

zou hebben, kon de continuïteit van de dienst niet gegarandeerd worden. Hoewel het verbod nooit wettelijk werd vastgelegd, werd artikel 7 van het statuut van het rijkspersoneel ("De staatsagenten mogen hun ambt niet onderbreken zonder voorafgaande toestemming") vaak gebruikt als argument voor het stakingsverbod.[139]

Ook in de christelijke arbeidersbeweging en vakbeweging werd het zogenaamde continuïteitsbeginsel nog vaak ingeroepen. In de brochure *Staking en Moraal* van hoogleraar en moraaltheoloog Louis Janssens bijvoorbeeld, uitgegeven door het ACV in 1954, lezen we: "De staking kan bezwaarlijk toegelaten worden in de instellingen en in de ondernemingen, ook private, die voorzien in gemeenschappelijke behoeften van dringende aard. Op het gebied van de materiële levensgoederen, zouden de meest essentiële belangen van allen zwaar lijden onder een volledige staking in de distributie van water, gas of elektriciteit, in de productie of de verdeling van onmisbare voedingswaren, in de sectoren van het vervoer, het postwezen, telegraaf en telefoon, enz".[140]

Langzaam maar zeker rijpten de geesten. Het continuïteitsbeginsel kon vanaf de jaren 1950 alsmaar minder op een overtuigende wijze worden ingeroepen. Het gold bijvoorbeeld niet op dezelfde wijze voor alle overheidsmedewerkers, bijvoorbeeld minder voor museummedewerkers als voor politieagenten of verpleegkundig personeel. De aanzienlijke groei van het aantal overheidsdiensten en ambtenaren leek het ook te ondergraven. Roger Blanpain vatte dit treffend samen: "Deze theorie [van het continuïteitsbeginsel] kon tot op zekere hoogte globaal aanvaard worden in de opvatting van "L'Etat Gendarme". Met de explosie van taken die de Overheid nu op zich neemt dient noodzakelijkerwijze gerelativeerd. Hier is de geabsoluteerde theorie van de continuïteit door het feit voorbijgestreefd".[141], Toch werd het stakingsrecht van ambtenaren nooit wettelijk vastgelegd. Vakbonden wezen er vaak op dat de regering, door hun te erkennen en hun statuten goed te keuren, ook impliciet het stakingsrecht verleende. De regering erkende dat argument echter niet.

Op het CCOD-congres van 1960 stond het vraagstuk van het stakingsrecht expliciet op de agenda. De centrale stelde dat staken alleen was toegestaan na een reguliere aanzegging en na het uitputten van alle overleg- en verzoeningsprocedures. De

Affiche met oproep van ACV om deel te nemen aan een betoging op 10 oktober 1959.
[KADOC-KU Leuven, Verzameling affiches: KCC611]

CCOD pleitte er ook voor om zelf een lijst op te stellen van ambtenaren die duidelijk het recht hadden om te staken. Bovendien zou de regering geen sancties mogen opleggen aan stakers, en moest er een arbitrage-organisme opgericht worden dat zou bemiddelen bij vastgelopen onderhandelingen.[142] Die aanbevelingen werden niet opgevolgd. Na de Tweede Wereldoorlog voerde de regering echter steeds meer een gedoogbeleid ten opzichte van stakingen in de publieke sector. Desondanks gebruikte ze het continuïteitsargument nog vaak om sancties op te leggen, zoals tijdens de stakingen tegen de Eenheidswet. Datzelfde argument werd soms ook ingeroepen door de christelijke overheidscentrale zelf, bijvoorbeeld tijdens de artsenstaking van 1964.

139 SUETENS, 'De staking in de publiekrechtelijke sector', *Rechtskundig Weekblad*, p. 1777-1792.
140 JANSSENS, L., *Staking en Moraal*, s.l., 1954, p. 9.
141 BLANPAIN, R., *Staking en opeising in de openbare sektor*, Brussel, 1978, p.17.
142 'Het stakingsrecht van het personeel in overheidsdienst', *De Nieuwe Tijd* (25 februari 1960), p. 1.

Administratieve stilstand?

> Après une réaction « immunitaire » où l'administration purge ses services desagents inciviques, la réforme administrative reprend le dessus : restructuration desdépartements, commission mixte d'enquête sur le fonctionnement des services de l'Etat,remise en cause du Statut et de son application, refonte du système des barèmes, ...[143]

Na de oorlog kwam de hervorming van de Belgische overheidsadministratie opnieuw op de politieke agenda. Tal van commissies, congressen en studiegroepen bogen zich in de daaropvolgende jaren over de kwestie. In het werk *La réforme administrative est-elle un mythe?* van Omer Molle uit 1944 valt te lezen dat "Actuellement [...] il n'y a guère de services publics en Belgique qui ne se disent débordés et ne réclament des extensions importantes de personnel. Tous justifient leurs demandes par des arguments impressionnants".[144] De overheid lanceerde verschillende initiatieven om tegemoet te komen aan de verzuchtingen van zowel ambtenaren als belastingbetalers. Aanvankelijk werd prioriteit gegeven aan rationalisering, rendementsverhoging en besparingen. Er moest paal en perk gesteld worden aan administratieve wildgroei en corruptie, terwijl de efficiëntie en productiviteit moesten verhogen.

In de jaren 1950 werden er echter weinig ingrijpende administratieve hervormingen doorgevoerd. De Dienst voor Algemeen Bestuur / Service d'Administration Générale (DAB/SAG) en het Vast Wervingssecretariaat / Secrétariat Permanent de Recrutement (VWS/SPR) waren de twee centrale instellingen die verantwoordelijk waren voor de coördinatie van het ambtenarenbeleid, de regulering van het statuut en het salaris van overheidspersoneel en de aanwerving van nieuwe werknemers. Beide diensten, opgericht eind jaren 1930 als onderdeel van de administratieve hervorming gestart door Koninklijk Commissaris Louis Camu, vielen in 1945 onder de Eerste Minister. Daarna werden ze ingedeeld bij het departement van Begroting, later bij dat van Algemeen bestuur en Pensioenen, om in 1949 terug onder de bevoegdheden van de Eerste Minister te vallen.[145] België liep op het gebied van instellingen voor de vorming, opleiding en selectie van ambtenaren achter op de rest van Europa. Het zou pas in de jaren 1960 instellingen oprichten die vergelijkbaar waren met de Ecole Nationale d'Administration en het Centre des Hautes Etudes Administratives in Frankrijk (1945), de Training and Education Division in het Verenigd Koninkrijk (1945), de Staatlichen Akademie für Verwaltungswissenschaften Speyer in West-Duitsland (1947) of de afdeling Vorming en Opleiding binnen het Nederlandse Ministerie van Binnenlandse Zaken (1959).[146]

Een analyse van de naoorlogse regeringsverklaringen leert dat er in het eerste anderhalf jaar na de bevrijding weinig aandacht werd besteed aan de rol en de organisatie van de rijksadministratie. Pas in maart 1946 werd een eerste diagnose gemaakt. De administratie was "verziekt", "er was te veel (tijdelijk) personeel; er moesten aanwervingen met bijzondere prioriteitsrechten gebeuren; er heerste desorganisatie, inefficiëntie en demotivatie; er was wildgroei van parastatale diensten; er waren behuizingsproblemen en de wedde[n] dienden aangepast te worden".[147]

Tijdens de daaropvolgende jaren brachten verschillende commissies de problemen verder in kaart en deden hervormingsvoorstellen. De Seelsdrayers-commissies (1946) behandelden het salaris en de arbeidsvoorwaarden van ambtenaren en de organisatie van de ministeries. Het aantal loonschalen werd verminderd van ongeveer 500 naar 275.[148] In 1949 werd de commissie-Philippart opgericht, ook wel de commissie-Matton genoemd naar haar voorzitter Henri Matton, de eerste voorzitter van het Rekenhof. Die commissie had als doel de werking, structuur, bevoegdheden en reglementen van de overheidsinstellingen te onderzoeken en voorstellen te doen om de efficiëntie te verhogen en de kosten te drukken.[149] Dat streven werd ook weerspiegeld in de regeringsverklaring van het kabinet-Eyskens I (1949-1950).[150] Besparingen hoefden volgens de commissie evenwel niet te leiden

143 ROCHET, B., 'L'impact de la seconde guerre mondiale sur les pratiques administratives', *Pyramides: Revue du Centre d'études et de recherches en administration publique*, nr. 1, 2005 (10), p. 169.

144 MOLLE, O., *La réforme administrative est-elle un mythe?*, Brussel, 1944, p. 16.

145 COPPIETERS, G. en VANTHEMSCHE, G., 'De FOD Kanselarij van de Eerste minister en de FOD Wetenschapsbeleid' inleiding' in VAN DEN EECKHOUT, P. en VANTHEMSCHE, G. red., *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België: 19e-21e eeuw*, I, Brussel, 2017, p. 350-352; AMARA, M., 'De FOD Personeel en Organisatie (voorheen het Ministerie van Ambtenarenzaken)' inleiding' in VAN DEN EECKHOUT, P. en VANTHEMSCHE, G. red., *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België: 19e-21e eeuw*, I, Brussel, 2017, p. 365-367.

146 DEPRÉ, *De vorming van leidinggevende ambtenaren*, p. 43-45.

147 BALTHAZAR, 'De Rijksadministratie' in *De democratie heruitgevonden*, p. 123.

148 SENELLE, 'De Eerste Minister en de Administratie', p. 91-93.

149 VAN HOOLAND, *Nieuw publiek management*, p. 304-305.

150 MENU, P. red., *Nationale en Vlaamse regeringsverklaringen 1944-1993*, Gent, 1993, p. 43.

tot massale ontslagen van overheidsmedewerkers. Bezuinigingen en afdankingen zouden nutteloos zijn zonder gelijktijdige "hervorming van wetten, reglementen, procedures en methodes".[151] De homogeen-katholieke regering-Duvieusart formuleerde in haar regeringsverklaring (8 juni 1950-16 augustus 1950) de ambitie om het bezoldigings- en pensioenstelsel van de ambtenaren te herzien en het probleem van de tijdelijke werknemers te regelen. De regering viel echter al na drie maanden, en ook nadien bleef de belofte dode letter.[152]

Na het afronden van haar werkzaamheden in 1952 presenteerde de commissie-Matton 121 uiteenlopende voorstellen om de administratie te rationaliseren. De CCOD had er bedenkingen bij en was ontevreden omdat de vakbonden niet betrokken waren bij de besprekingen. Ook klaagde de christelijke vakbond dat de commissie niets had gezegd over de tewerkstelling van gehuwde vrouwen. "Vele gehuwde vrouwen wensen niets beter dan zonder al te groot geldelijk nadeel zich te kunnen terugtrekken, hetzij om de afdanking van een mannelijk collega te voorkomen, hetzij om plaats te maken voor een mannelijke collega", stelde een artikel in *De Nieuwe Tijd*.[153] De commissie-Philippart/Matton werd opgevolgd door een nieuwe studiegroep onder leiding van de liberale voormalige minister van Financiën Max-Léo Gérard. Die commissie-Gérard (1953-1954) stelde een stabilisering van het aantal ministeriële departementen en structuren voor.[154] Helaas werden zowel de aanbevelingen van de commissie-Philippart als die van de commissie-Gérard nauwelijks uitgevoerd.

Opvoering van de productiviteit in de openbare diensten

Pas halfweg de jaren 1950 werd er opnieuw vooruitgang geboekt, en dit vooral onder de vlag van de arbeidsproductiviteit. De verhoging daarvan werd na de Tweede Wereldoorlog een steeds belangrijker thema voor de sociale partners, elk om hun eigen redenen. Werkgevers wilden het concurrentienadeel door de hoge lonen in België compenseren door de productiviteit te verhogen, terwijl vakbonden het zagen als een manier om de levensstandaard te verbeteren. Een koppeling van de lonen aan de productiviteit zou zorgen voor meer gecoördineerd sociaal overleg en conflicten vermijden. Na verloop van tijd zagen ook sommige werkgevers de voordelen van hogere lonen en koopkracht, aangezien dit de verkoop en dus afzet van afgewerkte producten ten goede kwam.[155] Het productiviteitsdenken kreeg in België voet aan de grond door het Marshallplan. In 1948 richtten de Amerikanen in Parijs met dat doel de European Economic Cooperation Administration op. De Organisatie voor Europese Economische Samenwerking, die was opgezet om de Amerikaanse hulp te helpen coördineren, probeerde de productiviteitsgedachte te verspreiden via multilaterale initiatieven. Onder Amerikaanse druk werd in 1953 het Europees Productiviteitsagentschap opgericht. België richtte met middelen uit het Marshallplan in 1951 de Belgische Dienst voor de Opvoering van de Productiviteit (BDOP) op. Die organiseerde onder meer studiereizen naar de Verenigde Staten.[156] Ook de christelijke vakbeweging voelde zich in de vroege jaren 1950 sterk aangetrokken tot het het productiviteitsdenken.[157] In 1954 ondertekenden de patronale en syndicale organisaties de Gemeenschappelijke verklaring over de produktiviteit, waarin onder meer werd gesteld dat "de vruchten van deze verhoging van de produktiviteit de onderneming, de arbeiders en de verbruikers op billijke wijze ten goede (moeten) komen".[158] In mei 1956 werd een nationaal congres over de productiviteit georganiseerd.

Tot grote frustratie van de CCOD werd er echter in zowel de gemeenschappelijke verklaring van 1954 als in de congresdocumenten van 1956 met "geen enkel, maar dan ook geen enkel, woord gerept over de overheidsdiensten".[159] Dat had tot gevolg dat het personeel in de publieke sector "verstoten [bleef] van alle voordelen die in de privésector met de opvoering van de productiviteit gepaard gaan", zo schreef nationaal secretaris Hector De Groeve in 1957. De situatie was oneerlijk, want de meeropbrengst in de privésector kon "onmogelijk verhandeld noch verdeeld worden zonder dat de Ministeries van Economische Zaken, Middenstand

151 'Eerste verslag aan de Wetgevende Kamers', *Belgisch Staatsblad*, p. 1717.
152 MENU, *Nationale en Vlaamse regeringsverklaringen*, p. 47.
153 'De administratieve Hervorming: de syndicaten uit de 'gemengde commissie' geweerd!', *De Nieuwe Tijd*, 5 april 1952, p. 1.
154 THIJS, 'Geschiedenis van de administratieve hervormingen' in *De Copernicushervorming in perspectief*, p. 10.
155 PASTURE, *Kerk, politiek en sociale actie*, p. 149; VERCAUTEREN, *In naam van de sociale vooruitgang*, p. 153-157.
156 VERCAUTEREN, *In naam van de sociale vooruitgang*, p. 153-157; CAIMO, K. en WEYNS, K., *Onderzoeksrapport geschiedenis ACV-Metaal 1890-2009*, Leuven, 2009, p. 84-86; BERTRAMS, K., 'Productivité économique et paix sociale au sein du plan Marshall. Les limites de l'influence américaine auprès des industriels et syndicats belges, 1948-1960', *Cahiers d'Histoire du Temps présent*, nr. 1, 2001 (9), p. 191-235.
157 MAMPUYS, 'De christelijke vakbeweging' in *De christelijke arbeidersbeweging in België*, II, p. 235.
158 PASTURE, *Kerk, politiek en sociale actie*, p. 165.
159 'Productiviteit in de O.D.', *De Nieuwe Tijd* (25 januari 1957), p.4.

Affiche van ACV naar aanleiding van de sociale verkiezingen van 1954.
[KADOC-KU Leuven, Verzameling affiches: KCB2792]

of Landbouw daarbij betrokken werden. Sneller verkeer langs de baan, te water of per spoor is alleen te verwezenlijken mits de medewerking van Openbare Werken en Verkeerswezen. Onze export kan niet worden uitgebreid zonder de tussenkomst van Buitenlandse Zaken en Buitenlandse Handel [...]".Het werd dus hoog tijd om de bijdrage van de ambtenaren aan de toename van de productiviteit te erkennen.[160]

In februari 1957 stelde *De Nieuwe Tijd* dat de lonen van ambtenaren ongeveer 9 procent achterop hinkten in vergelijking met de globale stijging van de productiviteit.[161] De vakbond was zich bewust van de hoge loonkosten van sommige beroepsgroepen. Daarbij werd verwezen naar de Antwerpse dokwerkers die toen bekend stonden als de duurste ter wereld. Maar de christelijke ambtenarencentrale wees er ook op dat veel arbeiders, bedienden en vooral ambtenaren geen deel hadden gekregen van de groei van het nationaal inkomen tijdens de voorbije jaren.[162] Uit de analyses en aanbevelingen van de eerder vermelde commissie-Philippart/Matton en commissie-Gérard, bleek duidelijk dat de overheid vragende partij was voor een efficiëntietoename in de publieke sector. De regering betrok de vakbonden echter niet bij de hervormingen en beloonde de toegenomen productiviteit in haar administratie niet met betere arbeidsvoorwaarden voor het personeel. Belastingverhogingen en een toename van de overheidsuitgaven leken uit den boze.[163]

Om een eind te maken aan het stilzwijgen over de openbare sector in het productiviteitsdiscours, vroeg het ACV op haar congres in 1958 dat "grondige onderzoeken zouden ingesteld worden door de bevoegde centrales ten einde na te gaan in welke mate de Gemeenschappelijke verklaring van 5-5-1954 een meer daadwerkelijke toepassing zou kunnen vinden in de gezegde [openbare] sektor".[164] In de aanloop naar het congres van de CCOD in 1959 vroeg de centrale daarom aan het Europees Productiviteitsagentschap en de Europese Organisatie voor Economische Samenwerking om verslagen op te stellen over het onderwerp. Paul Schillings, directeur-generaal bij het Internationaal Instituut voor Bestuurswetenschappen, en Jan Hendrickx, adjunct-generaal bij de BDOP, werden aangesteld om het productiviteitsprobleem in de openbare diensten te onderzoeken. Enkele specialisten van de CCOD bestudeerden hun studies en formuleerden resoluties voor het CCOD-congres van 1959.[165] De centrale pleitte daarin (in lijn met de commissie-Philippart en de commissie-Gérard) voor een

160 *Ibid.*, p. 4.
161 'Voor meer welstand, voor meer rechtvaardigheid', *De Nieuwe Tijd* (20 februari 1957), p. 1.
162 'De strijd gaat door', *De Nieuwe Tijd* (5 maart 1957), p. 1.
163 'Verklaring over de produktiviteit in Openbare Diensten', *De Nieuwe Tijd* (20 november 1958), p. 5; 'Voor meer welstand', *De Nieuwe Tijd*, p. 1.
164 'Opvoering van de produktiviteit in de Openbare Diensten: ontwerp van resoluties', *De Nieuwe Tijd* (10 januari 1959), p. 5.
165 'Inleiding tot de werkzaamheden', *De Nieuwe Tijd* (10 januari 1959), p. 3.

grondige administratieve hervorming, onder meer door een aanpassing van de structuur van departementen en besturen, een betere afbakening van de opdrachten van de verschillende diensten, een meetsysteem en statistische dienst om de productiviteit van de publieke sector te bepalen en een beter opleidingsaanbod voor ambtenaren. De CCOD vroeg vooral dat dit alles in een "klimaat van vertrouwen en samenwerking jegens het personeel" zou gebeuren, "namelijk door volgens in gemeenschappelijk overleg te bepalen modaliteiten, [en door] de syndikale organisaties in alle stadia van de studie en verwezenlijking van deze hervormingen te betrekken".[166]

De Antwerpse liberale senator Albert Lilar (1900-1976) werd in november 1958 opgenomen in de regering als vicepremier met als expliciete opdracht om de administratieve hervorming in goede banen te leiden.[167] Deze voormalige minister van Justitie in de regeringen van Huysmans (1946-1947), Eyskens I (1949-1950) en Van Acker IV (1954-1958) leek zeer bekwaam, maar toch was de CCOD aanvankelijk eerder sceptisch over zijn aanstelling.[168] "[W]e kunnen maar niet begrijpen waarom gans het Algemeen Bestuur in de handen van een liberale Vice-Eerste-Minister moet gespeeld worden", berichtte *De Nieuwe Tijd*.[169] De christelijke vakbond had ook felle kritiek op een studie van het Liberaal Syndikaat van Openbare Diensten over het thema. Ze bestempelde de liberale syndicalisten als een groep opportunisten die inzake de administratieve hervorming "te lui of te dom zijn om zelf iets te doen, maar toch nog tijd genoeg vinden om anderen af te kammen", gesteund door "liberale Ministers die van krommen haas gebaren".[170]

Maar toen de CCOD-congresresoluties over productiviteitsverhoging in de openbare diensten in 1959 bijval kregen van Lilar, veranderde de houding van de centrale. De CCOD reageerde zelfs enthousiast op zijn initiatieven. Ook ACOD-voorzitter Georges Debunne kon het vinden met Lilar, vooral nadat die in maart 1959 had beloofd om de salarissen te herzien."Lilar was beminnelijk, beschaafd en menselijk, en het was prettig met hem te discuteren. [...] Ik vertrouwde hem en was bereid met hem gesprekken aan te vatten over de administratieve hervorming", zo schreef Debunne later in zijn memoires.[171]

Het programma van minister Lilar, gepresenteerd in datzelfde jaar 1959, vertoonde veel overeenkomsten met de resoluties die waren aangenomen op het CCOD-congres.[172] Zowel de minister als de christelijke ambtenaren centrale hielden een pleidooi voor soepele aanwervingsprocedures, meer opleidingsmogelijkheden voor ambtenaren en een betere (financiële) erkenning van hun anciënniteit. De vakbond en de minister waren ook te vinden voor een betere toepassing van de vijfdagenwerkweek én voor parttime werk voor vrouwen. Desondanks had de centrale enkele punten van kritiek op het programma van Lilar. Zo vond ze dat de vakbonden meer betrokken moesten worden bij de hervorming van het openbaar ambt, en dat er rekening gehouden moest worden met de "menselijke factor", "de waardigheid en de bovennatuurlijke roeping" van ambtenaren.[173] Na verloop van tijd nam het enthousiasme voor Lilar als minister voor de administratieve hervorming af, vooral in de CCOD-sector Parastatalen, die ongeduldig wachtte op een statuut voor die instellingen.[174] Bovendien kreeg vicepremier Lilar in die jaren ook het Congodossier op zijn tafel, wat ongetwijfeld ten koste ging van zijn inzet voor het ambtenarendossier.[175]

Pas met de benoeming van Pierre Harmel (1911-2009) als minister van Openbaar Ambt in 1960 werd er opnieuw vooruitgang gemaakt. Die gaf zijn kabinetschef de bijzondere opdracht om werk te maken van de hervorming van het openbaar ambt.[176] Dat was Jan Hendrickx, de voormalige adjunct-secretaris-generaal van de BDOP die nog had meegewerkt aan een studie voor de CCOD over de productiviteit in de openbare diensten. In samenwerking met diezelfde BDOP werden nog enkele bijkomende studies uitgevoerd. Harmel kwam de CCOD ook tegemoet door in het vormingsprogramma van 1961 vier colloquia te voorzien over de vormings- en waarderingsproblemen van het overheidsperso-

166 'Opvoering van de produktiviteit', *De Nieuwe Tijd*, p. 5.
167 THIJS, 'Geschiedenis van de administratieve hervormingen', in *De Copernicushervorming in perspectief* , p. 11; ASPESLAGH, P. e.a., 'Albert Lilar', *Belelite. Databank van de Belgische regeringen sinds 1831*, http://www.commissionroyalehistoire.be/belelite/nl/pers/personsid/0/246. Geraadpleegd op 3 december 2021.
168 'Albert Lilar' in *Politiek Bibliografisch Lexicon: Belgische Ministers en Staatssecretarissen 1960-1980*, Antwerpen, 1989, p. 698-701.
169 'Een nieuwe regering: een nieuwe patroon', *De Nieuwe Tijd* (20 november 1958), p. 1.
170 'Administratieve hervorming door een blauwe bril gezien...', *De Nieuwe Tijd* (25 september 1957), p. 1.
171 DEBUNNE, G., *Ik heb mijn zeg gehad: memoires*, Leuven, 1988, p. 51.
172 'Dat verandert!', *De Nieuwe Tijd* (25 maart 1959), p. 1.
173 'De redevoering-programma van M. Lilar', *De Nieuwe Tijd* (25 maart 1959), p. 4-5.
174 'Waar blijft ons statuut, mijnheer Lilar?', *De Nieuwe Tijd* (25 september 1959), p. 6.
175 'Albert Lilar' in *Politiek Bibliografisch Lexicon*, p. 698-701.
176 COLLA, J., 'Jan Hendrickx', *ODIS*, http://www.odis.be/lnk/PS_102646. Geraadpleegd op 1 december 2021.

THEO DE WALSCHE

1910 – Grimbergen, 18/02/1977

Theo de Walsche was gedurende 28 jaar binnen het ACV hét aanspreekpunt voor alles wat met de publieke sector te maken had. Na zijn carrière als algemeen secretaris van het christelijk syndicaat van Spoor en PTT werd hij in 1947 ACV-adjunct-secretaris voor de openbare Diensten. Als voorzitter van de Federatie van Christelijke Syndicaten in de Openbare Diensten (FCSOD) fungeerde de Walsche als brugfiguur tussen de verschillende christelijke centrales in de publieke sector. Hij voerde onderhandelingen met de regering, sprak op vormingssessies voor hogere rijksambtenaren, was adviseur bij het Ministerie van Verkeerswezen, stond regelmatig de pers te woord en doceerde bovendien aan het Hoger Instituut voor Bestuurswetenschappen.[1] Onder zijn leiding groeide de FCSOD uit tot een machtige organisatie: van 7.578 leden in 1947 tot 223.128 leden in 1975, het jaar waarin hij met pensioen ging. De onderhandelingsgerichte de Walsche was geen fervente actievoerder en moest dikwijls het initiatief laten aan zijn socialistische tegenhanger Debunne. Die laatste typeerde de Walsche als "Een man met wie ik het altijd goed heb kunnen vinden, maar die het soms niet gemakkelijk had binnen het ACV".[2]

1 'Dhr De Walsche, algemeen secretaris van het A.C.V.', Gazet van Antwerpen (10 janvier 1947), p. 3.

2 DEBUNNE, Ik heb mijn zeg gehad, p. 58.

neel. De minister stelde voor om binnen het Algemeen Bestuur een afdeling informatie op te richten, evenals een afdeling "die zich zal bezighouden met alle organisatieproblemen (individueel analytisch dossier, bestudering van het kader en ontleding van de betrekkingen, werkorganisatie)". Harmel gaf ook te kennen dat hij de vakbonden actief wilde betrekken in de administratieve hervorming. Dat moest in drie fases gebeuren: wederzijdse voorlichting; deelname aan studies ter voorbereiding van beslissingen, en het eigenlijke overleg.[177]

5. BESLUIT

Tussen 1945 en 1960 groeide het ambtenarenapparaat als gevolg van het toenemende takenpakket van de overheid. De CBBAOD werd na de oorlog (opnieuw) de CCOD en de centrale professionaliseerde sterk: er werden nieuwe bestuursorganen opgericht, gewestelijke structuren werden beter uitgebouwd en het ledenaantal nam sterk toe. Veel kleine, categoriale bonden in de openbare sector verdwenen. De nieuwe ACOD en de FCSOD leidden de dans in het syndicale landschap van de publieke sector, met op de achtergrond de liberale vakbond en het Kartel. Belangrijke strijdpunten waren de administratieve epuratie, de regularisatie van de tijdelijke werknemers die vooral tijdens en na de oorlog waren aangeworven, de herziening van de loonbarema's, de administratieve hervorming en de verhoging van de productiviteit. Vooral de christelijke centrale was voorstander van de productiviteitsverhoging en gebruikte het als hefboom om beweging te krijgen in het aanslepende dossier van de administratieve hervorming. De grote politieke spanningen tussen katholieken en socialisten belemmerden de samenwerking tussen de CCOD en de ACOD, met uitzondering van één gezamenlijke actie in 1951 over de baremakwestie. Een tweede poging in 1957 draaide op niets uit. Het duurde tot het begin van de jaren 1960 voordat beide vakbonden echt gingen samenwerken.

177 BRUSSEL, KAMER DER VOLKSVERTEGENWOORDIGERS, *Buitengewone zitting 29 juni 1961, Begroting van de Minister van het Openbaar Ambt en van de Minister Onderstaatssecretaris voor Culturele Zaken voor het dienstjaar 1961. Verslag namens de commissie voor de Algemene Zaken en het Openbaar Ambt, uitgebracht door de heer Saintraint*, 38K4-XXIII-0000-1961.

3 DE WELVAARTSSTAAT OP ZIJN HOOGTEPUNT (1960-1974)

1. HET TIJDPERK VAN DE ECONOMISCHE EXPANSIE

De jaren 1960 worden beschouwd als een tijdperk van ongekende economische groei en welvaart, stijgende koopkracht, uitbreiding van de sociale zekerheid en bijna volledige werkgelegenheid – een periode die bekend staat als de *Golden Sixties*.[1] Het sociaal-economische expansiebeleid, ondersteund door het neocorporatieve sociale overlegmodel wierp duidelijk zijn vruchten af. Experimenten met arbeiderszelfbestuur (*autogestion*) in het buitenland zetten de vakbonden aan het denken over hun rol in het economisch leven. Het decennium begon echter met enkele grote politieke uitdagingen, zoals de onafhankelijkheid van Congo, de enorme stakingsgolf tegen de Eenheidswet en diverse communautaire discussies, bv. over de taalgrens.

De rooms-blauwe regering-Eyskens III (1958-1961) bracht een duidelijke verschuiving in het beleid teweeg. Het streven naar volledige werkgelegenheid en economische groei kwamen nu duidelijk op de voorgrond.[2] Tussen 1960 en 1974 groeide het Belgische BNP gemiddeld met ongeveer 5 procent per jaar, bleef de inflatie relatief laag, nam de beroepsbevolking toe en daalde de werkloosheid tot een verwaarloosbaar niveau, bv. 3 procent in 1964.[3] Om het sociaal-economisch beleid te coördineren werden twee nieuwe instellingen opgericht. Het Bureau voor Economische Programmatie (BEP, 1959), dat in 1970 werd omgedoopt tot het Planbureau, tekende de vijfjarenplannen uit. Via het Nationaal Comité voor Economische Expansie (NCEE, november 1960) werden de werkgevers- en werknemersorganisaties nadrukkelijk betrokken bij het expansiebeleid.

De vakbonden ondersteunden enthousiast het beleid van economische expansie en productiviteitsverhoging, omdat dit hen meer verantwoordelijkheid en inspraak gaf. Op 11 mei 1960 werd het eerste interprofessioneel akkoord gesloten. Daarin beloofden de vakbonden om bij te dragen aan de economische groei, de werkgeversorganisaties zegden toe om geleidelijk de arbeidsvoorwaarden te verbeteren, de lonen in het bijzonder. De overeengekomen toezeggingen waren van toepassing op alle sectoren, zelfs die waar de vakbonden minder invloed hadden. In december 1968 werd de wet op de collectieve arbeidsovereenkomsten aangenomen, waardoor die cao's een afdwingbaar statuut kregen dat bij koninklijk besluit werd vastgelegd.[4]

In vergelijking met de privésector hinkten de openbare diensten op sociaal vlak enigszins achterop. Maar al snel boekten de vakbonden in die sector de ene overwinning na de andere. Op 1 maart 1962 beloofde de regering het salaris van overheidsmedewerkers te koppelen aan de groei van het nationaal inkomen, zoals dat al in de privésector gebeurde.[5] Enkele maanden later, op 1 juli 1962, werd het eerste en zeer breed opgezette sociaal akkoord in de openbare diensten afgesloten.[6] Tijdens de daaropvolgende jaren werden nog tal van aanvullende overeenkomsten gesloten. In tegenstelling tot de privésector werden die overeenkomsten echter nooit juridisch afdwingbaar gemaakt. Veruit het belangrijkste collectieve akkoord kwam er in januari 1968 toen de representatieve vakbonden erkend werden als de vaste onderhandelingspartners van de regering.

Bij het onderhandelen van die akkoorden vormden de ambtenarencentrales van het ACV en het ABVV veelal een 'Gemeenschappelijk Front'. Terugblikkend op de scherpe concurrentiestrijd tussen de twee vakbonden in de jaren 1950, is het opmerkelijk hoe nauw en eensgezind er werd samengewerkt in het daaropvolgende decennium. Bij het begin van de jaren 1960 was de sfeer tussen beide vakbonden nog niet echt optimaal. Zo weigerde het ACV de socialistische vakbond te volgen toen die op 29 januari 1960 een algemene 24 urenstaking afkondigde om een nationale arbeidsconferentie af te dwingen waar (opnieuw) de nationalisering van de energiesector en de oprichting van een nationa-

1 BREPOELS, *Wat zoudt gij zonder 't werkvolk zijn?*, p. 421.
2 VERCAUTEREN, *In naam van de sociale vooruitgang*, p. 170-171.
3 BOELAERT, R., 'Het budgettaire beleid 1953-1980', *Ministerie van Financiën. Documentatieblad*, 1983 (7), p. 8-9.
4 PASTURE, *Kerk, politiek en sociale actie*, p. 192-201.
5 'Akkoord met de regering: Grote syndicale overwinning', *De Nieuwe Tijd* (10 maart 1962), p. 1.
6 LEUVEN, KADOC, *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten (CCOD)*, Congres 1965, Algemeen Activiteitsverslag 1962-1965, p. 29-31.

le gezondheidsdienst op de agenda zouden staan.[7] Ook tijdens de stakingen tegen de Eenheidswet in de winter van 1960-1961 vertolkten de christelijke en socialistische vakbonden heel eigen en zelfs tegengestelde standpunten.[8] Maar daarna legden ze hun meningsverschillen bij en werkten ze jarenlang samen in een gemeenschappelijk front.

De institutionalisering van het sociaal overleg en de toenemende betrokkenheid van de vakbonden veroorzaakten een duidelijke verschuiving in de syndicale werking. Niet iedereen heeft die even positief onthaald. De afstand tussen de vakbondsleiders en de militanten nam toe, waardoor het moeilijker werd om de achterban te betrekken en te informeren over de vaak erg technische kwesties die werden onderhandeld. Er was zelfs kritiek dat de vakbonden beslissingen namen "zonder dat de leden er nauw bij betrokken zijn, dikwijls zelfs zonder dat ze de standpunten van hun syndicaat begrijpen".[9] Dat is een van de oorzaken van de spontane of wilde stakingen waarmee de grote vakbonden in de jaren 1960 en 1970 werden geconfronteerd. Omwille van de institutionalisering van het sociaal overleg vroegen werknemers zich ook af of het nog noodzakelijk was om aan te sluiten bij een vakbond.[10] De ambtenarenvakbonden waren bezorgd over de categoriale reflex en de 'kaste-mentaliteit' van hun doelpubliek.[11]

De hier besproken periode werd op politiek vlak gekenmerkt door een opvallende toename van de communautaire spanningen. Politieke partijen die zich op dat vlak profileerden, zoals de Volksunie (1954), de Mouvement Populaire Wallon (MPW, 1961) en het Front Démocratique des Bruxellois Francophones (FDF, 1964), hadden de wind in de zeilen. Tijdens de jaren 1960 werden diverse wetten aangenomen om het taalgebruik in bestuurszaken (onderwijs, justitie, lokale besturen,...) beter te regelen. De taalgrens werd bij wet vastgelegd en er werden vier taalgebieden afgebakend: Vlaanderen, Wallonië, het Duitse taalgebied en het tweetalige Brussel. De taalproblematiek had ook een impact op het politieke landschap: de vroeger unitaire politieke partijen werden gesplitst: de CVP en de PSC in 1969, de liberale PVV en de PLP in 1971 en de socialistische SP en de PS in 1978. Bij de staatshervorming van 1970-1971 kwamen vooral onder Vlaamse druk drie cultuurgemeenschappen tot stand. Daarnaast werd de basis gelegd voor de vorming van drie gewesten met voornamelijk economische bevoegdheden, een eis van Franstalige zijde. In 1968 werd ook de Leuvense universiteit gesplitst, na aanhoudend studentenprotest dat onder meer had geleid tot de val van de regering-Vanden Boeynants.[12]

2. DE OPENBARE SECTOR

De groei van de welvaartsstaat in de jaren 1960 ging gepaard met een snel uitdijend overheidsapparaat. In 1960 bedroeg de rijksbegroting 32 procent van het nationaal inkomen, beheerde de Rijksdienst Maatschappelijke Zekerheid 52,5 miljard frank en werd 20 procent van de bruto nationale investeringen gedaan door de overheid. De uitgekeerde salarissen en pensioenen van overheidspersoneel bedroegen aan het begin van de jaren 1960 49,3 miljard frank of ongeveer 11 procent van het nationaal inkomen.[13] In 1974 was het nationaal inkomen verviervoudigd. In absolute cijfers stegen de uitgaven van de staat van 145,4 miljard frank in 1960 tot 577,7 miljard frank in 1974.[14] In dat laatste jaar werd 90,3 miljard frank besteed aan de verloning van het overheidspersoneel.[15]

Het coördineren van het ambtenarenapparaat werd een buitengewoon complexe taak met een aanzienlijke financiële impact. Het werd duidelijk

7 EYSKENS, G., *De memoires*, Tielt, 1993, p. 500.
8 Met de Wet voor economische expansie, de sociale vooruitgang en het financieel herstel, beter bekend als de Eenheidswet, streefde de regering ernaar om de overheidsfinanciën op orde te krijgen door 11,1 miljard frank te besparen en 6,6 miljard frank nieuwe belastingen te heffen.
9 *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten*, Congres 1965, Algemeen Activiteitsverslag 1962-1965, p. 30.
10 BUNDERVOET, J., 'Sociale programmatie en de verhouding basis-leiding in de vakorganisatie', *Bulletin van het Instituut voor Arbeidsrecht*, 1971 (2), p. 71-83.
11 Dit wil zeggen dat werknemers zich uitsluitend verenigen op basis van hun beroepscategorie in plaats van een gedeelde overtuiging. Dat kan leiden tot een versnippering van de werknemersbeweging en verzwakking van hun onderhandelingspositie ten opzichte van werkgevers en de overheid.
12 Voor een algemeen werk over de communautaire geschiedenis, zie: PLATEL, M., *Communautaire geschiedenis van België: van 1830 tot vandaag*, Leuven, 2004. Voor meer informatie over de weerslag van de communautaire breuklijn op de vorm en werking van de publieke sector, regering en het parlement, zie BERCKX, *150 jaar institutionele hervormingen*; VAN ROMPAEY, J., 'Essai de synthese de l'évolution de la réforme de l'état en Belgique de 1961 à 1979', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 1979 (94), p. 469-495.
13 *Archief André Vlerick*, nota "Rol en plaats van de syndikaten in de overheidsdiensten", p. 2-3; NIS, *Statistisch jaarboek voor België*, Brussel, 1962, p. 561.
14 *Ibid.*, p. 5, p. 360; NIS, *Statistisch jaarboek voor België*, Brussel, 1975, p. 413, p. 706.
15 *Ibid.*, p. 413.

Arthur Gilson en enkele jonge dienstplichtigen, ca. 1960. Gilson was minister van Defensie (1958-1961) en Binnenlandse Zaken (1961-1965). Daaronder viel de bevoegdheid Openbaar Ambt.
[KADOC-KU Leuven, Fotocollectie Het Volk: 648]

dat de bevoegdheid over het openbaar ambt het best kon worden onttrokken aan de al druk bezette eerste minister en toevertrouwd aan een afzonderlijke excellentie. In 1958 werd de liberaal Albert Lilar aangesteld als vicepremier met de administratieve hervorming als bijzondere opdracht. De christendemocraat Pierre Harmel werd in 1960 de eerste echte minister van het Openbaar Ambt. Hij kreeg het Vast Wervingssecretariaat en de Dienst van Algemeen Bestuur onder zijn bevoegdheid. In 1961-1965 werd de bevoegdheid Openbaar Ambt toegekend aan de christendemocratische minister van Binnenlandse Zaken Arthur Gilson (1915-2004) en in 1966-1968 aan diens partijgenoot en staatssecretaris Jan Piers (1920-1998). Van 1968 tot 1972 was de Franstalige christendemocraat, syndicalist en ex-mijnwerker René Pêtre (1911-1976) volwaardig minister van het Openbaar Ambt. De bevoegdheid hing echter niet samen met een autonome administratie of ministerieel departement; het VWS en de DAB bleven immers institutioneel afhankelijk van de Kanselarij van de Eerste Minister.[16]

Ook tijdens de jaren 1960 werd er aanhoudend kritiek geuit op de toenemende complexiteit en techniciteit van de openbare diensten. Sommigen waren bezorgd over de transparantie van het beleid, de overmatige invloed van technische experts en de groeiende kloof tussen de overheid en de burger.[17] Die bekommernissen, die in feite al langer bestonden, en de wens om de productiviteit van de overheidssector te verhogen, het sociaal overleg op interprofessioneel niveau te organiseren en een beleid van economische expansie te voeren, leidden tot een oproep voor betere en uniforme statistieken over de personeelssterkte van de overheidssector. Ook de CRB, de NAR en het Programmatiebureau klaagden over een gebrek aan objectieve basisgegevens over de openbare diensten.[18] Edward van Leuven, nationaal CCOD-secretaris en adviseur bij de administratie van de eerste minister, suggereerde in 1962 "om, zo mogelijk, in één mecanografische dienst alle gegevens te centraliseren inzake wedden, lonen, allerlei vergoedingen, sociale en admi-

16 ADSV, *Het openbaar ambt in België: beschrijvende studie van de Diensten belast met het beleid en de coördinatie van het openbaar ambt*, Brussel, 1972, p. 2-9; ASPESLAGH, P e.a., 'Bevoegdheid: Openbaar ambt', *Belelite. Databank van de Belgische regeringen sinds 1831*, http://www.commissionroyalehistoire.be/belelite/nl/min/mincompetences/fed/openbaarambt. Geraadpleegd op 8 maart 2022.

17 BUCHMANN, J., 'De maatschappelijke verandering en het overheidsbestel' in Instituut Administratie-Universiteit, *De evolutie van het openbaar ambt en de vormingsvereisten*, Brussel, 1968, p. 15-30.

18 VANDERMOSTEN red., *De openbare diensten in het tijdperk van de socialisatie*, p. 53-54.

nistratieve aspecten van het overheidspersoneel".[19] Minister van het Openbaar Ambt Pierre Harmel stelde al in 1960 een grondige statistische studie in het vooruitzicht, maar pas onder Arthur Gilson (1961-1965) en René Pêtre (1968-1972) maakte de Dienst Algemeen Bestuur daar werk van. De instelling publiceerde van 1969 tot 2003 jaarlijks het *Overzicht van de personeelssterkte in de overheidssector*. Op 20 december 1962 werd bovendien het Instituut Administratie-Universiteit opgericht, dat het management en de efficiëntie van overheidsdiensten wilde verbeteren.[20] Ook dat instituut maakte enkele gedetailleerde kwantitatieve studies.

Op basis van die contemporaine statistieken kunnen we voor de jaren 1960 een veel gedetailleerder beeld geven van de omvang en samenstelling van het overheidspersoneel dan in voorgaande decennia. In 1961 vertegenwoordigden overheidsmedewerkers ongeveer 15,7 procent van de beroepsbevolking. Negen jaar later was het aandeel van de publieke sector gestegen tot 17 procent en in 1973 werd 18,48 procent genoteerd.[21] In absolute cijfers waren er in 1961 552.093 personen werkzaam in de overheidssector. Dat aantal daalde licht tot 524.306 in 1964, maar groeide in de daaropvolgende tien jaar tot 728.489. Hoewel er ook afwijkende schattingen zijn, is het duidelijk dat het Belgisch ambtenarenkorps vooral sterk in omvang toenam tussen 1968 en 1974.[22] In zes jaar tijd werden maar liefst 143.938 extra overheidsmedewerkers aangenomen.[23]

De departementen van Verkeerswezen, Financiën en Openbare Werken waren de grootste werkgevers binnen de rijksbesturen. In 1964 telden die **ministeries** respectievelijk 37.000, 22.000 en 8.000 werknemers. Vooral de omvang van hun buitendiensten valt op, met als absolute uitschieter de Dienst der Postchecks van het Ministerie van Verkeerswezen.[24] 80 procent van de ambtenaren in de rijksbesturen was mannelijk. Economische Zaken, Volksgezondheid en Gezin hadden in 1962 het hoogste percentage vrouwen in dienst, namelijk net iets meer dan 30 procent.[25] De gemiddelde leeftijd van ambtenaren in de verschillende administraties hing in belangrijke mate samen met hun opleidingsniveau. Uit een studie uit 1968 blijkt dat universitair geschoolde ambtenaren gemiddeld op 26-jarige leeftijd in dienst traden bij de rijksbesturen, terwijl hun niet-universitair geschoolde collega's dat gemiddeld deden op de leeftijd van 19,6 jaar. Het aantal hoogopgeleide ambtenaren nam ook duidelijk toe, wat gevolgen had voor het bevorderingsbeleid. Een leidinggevende ambtenaar met een universitair diploma had gemiddeld 15,5 dienstjaren nodig om tot een kaderfunctie te promoveren, terwijl dat voor niet-universitaire topambtenaren gemiddeld 28,5 dienstjaren duurde.[26]

De ministeries waren niet immuun voor de grote maatschappelijke en politieke veranderingen. Zo leidde de nakende onafhankelijkheid van Congo er bijvoorbeeld toe dat het Ministerie van Kolonien in 1958 werd hernoemd tot het Ministerie van Belgisch-Congo en Ruanda-Urundi en in 1960 tot het ministerie van Afrikaanse Zaken. Op 1 augustus 1962 werd het ministerie volledig afgeschaft en werden haar bevoegdheden overgenomen door de Dienst Ontwikkelingssamenwerking (DOS), die werd opgericht binnen het ministerie van Buitenlandse Zaken.[27]

De communautaire kwestie had natuurlijk ook impact. Vooral het taalevenwicht onder de topambtenaren in de ministeries werd steeds nauwlettender in de gaten gehouden. Bij Buitenlandse Zaken kwam er bijvoorbeeld verzet tegen het overwicht

19 Een mecanografische dienst is een afdeling die zich bezighoudt met het typen of verwerken van documenten, brieven en andere schriftelijke informatie met behulp van typemachines; VAN LEUVEN, 'De evolutie van de personeelseffectieven', *Tijdschrift voor bestuurswetenschappen en publiek recht*, p. 316.

20 Instituut Administratie-Universiteit, *63-73 Instituut Administratie-Universiteit: academische zitting – 13 november 1973*, Brussel, 1973, p. 11.

21 Eigen berekeningen op basis van NIS, *Statistisch jaarboek voor België*, Brussel, 1968, p. 60; NIS, *Statistisch jaarboek voor België*, Brussel, 1974, p. 531; Dienst van Algemeen Bestuur, *Overzicht van de personeelssterkte in de overheidssector*, Brussel, 1970, p. 5; Dienst van Algemeen Bestuur, *Overzicht van de personeelssterkte in de overheidssector*, Brussel, 1974, p. 5.

22 André Hardewyn schat de personeelssterkte in 1960 bijvoorbeeld hoger, met name 604.521 ambtenaren; HARDEWYN, 'Une classe sociale à part entière?' in *Les classes sociales*, p. 216.

23 De tabel aan het einde van dit hoofdstuk geeft een jaarlijkse schatting van de evolutie van het totaal aantal ambtenaren per sector tussen 1960 en 1974. Het is belangrijk om deze gegevens met de nodige voorzichtigheid te interpreteren vanwege de diversiteit en onvolledigheid van de bronnen.

24 Een buitendienst is een deel van een overheidsinstantie dat actief is buiten de fysieke locatie van het hoofdkantoor.

25 Dienst Algemeen Bestuur, *Overzicht van de personeelssterkte in de overheidssector*, Brussel, 1968-1974; GILSON, A., *Het openbaar ambt in België: algemeen overzicht*, Brussel, 1965, p. 5, p. 7, p. 27.

26 DEPRÉ, R. en MAS, B., *De mobiliteit van de ambtenaren in de overheidsdiensten*, Brussel, 1968, p. 28-33.

27 DUJARDIN, V., 'De FOD Buitenlandse zaken' in VAN DEN EECKHOUT, P. en VANTHEMSCHE, G. red., *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België: 19e-21e eeuw*, I, Brussel, 2017, p. 416-436.

Aanleg van de E17 rond Gent, een van de grote infrastructuurwerken in de jaren 1960-1970.
[KADOC-KU Leuven, Fotocollectie Het Volk: 625.7; Foto Isselle]

van de Franstaligen en de adel in het diplomatenkorps. In april 1962 wilde de socialistische adjunct-minister van Buitenlandse Zaken Hendrik Fayat met een reeks wetten het taalevenwicht herstellen. Dat leidde tot de aanwerving van een hele reeks Nederlandstalige diplomaten. Ze stonden bekend als de Fayat-*boys*, een bijnaam die uiteindelijk als een geuzennaam werd beschouwd.[28] Een ander gevolg van de communautaire kwestie was de opsplitsing van het departement van Nationale Opvoeding en Cultuur in een Franstalig en een Nederlandstalig ministerie op 25 september 1969.[29] Naarmate bevoegdheden werden overgeheveld naar de gemeenschappen en gewesten, volgden ook de betrokken administraties.

De groei van de **parastatale sector** zette zich voort in verschillende domeinen. De RTT, de Regie der Posterijen, de NMBS en NMVB en de ASLK bleven de grootste openbare instellingen, maar er werden ook nieuwe instellingen opgericht als onderdeel van het sociaal-economisch beleid. Het eerder vernoemde Bureau voor Economische Programmatie (BEP), ook bekend als het Planbureau, was verantwoordelijk voor het uitstippelen van het expansiebeleid. In dezelfde lijn werd op 2 april 1962 de Nationale Investeringsmaatschappij (NIM) opgericht, met als doel de groei van Belgische privébedrijven te stimuleren en hen te ondersteunen bij reorganisaties.[30]

Ook in de sociale zekerheid kwamen er enkele nieuwe instanties bij, zoals het Instituut voor Geneeskundige Controle (14 februari 1961). Het moest erop toezien dat de artsen de ZIV-wetgeving naleefden en hun taken correct uitvoerden. Twee jaar later nam het RIZIV dat takenpakket over.[31] Het Rijksinstituut voor de Sociale Verzekering van

28 DELCORPS, V., 'Het verhaal van de 'Fayat-boys': feiten en geruchten', *Brood & Rozen*, 2017 (3), p. 23.
29 Staatssecretariaat voor hervorming der instellingen, *Morfologie van het staatsbestuur*, p. 3.
30 VAN DEN EECKHOUT, P. en VANTHEMSCHE, G., 'Parastatalen van de FOD Buitenlandse zaken, Buitenlandse handel en Ontwikkelingssamenwerking' inleiding' in VAN DEN EECKHOUT, P. en VANTHEMSCHE, G. red., *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België: 19e-21e eeuw*, I, Brussel, 2017, p. 600.
31 VANTHEMSCHE, G. en STRUBBE, F., 'Parastatalen van de FOD Sociale Zekerheid' inleiding' in VAN DEN EECKHOUT, P. en VANTHEMSCHE, G. red., *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België: 19e-21e eeuw*, I, Brussel, 2017, p. 634.

de Zelfstandigen (RSVZ) werd op 21 december 1970 opgericht om de sociale zekerheid van die groep te beheren.[32] Deze instelling verenigde takenpakketten van de Rijksdienst der Pensioenen voor Zelfstandigen (RPZ), de Rijksdienst voor Kinderbijslag der Zelfstandigen (RKZ) en de Rijksdienst voor de Sociale Verzekeringen der Zelfstandigen (RSVZ), en telde in 1974 1.218 medewerkers.

In de cultuursector moet de splitsing van de NIR worden aangehaald, die paste in het streven naar culturele autonomie van de gemeenschappen. Op 18 mei 1960 werd de instelling opgevolgd door de Belgische Radio en Televisie (BRT), de Radio Télévision Belge (RTB) en het Instituut voor Gemeenschappelijke Diensten.[33] De instituten van de Belgische radio en televisie hadden in 1974 samen 4.020 mensen in dienst.

De grootste personeelsstijging vond wellicht plaats in het departement Openbare Werken, wat samenhing met de planning en uitvoering van vele infrastructuurwerken in de jaren 1960, autosnelwegen in het bijzonder. Dat weerspiegelde zich in de personeelsbezetting van het Wegenfonds, dat in 1960 slechts 21 medewerkers telde. In 1965 was dat aantal al gestegen tot 306, waaronder 16 burgerlijk ingenieurs. Vijf jaar later had het Wegenfonds 2.052 personeelsleden in dienst, waaronder 100 burgerlijk ingenieurs, en in 1974 zelfs 3.675 personeelsleden.[34]

De parastatalen stelden in de jaren 1960 vooral mannen tewerk. Bij de departementen Verkeerswezen en Openbare Werken, die onder meer de NMBS, de NMVB, de Regie voor Maritiem Transport, de Regie der Luchtwegen, het Wegenfonds en de Dienst der Scheepvaart omvatte, was in 1963 minder dan 5 procent van het personeel vrouwelijk. In de parastatale instellingen afhankelijk van Volksgezondheid en Gezin waren mannen in datzelfde jaar daarentegen in de minderheid (40 procent). Het Nationaal Werk voor Kinderwelzijn (de voorloper van Kind en Gezin), het Nationaal Werk voor oorlogsinvaliden en het Nationaal Werk voor oudstrijders en oorlogsslachtoffers hadden immers vooral vrouwen in dienst.[35] Over alle parastatalen heen bedroeg het percentage vrouwen in 1963 slechts 10 procent van

Ludovic Moyersoen, minister van Defensie (1965-1966), 'schouwt de zwaantjes', de gemotoriseerde afdeling van de rijkswacht.
[KADOC-KU Leuven, Verzameling foto's: KFB3679]

32 *Ibid.*, p. 632.
33 RAATS, T., LIVÉMONT, E. en PAUWELS, C., 'De geschreven bronnen van de audiovisuele media' in VAN DEN EECKHOUT, P. en VANTHEMSCHE, G. red., *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België: 19e-21e eeuw*, II, Brussel, 2017, p. 1497.
34 GREGOIRE, J. M., *Autosnelwegen in België: ontstaan en verwezenlijking*, Brussel, 1984, p. 43.
35 Kind en gezin, *Een eeuw kinderzorg in de kijker: de consultatiebureaus voor het jonge kind*, s.l., s.d.
36 GILSON, *Het openbaar ambt in België*, p. 29.

het totale personeelsbestand, nog minder dan in de ministeries.[36] Na verloop van tijd nam hun aandeel wel toe; in 1973 waren er bijvoorbeeld al 14 procent vrouwen onder het personeel.[37]

In de **speciale korpsen** waren er in de jaren 1960 twee tegenovergestelde trends merkbaar: terwijl het aantal militairen afnam, groeide het onderwijsapparaat explosief. In 1974 voerde het Belgisch leger zijn taken uit met 22.000 werknemers minder dan in 1960, terwijl er in dezelfde periode ongeveer 136.000 leerkrachten bijkwamen. De Belgische defensie-uitgaven daalden jaar na jaar in verhouding tot het BBP en de totale begroting, omwille van verschillende redenen. Het aantal beroepssoldaten nam weliswaar toe, maar de dienstplicht werd stelselmatig verkort: van 24 naar 10, 8 en uiteindelijk 6 maanden. Bovendien konden gewetensbezwaarden vanaf 3 juni 1964 de militaire dienstplicht weigeren en een vervangende burgerdienst uitvoeren bij de Civiele Bescherming of in de socio-culturele sector. Een gemengde commissie oordeelde in 1966 dat er nood was aan een reorganisatie, met besparingen in bepaalde sectoren, een vermindering van het aantal militairen en een herziening van de Belgische militaire plichten ten opzichte van de NAVO.[38] De Rijkswacht, die in 1957 haar autonomie van de Landmacht verworven had, zag haar takenpakket gevoelig uitbreiden. Het beheren en installeren van snelheidsmeters om snelheidsovertredingen op de steeds drukker wordende wegen te bestraffen, het bestrijden van luchtpiraterij en internationaal terrorisme en het ontwikkelen van nieuwe ordehandhavingsmethoden om efficiënter toezicht te kunnen houden tijdens betogingen waren enkele van die taken. Dat vereiste een degelijk geschoold officierenkorps, deels opgeleid aan de Rijkswachtschool en deels aan de universiteit. Het aantal personeelsleden bij de Rijkswacht groeide van 11.720 in 1960 tot 15.201 in 1974. Hoewel artikel 29 van het reglement op de militaire tucht uit 1959 expliciet bepaalde dat militairen geen deel mochten uitmaken van groepen "van politieke aard", maakten de vakbonden vanaf 1965 wel hun intrede in het leger.[39] Hun werking daar werd wel pas wettelijk erkend door de invoering van een nieuw tuchtreglement van de Krijgsmacht in januari 1974 en door de wet van 11 juli 1978 tot regeling van de betrekkingen tussen de overheid en de vakbonden van het rijkswachtpersoneel van het operationeel korps.[40] In contrast met het afnemende militaire personeelsapparaat en de bescheiden toename van de Rijkswacht, kende het onderwijzend overheidspersoneel een enorme groei als gevolg van de uitbreiding van het aanbod in het algemeen secundair onderwijs, het technisch en beroepsonderwijs en het niet-universitair hoger onderwijs.[41]

Het personeelsbestand van **Sabena** groeide vooral in de jaren 1950, en in de periode van 1960 tot 1974 schommelde het aantal werknemers tussen 10.000 en 11.000.[42] Na de Congolese onafhankelijkheid vormde Sabena op verzoek van de overheid een evacuatieluchtbrug tussen de voormalige kolonie en België die toeliet om tussen 9 en 28 juli liefst 34.000 landgenoten te repatriëren. De onafhankelijkheid had desastreuze gevolgen voor de luchtvaartmaatschappij. Het wegvallen van het netwerk in Afrika (ongeveer 40 procent van de omzet) zorgde ervoor dat Sabena 1961 en 1962 afsloot met nettoverliezen van ongeveer een miljard Belgische frank.[43] In 1968 besloot de regering in te grijpen en verwierf ze 90 procent van de aandelen van de luchtvaartmaatschappij. Al snel kreeg het bedrijf te maken met de typische problemen van de openbare diensten, zoals gepolitiseerde benoemingen van hoge functionarissen. Een extreem voorbeeld hiervan was de aanstelling van de christendemocratische ex-premier Jean Van Houtte (1907-1991) als voorzitter van Sabena in 1968.[44]

Het aantal tramlijnen in de verschillende steden daalde zienderogen en de **vervoersmaatschappijen** schakelden steeds meer over op bussen, behalve aan de kust en in Henegouwen. In Antwerpen reed de laatste NMVB-tram uit in 1968. Om ouder trampersoneel toch in dienst te kunnen houden, werkte men met een gemengd exploitatieregime: tijdens de spits reden nog trams, terwijl de basisdienst in de daluren met bussen werd verzekerd.[45] Bij de transitie van tram- naar busvervoer kregen de publieke maatschappijen behoorlijk wat competitie van privébedrijven. De vakbonden streefden naar een gelijkschakeling van de tarieven en het sociale statuut van het personeel.[46] De wet van 22

37 Dienst van Algemeen Bestuur, *Overzicht van de personeelssterkte in de overheidssector*, Brussel, 1973, p. 5.
38 Centrum voor historische dokumentatie van de Krijgsmacht, *Geschiedenis van het Belgisch leger*, II, p. 252-258.
39 *Archief André Vlerick*, nota "Rol en plaats van de syndikaten in de overheidsdiensten", p. 10.
40 Centrum voor historische dokumentatie, *Geschiedenis van het Belgisch leger*, p. 318-321.
41 HARDEWYN, 'Une classe sociale à part entière' in *Les classes sociales*, p. 216-217.
42 VANTHEMSCHE, *La Sabena 1923-2001*, p. 189.
43 DE ZITTER, A., *Het avontuur van Sabena*, Tielt, 2002, p. 67-75.
44 DE DECKER, C., *Sabena: het turbulente verhaal van een pionier*, Antwerpen, 2019, p. 186-203.
45 *Instappen a.u.b.! Honderd jaar buurtspoorwegen in België*, Antwerpen, 1985, p. 50-181.
46 LEUVEN, KADOC, *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten (CCOD)*, Congres 1962, Toespraak van de heer minister Alfred Bertrand, 12 mei 1962.

FIGUUR 24
AANTAL PERSONEELSLEDEN PER 100.000 INWONERS TEWERKGESTELD DOOR DE GEMEENTEN OP 30 JUNI 1968*

Provincie	Administratief personeel	Arbeiders	Politie	Brandweer	Onderwijzend personeel	Andere	Totaal
Antwerpen	167	434	168	34	9	138	950
Brabant	216	359	183	33	68	29	888
West-Vlaanderen	130	210	117	14	3	8	482
Oost-Vlaanderen	113	257	125	25	5	5	580
Henegouwen	138	230	120	10	12	19	529
Luik	213	425	151	41	15	26	871
Limburg	113	138	72	7	8	9	347
Luxemburg	150	225	104	8	4	16	507
Namen	145	188	126	9	2	18	488
Rijk	**169**	**305**	**142**	**24**	**22**	**37**	**699**

* GOETHALS, M., 'Statistiek van het personeel der openbare diensten', *Driemaandelijks tijdschrift van het Gemeentekrediet van België*, 1969 (87), p. 14; het werk van Roger Depré, directeur van het Vervolmakingscentrum voor Bedrijfsleiding en Administratie aan de KU Leuven, biedt een bijzonder gedetailleerde studie naar de personeelssterkte en -uitgaven van Belgische gemeenten in deze periode. Deze studie onderzoekt ook de factoren die van invloed waren op deze aspecten, zoals de politieke coalities en het aantal inwoners van een gemeente; DEPRÉ, *De personeelsbezetting in de Belgische steden en gemeenten.*

februari 1961 verleende aan elke stadstrammaatschappij een definitief statuut. Brussel, Gent, Charleroi, Luik en Verviers kozen voor de formule van een gemengde regie waarin zowel de staat, privékapitaal als de vakbonden participeerden. Minister van Verkeerswezen Alfred Bertrand (1913-1986) leverde inspanningen om de organisatie van die regieën te moderniseren. De organieke wet van de NMVB dateerde immers van 1885. Door de sterke economische expansie kampten de openbare vervoersmaatschappijen met personeelstekorten. De MIVB wierf daarom in toenemende mate Turkse en Marokkaanse arbeidsmigranten aan. Die evolutie baarde de vakbonden zorgen. Vakbondsmilitanten werden aangemoedigd om de buitenlandse arbeiders zo snel mogelijk te syndikeren. "Wanneer de STIB een groot getal vreemde ongesyndikeerde arbeiders in dienst heeft dan zal dat uw sterkte en uw macht bij een conflict gevoelig verzwakken", schreef *De Nieuwe Tijd* op 10 maart 1964.[47]

Hoewel er politieke inspanningen werden geleverd om dit tegen te gaan, nam het aantal werknemers in de **ondergeschikte besturen** (gemeenten, Commissies voor Openbare Onderstand en intercommunales) tussen 1960 en 1974 verder toe.[48] Volgens Robert Senelle waren er in 1960 ongeveer 106.800 gemeenteambtenaren (inclusief COO's en intercommunales), vier jaar later was dat aantal gestegen naar 113.800. Ook het aantal provinciepersoneelsleden nam toe: van 6.800 in 1960, over 9.800 in 1964 tot 12.331 in 1968.[49] Brabant telde in absolute cijfers het hoogste aantal gemeentepersoneelsleden, maar relatief gezien (in verhouding tot het bevolkingsaantal) was Antwerpen de koploper. [Figuren 24 en 25]

3. DE CCOD EN DE ANDERE VAKBONDEN IN OPENBARE DIENSTEN

Van advies naar onderhandeling

In de late jaren 1950 waren de Federatie der Christelijke Syndicaten van de Openbare Diensten (FCSOD) en de Algemene Centrale der Openbare Diensten (ACOD) duidelijk de belangrijkste vakbonden in de publieke sector geworden. Ze namen geen genoegen meer met syndicale raadpleging en wilden voortaan werkelijk onderhandelen en betrokken worden bij de besluitvorming. Dankzij lobbywerk rijpten ook de geesten van de politieke verantwoordelijken. Tijdens de rooms-rode regering-Lefèvre-Spaak (1961-1965) traden de socialistische en christelijke vakbonden doorgaans op in een Gemeenschappelijk Front, wat hen een

47 'Een netelig probleem: de aanwerving van vreemde arbeiders', *De Nieuwe Tijd* (10 maart 1964), p. 8.
48 De Commissies van Openbare Onderstand (COO's) zijn de voorloper van de OCMW's.
49 SENELLE, *Politieke, economische en sociale structuur*, p. 16.

FIGUUR 25
DE OVERHEIDSSECTOR TUSSEN 1960 EN 1974*

	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967
Ministeries	91.653	93.054	95.211	97.294	99.198	101.904	106.482	101.604
Rechterlijke orde	3.591	3.758	4.050	4.031	4.191	4.178	4.399	4.635
Raad van State	142	145	150	153	159	160	155	166
Militair personeel	70.831	66.212	60.558	58.891	56.977	55.664	57.460	56.996
Rijkswacht	11.720	11.653	11.902	12.042	11.956	12.127	12.308	12.574
Onderwijs		117.607			126.523			
Ondergeschikte besturen(**)			96.000		98.010			
Parastatalen (***)	117.899	128.547	125.324		126.292			105.165
Wetgevende macht (****)			500		1.000			
Totaal		**552.093**			**524.306**			

	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974
Ministeries	101.512	103.958	108.074	114.849	74.871	76.934	77.870
Rechterlijke orde	4.712	4.759	4.878	6.471	6.836	6.970	7.316
Raad van State	168	159	160	152	164	169	170
Militair personeel	53.927	52.290	52.066	53.117	51.861	49.793	49.027
Rijkswacht	13.070	13.326	13.492	13.529	13.915	14.690	15.201
Onderwijs	195.410	194.011	202.088	214.002	239.949	245.629	253.553
Ondergeschikte besturen(**)	100.292	105.205	120.299	124.393	131.577	137.138	142.396
Parastatalen (***)	115.460	114.051	115.696	119.733	170.060	175.202	181.915
Wetgevende macht (****)		952	969	994	1.015	1.034	1.041
Totaal	**584.551**	**588.711**	**617.995**	**647.240**	**690.249**	**707.552**	**728.489**

* Tabel op basis van gegevens uit NIS, *Statistisch jaarboek voor België*, 1960-1974; DEPRÉ, *De personeelsbezetting in de Belgische steden en gemeenten*; Dienst van Algemeen Bestuur, *Het openbaar ambt in België*; Dienst van Algemeen Bestuur, *Overzicht van de personeelssterkte in de overheidssector*; *Archief André Vlerick*, nota "Rol en plaats van de syndikaten in de overheidsdiensten"; bij SENELLE, *Politieke, economische en sociale structuur*, p. 16 kan men ook een tabel vinden voor de periode van 1948 tot 1969. De tabel laat echter veel sectoren weg; bij VAN LEUVEN, 'De evolutie van de personeelseffecti-even', *Tijdschrift voor bestuurswetenschappen en publiek recht*, p. 304-319 kunnen nog inlichtingen gevonden worden over de periode van 1945 tot 1962. Die tabel is een onvolledige schatting.
(**): Provinciaal personeel niet inbegrepen tot 1970
(***): Grote stijging in 1972 te wijten aan personeel ondergeschikt aan Ministerie van Verkeerswezen dat heringedeeld werd bij parastatalen.
(****): Senaat + Kamer + Rekenhof

enorme machtspositie gaf. Het Gemeenschappelijk Front was een pragmatische constructie; beide vakbonden bleven immers sterk vasthouden aan hun eigen identiteit. Bij het ACV gold "eenheid van actie in de meervoudigheid van de organisatie" als leidend principe. Op 18 oktober 1961 knoopte het Front voor het eerst onderhandelingen aan met de ministers Gilson (Binnenlandse Zaken en Openbaar Ambt), Dequae (Financiën) en Bertrand (Verkeerswezen).[50] In december 1961 maakte het een memorandum over aan de regering, wat resulteerde in de eerste sociale programmatie voor de openbare diensten (juli 1962-december 1964). Vanaf dat moment werden de FCSOD en de ACOD de belangrijkste sociale partners van de openbare werkgever. [Figuur 26]

Dat de vakbonden meer gehoor kregen, bleek ook uit de benoeming van vooraanstaande vakbondsleden als adviseurs in het bestuur van enkele belangrijke openbare diensten, zoals CCOD-nationaal secretaris Hector de Groeve bij het Ministerie van het Openbaar Ambt en FCSOD-voorzitter Theo de Wal-

50 'De sociale programmatie in openbare dienst', *De Nieuwe Tijd* (25 oktober 1961), p. 1.

FIGUUR 26
LEDENCIJFERS VAN DE ACOD EN DE FCSOD TUSSEN 1960 EN 1970*

	ACOD	FCSOD	Aandeel CCOD in de FCSOD	% ambtenaren aangesloten bij ACOD en FCSOD
1960	138.368	130.235	31,9%	
1961	146.874	140.710	32,3%	52,1%
1962	138.473	140.545	32,0%	
1963	147.830	146.921	32,4%	
1964	154.718	155.259	31,8%	59,1%
1965	157.734	159.970	32,7%	
1966	162.954	162.422	32,9%	
1967	162.355	170.519	33,4%	
1968	176.763	175.582	33,1%	60,3%
1969	183.953	179.085	32,4%	61,7%
1970	194.749	185.129	32,2%	61,5%
1971	208.636	191.025	32,9%	61,7%
1972	225.472	196.238	32,6%	61,1%
1973	241.507	199.254	33,4%	62,3%
1974	253.885	215.288	32,8%	64,4%

* PASTURE en MAMPUYS, *In de ban van het getal*, p. 190; MOORKENS, P., 'Algemene Centrale der Openbare Diensten / Centrale Générale des Services Publics (1945-heden)', *ODIS*, https://www.odis.be/lnk/OR_1539. Geraadpleegd op 1 december 2022. De ledencijfers van de ACOD zijn afkomstig uit activiteitsverslagen en zijn niet gecorrigeerd. Ze liggen dus waarschijnlijk lager.

sche bij het Ministerie van Verkeerswezen.[51] De Walsche werd ook uitgenodigd om te spreken op vormingsseminaries voor leidinggevende ambtenaren en op colloquia met kopstukken van de Belgische administratie. Gilbert Cluckers, nationaal secretaris voor de groep Tram en later adjunct-algemeen secretaris bij de CCOD, werd in 1968 attaché op het kabinet van de minister van Verkeerswezen.[52]

De andere syndicaten in de publieke sector bleven enigszins ontredderd achter. De liberale vakbond en het Kartel der Onafhankelijke Syndikaten der Openbare Diensten konden moeilijk opboksen tegen het Gemeenschappelijk Front. In 1961 scheurde het Liberaal Syndicaat der Agenten van Openbare Diensten (LSAOD) zich bovendien af van de ACLVB als gevolg van een interne crisis die zowel principiële als financiële redenen had.[53] De ACLVB richtte vervolgens een eigen centrale op, het Liberaal Syndicaat der Openbare Diensten (LSOD). Vanaf dat moment waren er dus twee liberale ambtenarenvakbonden. Er waren meerdere aanleidingen voor het conflict, waaronder het feit dat het Kartel der Onafhankelijke Syndikaten der Openbare Diensten een plaats had gekregen in het bureau van het LSAOD, waardoor ACLVB-voorzitter Armand Colle (1910-1992) aanvankelijk zijn ontslag had ingediend. Het Kartel bleef in de jaren 1960 nauw samenwerken met het LSAOD en men verwachtte dat de twee bonden uiteindelijk zouden fuseren.[54] *De Nieuwe Tijd* liep niet erg hoog op met de ruziënde liberale zusterorganisaties. "Dit alles laat toe vast te stellen hoe weinig deze organisaties [betekenen] en hoe weinig ze bekwaam zijn een ernstige en positieve rol te spelen in de sociale vooruitgang", concludeerde het maandblad in 1962.[55] In 1961, bij de

51 LEUVEN, KADOC, *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten (CCOD)*, 11e congres van C.C.O.D., Activiteitsverslag gemeenten en provinciën, p. 5; DE WALSCHE T., 'Het syndicaal probleem in overheidsdienst' in SOMERS, M., *De administratieve hervorming in de realiteit*, Brussel, 1961, p. 66-79.

52 'Wijzigingen in het kader der vrijgestelden', *De Nieuwe Tijd* (5 september 1968), p. 1.

53 DEPAEPE, M. en DE VROEDE, M. red., *Geen trede meer om op te staan: de maatschappelijke positie van onderwijzers en onderwijzeressen tijdens de voorbije eeuw*, Kapellen, 1993, p. 299.

54 HAECK, T., 'Liberaal Syndicaat der Agenten van Openbare Diensten / Syndicat Libéral des Agents des Services Publics (1927-1972)', *ODIS*, https://www.odis.be/lnk/OR_7851. Geraadpleegd op 1 december 2021.

55 'De organisatie van de afhankelijkheid van het onafhankelijk kartel', *De Nieuwe Tijd* (10 maart 1962), p. 2.

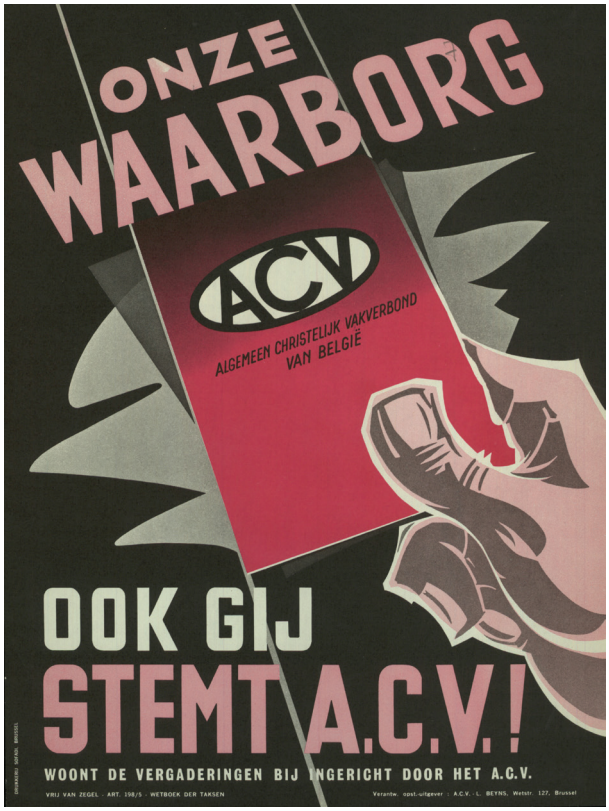

ACV-affiche naar aanleiding van de sociale verkiezingen van 1963.
[KADOC-KU Leuven, Verzameling affiches: KCA1830]

eerste signalen van een mogelijke fusie tussen het Kartel en de LSAOD, was het oordeel van de CCOD minstens even scherp: "Het enige mogelijke besluit van dit alles is dat een verdeeld huis moet ineenstorten. [...] [H]et Kartel heeft nooit enige invloed gehad op het sociaal leven, het Liberaal Syndikaat evenmin".[56] Pas in juni 1972 legden de liberale vakbonden het conflict bij en smolten ze opnieuw samen tot het Vrij Syndicaat voor het Openbaar Ambt (VSOA) / Syndicat Libre de la Fonction Publique (SLFP), een organisatie die een zekere autonomie binnen het ACLVB behield. De fusie werd deels mogelijk gemaakt door het aftreden in 1969 van PVV-voorzitter Omer Vanaudenhove (1913-1994), iemand die sterk betrokken was bij het conflict.[57] Om te overleven knoopte het VSOA gesprekken aan met enkele categoriale bonden, want de nieuwe representativiteitscriteria gaven een impuls tot schaalvergroting. Het Eenheidssyndicaat van het Personeel van Financiën sloot zich op 16 april 1972 aan bij de liberale vakbond, maar zegde haar verbintenis in september 1974 weer op. Ondertussen was in februari 1973 de Militaire Syndicale Centrale Syndic met het VSOA gefuseerd.[58]

Het sociaal overleg in de overheidssector werd in de jaren 1960 gedomineerd door het Gemeenschappelijk Front, de andere vakbonden werden er zelfs niet bij betrokken. De regering vond immers dat ze alleen overleg kon plegen met "de vakbonden die, evenals zijzelf, begaan waren met het hele openbare ambt in al zijn verscheidenheid en veelzijdigheid".[59] Het koninklijk besluit van 6 juni 1963 stelde de syndicale verkiezingen onder het overheidspersoneel uit, waarna ze nooit meer werden georganiseerd. In de collectieve overeenkomst van 26 januari 1968 werd vastgelegd dat er alleen overleg kon plaatsvinden met de representatieve vakbonden. Het beloofde vakbondsstatuut liet ondertussen lang op zich wachten. In 1971 werd een wetsvoorstel ingediend om de betrekkingen tussen de overheid en vakbonden in een nieuw wettelijk kader te gieten. Maar de bespreking in het parlement sleepte aan. Het syndicaal statuut van 1955 kreeg pas eind 1974 een opvolger.[60] Die situatie bevestigde de bijzondere machts- en onderhandelingspositie van het Gemeenschappelijk Front.[61] De geprivilegieerde status van de christelijke en socialistische ambtenarenbonden riep bij sommigen wel bedenkingen op. Sceptici bestempelden hun impact zelfs als een oorzaak van het immobilisme van het staatsapparaat. Ze stelden dat de overheid geen positie durfde in te nemen, haar gezag eronder leed en dat de vakbonden te veel beslissingsmacht hadden over de invulling van de hoogste functies in de overheidsdiensten.[62] [Figuur 27]

Ondanks al die kritiek wist het Gemeenschappelijk Front wel de arbeidsvoorwaarden van de ambtenaren aanzienlijk te verbeteren. De eerste sociale programmatie van 1 juli 1962 voorzag in een budget van maar liefst 7 miljard Belgische frank voor loonsverhogingen gedurende de komende drie jaar. Daarnaast koppelde de overheid de ambtenarenpensioenen aan het nationaal inkomen (in plaats van aan de loonschalen), voerde ze vakantiegeld in en verbeterde ze de vlakke loopbanen. Ook het principalaat werd geïntroduceerd, een sys-

56 'Het Kartel der Onafhankelijke Syndikaten gaat over naar het Liberaal Syndikaat', *De Nieuwe Tijd* (25 oktober 1961), p. 2.
57 REYNAERT, H., *Belgische binnenlandse politiek*, Onuitgegeven cursus, UGent, 2019, p. 10-13.
58 *De geschiedenis van het liberaal syndicalisme in de openbare diensten*, s.l., 2007, p. 6-7.
59 GENT, AMSAB-ISG, *Bibliotheek Camille Huysmans*, Brochure van minister van Binnenlandse Zaken Gilson over het openbaar ambt, met aantekeningen, 625.1073, p. 26.
60 VANDERMEULEN, 'Ontwikkelingen van de collectieve arbeidsverhoudingen' in *30 jaar Belgische arbeidsverhoudingen*, p. 157.
61 *Ibid.*, p. 156.
62 *Archief André Vlerick*, nota "Rol en plaats van de syndikaten in de overheidsdiensten", p. 11-14.

FIGUUR 27
ZES SOCIALE PROGRAMMATIES OP EEN RIJ (1962-1973)*

	1/7/1962-1964	1965	1966-1967	1968-169 (eerste cao)	1970-1971 (tweede cao)	1972-1973 (derde cao)
Loon-schalen	Algemene herziening • Gew. min.: 62.500BF • Minimale verhoging van 3.600BF	Verhoging van alle loonschalen • Gew. min.: 66.500BF	Verhoging met 3.000BF, met uitzon-dering van de hoogste schaal • Gew. min.: 70.000BF, op 1 april 1967 opgetrokken tot 73.000BF	Herziening • 1968: vermin-dering met 1/2 van aftrek op het min.loon voor de aan-werving voor 21 of 25 jaar • Gew. min.: 75.000BF in 1969	Herziening • 1970: her-structurering van alle loon-schalen waar-van het min. < 82.000BF ligt • 1/6/1970: verhoging van alle loonscha-len met 3% • Gew. min.: 77.250BF	Herziening • Gew. min.: 10.000BF netto per maand
Vakantie-geld	2.000BF in 1956, 3.000BF in 1962, 4.000BF in 1964	5.000BF in 1966, 5.500BF in 1967 (+ 500BF vakantiegeld voor gehuwde gepensioneer-den en 300BF voor andere gepension.)	7.500BF (+ 1.000BF vakantiegeld voor gehuwde gepension. en 600BF voor andere gepen-sion. in 1969)	1971: 10.000BF	1973: 12.500BF	
Pensioenen	Verhoging met 10 % t.o.v. 1951 + perequatie (wijziging wet 2/8/1955)	Verhoging met 2 %	Verhoging van alle pensioe-nen toegekend voor 1 juli 1962	Inhaling van de pensioenen: overgangs-regeling	Correlatieve perequatie van de pensi-oenen (3 procent)	Perequatie van de pensioenen overeenkom-stig met de revalorisatie van de lonen
Verlof	2 dagen com-pensatieverlof	Verlofregeling < 30 jaar: 18 d. 30-40 jaar: 19 d. 40-45 jaar: 20 d. 45-50 jaar: 21 d. 50+: 22 d.	3 dagen compensatie-verlof	2 dagen compensatie-verlof		
Eindejaars-premie	1.500BF pro-grammatie-toelage (einde-jaarspremie) voor alle per-soneelsleden in 1968, 2.400BF in 1969	1971: 3.000BF, verhoogd met 2,4% van het jaarlijks bruto-loon				
Varia	Verhoogde haard- en standplaats-toelage	• Verplichte ziekteverz. • Regularisatie tijdelijke werknemers (KB 09/04/1965)	• Revalorisatie-toelage • Arbeidsduur: 43u in 1970, 41u30 in 1971 • Oprichting paritaire groep voor elke sector			

* DE TOURNAY, J., *De sociale programmaties in de overheidssector sedert 1962*, Brussel, 1980.

teem waarmee overheidsmedewerkers die zich via examens voor een hogere functie hadden geplaatst maar (nog) niet konden benoemd worden door een gebrek aan vacatures, toch promoveerden.[63]

Het gemeente- en provinciepersoneel viel buiten het vakbondsstatuut van 1955. Na mislukte onderhandelingen in 1956 en 1961, kwam er voor hen in 1966 een aparte regeling.[64] Die trad in voege in 1969 en bleek in belangrijke mate gebaseerd op het statuut van 1955 dat die tegen die tijd al grotendeels verouderd was.[65] Nieuwe takken van het ambtenarenapparaat kregen hun eigen syndicale regeling.

Een andere grote overwinning was de integratie van het statutair overheidspersoneel in de verplichte ziekte- en invaliditeitsverzekering. We haalden eerder aan dat de vast benoemde overheidsmedewerkers in 1944 om verschillende redenen uitgesloten waren. De christelijke en socialistische vakbonden bestempelden die situatie als onhoudbaar. Tal van ambtenaren waren natuurlijk wel vrij verzekerd, maar velen deden dat louter wanner ze echt een ziekteverzekering nodig hadden. Dat legde al sinds de late jaren 1940 een grote druk op de mutualiteiten, ondanks de tussenkomst van de overheid.[66] Vrij verzekerde ambtenaren moesten hun bijdrage aan de ZIV dus zelf betalen. Vergeleken met de lonen in de privésector hinkten de ambtenarenwedden duidelijk achterop.[67] De eis van de ACOD en FCSOD voor een verplichte ziekte- en invaliditeitsverzekering voor het vast overheidspersoneel werd werkelijkheid vanaf 1 april 1965. Die opname in het verplichte stelsel kaderde binnen de globale hervorming van de ZIV na de zogenaamde wet Leburton (1963).[68] Die hervorming was op heftig verzet van de geneesheren-specialisten gestoten, met als gevolg de opmerkelijke artsenstaking van april 1964.

De interne keuken van de CCOD

In de jaren 1960 zette de groei van de christelijke ambtenarencentrale zich door, zij het aan een wat trager tempo dan in het voorgaande decennium. Tussen 1960 (34.569 leden) en 1974 (60.187) steeg het ledenaantal met 74,11 procent. Dat was een stuk minder dan de enorme toename van 485 procent tussen 1946 en 1951 en de sterke groei van 123 procent tussen 1951 en 1960. Uiteraard moeten we die cijfers in perspectief plaatsen met het groeitempo van het ambtenarenapparaat en de bijzondere situatie in de naoorlogse jaren. De gemiddelde jaarlijkse ledengroei tussen 1946 en 1960 bedroeg 9 procent, en in de periode van 1960 tot 1974 daal-

Optocht bij de viering van de veertigste verjaardag van de CCOD, Antwerpen, 1961.
[KADOC-KU Leuven, Verzameling foto's: KFA7737]

63 BRUSSEL, KAMER DER VOLKSVERTEGENWOORDIGERS, *Begroting van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en van het Openbaar Ambt voor het dienstjaar 1963*, 8 januari 1963.

64 '23 octobre 1961. – ARRÊTE ROYAL relatif aux modalités de la consultation syndicale prévue par l'article 9 de la loi du 28 juillet 1961 modifiant certaines dispositions du titre IV de la loi du 14 février 1961 (Monit., 28 octobre.)' in *Pasinomie: collection complète des lois, arrêtés et règlements généraux qui peuvent être invoqués en Belgiques*, Brussel, 1961, p. 785-786; *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten*, 11e congres, Activiteitsverslag, p. 3.

65 JANVIER red., *Collectieve arbeidsverhoudingen*, p. 32.

66 'Het personeel in overheidsdienst en de ziekteverzekering', *De Nieuwe Tijd* (10 juillet 1964), p. 1; VANTHEMSCHE, G., *De beginjaren van de sociale zekerheid in België: 1944-1963*, Brussel, 1994, p. 125.

67 *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten*, Congres 1965, Algemeen Activiteitsverslag 1962-1965, p. 30.

68 'Ziekteverzekering', *De Nieuwe Tijd* (28 september 1964), p. 1.

FIGUUR 28
GECORRIGEERD LEDENAANTAL VAN DE CCOD TUSSEN 1960 EN 1974

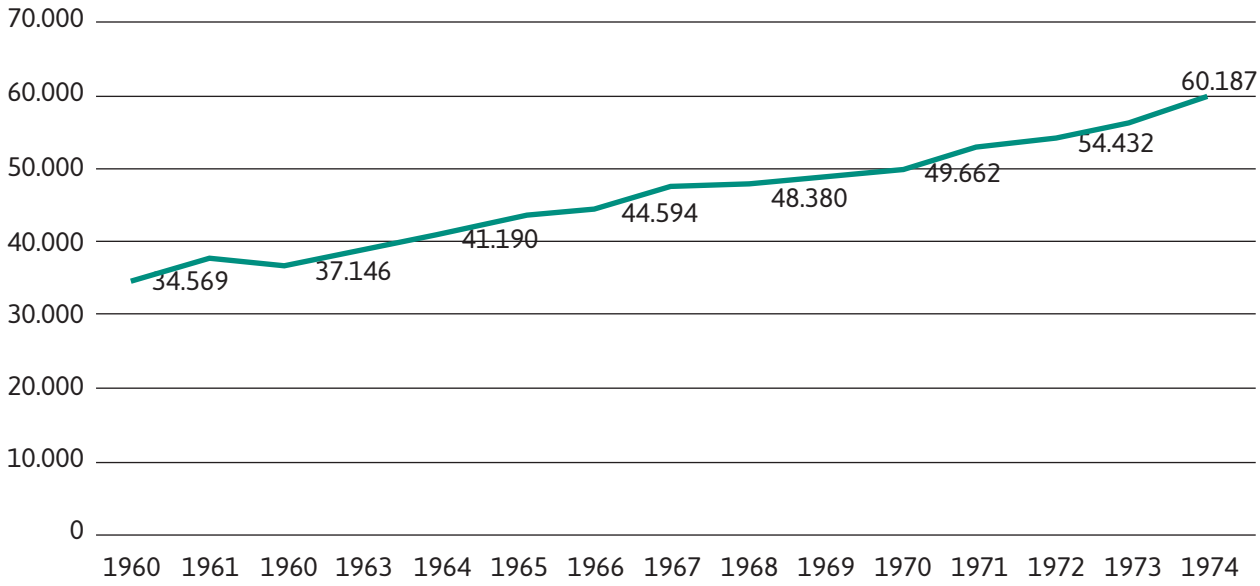

FIGUUR 29
LEDENAANTAL VAN DE CCOD TUSSEN 1961 EN 1974*

	1961	1964	1967	1969	1971	1974
Gemeenten	14.611	18.498	22.141	23.658	25.282	
Staat	8.020	9.958	11.226	12.768	14.907	
Financiën	3.885	4.070	3.930	3.631	3.872	
Tram	6.704	7.008	7.508	7.074	7.305	
Parastatalen	5.606	6.378	7.217	7.165	7.626	
Sabena en Britse Basis	3.182	3.516	3.985	3.725	3.740	
Lokale en regionale besturen						27.021
Ministeries						21.343
Vervoer						10.301
Parastatalen						9.092
Totaal	**42.008**	**49.428**	**56.007**	**58.021**	**62.732**	**67.757**
Brabant	12.393	16.101	18.081	18.663	19.812	22.255
Antwerpen	9.054	12.530	13.393	13.035	13.614	13.939
Oost-Vlaanderen	6.481	6.208	7.090	7.362	8.519	8.631
West-Vlaanderen	4.855	4.828	5.467	5.616	6.198	6.481
Limburg	3.280	4.059	4.661	5.053	5.237	5.360
Luik	2.197	2.210	2.839	3.282	3.760	4.316
Henegouwen	2.178	1.699	1.723	2.155	2.247	3.615
Luxemburg	825	1.020	1.117	1.077	1.249	1.330
Namen	735	773	1.636	1.778	2.096	1.882
Totaal	**41.998**	**49.428**	**56.007**	**58.021**	**62.732**	**67.757**

* Op basis van gegevens uit PASTURE en MAMPUYS, *In de ban van het getal*, p. 207-208; *Congresverslagen CCOD*. Dit is het ledental uit de activiteitsverslagen, niet het gecorrigeerd ledenaantal zoals berekend door Pasture en Mampuys.

de die tot 4 procent per jaar.[69] Het procentuele aandeel van de CCOD in het ACV-ledenbestand schommelde in de jaren 1960 rond 5 procent. [Figuur 28]

De CCOD groeide initieel sterker dan haar zustercentrale van Spoor en PTT, die met een vijfjaarlijkse groeivoet van -0,9 procent (1960-1965) en 0,1 procent (1965-1970) qua ledental leek te stagneren. Tussen 1970 en 1975 groeide Spoor en PTT echter met 6,8 procent, waarmee ze de CCOD zelfs voorbijstak (4,4 procent groei in dezelfde periode). Ondertussen stegen de ledentallen van de christelijke onderwijscentrales enorm. De centrales voor technisch en vrij middelbaar onderwijs groeiden tussen 1960 en 1965 respectievelijk met 15,1 procent en 14,2 procent. Het totale aandeel van ambtenaren- en onderwijscentrales in het ACV schommelde in de periode van 1960 tot 1975 rond 19 procent. De FCSOD, de koepelorganisatie van alle ACV-centrales in de publieke sector, had in 1964 in totaal 129.384 leden, wat wil zeggen dat ongeveer 24,7 procent van de 524.306 ambtenaren bij het ACV was aangesloten. Tien jaar later telde de FCSOD 185.812 leden, waarmee ze 25,5 procent van de ambtenaren vertegenwoordigde.[70] Op basis van de ledencijfers van de grote interprofessionele vakbonden schatte Jean Neuville dat 64,99 procent van de ambtenaren in 1970 bij een vakbond aangesloten was. Het Gemeenschappelijk Front groepeerde 62,27 procent van de ambtenaren.[71] De ACLVB was met 16.916 leden duidelijk veel kleiner.

De centrale stond het sterkst in de provincies Brabant, Antwerpen en Oost-Vlaanderen, maar ook in Wallonië groeide het ledenaantal duidelijk, vooral in de provincies Luik en Namen. In 1972 vond er een herstructurering plaats; de leden van Namen werden toen bij Henegouwen ondergebracht. De grootste sectoren waren Gemeenten, Staat en Tram. In die eerste sector groeide het aantal leden tussen 1961 en 1971 met 73 procent, in de tweede sector met 86 procent. Het ledenaantal van de sectoren Tram, Financiën en de restgroep Sabena en Britse Basis stagneerde daarentegen. Hierbij moet wel worden opgemerkt dat de personeelssterkte van die sectoren nauwelijks toenam of zelfs afnam. Bij de herstructurering van 1972 werd het aantal sectorale groepen teruggebracht tot vier, met name Parastatalen, Vervoer, Ministeries en tenslotte Lokale en Regionale Besturen. Financiën werd in de sector Ministeries ondergebracht, Sabena onder Vervoer en de Britse Basis onder de Parastatalen. [Figuur 29]

Cover van de CCOD-publicatie *De openbare diensten in het tijdperk van de socialisatie.*
[KADOC-KU Leuven, Erfgoedbibliotheek: KX1.91_19620511]

Dankzij de voortdurende toename van haar ledenaantal kon de centrale in het sociaal overleg heel wat gewicht in de schaal leggen. De CCOD was een belangrijke motor in de uitbouw van de nieuwe overlegstructuren in de publieke sector. Qua ideologie kan de centrale beschouwd worden als eerder corporatistisch. Ook stond ze sterk onder invloed van het personalisme, een stroming die opgang maakte in de sociale leer van de katholieke kerk en het concept 'persoon' en de waardigheid van de mens centraal stelde. In 1962 publiceerde de CCOD onder redactie van René Vandermosten, hoofd van de studiedienst van de centrale, het boek *De openbare diensten in het tijdperk van de socialisatie*. Daarin kwamen de corporatistische en personalistische trekken van de centrale volop tot uiting. De hoofdtaak van het christelijk syndicalisme bestond erin, aldus het boek, "te verhinderen dat de menselijke persoonlijkheid zou verlaagd worden tot een

69 Eigen berekeningen op basis van de gecorrigeerde ledentallen uit PASTURE en MAMPUYS, *In de ban van het getal*, p. 207-208, p. 254, p. 260-261.
70 *Ibid.*
71 NEUVILLE, J., 'Le taux de syndicalisation en Belgique en 1970', *Courrier hebdomadaire du CRISP*, nr. 9, 1973 (14), p. 7.

rendementscoëfficiënt in de economische berekeningen".[72] De verheffing van de mens vereiste bovendien het opgeven van de klassenstrijd en het bevorderen van de solidariteit tussen werkgevers en werknemers. Voortaan moesten wetenschappelijke formules de arbeidsverhoudingen structureren, bijvoorbeeld door middel van collectieve productiviteitspremies en proportioneel loon.[73] Uiteraard verschilde de syndicale aanpak in de openbare sector van die in de private sector. Er was in de sociale onderhandelingen bv. geen derde partij en de productiviteitsmeting in de publieke sector was abstracter dan die in de privé.

In het begin van de jaren 1960 had de CCOD 54 personen in dienst. Een nieuwe generatie competente onderhandelaars nam de belangrijkste posities over. In oktober 1963 werd Julien Buyens na dertien jaar dienst als algemeen secretaris opgevolgd door Armand Henchgen (1920-1992).[74] Hij voerde enkele belangrijke veranderingen door. De provinciale secretariaten werden opgesplitst in kleinere (regionale) eenheden. Tegen 1974 telde de centrale veertien gewesten, waarvan de Vlaamse de meeste militanten telden. Daarnaast moderniseerde Henchen de mecanografische dienst van de centrale en splitste hij de vormingsdienst op in een Nederlandstalige en een Franstalige afdeling.[75] Vanaf 1969 nam de CCOD grondige maatregelen om de vorming van militanten te stroomlijnen. Gewestelijke secretarissen kregen behoorlijk veel vrijheid in het kiezen van thema's voor vormingsdagen, handboeken, programma's en andere initiatieven. Twee keer per jaar werden er vormingsdagen in de Vlaamse gewesten georganiseerd, waar de leden in kleine gespreksgroepen konden discussiëren over tal van onderwerpen, bv. de "syndicale betrekkingen met de overheid", "stakingen in de openbare diensten" of "syndicaal pluralisme en marxisme". De opkomst voor die vormingsdagen was het grootst in de gewesten Antwerpen, Gent, Turnhout en Brugge, met respectievelijk gemiddeld 137, 119, 112 en 105 aanwezige militanten. Het tweetalige gewest Brussel organiseerde in diezelfde periode tien vormingssessies, in de Franstalige regio's werden vormingsinitiatieven naargelang de specifieke context en behoeften genomen.[76]

Door het optimaliseren van de financiële solidariteit binnen de centrale en door een nauwgezette opvolging van de taalverhoudingen in de structuren en leidinggevende functies, probeerde de CCOD-leiding om communautaire conflicten te vermijden.[77] Daarnaast sleutelde men ook aan de statuten en de structuren van de centrale. Begin 1972 werd het Hoofdbestuur opgericht en werd het aantal ondervoorzitters teruggebracht van twee naar één. Oud-kajotter Maurice Morrhaye (1925-1973), provinciaal secretaris voor Limburg en vanaf 1964 nationaal secretaris voor de groep Gemeenten, werd in 1968 benoemd tot eerste secretaris. Na het congres van 1971 werd hij bevorderd tot algemeen CCOD-secretaris, maar hij overleed al op 2 januari 1973. Zijn opvolger Hervé Decuyper (1938-2023) bekleedde de functie slechts twee jaar, want in 1975 stapte hij over naar de FCSOD om daar Theo de Walsche op te volgen als voorzitter.[78] Paul de Riemaecker, achttien jaar lang voorzitter van de CCOD, werd in juni 1970 opgevolgd door Emiel de Kesel en twee jaar later door Jan Barbé.[79]

De snel groeiende centrale had nood aan een betere huisvesting, en daarom werd het nationaal secretariaat aan de Renaissancelaan, waar pater Georges Rutten in de eerste helft van de twintigste eeuw nog zijn propagandawerk had verricht, verlaten. Enkele ACV-centrales bundelden hun krachten en konden zo in 1968 een nieuw en modern kantoorgebouw van maar liefst acht verdiepingen bouwen: het Europees Verenigingshuis aan de Oudergemselaan in Brussel, niet ver van de Wetstraat.[80] August Cool was de drijvende kracht achter het project en

72 VANDERMOSTEN red., *De openbare diensten in het tijdperk van de socialisatie*, p. 23.
73 Het bedrijfsorganisatiemodel van de Amerikaanse staalbewerker en vakbondsman Joseph N. Scanlon (1897-1956) werd bijzonder vermeld. Het vroeg een directere betrokkenheid van de werknemers bij het beleid van ondernemingen door middel van winstdeling; *Ibid.*, p. 19-26.
74 NEUVILLE, 'BUYENS Julien', *Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier en Belgique*; LEUVEN, KADOC, *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten (CCOD)*, Raad CCOD 1959 tot 1963 1964, 19/10/1963 Conseil de la Centrale – Succession J. Buyens.
75 'Toespraak van A. Hengchen, Algemeen Secretaris', *De Nieuwe Tijd* (12 augustus 1971), p. 2.
76 LEUVEN, KADOC, *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten (CCOD)*, Algemeen activiteitsverslag 1969-1973, p. 27-29.
77 Persoonlijk interview met Hervé Decuyper, 15 maart 2022.
78 *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten*, Algemeen activiteitsverslag 1969-1973, p. 7, p. 20-21; DRESSE, R., 'MORRHAYE Maurice', *Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier en Belgique*, https://maitron.fr/spip.php?article239470. Geraadpleegd op 1 december 2021.
79 'De uittredende voorzitter', *De Nieuwe Tijd* (25 juni 1970), p. 1.
80 'De Centrale verlaat de Rennaissancelaan te Brussel', *De Nieuwe Tijd* (26 december 1968), p. 1; *50 jaar Christelijke Centrale van de Openbare Diensten*, p. 51.

ARMAND HENGCHEN

Sélange, 15/04/1920 – Oudergem, 1992

Armand Michel Hengchen werd geboren in Sélange, een dorp dat grenst aan het Groothertogdom Luxemburg. Hij groeide op in een arbeidersgezin; zijn vader had elektromechanica gestudeerd. Na zijn middelbare schoolopleiding (humane wetenschappen) startte hij in 1941 zijn carrière bij de Nationale Landbouw- en Voedingscorporatie. Die NLVC was een op een corporatistische leest geschoeide parastatale instelling, opgericht door de bezetter om de voedselproductie en -distributie te organiseren tijdens de oorlogsjaren. Hengchen werd er kantonnaal secretaris in 1942, een jaar later werd hij administratief deskundige.

Na de oorlog werkte hij op het Ministerie van Ravitaillering en sloot hij zich aan bij het ACV. In 1948 werd Hengchen vrijgesteld als provinciaal CCOD-secretaris voor Luxemburg.[1] Hij richtte in de jaren 1950 mee het Syndicat des Fonctionnaires Internationaux et Européens (SFIE) op, een vakvereniging voor ambtenaren van de pas opgerichte supranationale instellingen tijdens de eerste fase van de Europese integratie. In 1961 werd Hengchen samen met de Vlaming Hector de Groeve aangesteld om algemeen CCOD-secretaris Julien Buyens te ondersteunen. Niet veel later nam hij diens functie over. In 1971 regionaliseerde de centrale haar statuten, en werden de functies van vrijgestelde en niet-vrijgestelde algemeen voorzitter gecreëerd. Hengchen werd de eerste vrijgestelde voorzitter en toonde zich een bekwaam organisator die de vakbond door tal van hervormingen zou gidsen. Hij speelde een grote rol in de onderhandelingen met de overheid die op 19 december 1974 hebben geleid tot een grondige hervorming van het sociaal overleg in de publieke sector.

Hengchen bleef CCOD-voorzitter tot aan zijn pensioen in 1984 en combineerde die functie vanaf 1976 met het voorzitterschap van EUROFEDOP (tot 1988) en vanaf 1982 ook van INFEDOP. Daarnaast zetelde hij in de algemene raad van de Mouvement Ouvrier Chrétien (MOC), vanaf 1972 in de Raad van Bestuur van de Belgische Arbeiderscoöperatie (BAC) en later in de Raad van Bestuur van het RIZIV.[2]

1 'Onze nieuwe algemeen secretaris', *De Nieuwe Tijd* (25 oktober 1963), p. 1.

2 LEUVEN, KADOC, *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten (CCOD)*, Feesten afscheidsvieringen A. Hengchen, F. Wieers etc., Documenten betreffende afscheidsviering Hengchen, 1985.

was erg tevreden met het resultaat.[81] Aanvankelijk zat de CCOD op de vijfde en de zesde verdieping, maar drie jaar later verhuisde de centrale naar de benedenverdieping.

Enkele leden van de CCOD speelden een zeer actieve rol in de Internationale van de Openbare Diensten en P.T.T., met name algemeen secretaris Jos Vandecruys, voorzitter Theo De Walsche, Julien Buyens, Paul de Riemaecker en Armand Hengchen.[82] Eind 1963 organiseerde het Internationaal Arbeidsbureau van de VN een deskundigheidscommissie, waarin onder meer Buyens de internationale vakbondsfederatie van de openbare diensten vertegenwoordigde. Die commissie legde in 1969 de basis voor een vaste paritaire IAB-commissie die onder meer internationaal onderzoek zou voeren naar syndicale vrijheid, loopbaanmogelijkheden en arbeidsvoorwaarden van overheidsmedewerkers. De Internationale van de Openbare Diensten en P.T.T. richtte in 1963 een Internationale Raad van Vakorganisaties van Onderwijzend Personeel op en nam in 1966 een vlottere naam aan, namelijk de Internationale Federatie voor Personeel in Openbare Diensten (INFEDOP). De organisatie creëerde ook regionale afdelingen, met name EUROFEDOP voor Europa, AFROFEDOP voor Afrika, ASIAFEDOP voor Azië en een secretariaat voor Latijns-Amerika (later AMLATFEDOP) binnen de CLASC (Confederación Latino Americana de Sindicalistas Cristianos/Confédération Latino-Américaine des Syndicats Chrétiens).[83] INFEDOP verrichtte studiewerk over tal

81 'Ten huize van August Cool, Franciskanenlaan 46, Sint-Pieters-Woluwe' in FLORQUIN, J., *Ten huize van...*, VII, Leuven, p. 182. "Het is een soort gebouw dat we in Brussel altijd gemist hebben: zalen met mogelijkheid tot simultaanvertaling in de vier talen: Nederlands, Frans, Engels en Duits. De vier kanalen, zoals wij zeggen. Wel, in dat nieuwe gebouw komen zalen voor 50 en 100 en 200 man met cellen voor de vertalers. Ik ben altijd nogal Europees ingesteld geweest en ik ben met die realizatie wel erg ingenomen", aldus Cools.

82 Voluit de Internationale Federatie van Christelijke Vakorganisaties van Personeel in Openbare Dienst en Posterijen, Telegrafie en Telefonie; 'INFEDOP', *ODIS*.

83 *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten*, Congres 1965, Algemeen Activiteitsverslag 1965-1969, p. 56, p. 86-89.

EUROFEDOP-secretaris-generaal Bert van Caelenberg met EU-commissaris Marianne Thyssen bij de opening van het congres in Wenen in 2016 naar aanleiding van de vijftigste verjaardag van de organisatie.
[Brussel, EUROFEDOP]

van thema's, waaronder de automatisering van de openbare diensten, de positie van vrouwen en de syndicale vrijheid in de publieke sector, de tewerkstellingszekerheid van niet-statutair personeel, de positie van personen met een beperking. De sector Vervoer van de CCOD viel onder de bevoegdheid van een andere internationale federatie, namelijk de Internationale Federatie van de Christelijke Vakbonden van Vervoerpersoneel. August Vanistendael (1917-2003), de secretaris-generaal van het Internationaal Christelijk Vakverbond, werd in 1968 opgevolgd door Jean Brück (1918-1986), voormalig algemeen secretaris van de Centrale Nationale des Employés (CNE) en medeoprichter van ACV-Kongo. Het ICV werd bij die gelegenheid hernoemd tot het Wereldverbond van de Arbeid (WVA).

4. STRIJD- EN STANDPUNTEN

Onafhankelijk Congo: de gevolgen voor de Belgische ambtenarij

Na de dekoloniseringsgolf in de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog keerden ongeveer vier tot zes miljoen Europeanen terug naar Europa, waaronder een aanzienlijk aantal voormalige koloniale overheidsmedewerkers.[84] Die ambtenaren vormden een groot discussiepunt in verschillende Europese landen. In 1945 trof Nederland regelingen om de integratie van ambtenaren uit voormalig Nederlands-Indonesië te vergemakkelijken. Dat proces verliep behoorlijk vlot, aangezien Nederland toen net als andere West-Europese landen kampte met een tekort aan personeel. Opvallend genoeg besloot de nieuwe Indonesische staat om de Nederlandse ambtenaren die achterbleven, in dienst te houden. Hun vaste aanstelling werd gegarandeerd voor een overgangsperiode van twee jaar, waarna de Indonesische staat kon beslissen wat er met hen moest gebeuren. Groot-Brittannië, dat een tiental kolonies verloor tussen 1945 en 1960, koos voor een andere aanpak. Het land gaf een vergoeding aan haar voormalige koloniale overheidsmedewerkers, met daarbovenop een pensioen op basis van hun dienstjaren. Frankrijk moest daarentegen geen grote oplossingen vinden, omdat haar personeel voornamelijk bestond uit ambtenaren die vanuit het moederland waren gedetacheerd in de kolonies. Hun integratie verliep daarom vlot, op enkele uitzonderingen na.[85]

Op 4 januari 1959 braken er rellen uit in Leopoldstad. Hierdoor begon ook België zich af te vragen hoe het moest handelen als haar koloniale ambtenaren massaal zouden terugkeren. De regering verklaarde op 13 januari 1959 dat ze de ambtenaren in Congo niet in de steek zou laten bij een mogelijke onafhankelijkheid van de kolonie. De zogenaamde integratiewetten, die werden uitgevaardigd tussen maart en juni 1960, maakten die belofte concreet voor het personeel in de koloniale administratie, het onderwijs, de rechterlijke macht en de gerechtelijke politie. Het ging over ongeveer 4.100 ambtenaren, wat overeenkomt met twee vijfde van het totaal. De overige ambtenaren waren stagiairs, tijdelijke werknemers, gedetacheerden of zogenaamde aanvullingsbeambten. De 4.100 koloniale ambtenaren hadden recht op een overgangsperiode van zes maanden verlof, waarna ze zich konden aanmelden voor een functie in de Belgische openbare diensten, zowel in de Rijksadministratie, de gemeente- en provinciediensten als in de parastatale instellingen. De regering was erg genereus: zij die niet kozen voor integratie, kregen een vergoeding op basis van het aantal dienstjaren. Bij het opstellen van de wetteksten waren wel de vakbonden van het personeel in de kolonie geraadpleegd, maar niet die van de openbare diensten in België zelf. De CCOD was daarom erg teleurgesteld:

84 Zie SMITH, A. red., *Europe's Invisible Migrants*, Amsterdam, 2002.

85 BRUSSEL, KAMER DER VOLKSVERTEGENWOORDIGERS, *Zitting 13 januari 1960, Verslag namens de Commissie voor Belgisch-Congo en Ruanda-Urundi, uitgebracht door de heer Debucquoy*, 37K0367, p. 7-10.

Evacuatie uit Congo, 1960.
[Wikimedia Commons; © Herbert Behrens]

> Waar zou de administratie het nodige aantal vakante aanvangsbetrekkingen in haar vaste kaders gaan zoeken om al dit personeel te affecteren? Zullen de ambtenaren van de Belgische Administratie voldoende garanties krijgen dat, door de massale integratie van de collega's uit Kongo, geen afbreuk zal worden gedaan aan redelijke bevorderingsmogelijkheden? En wat met de honderden collega's van de parastatale instellingen [...] die gevaar lopen hun betrekking of zelfs hun organisme te zien afschaffen? Zijn ook voor hen affectatiemogelijkheden voorzien?[86]

De christelijke centrale verzette zich bijgevolg hevig tegen de integratiewetten. Ze vond de voorgestelde oplossing onaanvaardbaar omdat die kansen wegnam van pas afgestudeerde werkzoekenden en vooral omdat de ambtenarenvakbonden niet waren geraadpleegd. In de Belgische openbare diensten was er volgens de centrale geen draagvlak voor de integratiewetten. Ze stemde wel in met een voorkeursbehandeling, maar eiste dat kandidaten een examen zouden afleggen. De christelijke centrale kreeg de belofte dat haar eisen zouden worden besproken op de Algemene Syndicale Raad van Advies.[87] Toen het verlof van veel teruggekeerde koloniale ambtenaren in februari 1961 afliep, werden de integratiewetten geschrapt en kregen de betrokkenen een gedeeltelijk loon.[88] Op 20 februari kwam een nieuwe wet tot stand die grotendeels gevolg gaf aan de eisen van de CCOD. De ambtenaren kregen prioriteit bij de examens in de vorm van extra punten, maar werden niet automatisch geïntegreerd. Voor de oud-koloniale ambtenaren werden ook herscholingsinitiatieven opgezet om hen klaar te stomen voor een carrière in het Belgische bedrijfsleven. Een mooi voorbeeld zijn die van het Seminarie voor Productiviteitsstudie en -Onderzoek van de Gentse hoogleraar André Vlerick.[89] Die richtte ook een plaatsingsdienst op.

Eenheidswet

"Het is verkieslijk deze zwarte bladzijden uit de historiek van de Belgische syndicale beweging zo vlug mogelijk om te slaan omdat het zo pijnlijk aandoet wanneer arbeiders andere arbeiders terroriseren, wanneer vrijheid belaagd wordt door terreur!", aldus Albert Van den Bosch, nationaal secretaris van het nationale CCOD-groepscomité van het ge-

86 'Naar integratie van het personeel van Afrika', *De Nieuwe Tijd* (10 januari 1960), p. 1.
87 'De ambtenaren uit Congo: de integratiewet van 21-3-60', *De Nieuwe Tijd* (10 september 1960), p. 1.
88 BRUSSEL, KAMER DER VOLKSVERTEGENWOORDIGERS, *Zitting 9 februari 1961, Verslag namens de Commissie voor de Afrikaanse Zaken, uitgebracht door de heer De Wulf.*
89 GUNST, P., 'Vlerick, André (1919-1990)', *UGentMemorie*, https://www.ugentmemorie.be/personen/vlerick-andre-1919-1990. Geraadpleegd op 24 mei 2023.

meente- en provinciepersoneel, over de stakingen tegen de Eenheidswet.90 De winter van 1960-1961 heeft diepe sporen nagelaten in het collectieve geheugen van België en is een belangrijk keerpunt in de sociale en syndicale geschiedenis van het land. Vaak wordt de staking geïnterpreteerd als Waals verzet tegen de teloorgang van de industrie in het zuiden van het land, of als de prelude van communautaire conflicten in de daaropvolgende jaren. In werkelijkheid waren de eenheidswet en het protest ertegen ook nauw verbonden met de geschiedenis van het openbare ambt.

Na de politieke spanningen als gevolg van de Congocrisis werd de rooms-blauwe regering-Eyskens III (1958-1961) begin september 1960 herschikt. De nieuwe regeringsploeg was zeer ambitieus. Ze nam zich voor om de 'augiasstal van de staatsfinanciën' uit te mesten en werk te maken van een reorganisatie van de uitvoerende macht, het parlement en de overheidsadministratie. Ook de snel stijgende loonkosten van het gemeentepersoneel stonden prominent op de agenda in het begin van de jaren 1960. Premier Gaston Eyskens was van oordeel dat er dringend bezuinigd moest worden. Hij had het vooral gemunt op de hoge personeelskosten van de gemeenten. Gemeentelijke ambtenaren genoten dikwijls wedden die aanzienlijk hoger waren dan die van staatsambtenaren met gelijkaardige functies. Dat gaf aanleiding tot misbruiken en verspilling. De stad Antwerpen bijvoorbeeld kende haar personeel bijzonder genereuze wedden en pensioenen toe. Een typiste kon er tot 20.000 BF per jaar meer verdienen dan bij de Staat, een klerk had er de maximumwedde reeds na twaalf jaar dienst bereikt, bij de Staat pas na twintig jaar. Het was dan ook niet te verwonderen dat de stad Antwerpen in 1960 reeds met een tekort van 355 miljoen BF was opgezadeld. Het zou later tot in de miljarden oplopen."[91]

De regering voerde de economische gevolgen van de Congolese onafhankelijkheid aan als belangrijkste reden om in te grijpen, maar ze verwees ook naar de overheidsschuld, de diepe recessie en de zwakke concurrentiepositie van België. Om die problemen aan te pakken, waren drastische budgettaire maatregelen nodig; er was sprake van 6 miljard frank nieuwe belastingen en 10 miljard frank besparingen. Daarnaast wilde eerste minister Eyskens met een administratieve hervorming tegemoetkomen aan de ontevredenheid over de werking van de publieke diensten.[92]

Postbodes worden vergezeld van politie tijdens de staking tegen de Eenheidswet, Gent, 28 december 1960. [KADOC-KU Leuven, Verzameling foto's: KFB2652]

De CCOD stond meteen erg wantrouwig tegenover de intentie van de regering om de administratie te hervormen. Ze vreesde bovendien dat de besparingen bijzonder nadelig zouden uitvallen voor overheidsmedewerkers. "Zal men zijn toevlucht nemen tot besparingen waarvan het personeel in openbare dienst het eerste slachtoffer zal worden?", vroeg *De Nieuwe Tijd*. "Dit is de gekende liberale methode, [...] Hervormingen en zuinigheid, misschien! Maar de kleine man mag niet langer de geldschieter blijven ten voordele van de dikke portefeuilles, of ze nu [van] de Staat of de magnaten van de privaatsector zijn".[93] De centrale vond dat de regering met haar besparingsplannen vooral zwichtte voor de financiële belangengroepen. Daarnaast maakte ze zich zorgen dat het statuut en de lonen van het gemeentepersoneel gelijkgesteld zouden worden aan die van het staatspersoneel. Vooral in Antwerpen heerste er grote ongerustheid onder de vakbonden van het gemeentepersoneel. De christelijke, socialistische en liberale syndicaten vroegen in september 1960 een gezamenlijk onderhoud met het stadsbestuur. Ze wilden duidelijkheid krijgen over de mening van het stadsbestuur over de plannen van de regering, in het bijzonder de gelijkschakeling van de loonbarema's van het gemeentepersoneel met die van het staatspersoneel. Ook het

90 *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten*, 11e congres, Activiteitsverslag, p. 2.
91 EYSKENS, *De memoires*, p. 614.
92 *Ibid.*, p. 593-645.
93 'Hoever staan we? Waar gaan we naartoe?', *De Nieuwe Tijd* (10 september 1960), p. 1-2.

pensioenregime van het stadspersoneel, een lang aanslepend dossier, stond op de agenda.[94]

Op 27 september 1960 presenteerde premier Eyskens de hoofdlijnen van het hervormings- en bezuinigingsinitiatief. De voorspelling dat de besparingen vooral de openbare diensten zouden treffen, bleek juist te zijn. De eerste minister kondigde een saneringsbeleid aan voor verschillende "deficitaire sectoren", waaronder gemeenten, spoorwegen en bepaalde takken van de sociale zekerheid. Bovendien overwoog de regering om openbare instellingen "wier bestaan niet volledig gerechtvaardigd is" af te schaffen en het ambtenarenpensioenstelsel te wijzigen.[95] Nog voor de vage regeringsverklaring in een concreet wetsontwerp werd omgezet, brak er in Vlaanderen een eerste protestactie uit. Op 8 oktober hielden de liberale, socialistische en christelijke vakbonden van het Antwerpse gemeentepersoneel een gezamenlijke betoging en dreigden ze met een algemene werkstaking van onbeperkte duur vanaf 17 oktober. Die laatste dreiging kon worden afgewend.[96] Het nationale CCOD-bestuur vond het overigens wat voorbarig om direct tot staking over te gaan. "Wij willen de Regering a priori niet veroordelen, wij zullen ze oordelen naar de concrete daden die zij zal stellen", stelde *De Nieuwe Tijd*.[97] Ook het ACW nam een afwachtende houding aan.[98]

Op 4 november 1960 diende de regering het Wetsontwerp voor economische, expansie, sociale vooruitgang en financieel herstel in de Kamer in, beter bekend als de Eenheidswet. De tekst kondigde 11,1 miljard frank besparingen aan, waaronder 700 miljoen frank minder subsidies voor de spoorwegen, 1,1 miljard frank minder toelagen voor de gemeenten, 1,7 miljard frank besparingen op het onderwijsbudget en 3,5 miljard frank op het defensiebudget. Bovendien werd er fors gesnoeid in de ziekte- en invaliditeitsverzekering en in de werkloosheidsuitkeringen. Het wetsontwerp verhoogde bovendien de pensioenleeftijd in de openbare diensten van 60 naar 65 jaar, en voerde verhoogde pensioenbijdragen in.[99] Vooral de bezuinigingen en maatregelen in de gemeenten en de hervormingen van het ambtenarenpensioen veroorzaakten onrust. Op 16 november had een delegatie van de CCOD, onder leiding van Theo de Walsche, een ontmoeting met enkele kopstukken van de socialistische vakbond, waaronder ACOD-voorzitter Georges Debunne. In een gezamenlijke brief aan premier Eyskens eisten de vakbonden om betrokken te worden in het overleg, vooral over het pensioendossier. Debunne wilde de hervorming volledig op de schop, de CCOD daarentegen ging akkoord om de pensioenleeftijd voor ambtenaren te verhogen tot 65 jaar, met de voorwaarde van een optioneel recht op vervroegd pensioen op 60 jaar. Eyskens beloofde de vakbonden te raadplegen, maar kwam zijn belofte niet na.[100]

In december begonnen de standpunten van de ACOD en de CCOD uit elkaar te groeien. Debunne beschuldigde de christelijke bond ervan om achter de schermen te manoeuvreren, zeker nadat de regering op 12 december aankondigde dat ze haar eigen wetsontwerp zou amenderen. De CCOD wilde vooral verder onderhandelen, de ACOD was daar alsmaar minder toe bereid en besloot op 12 december om de Eenheidswet met alle middelen te bestrijden, inclusief een staking.[101] Die startte op 20 december 1960, de eerste dag van de parlementaire besprekingen, en werd vooral goed opgevolgd door het gemeente- en provinciepersoneel. Al snel sloten ook arbeiders uit de metaalindustrie rond Charleroi en Luik zich aan bij de stakers. Twee dagen later werd een algemene staking uitgeroepen. Vier weken lang, tussen 20 december en 17 januari, kwamen tienduizenden arbeiders en ambtenaren op straat. De Waalse vleugel van het ABVV vormde op 23 december, onder leiding van de Luikse syndicalist André Renard, een comité om de stakingsbeweging te coördineren. Tegen het begin van het nieuwe jaar werden de acties radicaler. Bij confrontaties met de rijkswacht kwamen vier betogers om het leven. Waalse socialisten eisten federalisme om sociaaleconomische structuurhervormingen te kunnen realiseren. De unitaire structuur van België werd fundamenteel in vraag gesteld.[102]

De stakingsgolf doofde in de loop van januari geleidelijk uit. Over haar gevolgen lopen de meningen uiteen. Voor de vakbonden betekende het een kantelmoment in hun strategie. Nadien zouden ABVV

94 LEUVEN, KADOC, *Archief ACV-Openbare Diensten Antwerpen*, Dossier inzake de stakingen tegen de Eenheidswet, BE/942855/2142/269.
95 MENU red., *Nationale en Vlaamse regeringsverklaringen*, p. 84-100.
96 'Weddeherziening voor het lager personeel', *De Nieuwe Tijd* (15 november 1960), p. 3.
97 'De regeringsverklaring is vaag! Wij verwachten daden!', *De Nieuwe Tijd* (10 oktober 1960), p. 1.
98 'Wat wil de regering op economisch en sociaal gebied?', *De Nieuwe Tijd* (25 oktober 1960), p. 1-2.
99 EYSKENS, *De memoires*, p. 593-645.
100 *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten*, Raad CCOD 1959 tot 1963 1964, Vergaderverslag Raad van de centrale 19 november 1960; DEBUNNE, *Ik heb mijn zeg gehad*, p. 58-71.
101 *Ibid.*, p. 59-60.
102 GERARD, E. en VERLEDEN, F., *De ongrijpbare macht: politieke geschiedenis van België*, Leuven, 2019, p. 247-252.

en ACV nadrukkelijker gaan samenwerken in een gemeenschappelijk vakbondsfront. De impact op de openbare diensten was dubbelzinnig: de pensioenleeftijd voor ambtenaren werd niet verhoogd en de lonen van het gemeentepersoneel werden niet gelijkgesteld aan die van de ministeries, maar er werden wel veel andere belastings- en besparingsmaatregelen doorgevoerd. In het parlement maar ook in tal van kranten werd hevig gediscussieerd over het stakingsrecht van de ambtenaren en over het harde repressiebeleid van de regering-Eyskens.[103]

"Een stuiptrekking van het categoriaal syndicalisme" in 1963

Zoals vermeld werden de socialistische en christelijke overheidsvakbonden tijdens de rooms-rode regering-Lefèvre-Spaak (1961-1965) steeds meer betrokken bij het sociaal overleg. Door op te treden als Gemeenschappelijk Front wisten ze een bijzondere machtspositie uit te bouwen. De impact van de liberale vakbonden van het overheidspersoneel bleef in vergelijking veel kleiner. Ondertussen werden de categoriale syndicaten, vakbonden die alleen actief waren in specifieke instellingen of voor bepaalde beroepsgroepen, grotendeels buitenspel gezet. Hoewel de concrete machtsverhoudingen moeilijk te beoordelen zijn door het 'uitstel' van de syndicale verkiezingen in de overheidsdiensten door het koninklijk besluit van 6 juni 1963, domineerden de socialistische ACOD en de christelijke CCOD het syndicale veld.

Toch was de rol van de categoriale bonden nog lang niet uitgespeeld. Dat werd duidelijk tijdens een sociaal conflict in 1963 binnen het Ministerie van Financiën, een departement met een enigszins eigenzinnige cultuur. "Département traditionnel par excellence, le département des Finances vit selon des traditions solidement ancrées. Le respect de la hiérarchie y est conserve à un degré élevé, et de la sorte, chaque administration constitue un corps bien structuré et homogène, qui garde dès lors une grande indépendance", zo omschreef een onderzoeker van het Centre de Recherche et d'Information Socio-Politiques de bijzondere context van dit Ministerie in 1966. Die CRISP-medewerker noteerde ook getuigenissen van medewerkers waaruit een zekere arrogantie bleek:" Nous faisons rentrer l'argent dans les caisses de l'Etat, les autres ministères le dépensent (sous-entendu, le gaspillent), nous avons donc un plus grand mérite. Le fait de se trouver à la source financière de tous les départements ministériels nous donne un rôle majeur et indispensable dans l'Etat".[104]

De syndicale situatie in het departement Financiën was bijzonder complex. In de vroege jaren 1960 waren er maar liefst acht vakbonden actief. De CCOD-kern was er opgericht in 1949 onder leiding van Julien Buyens, later nationaal secretaris van de centrale. Daarnaast waren er ook tal van andere syndicaten actief, bv. de Federatie der klerken van Financiën (FKF), de Algemeene Federatie van het Personeel van het Departement van Financiën (AFDF), de Koninklijke Verbroedering van het Financiepersoneel, de socialistische en de twee liberale overheidsbonden, en het Kartel. Verder telde het departement nog een aantal kleinere beroepsbonden, waaronder de Federatie van het lager personeel van Douanen en de Federatie van technisch kaderpersoneel. In 1962 fuseerden de laatste twee organisaties met de FKF tot een Syndicat Unique de Personnel des Finances (SUPF).

In vergelijking met andere departementen zoals Openbare Werken en Onderwijs, hadden de christelijke en socialistische overheidsvakbond een vrij zwakke positie in het departement Financiën. Tijdens de syndicale verkiezingen van 1959 behaalden ze er samen slechts 60 procent van de 20.221 uitgebrachte stemmen.[105] De christelijke vakbond had toen slechts de helft van de zetels in de departementale raad in handen. In 1964 was maar 18 procent van het personeel van Financiën aangesloten bij de CCOD. De categoriale en onafhankelijke bonden konden zich duidelijk handhaven. De FKF behaalde in 1959 bijvoorbeeld 12 procent van de stemmen, het Kartel zelfs 20 procent. De aanhang van het Kartel onder de douaniers was groter dan die van de socialistische ACOD.

In juni 1963 kwam het binnen het Ministerie van Financiën tot een opmerkelijk sociaal conflict. Het Gemeenschappelijk Front had een programmatieakkoord bereikt met de regering voor de periode juli 1962-1964. Daarin was afgesproken om een on-

103 '10. Staking '60 - '61', *BBTK Antwerpen*, https://oblomov.setca-fgtb.be/nl/ant/iobject/NYS3PBK2QG. Geraadpleegd op 24 mei 2023.

104 'La grève des Finances de 1963', *Courrier hebdomadaire du CRISP*, nr. 11, 1966 (9), p. 5.

105 'Uitslagen ministeries', *De Nieuwe Tijd* (28 juni 1959), p. 3; 'Proficiat voor het personeel van Financiën', *De Nieuwe Tijd* (28 juni 1959), p. 6. In de syndicale verkiezingen van 1949 haalde het CSF 7.139 stemmen op een totaal van 19.308 stemmen, in 1955 7.837 op 18.578 en in 1959 7.887 op 20.777 kiezers. Zie 'Syndicale verkiezingen: overwinning van het C.S.F', *De Nieuwe Tijd* (20 juli 1955), p. 3.

derzoek uit te voeren naar de herclassificatie van overheidsmedewerkers, inclusief een systeem van vergelijkende examens voor promoties. Door die regeling werd het theoretisch mogelijk dat oudere ambtenaren met jarenlange ervaring maar minder theoretische kennis, voorbijgestoken zouden worden door jongere medewerkers met een hogere opleiding. De wrevel hierover werd versterkt door de groeiende werkdruk in het departement, het gevolg van een chronisch personeelstekort en de op stapel staande fiscale hervormingen. Het uitstel van de syndicale verkiezingen in juni 1963 gooide olie op het vuur. Eind die maand barstte de bom naar aanleiding van een promotie-examen. Ongeveer 4.000 medewerkers van het departement verzamelden op de Heizel om daar een bevorderingsexamen te boycotten. Ook het nationaal comité Financiën van de CCOD kantte zich tegen dat examen. Het Kartel distantieerde zich en noemde de acties corporatistisch. Nadat twee ambtenaren werden geschorst omwille van hun betrokkenheid, brak er een staking uit waaraan ongeveer één op drie personeelsleden deelnam. Die werkonderbreking duurde van 12 tot 24 juli.[106] Die wilde staking, zonder goedkeuring van de representatieve vakbonden, had verregaande gevolgen. Ze leidde ook tot scherpe discussies in de grote syndicaten. Jacques Yerna en Jacques Laurent, de vrijgestelden van ACOD en CCOD in Luik, sloten bv. op eigen houtje een akkoord dat inging tegen de standpunten van hun respectieve vakbondstop.[107] "Al hetgeen gebeurd is heeft het personeel getekend. Alle normen, iedere maat is bij een groot deel van het personeel teloorgegaan. Ook in onze rangen", verklaarde nationaal secretaris Paul Casaer in de CCOD-raad van 28 september 1963 over de situatie.[108] Het ontslag van CCOD-secretaris Julien Buyens in oktober 1963 kan waarschijnlijk met het conflict in verband worden gebracht.[109]

De drijvende kracht achter de staking was het al aangehaalde Eenheidssyndicaat of Syndicat Unique de Personnel des Finances (SUPF), gegroeid uit de samenwerking van drie categoriale bonden – de Federatie der Klerken, de Federatie van technisch kaderpersoneel en de Federatie van het lager personeel van Douanen.[110] Het SUPF richtte een sociaal fonds op om de twee gestrafte medewerkers te ondersteunen. Het zag zijn aanhang aanzienlijk groeien en vormde in november 1963 de Confederatie van Eenheids- en Apolitieke Syndikaten. De organisatie groepeerde niet enkel vakorganisaties uit het Ministerie van Financiën, maar ook uit de Posterijen, de ministeries van Arbeid, Justitie, Sociale Voorzorg en Openbare Werken, de ASLK, de gemeentes en de brandweer.[111] "La situation actuelle est fort floue et il est malaisé d'apprécier le caractère représentatif de cet organisme", schreef een commentator in 1964.[112] In 1965 had de Confederatie 46.500 leden. Toch was de CCOD niet onder de indruk.[113] "Wat vertegenwoordigen deze categoriële groeperingen? Niets! Welk gehoor krijgen zij? Welk is hun verantwoordelijkheid? Welke hun doeltreffendheid? Niets en nul! [...] In het verleden verweet men de grote syndicaten dat ze niet overeenkwamen. Nu er, voor de concrete doeleinden een grote inspanning werd gedaan zonder evenwel de onderlinge leer prijs te geven, staan deze zelfde mensen op om de massa der arbeiders opnieuw te verdelen", schreef Armand Hengchen in 1964.[114]

Het hele conflict hangt ook samen met het feit dat in die jaren het zwaartepunt van het sociaal overleg verschoof van de departementen naar een hoger niveau. Hoewel de impact van de confederatie in het midden van de jaren 1970 al sterk verminderd was, behield het Eenheidssyndicaat van het Personeel van Financiën (de SUPF) wel zijn belang. De huidige neutrale vakbond Nationale Unie der Openbare Diensten vond trouwens haar wortels in de staking van 1963. Binnen de CCOD behield de groep Financiën tot 1971 een apart statuut als autonome groep, waarna ze werd geïntegreerd in de sector van de ministeries. Dat ging niet zonder slag of stoot; zelfs eind 1975 hielden CCOD-militanten bij het departement Financiën nog een pleidooi voor een aparte groep met een eigen nationaal secretaris.[115] Ook de lauwe en weinig solidaire reactie van ambtenaren uit de andere departementen is veelzeggend. "Als

106 'La grève des Finances', *Courrier hebdomadaire du CRISP*, p. 2-7.
107 'La grève des Finances', *Courrier hebdomadaire du CRISP*, p. 9.
108 *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten*, Raad CCOD 1959 tot 1963 1964, Succession J. Buyens.
109 'La grève des Finances', *Courrier hebdomadaire du CRISP*, p. 23.
110 VANDERMEULEN, 'Ontwikkelingen van de collectieve arbeidsverhoudingen' in *Belgische arbeidsverhoudingen*, p. 156-157.
111 VANDERMEULEN, 'Ontwikkelingen van de collectieve arbeidsverhoudingen' in *Belgische arbeidsverhoudingen*, p. 157.
112 GUBBELS, R., 'Le syndicalisme indépendant en Belgique', *Courrier hebdomadaire du CRISP*, nr. 18, 1964 (7), p. 17.
113 'La Confédération des Syndicats Uniques et Apolitiques de Belgique (C.S.U)', *Courrier hebdomadaire du CRISP*, nr. 21, 1966 (9), p. 8-9.
114 'De "categoriëlen"', *De Nieuwe Tijd* (10 september 1964), p. 1.
115 LEUVEN, KADOC, *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten (CCOD)*, Bedenkingen bij de vergadering van het bureau van de groep Financiën, nota Kristien van der Gucht dd. 15 december 1975.

het personeel van financiën niet tevreden is met zijn huidige bevoorrechte weddeschalen", zo betoogden enkele personeelsleden bij Justitie, "dat het dadelijk in blok ontslag geeft. Andere staatsbeambten zullen blij zijn hun betrekking, samen met de extra-wedden eraan verbonden, door mutatie, onmiddellijk over te nemen. En wie zegt er dat ze – mits een korte aanpassingsperiode – het werk in financiën niet even goed zouden verrichten".[116]

Administratieve hervorming

> "Wij geven er ons samen rekenschap van dat de grote problemen slechts kunnen opgelost worden door samenwerking van syndicaat en administratie" – Arthur Gilson, minister van Binnenlandse Zaken en Openbaar Ambt, op het CCOD-congres van 1962.[117]

Zoals vermeld vonden de CCOD en ACOD aan het einde van de jaren 1950 een betrouwbare gesprekspartner in de liberale vicepremier Albert Lilar. Het verhogen van de productiviteit binnen de overheidsadministratie werd een gemeenschappelijk doel van de vakbonden en de overheid. In de daaropvolgende jaren werden er stappen gezet om het ambtenarenapparaat te rationaliseren op het gebied van vorming, loopbanen en promotiemogelijkheden. De regering hechtte vooral belang aan de opleiding van de hogere rijksambtenaren. In september 1959 nam Lilar contact op met de Gentse hoogleraar André Vlerick met het verzoek om voor hen vormingsinitiatieven te organiseren. De eerste reeks van de zogenaamde vervolmakingssessies vond plaats op 7, 8 en 9 oktober 1959 op het kasteel van Argenteuil. Directeurs-generaal kregen er van professoren en bedrijfsleiders les over opkomende vormen van overheidsmanagement.[118] De tachtig deelnemers konden vaststellen dat er in essentie geen verschil bestond tussen managementproblemen in de private en de publieke sector.[119] Voortbouwend op dat initiatief hield minister Gilson eind 1962 het Instituut Administratie-Universiteit boven de doopvont. De samenwerking tussen academici en de overheid moest het onafhankelijke en apolitieke karakter van de stichting garanderen.[120] Het IAU was een gedecentraliseerde organisatie met vijf centra verspreid over verschillende universiteiten, zoals het Vervolmakingscentrum voor Bedrijfsleiding aan KU Leuven en het Centre Emile Bernheim pour l'Étude des Affaires aan de Vrije Universiteit Brussel. Elk centrum had twee voltijdse onderzoekers in dienst.

Ondertussen werden er ook andere maatregelen genomen om de opleiding van ambtenaren te verbeteren. In 1961 werden de functies 'algemeen stagemeester' en 'departementale stagemeester' ingevoerd. Twee jaar later, in december 1963, werd de Algemene Directie voor Selectie en Vorming (ADSV)/Direction Generale de la Selection et de la Formation (DGSF) opgericht.[121] De ADSV, net zoals de Dienst Algemeen Bestuur en het Vast Wervingssecretariaat verbonden aan de Kanselarij van de Eerste Minister, was verantwoordelijk voor het beleid met betrekking tot de selectie en opleiding van ambtenaren. Ze ontwikkelde promotiemogelijkheden, harmoniseerde de vele departementale vormingsinitiatieven, volgde de opleiding en beoordeling van stagiairs op en organiseerde vervolmakingssessies voor hogere ambtenaren.[122] De CCOD was hier zeer tevreden over, want het verbeteren van opleidingen en vormingsmogelijkheden was een oude eis van de centrale.

In maart 1964 realiseerde Arthur Gilson in nauw overleg met het Gemeenschappelijk Front een grote hervorming van het ambtenarenstatuut, voortbouwend op het onderzoekswerk van Albert Lilar en Pierre Harmel. Het statuut-Gilson stemde overeen met de visie van Louis Camu in 1937. Het doel was om de selectie, promotie en loopbaanontwikkeling van ambtenaren te baseren op hun vaardigheden en verdiensten, "zonder beïnvloeding door administratieve of politieke willekeur, alleen door een noeste arbeid".[123] Om dat te bereiken, werd het statuut van het Rijkspersoneel verfijnd. Het bestaande systeem van categorieën en graden, dat intussen was uitgegroeid tot maar liefst 2.500 graden, werd gerationaliseerd. Er werden 4 niveaus en 25 hiërarchische rangen behouden, waarbij de rang van een graad het relatieve belang binnen zijn niveau aangaf. Gilson koppelde de rangen aan openstaande functies, standaardiseerde de vergelijkende exa-

116 LEUVEN, KADOC, *Archief André Dequae*, krantenknipsel 'Staking in Financiën' uit De Nieuwe Gids, 26 juli 1963, BE/942855/239/785.
117 *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten*, Congres 1962, Toespraak van de heer minister Arthur Gilson, 12 mei 1962.
118 LEUVEN, KADOC, *Archief André Vlerick*, Briefwisseling Vlerick o.m. met minister Lilar, R. Talpaert en Gaston Deurinck (SIU), BE/942855/1011/553; notities, (ontwerpen) van programma, lijsten deelnemers, documentatie, briefwisseling in verband met colloquia voor hoge ambtenaren, programma en werkdocumenten van het SPSO-programma voor Hogere Ambtenaren 1961.
119 DEPRÉ, *De vorming van leidinggevende ambtenaren*, p. 166.
120 Instituut Administratie-Universiteit, *63-73 Instituut Administratie-Universiteit*, p. 9-19.
121 Koninklijk Besluit 12/12/1963.
122 ADSV, *Het openbaar ambt in België*, p. 1-15.
123 *Bibliotheek Camille Huysmans*, Brochure van minister van Binnenlandse Zaken Gilson, p. 5.

Rondetafelgesprek over het openbaar ambt, georganiseerd door *De Standaard*, Brussel, 14 juni 1967. Met aan tafel onder meer minister Jan Piers, Victor Leemans en Jean-Charles Snoy et d'Oppuers.
[KADOC-KU Leuven, Verzameling foto's: KFB1298]

mens, vergrootte de kansen op promotie, bepaalde minimale anciënniteitstermijnen voor promoties en hervormde het stagesysteem.[124] Bovendien voerde hij een aanzienlijke loonsverhoging door voor de ambtenaren.

Het streven naar een efficiënter overheidsapparaat beroerde in de jaren 1960 een breed publiek. Een opvallend initiatief was de Groep voor het herstel van de Openbare Functie, die op 13 februari 1961 een manifest publiceerde waarin gepleit werd voor een betere verloning van de hogere ambtenaren, verbeterde aanwervingsprocedures en een rationeler organisatie van de administraties.[125] De groep benadrukte het belang van neutraliteit binnen het ambtenarenkorps en kantte zich sterk tegen politieke benoemingen.[126] Socialistisch boegbeeld Camille Huysmans was echter niet onder de indruk en noteerde cynisch: "dat verkondigen die heren wanneer zij de diensten met klerikalen volgestopt hebben".[127] Ook het dagblad *De Standaard* organiseerde in juni 1967 een colloquium over het openbaar ambt. Theo De Walsche, adjunct-secretaris van het ACV, ging er in gesprek met onder meer Louis Camu, baron Snoy et d'Oppuers (voormalig secretaris-generaal van het departement Economische Zaken), Gaston Deurinck (stichting Industrie-Universiteit), Victor Leemans (CVP-senator), Edouard Poullet

124 THIJS, 'Geschiedenis van de administratieve hervormingen' in *De Copernicushervorming in perspectief*, p. 11-12.

125 Onder meer Léon Bekaert (CVP, voorzitter van het Verbond der Belgische Nijverheid), Louis Camu, André Vlerick, Jean-Charles Snoy et d'Oppuers (CVP, voormalig secretaris-generaal van het departement Economische zaken), Jan de Meyer (CVP, jurist aan de KU Leuven), Jean Rey (liberaal, oud-minister van Economische Zaken) en Jean Vauthier (liberaal, oud-minister van Financiën) waren lid van de groep.

126 GENT, AMSAB-ISG, *Bibliotheek Camille Huysmans*, Herstel van de Openbare Functie, brochure dd. 13 februari 1961, CH MAD/0386, p. 5; DEPRÉ, R., *De topambtenaren van de ministeries in België. Een bestuurssociologisch explorerend onderzoek*, Onuitgegeven doctoraatsverhandeling, KU Leuven, I, 1973, p. 131-133.

127 *Bibliotheek Camille Huysmans*, Herstel van de Openbare Functie, brochure dd. 13 februari 1961, p. 1.

(vast wervingssecretaris en voormalig kabinetschef van Arthur Gilson) en Jan Piers (staatssecretaris Openbaar Ambt). ACOD-voorzitter Georges Debunne was uitgenodigd, maar bleef afwezig. Het initiatief toont aan dat de vakbonden een belangrijke rol hadden gekregen in het debat over de toekomst van de overheidsadministratie.[128]

5. BESLUIT

In de jaren 1960 konden de representatieve, interprofessionele vakbonden in de overheidssector belangrijke overwinningen boeken. De economische voorspoed van de *golden sixties* vormde immers een gunstige context voor sociale onderhandelingen. Na de turbulente stakingsgolf tegen de Eenheidswet waren de socialistische en christelijke overheidsvakbonden ervan overtuigd dat het noodzakelijk was om hun standpunten op elkaar af te stemmen en samen te werken. Die strategie bleek succesvol: het gemeenschappelijk vakbondsfront ACOD-FCSOD kon liefst zes opeenvolgende sociale programmatieakkoorden met de regering afsluiten.

Op een stuiptrekking in 1963 na hadden de categoriale vakbonden het pleit verloren. De grote representatieve overheidsbonden beheersten het landschap. Het sociaal overleg onderging onder hun invloed een grote gedaantewisseling. De syndicale verkiezingen werden afgeschaft en er ontstond een duidelijke onderhandelingsprocedure. De principes van het syndicaal statuut van 1955 werden door de praktijk achterhaald. Hierdoor klonk de roep om een nieuw statuut steeds luider.

Tegelijkertijd voerde de regering een sterke professionalisering door in het ambtenarenapparaat. Onder meer door de samenwerking tussen verschillende takken van het overheidsapparaat en het Instituut Administratie-Universiteit werden er steeds meer vormen van wetenschappelijk onderbouwd overheidsmanagement toegepast.

128 VAN NIEUWENHUYSE, K., *Een Standaard in Vlaanderen? Vlaams-katholieke krant op zoek naar kwaliteit en politieke invloed 1947-1976*, Onuitgegeven doctoraatsverhandeling, KU Leuven, 2002, p. 369-406; VAN NIEUWENHUYSE, K., *De klauw van een papieren leeuw: een politieke geschiedenis van de krant De Standaard 1947-1976*, Leuven, 2004, p. 166.

4 DE INTREDE VAN HET NEOLIBERALISME (1974-1999)

1. MATIGEN EN INLEVEREN

In 1973 kondigde de Franse econoom Jean Fourastié (1907-1990) het einde aan van de *temps faciles*, de economische voorspoed die het Westen vanaf de Tweede Wereldoorlog had gekend.[1] De economische groei begon te stagneren vanaf het einde van de jaren 1960. In 1971 liet de Verenigde Staten de goudstandaard los, wat grote onrust veroorzaakte op de financiële markten. Het daaropvolgende olietekort, doelbewust gecreëerd door enkele Arabische landen als reactie op de Jom Kipoeroorlog (1973), leidde tot een zware economische recessie. In 1979 volgde een tweede olieschok. De inflatie schoot omhoog. In 1975 kende België voor het eerst een negatieve groei van het BBP, met een krimp van 1,5 procent.[2] Het aantal werklozen steeg razendsnel, van 48.000 in augustus 1974 tot 172.000 eind 1975.[3] De situatie liep steeds verder uit de hand. Tien jaar later waren er meer dan 800.000 mensen op zoek naar volwaardig werk.[4] De traditionele keynesiaanse remedies bleken niet in staat om de combinatie van hoge werkloosheid, torenhoge inflatie en economische stagnatie te verhelpen. Het was een periode van grote politieke instabiliteit, waarbij in België niet alleen werd gediscussieerd over de aanpak van de crisis, maar ook over taalkwesties en staatshervormingen. Tussen 1974 en 1999 wisselden niet minder dan achttien regeringen elkaar af.

Aankondiging van een manifestatie van ACV tegen de werkloosheid, 1981.
[KADOC-KU Leuven, Verzameling affiches: KCA7124]

In de strijd tegen werkloosheid en geldontwaarding hanteerde de Belgische politieke elite aanvankelijk nog de klassieke remedies uit de voorgaande decennia. De rooms-blauwe regering-Tindemans (1974-1977) week als eerste af van het toen nog dominante fordistische model. Ze matigde lonen en uitkeringen, probeerde de overheidsfinanciën te saneren, bespaarde in de administratie en de openbare dienstverlening, gaf het bedrijfsleven fiscale en andere stimuli en beperkte de inspraak van de vakbonden. Zelfs de koppeling van de lonen aan de index werd ter discussie gesteld. Uiteindelijk viel de regering als gevolg van de vrijdagstakingen. Tijdens de volgende vier jaren werd de besparingswoede van de regering nog ietwat in toom gehouden door de vakbonden.[5] Maar toen volgde er duidelijk een beleidsomslag die we vandaag doorgaans als neoliberaal bestempelen. Op 21 februari 1982 devalueerde de Belgische frank met 8,5 procent. De regering-Martens V (1981-1985) wapende zich met 'bijzondere machten', snoeide in de sociale zekerheid, verleende ondernemingen fiscale vrijstellingen, verlaagde de vennootschapsbelastingen en kondigde een loonstop af. Tijdens informele gesprekken tussen ACV-voorzitter Jef Houthuys (1922-1991), voorzitter van de BAC-bank Hubert Detremmerie (1930-2008), premier Wilfried Martens (1936-2013) en zijn kabinetschef Fons Verplaetse (1930-2020) in het buitenverblijf van die laatste in Poupehan nabij Bouillon werden de

1 FOURASTIÉ, J., 'La fin des temps faciles', *Le Figaro* (20 december 1973), p. 2.
2 SMEYERS en BUYST, *Het gestolde land*, p. 270.
3 VERCAUTEREN, *In naam van de sociale vooruitgang*, p. 253.
4 MAMPUYS, 'De christelijke vakbeweging' in *De christelijke arbeidersbeweging in België*, II, p. 261.
5 GERARD en VERLEDEN, *De ongrijpbare macht*, p. 301.

herstelplannen in belangrijke mate uitgetekend en de sociale haalbaarheid van de saneringen afgetoetst.[6] Door de Maribeloperatie van 1981 werden de sociale werkgeversbijdragen verminderd. De wet-Cooreman-De Clercq gaf de burger een fiscale impuls om zijn spaargeld in aandelen te beleggen.[7] Er kwam een indexstop voor alle lonen hoger dan het minimumloon. De opbrengsten van de in 1982, 1985 en 1987 uitgevoerde indexsprongen kwamen ten goede van de noodlijdende sociale zekerheid. Het zogenaamde Spaarplan (1984) matigde de lonen, sociale vergoedingen en uitkeringen. De regering-Martens VI (1985-1987) zette de rooms-blauwe coalitie voort met de jonge PVV-voorzitter en minister van Begroting Guy Verhofstadt (°1953) als neoliberaal boegbeeld. Die ontpopte zich tot een verdediger van de 'burgerdemocratie' en het 'primaat van de politiek' en zou zich ook in zijn latere burgermanifesten (1989, 1991 en 1994) hevig kanten tegen de invloed van vakbonden, ziekenfondsen en andere drukkingsgroepen op het beleid. Het Sint-Annaplan (1986) kondigde nieuwe en ingrijpende besparingen aan, onder meer in de pensioenen, het onderwijs en de sociale zekerheid, evenals de privatisering van verschillende overheidsbedrijven.

Na een periode van economisch herstel, met een gemiddelde groei van 4 procent tussen 1988 en 1990, brak er opnieuw een wereldwijde recessie uit. Onder leiding van Jean-Luc Dehaene (1940-2014) voerden de twee rooms-rode regeringen (1992-1995 en 1995-1999) een streng begrotingsbeleid om België toe te laten treden tot de eurozone. Een belangrijk initiatief in dat kader was het Globaal Plan voor de Werkgelegenheid, het Concurrentievermogen en de Sociale Zekerheid (1993), dat zowel besparingen, loonmatigingen, ingrepen aan de index als een verlaging van bedrijfslasten omvatte. Dat alles stond ten dienste van een strakker budgettair beleid en van de concurrentiepositie van het land.[8] In het voorjaar van 1996 voerde de regering lange onderhandelingen met de sociale partners over een Toekomstcontract over de Werkgelegenheid, met onder meer belangrijke afspraken over de loonnorm of loonvork, arbeidsherverdeling, vermindering van de werkgeversbijdragen, de 39-urenweek, deeltijds werk en loopbaanonderbreking. Maar al snel bleek dat er aan de basis van de vakbonden onvoldoende steun was voor dat akkoord. Toen nam de regering-Dehaene, na enkele toegevingen aan de vakbonden, met een Toekomstplan het heft in eigen handen. Voor de uitvoering maakte hij, net als tal van andere regeringen in die periode, gebruik van bijzondere machten.

Affiche van Willy Dee tegen het beleid van de regering-Dehaene, 1997.
[KADOC-KU Leuven, Verzameling affiches: KCA7706]

Bovenop het onpopulaire besparingsbeleid dat ze moesten voeren, werden de regeringen in de laatste drie decennia van de vorige eeuw ook geplaagd door verschillende controverses. Denk maar aan het RTT-schandaal (1973), de Ibramco-affaire (1973), het Heizeldrama (1985), het Agustaschandaal (1988), de Bende van Nijvel (1982-1985), de aanslagen van de Cellules Communistes Combattantes (CCC, 1984-1985), de zaak-Dutroux (1996) of de Dioxinecrisis (1999). Ze gaven het vertrouwen van de burger in de overheid een flinke knauw. Sommige van die schandalen hebben ook geleid tot reorganisaties van overheidsdiensten. Tegelijkertijd zette de defederalisering van België zich gestaag verder met een tweede (1980), derde (1988), vierde (1993) en vijfde (1999-2001) staatshervorming. De traditionele politieke families stonden duidelijk onder druk. Drie nieuwe formaties zagen het levenslicht: de ecologische partijen Ecolo (Ecologistes Confédérés pour l'Organisation de Luttes Originales) en Agalev (Anders Gaan Leven), en het extreemrechtse Vlaams Blok. Die laatste partij in het bijzonder wakkerde het publieke wantrouwen tegenover de overheid verder aan.

6 BREPOELS, J., *Wat zoudt gij zonder 't werkvolk zijn? De geschiedenis van de Belgische arbeidersbeweging 1830-2015*, Leuven, 2015, p. 474-475.

7 BREPOELS, *Wat zoudt gij zonder 't werkvolk zijn?*, p. 458-512.

8 GERARD en VERLEDEN, *De ongrijpbare macht*, p. 298-311.

FIGUUR 30
PERCENTAGE WERKLOZEN IN DE BELGISCHE ACTIEVE BEVOLKING VAN 1971 TOT 2000*

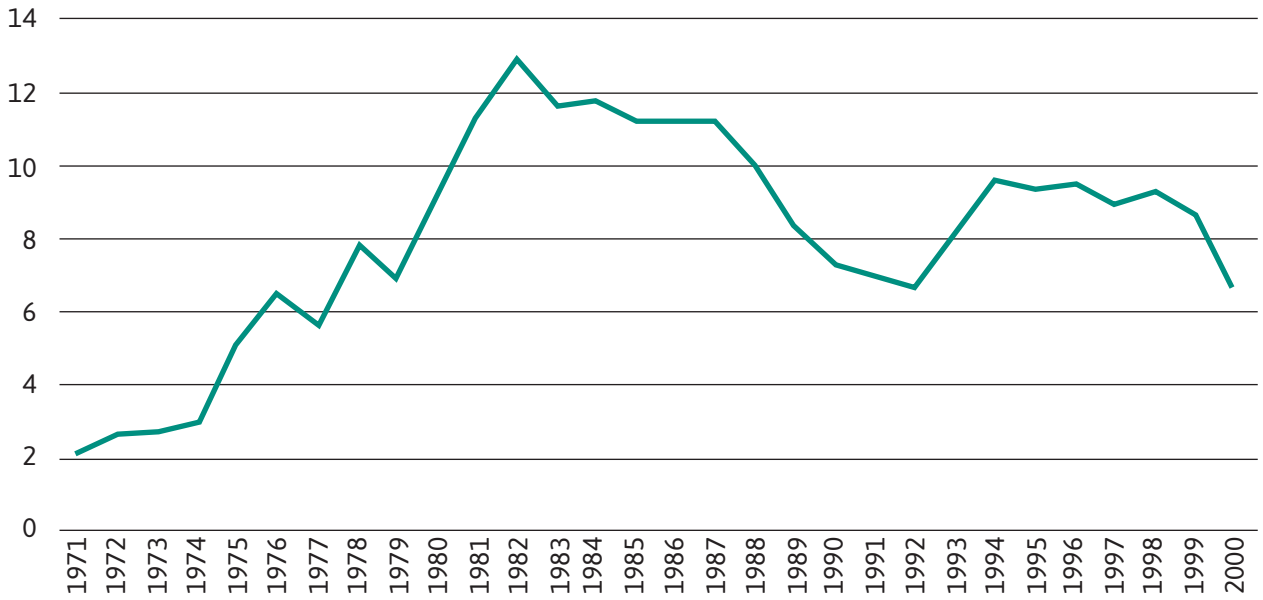

* International Labour Organization, 'Unemployment, total (% of total labor force) (national estimate) – Belgium', *The World Bank databank*, https://data.worldbank.org/indicator/SL.UEM.TOTL.NE.ZS?end=2000&locations=BE&start=1971&view=chart. Geraadpleegd op 12 juli 2023.

FIGUUR 31
GEMIDDELDE JAARLIJKSE INFLATIECIJFER IN BELGIË VAN 1971 TOT 1999*

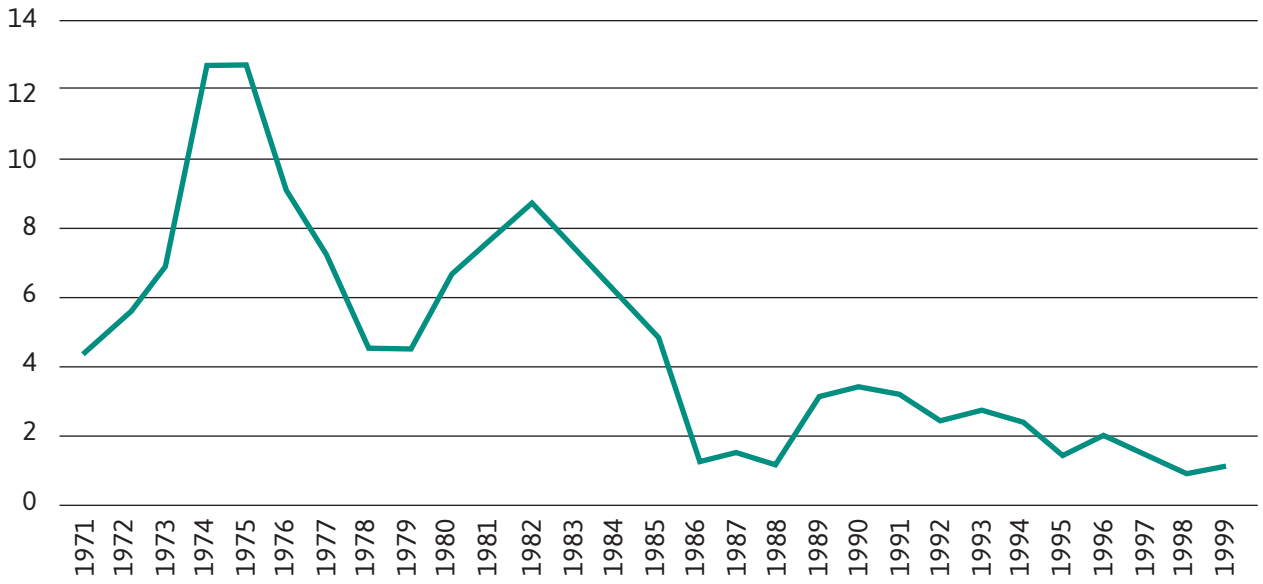

* International Monetary Fund, 'Inflation, consumer prices (annual %) – Belgium', *The World Bank databank*, https://data.worldbank.org/indicator/FP.CPI.TOTL.ZG?end=1999&locations=BE&start=1971. Geraadpleegd op 12 juli 2023.

2. DE OVERHEID IN EEN NIEUW JASJE

De desastreuze economische context in de jaren 1970 en 1980 en de daarmee gepaarde gaande beleidsomslag hadden een grote impact op de overheidssector. Niet alleen in België, maar ook elders in Noordwest-Europa en de Verenigde Staten, Canada, Nieuw-Zeeland en Australië onderging de welvaartsstaat een ingrijpende metamorfose. De Britse academicus Bob Jessop bestempelde die gedaanteverwisseling als de overgang van de *Keynesian Welfare National State (*KWNS) naar het *Schumpeterian Workfare Post-National Regime* (SWPR). [Voor de verschillen tussen beide zie figuur 32]

Het raamwerk van Jessop is beslist relevant om de evoluties in de Belgische publieke sector te begrijpen. De staat werd een flexibele, competitieve speler binnen een breder netwerk van actoren. Daarnaast werd het sociale beleid ondergeschikt gemaakt aan het economische en nam het relatieve belang van de nationale overheid af. Of we die ontwikkelingen unilateraal kunnen verbinden met de opkomst van het neoliberalisme, is maar de vraag. Jessop zelf onderscheidt verschillende (neoliberale, neocorporatische, neo-etatistische, ...) varianten van het SWPR.[9]

Na de eerste oliecrisis werd de Belgische publieke sector met tal van nieuwe uitdagingen geconfronteerd. Aanvankelijk probeerde men met publieke investeringen en andere klassieke remedies de economie terug op de rails te brengen. De staatsschuld steeg daardoor tussen 1973 en 1983 van 60 procent naar 130 procent van het BBP.[10] De overheid fungeerde bijvoorbeeld als hulpmiddel in de strijd tegen werkloosheid, vooral die onder jongeren.[11] Tussen 1970 en 1980 werden ongeveer tweehonderdduizend nieuwe arbeidsplaatsen gecreëerd

FIGUUR 32
HET VERGELIJKEND RAAMWERK VAN BOB JESSOP*

	Keynesian Welfare National State	**Schumpeterian Workfare Post-National Regime**
Economie	**Keynesiaans** - Fordisme - Vraagbeheer - Gericht op volledige tewerkstelling - Aanbieden van infrastructuur om massaproductie en -consumptie te stimuleren	**Schumpeteriaans** - Promoot innovatie, flexibiliteit en competitie in een open (op kennis gebaseerde) markt - Nadruk op de aanbodzijde
Welvaart	- Uitbreiden van de sociale zekerheid - Collectief overleg - Koppeling van sociale toegevingen aan productiviteits- en welvaartsgroei	**Werkvaart** - Sociaal beleid is ondergeschikt aan economisch beleid - Flexibiliteit op de arbeidsmarkt - Competitieve kenniseconomie - Verminderde (sociale) overheidsuitgaven en afbouw van rechten op sociale zekerheid
Nationaal	De nationale overheid primeert op de lokale, regionale en (sub)nationale niveaus en heeft de eindverantwoordelijkheid voor de uitvoering van het beleid	**Postnationaal** Nieuwe politieke actoren (internationaal, maar ook regionaal en lokaal) doen zich gelden en nemen bevoegdheden over. Binnen het nieuwe 'regime' vervult de nationale staat desondanks nog altijd een belangrijke rol.
Staat	Een belangrijke, dominante rol is weggelegd voor staatsinstellingen. De staat komt tussen en compenseert wanneer de markt faalt	**Regime** Het complexe netwerk van private en publieke actoren leidt tot de overgang van government naar governance, waarbij de overheid samenwerkt met andere actoren om het beleid in een bepaalde richting te sturen

* JESSOP, *The Future of the Capitalist State*, p. 59, p. 252.

9 *Ibid.*, p. 247-276.
10 HONDEGHEM e.a., *Handboek bestuurskunde*, p. 118.
11 GEVERS, P. en GRODENT, J. J., *De openbare diensten in het gedrang*, Brussel, 1986, p. 7.

Nationale ACV-manifestatie tegen de werkloosheid, Brussel, 27 maart 1981.
[KADOC-KU Leuven, Verzameling foto's: KFB2927; © Zafar]

in de Belgische publieke sector. Die vloeiden vanzelfsprekend niet allemaal voort uit het anticrisisbeleid. De expansie van de welvaartsstaat uit de voorgaande decennia zette zich in de jaren 1970 immers door, bijvoorbeeld in het onderwijs en de gezondheidszorg. In 1982 noteerde België een recordcijfer van 894.758 personen in overheidsdienst. Met haar tewerkstellingspact nam de regering-Martens V zich voor om dat aantal met 3 procent te verminderen. Het personeelsbestand van ministeries en sociale parastatalen moest met 1,5 procent naar beneden.[12] Bovendien werd een aanwervingsstop afgekondigd en werd deeltijds werk gestimuleerd.

In de daaropvolgende jaren nam het aantal ambtenaren inderdaad beduidend af: in 1989 telde men er nog ongeveer 810.000. Maar enkele jaren later zette zich opnieuw een stijging door. Aan het einde van het millennium telde België 898.617 personen in overheidsdienst.[13] Dat ambtenarenkorps onderging ingrijpende veranderingen. Er werden meer vrouwen en hooggeschoolden aangeworven, maar het valt ook op dat alsmaar meer mensen aan de slag gingen bij de overheid als contractuele medewerkers. In de strijd tegen de werkloosheid werden in tal van diensten personeelsleden tijdelijk aangesteld in zogenaamde nepstatuten. In december 1984 werkten bijvoorbeeld ongeveer 66.000 mensen als tewerkgestelde werklozen (TWW), in het bijzonder tijdelijk kader (BTK) of in het derde arbeidscircuit (DAC).[14] We komen hier later nog uitgebreid op terug. Maar we vermelden alvast dat die verschillende tewerkstellingsprogramma's vanaf 1986 geleidelijk werden afgebouwd tot één enkel statuut, namelijk dat van de gesubsidieerde contracten (GESCO).

Ondertussen kwam het ambtenarenstatuut en de daarmee gepaarde gaande sociale rechten en bescherming hevig onder vuur te liggen. Instellingen die wilden afslanken, botsten op de vaste benoeming van hun medewerkers. Nieuwe diensten die flexibel specifieke profielen wilden aanwerven, klaagden dat ze de geijkte kanalen en procedures moesten volgen. De loopbanen in overheidsdienst leken "te geprogrammeerd", de bevorderingscriteria "onverzoenbaar met de moderne economische paradigma's". De regering probeerde meer diversiteit te creëren door overheidsdiensten te decentraliseren en te verzelfstandigen. De Post, de RTT,

12 ALLARD, D., *De overheidssector en het tewerkstellingsbeleid*, Onuitgegeven masterproef, Internationaal Instituut voor Bestuurswetenschappen, Brussel, 1985, p. 1, p. 10.

13 We stippen wel aan dat in dat cijfer ook veel in zogenaamde nepstatuten tewerkgestelde werklozen werden meegeteld. In de jaren 1980 en 1990 werd bovendien in diverse sectoren, bijvoorbeeld het onderwijs, gesleuteld aan de wijze waarop het aantal medewerkers werd berekend.

14 HONDEGHEM, *Werkgelegenheid*, p. 93.

Sabena, de Regie der Luchtwegen, de NMBS en openbare kredietinstellingen (OKI) zoals de ASLK, het Gemeentekrediet en de NMKN werden in de jaren 1980 en 1990 geconfronteerd met een (gedeeltelijke) privatisering of decentralisatie, herstructurering en soms ook groeiende concurrentie van internationale, private spelers. Auditbureaus moesten de werking evalueren en/of blauwdrukken aanleveren voor een herstructurering. In die diensten en overheidsbedrijven kwam de rechtspositie van het statutair personeel zwaar onder druk te staan. Er werden meer contractuelen aangeworven en hun prestaties werden beoordeeld op basis van andere criteria.[15] Dat alles moest bijdragen tot een betere, meer neutrale en klantgerichte dienstverlening.[16] Desondanks was de privatiseringsgolf in België gematigder dan in andere landen: ze vertegenwoordigde nooit meer dan 1,1 procent van het BBP.[17] In tegenstelling tot bijvoorbeeld Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk telde ons land minder openbare financiële instellingen en genationaliseerde industrietakken.[18] Privatiseringen werden in België bovendien pragmatischer aangepakt: ze waren vooral bedoeld om de enorme overheidsschuld terug te dringen en de begrotingstekorten aan te zuiveren.
We stippen ook graag aan dat het neoliberale denken een grote impact had op de bestuurswetenschappen. De modellen van de jaren 1950 en 1960 maakten plaats voor die van het zogenoemde *new public management*. Om de zogenaamde bureaucratische wildgroei en de daarmee gepaard gaande verspilling van belastinggeld te keren moest de overheid leren "roeien in plaats van te sturen", ze moest zich beperken tot het creëren van de juiste voorwaarden waarbinnen andere, veelal private maatschappelijke actoren diensten konden aanbieden.[19]

In navolging van de *Public Choice*-school werd het administratieve apparaat geanalyseerd en geëvalueerd aan de hand van modellen uit de bedrijfswereld. Aan het topmanagement moesten meer verantwoordelijkheden worden toegekend, met duidelijke prestatienormen en daarop afgestemde budgetten. De gecentraliseerde organisatiestructuren in de overheidsdiensten dienden te worden afgebouwd. Het overheidsapparaat moest zich meer flexibiliteit, discipline, klantgerichtheid en kostenbewustzijn eigen maken.[20] De arbeid in overheidsdienst moest ook anders worden georganiseerd, met bijvoorbeeld flexibele werktijden, deeltijds werken, loopbaanonderbreking, duobanen, contracten van bepaalde duur, gemengde carrières (privaat en openbaar), prestatiebeloning, enzovoort.[21]

De drang tot hervorming van het overheidsapparaat kwam in België pas uitdrukkelijk op de voorgrond in de tweede helft van de jaren 1980. Voordien focuste het beleid vooral op het economisch herstel, het saneren van de overheidsfinanciën en de staatshervorming in haar opeenvolgende fasen.[22] In de regering-Martens VI (1985-1987) kreeg de christendemocratische staatssecretaris Guy Lutgen (1936-2020) de opdracht om een langetermijnvisie te ontwikkelen voor de modernisering en informatisering van de openbare diensten, terwijl de liberaal Louis Bril (°1939) de functie van staatssecretaris van het Openbaar Ambt bekleedde. Lutgen stelde enkele "strategische prioritaire acties" voor om de overheidsdiensten te moderniseren, maar die bleven grotendeels zonder gevolg. Zijn ideeën klonken wel door in de plannen van zijn opvolgers en pasten binnen een toen breed gedeelde visie en benadering die ook sterk werd gestimuleerd door internationale instellingen zoals het IMF en de OESO.[23] Lutgen focuste bijvoorbeeld uitdrukkelijk op de klant- en doelgerichtheid van de administratie en op het responsabiliseren van de ambtenaren. Op de achtergrond moet ook de impact van de Europese regelgeving worden aangehaald.[24]

Natuurlijk hadden ook de opeenvolgende staatshervormingen een grote impact op het Belgische overheidsapparaat. Bevoegdheden werden overgeheveld van de federale overheid naar het regionale of gemeenschapsniveau. Vanaf 1980 werden ruimtelijke ordening, leefmilieu, landinrichting en natuurbehoud, huisvesting en waterbeleid evenals het hele economische en energiebeleid ge-

15 SELS, L., 'Statuut versus contract: Een veranderende arbeidsruil in de Belgische overheidssector', *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, nr. 4, 1996 (12), p. 327-331.
16 DEHAENE, J.-L., *Memoires*, Kessel-Lo, 2012, p. 339-340.
17 De privatiseringen vertegenwoordigden in 1993, 1996, 1997 en 1999 respectievelijk 0,4 procent, 0,9 procent, 1,1 procent en 0,7 procent van het bbp. DEHAENE, *Memoires*, p. 456-464.
18 *75 jaar CCOD, Uitdagingen voor de openbare sector*, s.l., s.d., p. 8-10.
19 VANTHEMSCHE, *De paradoxen van de staat*, p. 22.
20 NELEN, S. en HONDEGHEM, A., *Emancipatiegericht personeelsbeleid in de overheidssector*, Leuven, 1999, p. 10-11.
21 *Ibid.*, p. 15.
22 THIJS, 'Geschiedenis van de administratieve hervormingen' in *De Copernicushervorming in perspectief*, p. 12-20.
23 HAMELINCK, L., 'Steek een PUMA in je dienst... Enkele O.E.S.O.-ideeën over de openbare diensten in de jaren '90', *Gids op Maatschappelijk Gebied*, nr. 11, 1991 (82), p. 1067-1081.
24 CAPONETTI, L., *Het Europese regelgevingskader voor openbare diensten: wetgeving, financiering en dwangen*, Luik, 2016.

westelijke materies. In 1988, toen ook het Brussels Hoofdstedelijk Gewest tot stand kwam, volgde de defederalisering van het onderwijs. Met de vierde staatshervorming (1993) werd officieel in de grondwet verankerd dat België een federale staat was. Diverse parastatalen en overheidsbedrijven werden opgesplitst. Ook huisvesting en openbaar vervoer werden nu georganiseerd op het niveau van de gemeenschappen en gewesten.[25] Dankzij de bijzondere wet op de hervorming van de instellingen (1980/1988) kregen de gewesten en gemeenschappen meer autonomie om te beslissen over het statuut en de verloning van hun personeel.

Een belangrijk discussiepunt was de mate waarin het statuut van de werknemers van de federale overheid mocht verschillen van die van de gewesten en gemeenschappen. De visie daarop vertoonde immers een toenemende divergentie aan Vlaamse en Franstalige zijde. De beleidsmakers in Vlaanderen waren bijvoorbeeld in de jaren 1990 bijzonder ontvankelijk voor Britse en Nederlandse hervormingsideeën en streefden naar meer autonomie, onder meer bij het bepalen van de loonschalen. Aan Waalse zijde spiegelde men zich uitdrukkelijker aan het Franse, wat interventionistische model en hechtte men ook meer belang aan het behoud van de werkgelegenheid in de overheidssector.[26] Omdat pensioenen een federale bevoegdheid bleven, wilde men een al te grote discrepantie tussen de verschillende stelsels vermijden. Met het zogenaamde Algemeen Principe Koninklijk Besluit (APKB) van november 1991 legde de federale regering een algemeen kader vast waarbinnen de deelregeringen hun personeelsbeleid konden ontwikkelen. Het APKB wilde een gemeenschappelijke visie op het openbaar ambt waarborgen en de rechten van overheidsmedewerkers beschermen, ongeacht waar ze werkzaam waren.[27]

3. DE OPENBARE SECTOR IN VOGELVLUCHT

Al de hier boven opgesomde factoren hadden een grote impact op het Belgische overheidsapparaat in de hier besproken periode. Hierna willen we de belangrijkste componenten kort overlopen.

Aan het begin van de jaren 1970 waren er in België ongeveer dertig **ministeries**, een absoluut record. Tussen 1972 en 1982 groeide het personeelsbestand daar met 22 procent tot meer dan 91.000 personen. Maar door de besparingspolitiek van de regering keerde het tij. Met de overheveling van bevoegdheden naar de nieuwe administratieve structuren van de gewesten en gemeenschappen nam het aantal personeelsleden in de federale ministeries merkelijk af. In het midden van de jaren 1990 waren er nog maar twaalf federale ministeries met samen ongeveer 60.000 medewerkers.[28] Het aantal ambtenaren van de gewesten en gemeenschappen nam ondertussen gestaag toe. Op het einde van de jaren 1990 telden die besturen samen ongeveer 25.000 medewerkers in hun ministeries. Toen werden ook de federale ministeries grondig geherstructureerd. Het meest opvallende en complexe verhaal was dat van de ministeries van Landbouw en Middenstand. Die waren in 1995 samengesmolten en werden na de dioxinecrisis (1999) gesplitst in tien entiteiten die overgeheveld werden naar de gewesten of andere federale diensten.[29]

Ook in het landschap van de Belgische **parastatalen en overheidsbedrijven** vierden decentralisatie, deregulering en privatisering hoogtij. Vooral na de aanvaarding van de Europese Akte van 1986 moesten de nationale overheidsdiensten zich meer openstellen voor de markt en zich onderwerpen aan concurrentieregels wanneer ze optraden als economische agenten. Toch was er hieromtrent niet echt een coherent beleid. De herstructureringen

25 Een goed overzicht: VANTHEMSCHE, G., 'De instellingen van gewesten en gemeenschappen' in VAN DEN EECKHOUT, P. en VANTHEMSCHE, G. red., *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België: 19e-21e eeuw*, I, Brussel, 2017, p. 151-158.

26 ROMBOUTS, F., *De postbode belde vroeger twee keer: Hoe overheidsbedrijven kunnen overleven*, Tielt, 2002, p. 180.

27 HONDEGHEM, A., 'The national civil service in Belgium' in *Civil Service Systems in Western Europe: Second Edition*, Cheltenham, 2011, p. 118; DE WILDE, I., *Flexicurity in de publieke sector: Een analyse van de (eenzijdige) wijzigbaarheid van de individueel en collectief bepaalde arbeidsvoorwaarden van de overheidscontractant*, Onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Universiteit Antwerpen, 2016, p. 40-41.

28 COPPIETERS, G. en VANTHEMSCHE, G., 'De federale overheidsdiensten en de voormalige ministeries: algemene inleiding' in VAN DEN EECKHOUT, P. en VANTHEMSCHE, G. red., *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België: 19e-21e eeuw*, I, Brussel, 2017, p. 301.

29 ANNAERT, P., *Classes moyennes et administration publique. De l'Office des Métiers et Négoces au Ministère des Classes moyennes. Origine et évolution structurelle d'une administration. 1899-1992*, Onuitgegeven stageverslag, Ministère de l'Intérieur et de la Fonction Publique, Brussel, 1992; BISSCHOP, C. en VAN MOLLE, L., 'Het voormalige Ministerie van Landbouw' in VAN DEN EECKHOUT, P. en VANTHEMSCHE, G. red., *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België: 19e-21e eeuw*, I, Brussel, 2017, p. 522-527.

FIGUUR 33
AANTAL PERSONEELSLEDEN IN DE OVERHEIDSSECTOR TUSSEN 1975 EN 1999*

	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985
1	77.137	77.352	79.354	81.622	86.239	88.062	89.165	91.290	86.725	83.318	81.772
2	7.600	7.878	8.046	8.061	8.107	8.027	8.001	8.075	8.124	8.076	8.268
3	169	172	170	184	193	195	188	197	202	188	236
4	-	-	-	-	320	300	352	326	273	295	274
5	53.217	56.404	58.917	63.350	63.560	63.407	63.589	62.821	61.694	61.497	61.273
6	15.510	15.744	16.128	15.770	15.723	15.505	15.512	15.775	15.889	15.874	16.121
7	-	-	-	-	-	-	-	-	4.795	5.973	12.567
8	261.725	280.260	282.803	287.509	292.893	304.902	311.076	314.983	262.820	265.951	268.114
9	147.660	152.484	158.067	166.266	172.868	184.643	192.364	198.664	196.071	193.856	181.058
10	187.679	186.578	186.539	188.938	191.981	198.402	202.915	201.310	198.138	194.625	184.841
11	1.048	1.056	1.090	1.097	1.238	1.232	1.286	1.317	1.290	1.332	1.392
12	**751.745**	**777.928**	**791.114**	**81.2797**	**833.122**	**864.675**	**884.448**	**894.758**	**836.021**	**830.985**	**815.916**

	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996
1	80.349	79.557	78.284	77.232	60.629	60.175	61.068	60.165	60.074	62.535	62.265
2	9.036	8.829	9.033	9.273	9.577	9.497	9.863	9.917	9.906	10.291	10.490
3	208	237	238	244	246	253	308	317	330	322	320
4	311	322	325	315	310	302	290	281	285	275	277
5	61.040	60.900	59.786	58.246	55.998	53.502	50.094	49.553	49.146	48.262	47.377
6	15.854	16.185	16.029	15.940	15.901	16.398	17.071	17.117	17.087	17.305	17.642
7	12.433	17.858	18.302	290.429(°)	321.829	342.239	352.513	357.593	357.221	357.017	349.667
7a				7.848	19.870	24.279	24.371	24.788	24.384	25.489	25.558
7b				13.634	25.506	40.468	46.531	48.299	49.301	47.888	49.132
7c				268.947	276.453	277.492	281.611	284.506	283.536	282.325	273.465
7d				-	-	-	-	-	-	1.315	1.512
8	268.480	265.355	266.334	-	-	-	-	-	-	-	-
9	184.982	184.352	185.217	188.556	198.782	238.633	237.368	237.368	237.368	244.729	244.729
10	180.152	170.572	169.423	166.098	165.599	157.940	157.835	155.673	152.995	149.575	147.464
11	1.490	1.520	1.599	1.773	1.880	1.933	1.993	1.993	2.257	2.282	2.610
12	**814.335**	**805.687**	**804.570**	**808.106**	**830.751**	**880.872**	**888.369**	**889.977**	**886.669**	**892.593**	**882.826**

1. Ministeries (**)
2. Rechterlijke orde
3. Raad van State
4. Gewestelijke ontvangers etc. (*)
5. Militair personeel
6. Rijkswacht
7. Gemeenschappen en gewesten: a. Ministeries, b. Parastatalen, c. Onderwijs, d. Gemeenschapscommissies
8. Onderwijs en cultuur (***)
9. Plaatselijke machten
10. Parastatalen
11. Wetgevende macht
12. Totaal

(*): enkel gewestelijke ontvangers tot 1981, daarna worden ook provinciegouverneurs, vicegouverneur, provinciegriffiers en arrondissementscommissarissen meegeteld.
(**): vanaf 1983: ministeries en wetenschappelijke inrichtingen die afhankelijk zijn van ministeries.
(***): vanaf 1983 enkel onderwijs, geen cultuur (bij ministeries gevoegd). In het onderwijs worden niet langer de functies geteld, maar wel de personeelsleden vanaf 1989.
(°): Totaal van de ministeries (+ afhankelijke wetenschappelijke instellingen), onderwijs, parastatalen van de gemeenschappen en gewesten. Overige categorieën (ministeries, parastatalen) zijn dus uitsluitend federaal.

* Dienst van Algemeen Bestuur, *Overzicht van de personeelssterkte in de overheidssector.*

	1997	1998	1999
1	62.174	62.664	63.805
2	10.822	11.243	12.492
3	384	405	412
4	253	247	235
5	46.301	45.656	45.444
6	17.834	18.061	18.284
7	347.367	349.691	354.998
7a	25.676	25.872	26.766
7b	49.467	50.823	52.235
7c	270.657	271.383	274.738
7d	1.567	1613	1.259
8	?	283.182	274.505
9	134.805	106.347	125.630
10	2.725	2.747	2.812
11		**880.243**	**898.617**

1. Ministeries
2. Rechterlijke orde
3. Raad van State
4. Gewestelijke ontvangers etc.
5. Militair personeel
6. Rijkswacht
7. Gemeenschappen en gewesten: a. Ministeries, b. Parastatalen, c. Onderwijs, d. Gemeenschapscommissies
8. Plaatselijke machten
9. Parastatalen
10. Wetgevende macht
11. Totaal

van de jaren 1990 waren voornamelijk ingegeven door budgettaire overwegingen. De regering wilde namelijk koste wat het kost de Maastrichtnorm halen om België toe te laten treden tot de Economische en Monetaire Unie.[30]

De telecommunicatiesector onderging een sterke liberalisering als gevolg van technologische en internationale ontwikkelingen. Vooral het beleid van president Ronald Reagan (1911-2004) in de Verenigde Staten zette ook het Europees Parlement aan tot een reflectie over de sector. Daar hadden de meeste nationale overheden nog een monopolie. Het Europese Groenboek van 1987 gaf het startschot voor een geleidelijke hervorming en privatisering. Na de wet van 21 maart 1991 die het statuut van de autonome overheidsbedrijven creëerde, werd de Belgische Regie van Telegraaf en Telefoon (RTT) omgetoverd tot Belgacom.[31] Het Belgisch Instituut voor Postdiensten en Telecommunicatie (BIPT) moest toezicht houden op de concurrentieverhoudingen in de sector.[32] In ruil voor meer onafhankelijkheid en beslissingsrecht werden in het beheerscontract van Belgacom met de overheid doelstellingen en kwaliteitsnormen bepaald. Eind 1993 werd een nieuw personeelsstatuut ondertekend, waarin de vaste benoeming werd geschrapt en vervangen door een prestatie-evaluatiesysteem. Van het personeel werd meer flexibiliteit en mobiliteit gevergd.

Wereldwijd verdwenen ook de traditionele monopolies in de postsector, de bedrijven in die sector moesten hun strategieën herzien.[33] De Belgische Regie der Posterijen werd in 1992 omgevormd tot een autonoom overheidsbedrijf met de eenvoudige naam De Post. Tussen 1991 en 2000 stond André Bastien (°1938), voormalig kolonel en PS-kabinetschef, aan het hoofd van het overheidsbedrijf. Pas bij het aantreden van de paars-groene regering in 1999 werd met Frans Rombouts voor het eerst een gedelegeerd bestuurder uit de privésector gerekruteerd.

Niet alleen bij de post en de telefonie, maar ook bij de televisie brokkelde het traditionele staatsmonopolie af. In 1987 verscheen er voor het eerst commerciële reclame op televisie. Omroepen als VTM (1987) en VT4 (1995) gingen openlijk de concurrentie aan met

30 PIRLOT, 'Functioneel gedecentraliseerde diensten' in *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België*, I, p. 575-577.

31 Een groenboek is een document dat een probleem in kaart brengt en mogelijke beleidskeuzes aanreikt.

32 'Wet betreffende de hervorming van sommige economische overheidsbedrijven', *Belgisch Staatsblad* (21 maart 1991); DE MEULENAERE, B., *The liberalization of the Belgian telecommunications market: the case of Belgacom*, Onuitgegeven masterproef, KU Leuven, 2010, p. 49-52. In de wet werden vijf principes bepaald: (1) transparantie van de financiële betrekkingen tussen overheden en hun bedrijven, (2) neutraliteit van de diensten, (3) strikte definitie van staatsmonopolies, (4) scheiding van de functies regelgeving en dienstverlening en (5) controle op de bestellingen van overheidsbedrijven.

de staatszenders. In 1997-1998 werd de BRTN omgevormd tot een nv van publiek recht met de naam Vlaamse Radio- en Televisieomroep (VRT).[34]

In de brede sector van de Belgische openbare kredietinstellingen (OKI's) voltrok zich in de jaren 1990 een opmerkelijke transformatie, gekenmerkt door fusies en privatisering. In 1996 vormde het Gemeentekrediet bijvoorbeeld een alliantie met de Crédit Local de France, waarna ze samensmolten tot de nv Dexia. De Nationale Maatschappij voor Krediet aan de Nijverheid werd in 1995 overgenomen door de ASLK, die vervolgens fuseerde met de Generale Bank en in 1999 volledig opging in Fortis Bank. In 2005 kreeg de NMKN de naam Fintro.[35]

Het einde van het unitaire België bracht ook een regionaliseringsbeweging op gang in tal van andere parastatalen. In 1984 bijvoorbeeld verschoven de bevoegdheden van onder meer de Nationale Maatschappij voor de Huisvesting (NMH), het Rijksfonds voor de Sociale Reclassering van de Minder-Validen, het Nationaal Werk voor Kinderwelzijn (NWK) en bepaalde bevoegdheden van de Rijksdienst voor Arbeidsvoorziening (RVA) naar de gemeenschappen en gewesten.[36]

In 1988 werd de bevoegdheid **onderwijs** van het federale niveau overgeheveld naar de gemeenschappen. De Autonome Raad van het Gemeenschapsonderwijs (ARGO) werd verantwoordelijk voor de organisatie van het gemeenschapsonderwijs in Vlaanderen, aan Franstalige zijde bleef de minister van Onderwijs verantwoordelijk. In het Belgische **leger** kwamen er grote veranderingen na de opschorting van de legerdienst door minister Leo Delcroix (1949-2022) eind 1992. Ook bij de **rechterlijke macht** waren er belangrijke evoluties te noteren. In de jaren 1990 overschreed het aantal medewerkers daar de kaap van tienduizend. De Bende van Nijvel (1982-1985) en de Dutroux-affaire (1996) gaven het vertrouwen van de bevolking in de werking van de magistratuur een flinke knauw. De nieuwe Hoge Raad voor de Justitie (1999) moest dat helpen herstellen. Ze staat onder meer in voor de selectie en benoeming van magistraten, het uitbrengen van adviezen, externe controle via audits en de klachtenbehandeling.[37] Justitiehuizen fungeren als laagdrempelige loketten voor de burgers, staan slachtoffers bij en zijn verantwoordelijk voor de justitiële begeleiding van en het toezicht op daders.[38] In de aanloop naar het nieuwe millennium werden ook de eerste stappen gezet naar de oprichting van het federale parket om efficiënter te kunnen optreden tegen misdrijven die de bevoegdheid van plaatselijke parketten overstijgen, zoals mensenhandel, terrorisme, georganiseerde misdaad en witwaspraktijken.[39]

Er werd in die decennia ook flink gesleuteld aan de organisatie van de **politiediensten** in België. De parlementaire onderzoekscommissie naar de Bende van Nijvel stelde de slechte coördinatie tussen de politiediensten en hun overlappende bevoegdheden aan de kaak. Door het Pinksterakkoord van 1990 en de zogenaamde demilitariseringswet van 1991 werd de rijkswacht onafhankelijk van de andere krijgsmachtonderdelen en dus een zuivere politiedienst, zij het wel met een bevoorrechte relatie met de Landmacht.[40] Het Vast Comité van Toezicht op de politiediensten, beter bekend als het Comité P, werd opgericht in 1991. Door het falen van het veiligheidsapparaat in het dossier-Dutroux (1996) kwamen de verschillende politiediensten en het gerecht opnieuw in opspraak.[41] In de rapporten van de commissie-Dutroux (1996-1998) werd gepleit voor een grondige hervorming en integratie. De ontsnapping van Dutroux en het overlijden van asielzoekster Semira Adamu (1978-1998) op de luchthaven van Zaventem in 1998, zorgden opnieuw voor ophef in de media en de regering. Het zogenaamde Octopusakkoord van december dat jaar legde de grondslag voor een geïntegreerde politie op twee niveaus. Op het federale niveau bracht men de centrale diensten van de rijkswacht en de gerechtelijke politie samen, op het lokale de territoriale brigades

33 ROMBOUTS, *De postbode belde vroeger twee keer*, p. 178-179.
34 RAATS, LIVÉMONT en PAUWELS, 'De geschreven bronnen' in *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België*, II, p. 1498-1504.
35 BREPOELS, *Wat zoudt gij zonder 't werkvolk zijn?*, p. 520-523.
36 PIRLOT, V. en PLISNIER, F., 'Introduction générale' in *Gids van de instellingen van openbaar nut in België*, I, Brussel, 2008, p. 216-217. In hun plaats kwamen er de Vlaamse Maatschappij voor Sociaal Wonen, de Société Wallonne du Logement, de Brusselse Gewestelijke Huisvestingsmaatschappij, het Vlaams Fonds voor de Sociale Integratie van Personen met een Handicap, de Vlaamse Dienst voor Arbeidsbemiddeling (VDAB), het Office régional bruxellois de l'emploi (ORBEM) en het Office régional de l'emploi (FOREM). Het NWK werd gesplitst in Kind en Gezin en het Office de la Naissance et de l'Enfance.
37 'Over de HRJ', *Hoge Raad voor de Justitie*, https://hrj.be/nl/over-hrj. Geraadpleegd op 24 juli 2023.
38 'Justitiehuizen', *Vlaanderen.be*, https://www.vlaanderen.be/agentschap-justitie-en-handhaving/justitie/justitiehuizen. Geraadpleegd op 24 juli 2023.
39 'Federaal parket', *Openbaar Ministerie*, https://www.om-mp.be/nl/uw-om/federaal-parket/contact. Geraadpleegd op 24 juli 2023.
40 EASTON, M., *De demilitarisering van de Rijkswacht*, Brussel, 2001, p. 117-129.
41 ENHUS, E., *Tussen hamer en aambeeld. Het Belgisch centraal politiebeleid: een analyse van het vertoog in de periode 1980-1997*, Onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel, 1999, p. 528-545.

VERSCHUIVINGEN IN HET SYNDICALE LANDSCHAP ALS GEVOLG VAN DE POLITIEHERVORMING

Aan het einde van de jaren 1990 kende België nog zes verschillende politiediensten: de rijkswacht, de gemeentepolitie, de gerechtelijke politie bij de parketten, en de lucht-, zeehaven- en spoorwegpolitie. Door bijvoorbeeld het Heizeldrama, de overvallen van de Bende van Nijvel en de Dutrouxaffaire groeide het maatschappelijke en politieke besef dat die versnipperde structuur grote nadelen had. De rapporten van de commissie-Dutroux of commissie-Verwilghen (1996-1998) bevalen een grondige reorganisatie aan. Ze wezen op vaak onlogische bevoegdheidsverdelingen en de onderlinge rivaliteit tussen de verschillende politiediensten. Ook de communicatie tussen de politiediensten en de magistratuur liet te wensen over. De ontsnapping van Marc Dutroux uit het gerechtsgebouw van Neufchâteau in april 1998 bracht de politiehervorming in een stroomversnelling. Dat resulteerde in de Octopuswet van 7 december 1998. Die wet voorzag in de oprichting van een geïntegreerde politiedienst op twee niveaus: federaal en lokaal. Op het federale niveau bracht men de centrale diensten van de rijkswacht en de gerechtelijke politie samen. Het lokale niveau verenigde de territoriale brigades van de rijkswacht en de gemeentelijke politiekorpsen.

De politiehervorming had natuurlijk ook belangrijke sociale implicaties, bijvoorbeeld op de arbeidsvoorwaarden en -omstandigheden van het personeel. De ongerustheid was daarom erg groot. De hervorming bracht ook grote verschuivingen teweeg in het syndicale landschap van de ordediensten. De christelijke vakbond had er vooral een sterke achterban bij het niet-operationele personeel. Sinds 1978 golden er specifieke regels voor de vakbonden bij de rijkswacht, want die was tot 1992 een onderdeel van de krijgsmacht.[1] De burgerlijke medewerkers van de rijkswacht mochten lid worden van interprofessionele vakbonden, het operationele personeel niet. Die groep kon zich uitsluitend aansluiten bij vakverenigingen die enkel de belangen van het rijkswachtpersoneel verdedigden.[2] Bij de rijkswacht waren er vier belangrijke vakorganisaties actief. De twee grootste waren het Nationaal Syndicaat van Rijkswachtpersoneel/Syndicat National du Personnel de la Gendarmerie (NSRP) onder leiding van Paul van Keer (1946-2012), en de Syndicale Federatie van de Belgische Rijkswacht/Fédération Syndicale de la Gendarmerie Belge (SFBR/FSGB) onder leiding van Jan Schonkeren. Die laatste organisatie zou in 2001 opgaan in het VSOA. In 1997 beweerden het NSRP en de SFBR respectievelijk 65 procent en 22 procent van het actieve rijkswachtpersoneel te vertegenwoordigden, wat neerkwam op ongeveer 8.000 en 3.650 leden van de in totaal 15.750 actieve personeelsleden.[3] Daarnaast bestond er ook het Algemeen Syndicaat voor de Rijkswachtdiensten/Syndicat Général pour les Services de la Gendarmerie (ASRD/SGSG) onder leiding van Adile Clemmens, dat bijna 1.000 leden vertegenwoordigde, of ongeveer 7,5 procent van het personeel. Het Syndicaat voor de Vooruitgang van het Rijkswachtpersoneel/Syndicat Progressiste pour le Personnel da la Gendarmerie (SVR/SPPG), geleid door Rudy Aerts en vooral populair bij jongere rijkswachters, was de kleinste vakbond met enkele honderden leden. Alle overige politiediensten vielen onder het syndicaal statuut van 1974. Maar ook daar waren er enkele belangrijke categoriale vakorganisaties. Het Nationaal Syndicaat van de Belgische Politie met voorzitter Paul van Casteren is daar een mooi voorbeeld van. Het zou later fuseren met het al aangehaalde Nationaal Syndicaat van het Rijkswachtpersoneel om het Nationaal Syndicaat van het Politie- en Veiligheidspersoneel/Syndicat National du Personnel de Police et de Securité (NSPV/SNPS) te vormen.

1 Met name de wet van 11 juli 1978 tot regeling van de betrekkingen tussen de overheid en vakbonden van het rijkswachtpersoneel van het operationeel korps.
2 BRANCKAUTE, E., 'Het syndicaal feit in de politie' in DUHAUT, G. e.a. red., *Voor verder onderzoek... Essays over de politie en haar rol in onze samenleving*, Brussel, 2002, p. 433-452.
3 BRUSSEL, KAMER DER VOLKSVERTEGENWOORDIGERS, *Parlementair document 700/2*, p. 68, p. 86-87.

Inge Vervotte en Jan Coolbrandt voeren op 11 november 2001 actie voor Sabena. Tussen beiden in, achter het spandoek, staat ACV-voorzitter Luc Cortebeeck.
[KADOC-KU Leuven, Beeldarchief ACV: KFdi17; © Linda Léonard]

SABENA: HET GROOTSTE FAILLISSEMENT VAN DE BELGISCHE GESCHIEDENIS

Het faillissement van Sabena op 7 november 2001 had een diepgaande impact op de levens van de 7.500 medewerkers en hun gezin. Maar ook de rest van de bevolking was geschokt door de teloorgang van het nationale icoon. De nasleep van het faillissement bleef nog vele jaren voelbaar. Voor de CCOD vormde de luchtvaartmaatschappij gedurende de laatste decennia van haar bestaan een complex en delicaat dossier dat van nabij werd opgevolgd.

Al sinds het midden van de jaren 1960 kampte de luchtvaartmaatschappij immers met financiële problemen als gevolg van overmatige investeringen, een lage bezettingsgraad en de voortdurend dalende ticketprijzen. De situatie verslechterde verder door de oliecrisis in de jaren 1970. Een kapitaalinjectie van de overheid van ongeveer 4 miljard frank in 1975 kon de uitzichtloze financiële toestand niet oplossen. In 1978 benoemde CVP-minister van Verkeer Jos Chabert (1933-2014) zijn kabinetschef Carlos van Rafelghem (1925-1991) tot voorzitter en gedelegeerd bestuurder van de luchtvaartmaatschappij. Hij zou onder toezicht van liberaal minister van Verkeer Herman de Croo (°1937) diepgaande saneringen inclusief loonsverlagingen doorvoeren. De overheid verminderde ondertussen haar aandeel in het bedrijf van 90 tot 80 procent. Tijdens de jaren 1980 leek het even beter te gaan met Sabena, maar dat duurde niet lang. De Croo voerde drastische veranderingen door: de overheid ontsloeg zichzelf van de verplichting om financiële steun te bieden, het personeel moest 1 miljard frank inleveren en tal van diensten (catering, technisch onderhoud, enzovoort) werden uitbesteed aan zelfstandige dochterondernemingen.[1]

Ondertussen nam de druk op de onderneming door de liberalisering van de Europese luchtvaartmarkt geleidelijk toe. Van Rafelghem besloot in zee te gaan met British Airways en het Nederlandse KLM. Na drie jaar onderhandelen zag de nv Sabena World Airlines (SWA, 1990) het levenslicht, waarin beide maatschappijen een minderheidsparticipatie van 20 procent verwierven. Onder druk van de Europese Commissie en een rechtszaak wegens concurrentievervalsing aangespannen door de chartermaatschappij TEA trokken KLM en BA zich al in december 1990 terug uit SWA.[2]

Na het overlijden van Van Rafelghem zag Jean-Luc Dehaene, christendemocratisch minister van Verkeer, zich gedwongen een topmanager uit de privésector aan te trekken om de structurele problemen van Sabe-

na aan te pakken. Pierre Godfroid, voormalig bedrijfsleider van Continental Foods, ging begin 1990 de uitdaging aan. SWA werd opgedoekt en in samenwerking met het Amerikaanse adviesbureau McKinsey werkte Godfroid het ambitieuze herstelplan Felix uit. Het bestuur lanceerde besparingen van 6 miljard frank over een periode van drie jaar, gepaard met een personeelsvermindering van 25 procent. In de komende jaren werden loonsverlagingen, verbeterde productiviteit en verdere privatisering de remedies voor het nagenoeg failliete bedrijf. Sinds het begin van de jaren 1980 had het personeel al de nodige tegenvallers moeten incasseren. In 1982 werd het allereerste inleveringsplan doorgevoerd, waarbij alle werknemers een vermindering van 2 procent van hun totale loon moesten accepteren. 1992 bracht het tweede saneringsplan met zich mee, wat resulteerde in het ontslag van 310 personeelsleden. In 1993 volgde opnieuw een aanzienlijke loonsverlaging, variërend van 2,5 procent tot liefst 17 procent.[3]

De vakbonden focusten hun inspanningen op het behoud van de tewerkstelling, maar het sociale klimaat in de onderneming raakte grondig verziekt.[4] Het ontslag van ACV-afgevaardigde Maaike Seghers op 23 juli 1994 en haar veroordeling door de correctionele rechtbank van Brussel twee jaar later riepen ook vragen op aangaande de wettelijke bescherming van vakbondsafgevaardigden. Ondertussen zette Sabena haar zoektocht naar nieuwe partners voort. Na een mislukte samenwerking met Air France begon Godfroid onderhandelingen met Swissair. Dat leidde in mei 1995 tot de verkoop van 49,5 procent van de aandelen aan de Zwitserse luchtvaartmaatschappij. De heropleving bleek evenwel van korte duur.[5] De aanslagen op het World Trade Center op 11 september veroorzaakten een ineenstorting van de luchtvaartindustrie, waarna Sabena failliet ging. Het bleek het grootste faillissement uit de Belgische geschiedenis.

De politieke onwil om te interveniëren in het dossier was manifest. In de onderhandelingen met premier Verhofstadt en minister van overheidsbedrijven Rik Daems (°1959) ijverde de christelijke vakbond bovenal voor een evenwichtig sociaal plan voor de afgedankte werknemers, met een goede begeleiding en billijke vergoedingen voor alle personeelscategorieën. In een eerste sociaal plan, onderhandeld in de nacht van 7 op 8 november 2001, bleek de regering beloften te hebben gemaakt die ze niet kon nakomen. Het plan dat twee weken later werd afgekondigd viel voor tal van oud-medewerkers heel wat minder gunstig uit. Juridische acties om de politieke verantwoordelijken te houden aan hun aanvankelijke beloften, draaiden op niets uit. “Het is schrijnend”, zo verklaarde Maria Vindevoghel, “dat de rechter moet vaststellen dat de regering in de fout is gegaan, maar tezelfdertijd moet toegeven dat hij daar niets aan kan doen”.[6]

1 VINDEVOGHEL, M., *Ik beschuldig… in naam van de Sabeniens*, Berchem, 2003, p. 19-21; ‘Carlos Van Rafelghem haalde Sabena even uit rode cijfers. Ex-voorzitter Sabena overleden’, *De Tijd* (25 juni 1991), p. 99.
2 *Ibid.*
3 LEUVEN, KADOC, *Archief bestuursorganen van het Algemeen Christelijk Vakverbond (ACV)*, Dossier Sabena, 1991-1998, Persbericht ACV 14-06-1995, BE/942855/19/287/2.
4 ‘Sabena-Swissair: Tweede keer, goeie keer?’, *De Nieuwe Tijd* (23 juni 1995), p. 32-33.
5 DE DECKER, *Sabena*, p. 225-238; DECRAENE, S., DENRUYTER, P. en SCIOT, G., *De crash van Sabena: de geschiedenis, de intriges, de getuig*en, Leuven, 2002, p. 51-86
6 ‘Geen vergoeding voor onwettig sociaal plan Sabena’, *De Morgen*, https://www.demorgen.be/nieuws/geen-vergoeding-voor-onwettig-sociaal-plan-sabena~bf12d095/. Geraadpleegd op 19 oktober 2023.

van de rijkswacht en de gemeentelijke politiekorpsen. In 2001 werd de rijkswacht ontbonden.[42]

De derde staatshervorming (1988) luidde het einde in van de Nationale Maatschappij van **Buurtspoorwegen** (NMVB). In haar plaats kwamen De Lijn in Vlaanderen en de Société regionale wallonne du Transport (SRWT-TEC) in Wallonië. De Lijn slorpte ook de maatschappijen voor intercommunaal vervoer van Antwerpen (MIVA) en Gent (MIVG) op. In Brussel bleef de MIVB/STIB verder bestaan.[43] De wet van 21 maart 1991 bepaalde dat de NMBS en de Regie der Luchtwegen om de vier jaar een beheerscontract met de overheid moesten afsluiten en jaarlijks een ondernemingsplan voorleggen. Diezelfde wet vormde ook de NMBS om tot een autonoom overheidsbedrijf, de Regie der Luchtwegen volgde zeven jaar later, eerst als Belgocontrol en nu als Skeyes.[44] Vooral de NMBS bleef kampen met problemen. Onder het bewind van Etienne Schouppe (1986-2003) werd het personeelsbestand flink afgeslankt en werd ook dochteronderneming ABX gesticht, een logistiek filiaal gespecialiseerd in internationaal transport. Een grondig herstructureringsplan voor de spoorwegen bleef echter uit tot na de millenniumwisseling.

In 1997 verdween de Regie voor Maritiem Transport (RMT), voordien het Bestuur of de Regie van

42 BRUGGEMAN, W., DEVROE, E. en EASTON, M. red., *Evaluatie van 10 jaar politiehervorming*, Antwerpen, 2010, p. 12-13.
43 ‘Onrust op komst?’, *De Nieuwe Tijd* (17 februari 1992), p. 22.
44 HUYBRECHTS, P., *SOS NMBS: In het spoor van Karel Vinck*, Antwerpen, 2006, p. 23.

het Zeewezen. Die baatte al sinds 1846 de ferrydiensten tussen Oostende en Engeland uit. Maar gezien de grote schuldenlast, de concurrentie van de Eurotunnel en de verouderde vloot besliste minister van Vervoer Michel Daerden (1949-2012) om de rederij te privatiseren. De vloot werd verkocht en de uitbating van de lijnen werd overgelaten aan Holyman Sally. Slechts 324 van de 1.700 ontslagen personeelsleden konden er aan de slag.[45]

Sabena, de parel aan de Belgische kroon, verloor ondertussen ook steeds meer van haar glans. Door de barslechte financiële situatie werd de Belgische luchtvaartmaatschappij gedwongen om fusiegesprekken aan te gaan met andere maatschappijen. In 1995 verwierf Swissair 49 procent van de aandelen. De pogingen van bedrijfsleider Pierre Godfroid (°1934) om het tij te keren, draaiden op niets uit. Bovendien kwam later aan het licht dat hij via het offshore-filiaal Sabbel Insurance in Bermuda een geheime spaarpot voor de directieleden had aangelegd. De situatie verslechterde nog door de onzinnige aankoop van 34 airbustoestellen. Op 7 november 2001 zou de handelsrechtbank van Brussel het faillissement van de maatschappij uitspreken.

Voor de **lokale besturen** moeten we voor deze lange periode, naast de eerder vermelde hervorming van de politiediensten in navolging van het Octopusakkoord (1998), nog drie belangrijke ontwikkelingen aanstippen. Ten eerste was er de fusie van gemeenten in 1977: het aantal lokale besturen werd teruggebracht van 2.663 naar 596; er vonden net geen 500 fusies plaats.[46] Een tweede belangrijke factor was de omvorming van de Commissies voor Openbare Onderstand (COO's) tot Openbare Centra voor Maatschappelijk Welzijn (OCMW's) door de wet van 8 juli 1976. De lokale hulpverlening aan sociaal kwetsbaren en kansarmen werd op een moderner leest geschoeid, inclusief de uitkering van een bestaansminimum (1974). Het aantal OCMW-uitkeringen steeg tussen 1976 en 1986 met maar liefst 1.543 procent, het aantal bestaansminimumtrekkers met 460 pro-

FIGUUR 34
LEDENAANTAL VAN DE CCOD TUSSEN 1975 EN 1989*

Sectoren/Provincies-Gewesten	**1975**	**1980**	**1983**	**1986**	**1989**
Lokale en regionale besturen	28.624	34.038	43.575	43.347	47.142
Ministeries	22.352	25.420	24.015	22.503	22.105
Openbaar vervoer	10.663	13.702	13.862	12.114	11.276
Parastatalen	9.290	10.070	11.547	11.674	12.149
Totaal	**70.929**	**83.230**	**92.999**	**96.843**	**104.607**
Brabant	24.221	27.400	17.544	14.928	13.846
Antwerpen	7.656	8.540	11.427	9.084	9.768
Mechelen	1.706	2.229	3.373	3.145	3.566
Turnhout	4.687	5.877	7.913	6.931	7.394
Brugge	3.913	4.146	5.499	4.825	5.375
Kortrijk	2.703	3.443	5.390	4.893	5.268
Dendermonde	4.092	5.845	8.098	7.884	8.975
Gent	5.212	5.838	7.847	6.960	7.849
Hasselt	5.505	6.730	9.908	8.436	9.307
Aarlen	1.470	1.487	1.934	1.777	2.258
Luik	4.677	5.627	6.555	5.942	7.001
Namen	1.931	1.722	2.358	2.199	2.458
Charleroi	/	1.828	2.331	1.630	1.157
Bergen	3.156	2.518	2.822	2.418	2.374
centrale	/	/	/	15.791	18.011
Totaal	**70.929**	**83.230**	**92.999**	**96.843**	**104.607**

* PASTURE en MAMPUYS, *In de ban van het* getal, p. 254, p. 260-261.

45 'Niemand wilde het einde onder ogen zien', *Het Laatste Nieuws* (24 februari 2017), p. 19.

46 DEPRÉ, R., 'De personeelsbezetting in de gefusioneerde gemeenten: een proeve van evaluatie', *Res Publica*, 1982 (24), p. 499-526.

Solidariteitsactie van ACV, Brussel, 26 februari 1983.
[KADOC-KU Leuven, Verzameling foto's: KFA5852]

cent.[47] Er kwam ook meer aandacht voor de sociale begeleiding van mensen in kansarmoede. De verantwoordelijkheden en dus ook de personeelsbestanden van de OCMW's groeiden merkelijk aan.[48]

Een derde belangrijke evolutie, ietwat samenhangend met die toenemende sociale verantwoordelijkheden van de lokale besturen, was de schaalvergroting in de zorgsector. Tussen 1971 en 1982 kwamen er ongeveer 18.000 ziekenhuisbedden bij, een stijging van liefst 36 procent. De zorgvoorzieningen van de gemeentelijke OCMW's werden verder uitgebouwd, met naast ziekenhuizen ook woonzorgcentra, assistentiewoningen, kinderopvang, dienstencentra, enzovoort. In de late jaren 1980 werd duidelijk dat dit alles financieel onhoudbaar werd. Met het oog op besparingen werd het aantal ziekenhuisbedden teruggeschroefd en fuseerden tal van openbare en private ziekenhuizen, met vaak een grote impact op het personeel.[49] De besparingsmaatregelen in de zorg werden door de vakbonden zwaar op de korrel genomen, net als de algemene saneringsoperaties in steden en gemeenten tijdens de jaren 1980 en 1990.

4. SYNDICALISME IN CRISISTIJD

Door de economische crisis waren de overheidsvakbonden genoodzaakt hun eisen te matigen. De CCOD (en eigenlijk het hele ACV) nam het standpunt in dat besparingen onvermijdelijk waren en dus aanvaardbaar, op voorwaarde dat iedereen in gelijke mate bijdroeg en dat de meest kwetsbaren beschermd werden. Volgens de christelijke vakbond moesten in crisistijden de sterkste schouders de zwaarste lasten dragen. Het hoofddoel was het terugdringen van de werkloosheid. Het ACV stelde in 1978 vier centrale punten voorop: meer werkgelegenheid, bescherming van de laagste lonen, behoud van de koopkracht en van de sociale zekerheid.[50] De hoge werkloosheid baarde echter het meest zorgen. Ze had ook een grote impact op de werking van de vakbonden. Vanaf 1975 werden binnen het ACV comités voor werkzoekenden opgericht, in mei 1981 gevolgd door een nationale Dienst Werkzoekenden. De dienstverlening aan de werkloze leden vergde veel energie, wat ten koste ging van het propagandawerk. Naast het aantal

47 BREPOELS, *Wat zoudt gij zonder 't werkvolk zijn?*, p. 477.
48 'Het personeel in de openbare centra voor maatschappelijk welzijn', *De Nieuwe Tijd* (14 oktober 1976), p. 5-8.
49 DEHAENE, *Memoires*, p. 232-236; LEUVEN, KADOC, *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten (CCOD)*, Activiteitsverslag Christelijke Centrale der Openbare Diensten 1995-1999, p. 11.
50 LEUVEN, KADOC, *Activiteitsverslag ACV periode 1977-1979*, KX2.1, p. 242.

HERVÉ DECUYPER

Kruishoutem, 31/03/1938 - Aalst, 20/04/2023

Hervé Decuyper was een nakomertje, de jongste zoon van een fietsenhandelaar. Hij was actief bij de KSA en volgde middelbare studies aan het Onze-Lieve-Vrouwcollege in Oudenaarde. Daarna schoolde hij zichzelf bij. Na het vroegtijdig overlijden van zijn ouders en het huwelijk van zijn vier broers ging hij aan de slag in de Kajotterscentrale in Brussel. Na zijn legerdienst slaagde Decuyper voor een examen bij het Vast Wervingssecretariaat en werd hij ambtenaar in de personeelsdienst van het Ministerie van Justitie. Aangespoord door nationaal CCOD-secretaris Jos Vandecruys engageerde hij zich ten volle voor de christelijke vakbond. In 1962 werd hij secretaris van de CCOD-sector Ministeries, waar hij actief leden en militanten rekruteerde onder de ambtenaren van de rechterlijke macht, de gerechtelijke politie, de Raad van State en het Rekenhof.

Decuyper was algemeen secretaris van de CCOD tussen 1973 en 1975. In oktober van dat laatste jaar volgde hij Theo De Walsche op als voorzitter van de FCSOD, een functie die hij behield tot 1998. Hij oefende een grote invloed uit binnen de christelijke arbeidersbeweging en werd in 1987 of 1988 getipt als mogelijke opvolger van zowel ACV-voorzitter Jef Houthuys als ACW-voorman Willy D'Havé (1923-2002). Decuyper werd in 1987 aangesteld als nationaal ACV-secretaris en zetelde zodoende ook in het dagelijks bestuur van de christelijke vakbond.

EUROPESE EN INTERNATIONALE WERKING

Het engagement van de CCOD in de Europese (EUROFEDOP, 1966) en internationale (INFEDOP, 1930/1953) vakbeweging voor het overheidspersoneel bleef in de jaren 1974 tot 1999 uitermate belangrijk. Onder het tienjarige voorzitterschap van Armand Hengchen (1978-1988) werkten de verschillende beroepsraden van EUROFEDOP aan diverse projecten. Guy Rasneur voerde bijvoorbeeld een grootschalige enquête uit naar de arbeidsvoorwaarden van het personeel in de nationale ministeriële departementen van de Europese lidstaten. De resultaten van de conventie die hierop volgde, werden bekrachtigd door de Raad van Europa.[1] In de eerste helft van de jaren 1980 gaf de beroepsraad politie in samenwerking met de Directie Rechten van de Mens van de Raad van Europa een handboek uit met als titel *De politie en de rechten van de mens*. De beroepsraad pleitte bovendien al in het begin van de jaren 1980 voor de oprichting van EUROPOL om een antwoord te bieden op internationale criminaliteit.[2]

In 1978 sloot EUROFEDOP zich aan bij het Europees Verbond van Vakverenigingen (EVV). Die organisatie was vijf jaar eerder opgericht door het sociaaldemocratische Internationaal Verbond van Vrije Vakverenigingen (IVVV). Binnen het Europees Syndicaal Comité voor het Overheidspersoneel (EPSC), zou EUROFEDOP ook kortstondig samenwerken met de Europese tak van de Public Services International (PSI). Dat partnerschap kwam echter onder druk te staan. In 1994 verbraken de EUROFEDOP en de PSI hun banden. Maar ondertussen waren de Belgische christelijke centrales van het overheidspersoneel wel nadrukkelijk betrokken geraakt bij de werking van de PSI.[3] Op Europees niveau werd er dus gaandeweg nadrukkelijker samengewerkt over de ideologische grenzen heen.

1 *Algemeen Activiteitsverslag 1978-1981*, p. 31.
2 LEUVEN, KADOC, *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten (CCOD)*, Algemeen activiteitsverslag 1982-1985.
3 FISCHBACH-PYTTEL, C., *Building the European Federation of Public Service Unions: The history of EPSU (1978-2016)*, Brussel, 2017, p. 225-227.

werklozen nam ook de groep gepensioneerde gesyndiceerden toe. In 1987 stelde het ACV vast dat maar liefst 37 procent van zijn leden niet-beroepsactief was.[51]

Sommige van die tendensen waren ook merkbaar in de christelijke ambtenarencentrale. In de periode van 1974 tot 1999 groeide het ledenaantal van de CCOD aan met 68.000 personen. Aan de vooravond van het nieuwe millennium telde de centrale net geen 140.000 leden. Gemiddeld een op de achttien was actief als militant. Vooral bij de ambtenaren in de lokale en regionale besturen was er een aanzienlijke groei merkbaar. De tweede grootste groep leden was werkzaam in de ministeries, gevolgd door de parastatalen en het openbaar vervoer.[52] De gewestelijke verbonden in Vlaanderen leverden nog steeds het merendeel van de leden. Net als het ACV tekende ook de CCOD een duidelijke toename van het aantal gepensioneerde leden op: in 1987 waren dat er 7.500. Sinds 1976 had de centrale een nationale intersectorale werking voor die categorie opgestart, geleid door een comité met twee afgevaardigden uit elk gewest.[53] Een andere, wat opmerkelijke ledengroep in de CCOD waren de parochiepriesters. In 1974 was in Henegouwen een Groupe d'Action pour la Restructuration des Traitements (GART) opgericht. Die actiegroep ijverde onder impuls van de Doornikse bisschop Charles-Marie Himmer (1902-1994) voor de herziening van de loonbarema's van de geestelijkheid. Vier jaar later verspreidde de beweging zich naar alle Belgische bisdommen, kreeg ze de naam Sol Omnibus Luceat of SOL en sloot ze zich aan bij de CCOD.[54]

De galopperende inflatie en stijgende werkloosheid dwongen ook de christelijke ambtenarencentrale tot bezinning. Op het congres van 1974 werd bijvoorbeeld verklaard "dat de materiële goederen alleen niet in staat zijn het ware geluk te verzekeren".[55] Vier jaar later, op het statutaire en doctrinaire congres van 1978, stond de centrale stil bij "de eigenlijke richting die [de vakbond] moet uitgaan in onze snel evoluerende maatschappij".[56] Er werd een lijvige studie voorgesteld, onder de titel *De openbare diensten van morgen*, met bijdragen van onder meer Theo De Walsche, Ignaas Lindemans (1927-2009) en Edouard Poullet (°1929). De CCOD kwam op het congres van 1978 in een volledig ander paradigma terecht. Ongecontroleerde en eindeloze welvaartsgroei, gekoppeld aan stijgende productiviteit, consumptie en inkomen, werd niet langer als houdbaar beschouwd. De vakbond moest zich meer focussen op een eerlijkere inkomensverdeling, een betere levenskwaliteit, volledige werkgelegenheid, minder ongelijkheid en vooral op het creëren van een meer menselijke samenleving waar creativiteit, cultuur, zelfbeschikking en verantwoordelijkheid beter tot hun recht zouden komen.[57] CCOD-voorzitter Armand Hengchen vatte in 1982 treffend samen wat er misging in de jaren 1960: "Telkens wanneer de werknemer trachtte de economische structuren fundamenteel in vraag te stellen werd hij door het systeem geneutraliseerd door de toekenning van meer en meer belangrijke materiële voordelen". Nu werd het duidelijk dat die voordelen "duur betaald werden in geval van crisis, omdat in enkele jaren tijd de vrucht van een lange syndicale strijd verloren ging".[58]

De accentverschuiving in het eisenplatform van de CCOD rond 1980 is opmerkelijk. Ze financierde bijvoorbeeld een onderzoek van het Hoger Instituut voor de Arbeid (HIVA) naar de structurele problemen in de openbare diensten, met als doel een kwalitatief eisenprogramma op te bouwen.[59] Concreet vroeg de centrale om een beter personeelsbeleid, een efficiëntere dienstverlening, meer decentralisatie, de toepassing van nieuwe technologieën, een verbeterde verlofregeling, meer aandacht voor veiligheid en gezondheid op het werk, en later ook meer syndicale inspraak bij het opstellen van beheerscontracten tussen overheidsbedrijven en de regering. Ook in het ACV en in de ruime christelijke arbeidersbeweging kregen arbeidswelzijn steeds meer aandacht.[60]

51 MAMPUYS, 'De christelijke vakbeweging' in *De christelijke arbeidersbeweging*, II, p. 261.
52 LEUVEN, KADOC, *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten (CCOD)*, CCOD-militant: vandaag en morgen, werkboek, BE/942855/121/158, p. 2.
53 'Tien jaar gepensioneerdenwerking!', *De Nieuwe Tijd* (13 november 1987), p. 2.
54 'Voorstelling SOL – De Wijngaard', *Het ACV*, https://www.hetacv.be/het-acv/sectoren/overheidsbedrijven-en-openbare-diensten/sectoren/federale-overheid/bedienaren-erediensten/voorstelling-sol---de-wijngaard. Geraadpleegd op 19 oktober 2022.
55 'Het congres van 1974: Algemene resoluties en gevolg dat eraan gegeven werd', *De Nieuwe Tijd* (26 januari 1978), p. 5.
56 LEUVEN, KADOC, *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten (CCOD)*, Congres 1978, II, Inleiding tot algemeen activiteitsverslag, Filip Wieers.
57 *Algemeen activiteitsverslag 1978-1981*, p. 1.
58 'Armand Hengchen: Voorzitter van de Centrale geeft toelichting bij het Algemeen activiteitsverslag', *De Nieuwe Tijd* (14 mei 1982), p. 6. Zie ook: 'Inleiding tot congresthema en algemene resoluties door Filip Wieers', *De Nieuwe Tijd* (14 mei 1982), p. 9.
59 BERCKMANS, P. en CAYMAX, L., *Structurele problemen in de openbare diensten: een verkennend onderzoek*, Leuven, 1981.
60 'Hiva-onderzoek: vakbondswerking rond kwaliteit van de arbeid', *Vakbeweging: militantenmagazine van het ACV*, 1987 (289).

Toch bleef ook de koopkracht van de ambtenaren een centraal aandachtspunt. In de besparingscontext van de jaren 1970 en 1980 was er natuurlijk nauwelijks ruimte voor significante loonsverhogingen. De vakbonden probeerden vooral de sociale schade te beperken. Bovendien verliep het sociaal overleg in de openbare sector bijzonder stroef. De zesde collectieve arbeidsovereenkomst voor de openbare sector (1978-1979) bracht de wekelijkse arbeidsduur vanaf 1 oktober 1979 terug tot 38 uur. Ook werden de aanwervingsprocedures versneld en de personeelsformaties uitgebreid.[61] Toch bleef het onduidelijk hoeveel nieuwe arbeidsplaatsen daadwerkelijk op die manier gecreëerd konden worden.[62] Na die overeenkomst van 1978-1979 en het protocol van 1983 duurde het tot het 1989-1990 voordat er een nieuwe algemene regeling tot stand kwam. Pas in juni 1991 slaagden de vakbonden erin een herziening van de barema's te verkrijgen.

5. DE STRIJD TEGEN DE WERKLOOSHEID

De hoge werkloosheidscijfers in de jaren 1970 zorgden dus voor een belangrijke verschuiving in de syndicale werking. De vakbonden stelden vast dat de klassieke beleidsremedies weinig zoden aan de dijk konden zetten. De ongunstige conjuncturele toestand had vooral te maken met internationale dynamieken waarop nationale overheden nagenoeg geen impact hadden. Bovendien maakten de rampzalige staat van de openbare financiën en de trage economische groei grootschalige anticyclische beleidsmaatregelen vrijwel onmogelijk.[63] Toch bleef men overtuigd dat een gerichte tewerkstellingspolitiek wel degelijk effect kon hebben. Aan het einde van de jaren 1970 en het begin van de jaren 1980 implementeerde de overheid diverse programma's om de werkloosheid, vooral onder jongeren en langdurig werklozen, aan te pakken. Het ACV speelde een cruciale rol in de totstandkoming van dat beleid. De gevolgen voor de openbare sector waren groot.

De eerste beleidsmaatregelen werden stapsgewijs uitgevoerd. In de vijfde sociale programmatie voor de openbare sector van 1977 verbond de regering zich ertoe de werkloosheid te bestrijden door de sollicitatieprocedures te versoepelen, meer overheidspersoneel in dienst te nemen en de wekelijkse werktijd te verkorten.[64] Een andere, meer diepgaande oplossing waar de overheid in de daaropvolgende jaren voortdurend naar greep, vond haar oorsprong in de christelijke vakbond. Ignaas Lindemans (1927-2009), toenmalig hoofd van de ACV-studiedienst, wilde al in 1976 een alternatief creëren voor het arbeidscircuit van de private en publieke sector, afgestemd "op permanente en dwingende behoeften waarop de overheden een antwoord moeten geven in de politieke democratie".[65] Lindemans betoogde dat een actief tewerkstellingsbeleid tal van waardevolle sociale initiatieven kon mogelijk maken, bijvoorbeeld op het vlak van milieubescherming, landschapsbeheer, welzijnszorg en toerisme.[66]

Guy Spitaels (1931-2012), de socialistische minister van Tewerkstelling en Arbeid tussen 1977 en 1979, liet zich duidelijk door dat idee inspireren. In de programmawet tot opslorping van de werkloosheid van 22 december 1977, beter gekend als het plan-Spitaels, werd het bijzonder tijdelijk kader (BTK) gecreëerd. Dat stelde openbare instellingen en vzw's in staat om werknemers aan te werven voor projecten die collectieve behoeften vervulden "waaraan anders niet zou voldaan zijn". In eerste instantie was de aanwerving beperkt tot een periode van maximaal één jaar, maar dat werd later uitgebreid. De BTK-werknemers sloten een normale arbeidsovereenkomst met hun werkgever, maar bleven tegelijkertijd ingeschreven als werkzoekenden. De overheid betaalde hen een salaris dat gelijk was aan het beginloon van een ambtenaar met vergelijkbare kwalificaties.

In tegenstelling tot het plan van Lindemans benadrukte Spitaels het tijdelijk karakter van de regeling en was zijn initiatief niet uitsluitend gericht op langdurig werklozen. Howel het BTK-systeem moest stoppen in 1981, werd het stelsel verlengd en hervormd. De nadruk kwam te liggen op kortetermijnprojecten.[67] In 1982 werkten er al 21.1666 mensen in het tijdelijk kader, voor het merendeel jongeren. Ongeveer 65 procent van de BTK-posities werd gecreëerd in de overheidssector, vooral in gemeen-

61 LEUVEN, KADOC, *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten (CCOD)*, Algemeen activiteitsverslag 1978-1981, p. 14.
62 'De solidariteit van de overheidssector', *De Nieuwe Tijd* (2 oktober 1980).
63 VAN HIMBERGEN, E., *Werkloosheidsprobleem en het plan Spitaels*, Onuitgegeven masterproef, Handelshogeschool Antwerpen, 1980, p. 2.
64 DE TOURNAY, J., *De sociale programmaties in de overheidssector sedert 1962*, Brussel, 1980, p. 27.
65 LEUVEN, KADOC, *Archief ACV-Vormingsdienst*, LINDEMANS, I., 'Visie op de Toekomst', 15 mei 1976, BE/942855/29/170, p. 16.
66 LINDEMANS, I., 'Derde Arbeidscircuit voor langdurig werklozen: uitgeslotenen of zich uitsluitenden?', *De Gids op Maatschappelijk Gebied*, nr. 5, 1996 (87), p. 425-441.
67 VAN HIMBERGEN, *Werkloosheidsprobleem en het plan Spitaels*, p. 14; HONDEGHEM, *Werkgelegenheid in de kwartaire sector*, p. 87-91.

FIGUUR 35
HET AANTAL WERKNEMERS AANGEWORVEN VIA DE TEWERKSTELLINGSPROGRAMMA'S 1970-1984*

	1970	1975	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984
TWW	5.717	12.221	24.201	31.005	36.252	35.522	33.173	31.772	26.620	28.963
BTK				22.119	27.426	22.107	25.670	17.344	14.129	14.136
DAC								1.131	13.712	22.969
Totaal	**5.717**	**12.221**	**24.201**	**53.124**	**63.678**	**57.629**	**58.843**	**50.247**	**54.461**	**66.068**

* HONDEGHEM, *Werkgelegenheid in de kwartaire sector, Leuven*, p. 93.

teadministraties en OCMW's.[68] De CCOD en de ACOD stemden hun posities over het tewerkstellingsbeleid in de openbare sector op elkaar af. Het BTK-stelsel mocht alleen gebruikt worden voor niet-permanente, aanvullende functies. Bovendien benadrukten de twee centrales dat het BTK overal snel en gelijk geïmplementeerd moest worden en dat het niet mocht dienen om vast personeel te vervangen.[69]

Tijdens de ambtstermijn (1981-1988) van de christendemocratische minister van Tewerkstelling en Arbeid Michel Hansenne (°1940) introduceerde de regering op 24 maart 1982 het Derde Arbeidscircuit (DAC). Dat stelsel kwam nadrukkelijker overeen met wat de ACV-studiedienst voorstelde. Structureel werklozen kregen voorrang, een arbeidsovereenkomst van onbepaalde duur en een salaris vergelijkbaar met dat van een startende ambtenaar in een vergelijkbare functie.[70] Tegelijkertijd werd het Interdepartementaal Begrotingsfonds voor de Bevordering van Werkgelegenheid (IBBW) opgericht. Dat fonds stimuleerde tewerkstelling door middel van subsidies voor banen in het kader van bestaande wetten en besluiten. Ze konden dus door de overheden gefinancierd worden maar raakten om budgettaire redenen niet ingevuld.[71] Het meest toegepaste systeem was het statuut van tewerkgestelde werklozen (TWW), dat al sinds de crisisjaren 1930 bestond.[72] Maar dat TWW-stelsel was minder aantrekkelijk dan het BTK- en het DAC-stelsel. [Figuur 35]

De creatie van die zogenaamde nepstatuten was een pragmatische beleidsingreep om de schrikwekkend hoge (jeugd)werkloosheid terug te dringen. Critici wezen evenwel op enkele perverse neveneffecten van de TWW-, BTK- en DAC-stelsels. Ze

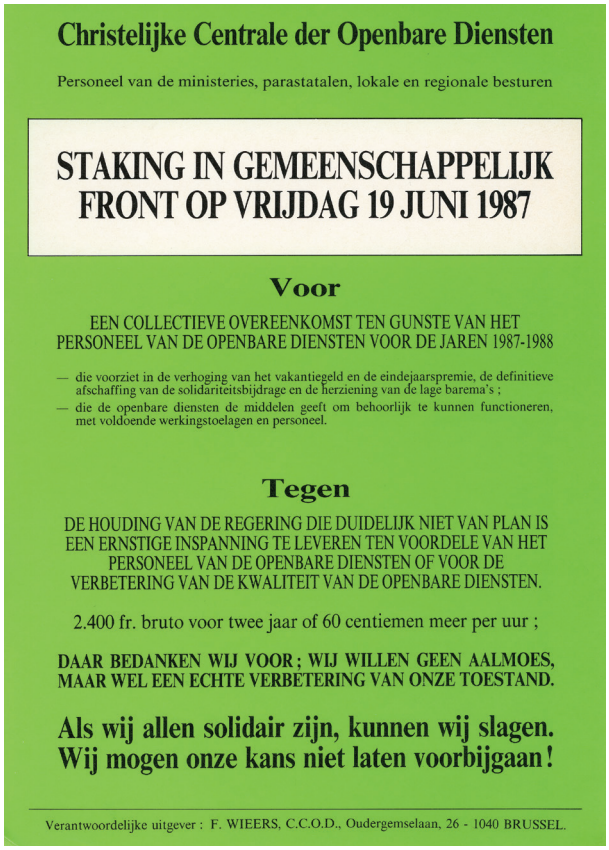
Christelijke Centrale der Openbare Diensten

Personeel van de ministeries, parastatalen, lokale en regionale besturen

STAKING IN GEMEENSCHAPPELIJK FRONT OP VRIJDAG 19 JUNI 1987

Voor

EEN COLLECTIEVE OVEREENKOMST TEN GUNSTE VAN HET PERSONEEL VAN DE OPENBARE DIENSTEN VOOR DE JAREN 1987-1988

— die voorziet in de verhoging van het vakantiegeld en de eindejaarspremie, de definitieve afschaffing van de solidariteitsbijdrage en de herziening van de lage barema's ;
— die de openbare diensten de middelen geeft om behoorlijk te kunnen functioneren, met voldoende werkingstoelagen en personeel.

Tegen

DE HOUDING VAN DE REGERING DIE DUIDELIJK NIET VAN PLAN IS EEN ERNSTIGE INSPANNING TE LEVEREN TEN VOORDELE VAN HET PERSONEEL VAN DE OPENBARE DIENSTEN OF VOOR DE VERBETERING VAN DE KWALITEIT VAN DE OPENBARE DIENSTEN.

2.400 fr. bruto voor twee jaar of 60 centiemen meer per uur ;

DAAR BEDANKEN WIJ VOOR ; WIJ WILLEN GEEN AALMOES, MAAR WEL EEN ECHTE VERBETERING VAN ONZE TOESTAND.

Als wij allen solidair zijn, kunnen wij slagen.
Wij mogen onze kans niet laten voorbijgaan !

Verantwoordelijke uitgever : F. WIEERS, C.C.O.D., Oudergemselaan, 26 - 1040 BRUSSEL.

Oproep van de CCOD tot een staking in 1987. [KADOC-KU Leuven, Archief CCOD]

hadden bijvoorbeeld een negatieve impact op het budget van de sociale zekerheid. Bovendien werd de tewerkstellingsstructuur van tal van diensten door de komst van deze werknemers door elkaar geschud.[73] Tenslotte bouwden TWW-werknemers geen anciënniteit op. Onder druk van de vakbonden werden de tewerkstellingsprogramma's door

68 ALLARD, *De overheidssector en het tewerkstellingsbeleid*, p. 15.
69 'Gemeenschappelijk memorandum voor '78', *De Nieuwe Tijd* (12 januari 1978), p. 2.
70 HONDEGHEM, *Werkgelegenheid in de kwartaire sector*, p. 91-100.
71 DE CROMBRUGGHE, D., 'Actie en reactie: het nieuw tewerkstellingsplan voor langdurig werklozen', *De Gids op Maatschappelijk Gebied*, nr. 8-9, 1982 (73), p. 733-738.
72 WUYTS, R., *Alternatieve tewerkstelling in de openbare besturen*, Brugge, 1986, p. 569-583.
73 WUYTS, *Alternatieve tewerkstelling*, p. 9-10.

Manifestatie voor het behoud van het ambtenarenpensioen, 17 juni 1992.
[ACV Openbare Diensten]

het koninklijk besluit van 28 oktober 1986 ietwat gestroomlijnd. Datzelfde besluit introduceerde bij sommige plaatselijke overheden ook het stelsel van de gesubsidieerde contractuelen. In 1987 voerde de CCOD verdere onderhandelingen over de stelsels. Met de sociale programmatie van 1987-1988 werd 'de aanwerving in precair verband' voor de overheidssector volledig afgeschaft.[74]

Hoewel de nepstatuten vandaag een enigszins bezoedelde reputatie hebben, zijn er ook enkele fervente verdedigers. Frank van Massenhove (°1954) bijvoorbeeld, tot 2019 de voorzitter van de FOD Sociale Zekerheid, noemde het plan-Spitaels "een van de grootste keynesiaanse ingrepen in onze nationale geschiedenis". Het bracht volgens hem "een sociologische revolutie" teweeg.[75] Binnen de christelijke overheidsvakbond wordt daarentegen met gemengde gevoelens teruggekeken op die stelsels. Ze waren duidelijk nuttig en effectief in de strijd tegen de werkloosheid, maar zulke precaire statuten vormden ook een bedreiging voor de reguliere tewerkstelling en het voeren van een inhoudelijk personeelsbeleid. Ze deden de grenzen tussen de publieke en de private sector vervagen, maar stimuleerden ook de professionalisering van het middenveld, bijvoorbeeld in sectoren als migratie, milieubescherming, ontwikkelingssamenwerking, cultuur en erfgoedbeheer.

6. HET SYNDICAAL STATUUT

Dat het sociaal overleg in de hier behandelde periode zo moeizaam verliep, hing natuurlijk ook samen met de aanslepende discussies over de hervorming van het syndicaal statuut uit 1955. Op 19 december 1974 werd eindelijk een nieuwe wet "tot regeling van de betrekkingen tussen de overheid en de vakbonden van haar personeel" uitgevaardigd. Maar de uitvoeringsbesluiten lieten op zich wachten tot september 1984 en augustus 1985.[76] De CCOD was nauw betrokken bij de redactie. Luc Hamelinck, die de centrale tussen 1995 en 2019 zou voorzitten, werkte op de Dienst Algemeen Bestuur (DAB) de reglementering uit, schreef mee aan de uitvoeringsbesluiten en het verslag aan de Koning, formuleerde antwoorden op de adviezen van de Raad van State en voerde ook onderhandelingen met de kabinetten.[77]

Dat de uitvoeringsbesluiten van die wet wel bijzonder lang op zich lieten wachten hing natuurlijk samen met de moeizame staatshervorming. Maar er was ook veel politieke tegenstand, bijvoorbeeld vanuit de Volksunie en het Rassemblement Wallon. VU-volksvertegenwoordiger Luc Vansteenkiste (1940-2019) bijvoorbeelde noemde de voorwaarden waaraan vakbonden moesten voldoen om als representatief te worden erkend, veel te streng.

74 'De CCOD heeft wel ondertekend', *De Nieuwe Tijd* (13 november 1987), p. 1.
75 VAN MASSENHOVE, F., 'Edith', *De Tijd*, 10 oktober 2015, p. 61.
76 GEVERS en GRODENT, *De openbare diensten in het gedrang*, p. 26.
77 Persoonlijk interview met Luc Hamelinck op 6 juni 2022.

GUY RASNEUR

°1938

Guy Rasneur studeerde af als maatschappelijk assistent aan de Sociale Hogeschool in Heverlee. Na zijn opleiding ging hij aan de slag bij het christelijke ziekenfonds in Brussel. Daar vervulde hij administratieve functies op verschillende diensten. Jean Hallet (1928-2021), een van zijn voormalige docenten en vanaf 1964 algemeen secretaris van de Landsbond der Christelijke Mutualiteiten, introduceerde Rasneur bij Julien Buyens, algemeen secretaris van de CCOD. Buyens en Hallet hadden nauw samengewerkt bij de invoering van de verplichte ziekteverzekering voor het vast benoemd overheidspersoneel in 1965. Op vierentwintigjarige leeftijd en met slechts anderhalf jaar werkervaring werd Rasneur de Franstalige CCOD-verantwoordelijke voor de ministeries Openbare Werken, Landsverdediging en Landbouw. In die rol probeerde hij de vrijgestelden van de sector te stimuleren om dossiers vanuit een interprofessionele invalshoek te bekijken. Dat bleek een grote uitdaging. Aangezien de ministeries een brede waaier aan personeelsgroepen telden, bleef de categoriale reflex er groot. In 1973 werd Rasneur nationaal secretaris van de groep Ministeries binnen de christelijke overheidsvakbond. Daarnaast was hij voorzitter van de EUROFEDOP-beroepsraad Ministeries. In 1991 werd hij algemeen secretaris van de Franstalige vleugel van de centrale.

Dat was volgens hem in strijd met de vrijheid van vereniging. Aanvankelijk verzette ook de liberale fractie zich tegen het wetsontwerp. Nationaal PVV/PLP-voorzitter Pierre Descamps (1916-1992) schreef: “Il est bien entendu que le P.L.P. considère que la représentativité d’une organisation syndicale doit résulter d’élections libres et secrètes ouvertes tant aux organisations syndicales indépendantes qu’à celles qui sont liées à une idéologie politique”. Ook PVV-voorzitter Frans Grootjans (1922-1999) noemde het wetsontwerp “een aanfluiting van het democratisch handelen” en een project van “organisaties die een monopolie trachten te handhaven”.[78] Bij het toetreden van de liberalen tot de regering-Leburton (1973-1974) en de regeringen-Tindemans (1974-1977) verdwenen de bezwaren wel naar de achtergrond. Het liberale VSOA, waarvan de positie aan de onderhandelingstafel niet gelijk was aan die van de CCOD en de ACOD, bleef wel verzet bieden. Guy De Witte, 24 jaar secretaris-generaal van VSOA, trok in maart 1978 zelfs naar de koning om de “ondemocratische houding” van de twee grote vakbonden aan te kaarten. Dankzij de inzet van enkele liberale politici werden in de uitvoeringsbesluiten van 1984 waarborgen voorzien voor de liberale syndicale vertegenwoordiging.[79]

Uiteindelijk vielen meer dan 540.000 personeelsleden van de overheden onder het nieuwe statuut, met name vast benoemde ambtenaren, stagiairs, tijdelijk, hulp- en contractueel personeel, BTK- en DAC-werknemers, en dat in heel verschillende sectoren: ministeries, parastatalen, gewesten, gemeenschappen, het rijks- en gesubsidieerd officieel onderwijs, de rechterlijke macht, de provincies en gemeenten.[80] Het statuut verankerde het recht van hun vakbonden op onderhandeling en overleg met de overheden.[81] De goedkeuring van het syndicaal statuut en de publicatie van de uitvoeringsbesluiten vormden voor de CCOD de bekroning van jarenlang werk.[82] Voorzitter Leon Bomhals (1929-2009) noemde het zelfs “de belangrijkste verwezenlijking van de afgelopen twintig jaar”.[83] Met de oprichting van het Comité Overheidsbedrijven in 1991 wisselden de overheidsbedrijven de wet van 1974 in voor een autonoom statuut. In 1978 werd de wet aangepast voor de militairen en in 1999 voor de geïntegreerde politie; later zouden nog andere groepen volgen.

De lange onderhandelingen over de uitvoeringsbesluiten van het syndicaal statuut hingen natuurlijk ook samen met de voortschrijdende defederalisering, de overdracht van bevoegdheden van het federale niveau naar de gewesten en gemeenschappen. Er ontstonden daardoor tal van nieuwe departementen, diensten en structuren. De vakbonden moesten nu met liefst zes verschillende regeringen onderhandelen. De overdracht en versnippering van bevoegdheden verzwakte de intersectorale samenhang binnen de overheidssector. De bijzondere

78 BRUSSEL, KAMER DER VOLKVERTEGENWOORDIGERS, *Vergadering van woensdag 16 januari 1974*, p. 1102-1104.
79 ‘Liberaal syndicalisme heeft plaats verworven’, *Volksbelang*, nr. 9, 2007 (128), p. 6.
80 TWW-werknemers, die juridisch gezien niet als personeelsleden beschouwd werden, vielen buiten het toepassingsgebied van de wet.
81 INBEL, *Het nieuw syndicaal statuut van het personeel in de overheidssector*, Brussel, 1985, p. 10.
82 LEUVEN, KADOC, *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten (CCOD)*, Algemeen activiteitsverslag 1982-1985, p. 22-23.
83 LEUVEN, KADOC, *Archief ACV-Openbare Diensten (CCOD)*, Inleiding tot algemeen activiteitsverslag, congres 1986, p. 13.

FIGUUR 36
ORGANOGRAM VAN DE CCOD*

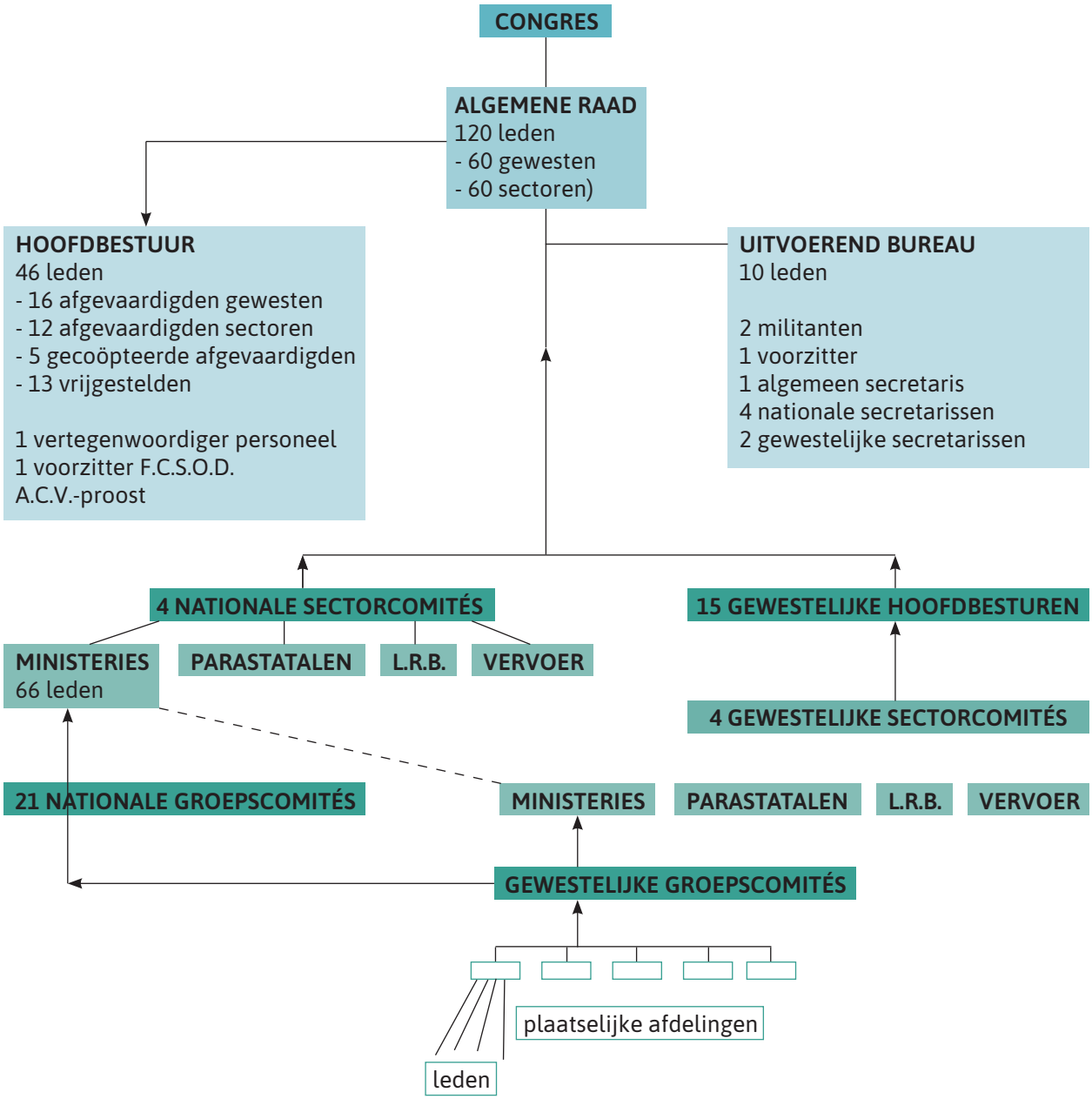

* 'Ministeries', *De Nieuwe Tijd* (15 december 1989), p. 7.

wet van 8 augustus 1980 verleende aan de gewesten en gemeenschappen de bevoegdheid om het syndicaal statuut van de instellingen van openbaar nut vast te stellen. Ook met die bestuursniveaus werden door de vakbonden onderhandelingen aangeknoopt. Het in juli 1988 met de Vlaamse minister Theo Kelchtermans (°1943) bereikte akkoord voorzag in de oprichting van een algemeen onderhandelingscomité en twee meer specifieke comités, één voor de administratieve en een tweede voor de meer technische instellingen.

Ook de nog unitair georganiseerde overheidsvakbonden moesten hun structuren aanpassen. Het bijzonder CCOD-congres van 1984 gaf alle nationale syndicale besturen (de Algemene Raad, de Nationale Sector- en Groepscomités) de mogelijkheid om een vleugelwerking te ontwikkelen. Door middel van taalrollen voor de leidende posten werden statutaire waarborgen ingebouwd. Tijdens een volgend congres in 1991 bouwde de centrale die vleugelwerking verder uit. De Algemene Raad werd gesplitst, waardoor de syndicale werking, alvast op papier, door vier intersectorale comités (drie voor de gewesten en een nationaal) zou worden aange-

Affiche van FCSOD en ACOD met aankondiging van een nationale betoging in Brussel op 13 december 1995. [KADOC-KU Leuven, Verzameling affiches: KCA7224]

stuurd. De nationale sectorcomités kregen elk een Vlaamse en Waalse afdeling en een secretaris per taalrol. Ook het hoofdbestuur kreeg een vleugelstructuur. CCOD-voorzitter Filip Wieërs werd voortaan ondersteund door twee algemene secretarissen, een voor de Vlaamse (Luc Hamelinck) en een voor de Waalse tak (Guy Rasneur).[84] [Figuur 36]

Maar het manke sociaal overleg kan ook deels worden toegeschreven aan de toenemende spanningen tussen de christelijke en socialistische ambtenarencentrales. De barsten, zelfs breuken in het gemeenschappelijk vakbondsfront werden duidelijk zichtbaar toen, na een lange staking, in september 1983 een protocol met de regering moest worden gesloten. De socialistische centrale weigerde te tekenen. De verwijten tussen de ACOD en de CCOD vlogen over en weer en het duurde vele maanden vooraleer de wonden waren geheeld.[85] In 1987-1988 diende de socialistische vakbond zelfs helemaal geen eisenpakket in.[86] In 1990 waren de rollen omgedraaid: de FCSOD tekende de cao-protocolovereenkomst niet, maar de ACOD wel.[87] De betoging van december 1995 werd georganiseerd door zowel FCSOD als ACOD, maar het kleinere liberale VSOA stapte niet mee en zette zelfs een afzonderlijke manifestatie op touw. De spanningen tussen de vakbonden hingen samen met tal van factoren. Op de achtergrond speelden ook de verschuivende machtsposities mee. Zo zag de socialistische bond haar aanhang duidelijk afnemen en werd ze midden jaren 1980 qua ledenaantal definitief door de FCSOD overklast.

Maar die moeilijkheden in het sociaal overleg deden de christelijke vakorganisaties van het overheidspersoneel ook in eigen boezem kijken. Al op het congres van 1978 stelde de CCOD onomwonden dat, ondanks hun samenwerking in de FCSOD, de verdeling van de ACV-leden die voor de overheden werkten over zes autonome centrales "een verzwakking teweegbrengt [...], particuliere verschillen en egoïsmen in de hand werkt" en "een versnippering van de beschikbare middelen veroorzaakt".[88] Aan die scherpe vaststellingen werd evenwel tijdens de volgende jaren nauwelijks gevolg gegeven. De openlijke discussies tussen de centrales over de intersectorale sociale programmaties van 1989 en 1990 brachten de kwestie in een stroomversnelling.[89] In het voorjaar van 1991 werden gesprekken aangeknoopt tussen de 'zustercentrales' en een discussienota opgesteld over de structurele tekortkomingen.[90] De nota wees op de verschillen met de socialistische ACOD maar waarschuwde ook dat de verdeeldheid in de christelijke vakbond de overheden toeliet om centrales tegen elkaar uit te spelen. Het was cruciaal om een gezamenlijk standpunt te bepalen over de "minimale basisrechten" van het overheidspersoneel: indexregeling, vakantiedagen, arbeidsduur, vakantiegeld, gewaarborgd minimumloon, pensioenen, regelingen voor arbeidsongevallen en ziekteverlof. Er werden ook pistes uitgetekend voor een hervorming van de FCSOD, maar oudere plannen om er een overkoepelende centrale van te maken, werden verlaten.[91]

De reorganisatie van de FCSOD bleef uiteindelijk beperkt; wel werden de communicatiekanalen verbeterd. Het landschap van de centrales voor het

84 'Bijzonder congres keurt regionalisering Centrale goed', *De Nieuwe Tijd* (15 juli 1991), p. 1.
85 'Laster en bekentenis', *De Nieuwe Tijd* (14 oktober 1983), p. 3; 'Fatsoenlijk blijven', *De Nieuwe Tijd* (14 oktober 1983), p. 18.
86 'De CCOD heeft wel ondertekend', *De Nieuwe Tijd* (13 november 1987), p. 1.
87 'Kristelijke overheidsvakbond ondertekent protokol 1990 niet', *De Tijd* (12 december 1989), p. 99.
88 *Algemeen activiteitsverslag 1978-1981*, p. 3.
89 LEUVEN, KADOC, *Archief bestuursorganen van het Algemeen Christelijk Vakverbond (ACV)*, Openbare Diensten (CCOD), 1990-1999, Nota van Hervé Decuyper aan Willy Peirens, Brussel, 8 april 1991, BE/942855/19/396.
90 *Ibid.*, Motie van het Hoofdbestuur van de CCOD van 21 februari 1991.
91 *Ibid.*, Samenwerking tussen de centrales in de FCSOD, discussienota 8 maart 1991.

onderwijzend personeel werd bovendien geratio-naliseerd. Op 18 mei 1993 fuseerden de Vlaamse takken van drie ACV-onderwijscentrales (CVMNO, CCPTO, CURO) tot één Christelijke Onderwijscentrale (COC), met ongeveer 42.000 leden. De Franstalige onderwijscentrales (FIC, CEMNL, CCPET en UCEO) behielden hun autonomie tot juni 2005, om vervolgens samen te smelten tot CSC-Enseignement. De gesprekken tussen de CCOD en de Christelijke Vakbond van Communicatiemiddelen en Cultuur (CVCC) over een mogelijke fusie werden al vlug gestaakt.[92] Die CVCC ging wel nauwer samenwerken met de CVD (Centrale Vervoer en Diamant), wat de basis legde voor de totstandkoming van ACV Transcom op 1 april 2001.

7. IN HET VERZET TEGEN OPEENVOLGENDE BESPARINGSGOLVEN

Het streven van de christelijke overheidsvakbonden om hun werking te stroomlijnen en beter te coördineren was natuurlijk ook ingegeven door de weinig rooskleurige economische situatie en de neoliberale omslag in het beleid die we al eerder in dit hoofdstuk hebben toegelicht. Vanaf 1980 werden de CCOD en FCSOD meer en meer in het defensief gedwongen. Loonmatiging en besparingen in de overheidssector werden een geliefd instrument om de overheidsfinanciën in evenwicht te houden. De regering-Martens III maakte in augustus 1980 plannen om 2 procent van de ambtenarenlonen in te houden om hun pensioenfondsen meer zuurstof te geven. Nadat het gemeenschappelijk vakbondsfront dreigde met een 24-uurstaking, werd dat idee opnieuw afgevoerd.[93] Maar het duurde niet lang voordat de regering nieuwe plannen smeedde. Vanaf 1 maart 1981 werd een progressieve solidariteitsbijdrage geheven op de bruto maandlonen van alle vast benoemde personeelsleden in de overheidssector, variërend van 0,9 procent tot 2,7 procent. Volgens de regering was dat de prijs die de ambtenaren moesten betalen voor hun vaste benoeming in tijden van hoge werkloosheid. De regeling zou gelden zolang het land meer dan driehonderdduizend uitkeringsgerechtigde werklozen telde.[94] De solidariteitsbijdrage bleef uiteindelijk van kracht tot eind jaren 1980. In april 1982 besliste de regering-Martens V om de bijdrage van de federale ambtenaren voor hun Kas van Weduwen en Wezen te verhogen van 6,5 procent naar 7 procent. Bovendien moesten ze een deel van hun vakantiegeld inleveren.[95] Aanvankelijk wilde de regering 7 procent heffen op het gehele bedrag, zoals in de privésector.[96] De CCOD slaagde er echter in om de besparingen wat te milderen.

Ook tijdens de daaropvolgende jaren lag de openbare sector in het vizier van de naar besparingen zoekende regering. Voor de vakbond was de inzet duidelijk. “De aanvallen op de overheidssector worden hoe langer hoe heviger”, zo blokletterde *De Nieuwe Tijd* in april 1983. “Morgen zullen wij moeten vechten! Waarvoor? Voor ons pensioen dat geen voorrecht is maar een uitgesteld loon! Voor onze eindejaarspremie! Tegen de ontmanteling van de openbare diensten: privatisering betekent verrijking van de rijken”. Dat bleken profetische woorden. De begrotingsplannen van de regering-Martens-Gol voor 1984 voorzagen onder meer (1) een bevriezing van de tussentijdse loonsverhogingen in 1984 en 1985, (2) een belasting van 12 procent op het vakantiegeld, (3) het schrappen van diverse premies en (4) de mogelijkheid om in ministeries en parastatalen medewerkers aan te werven in een viervijfde-contract.[97] Bovendien werd de eindemaandbetaling ingevoerd. Die plannen hebben in 1983 geleid tot de grootste ambtenarenstaking sinds de eenheidswet (1960-1961). Op 9 september brak er een spontane werkonderbreking uit onder spoorwegarbeiders in Charleroi. De staking breidde zich dezelfde dag nog uit naar de belangrijkste steden in Wallonië en enkele dagen later naar de gehele overheidssector. Voor CCOD-voorzitter Armand Hengchen (1920-1992) was het duidelijk: “Nu is het oorlog! […] wij verwerpen de onrechtvaardigheid, de aanvallen tegen onze statuten en de systematische en georganiseerde ontmanteling van de openbare sector.”[98] Diezelfde Hengchen was trouwens een van de weinige voormannen van de

92 De CVCC vreesde opgeslorpt te worden door de grote ambtenarencentrale en meende dat de ‘klassieke’ overheidssectoren een andere mentaliteit hadden. LEUVEN, KADOC, *Archief bestuursorganen van het Algemeen Christelijk Vakverbond (ACV)*, Transport en Communicatie. Fusie van de Christelijke Vakbond van Communicatiemiddelen en Cultuur en Christelijke centrale Vervoer en Diamant in 2001, 1980-1999, De toekomst van de CVCC: besluiten van het Directiecomité van 19/6/95, BE/942855/19/399, p. 4.

93 ‘De bedreiging met 2% is afgewend!’, *De Nieuwe Tijd* (18 september 1980).

94 LEUVEN, KADOC, *Activiteitsverslag ACV periode 1979-1981*, KX2.1, p. 181-182.

95 NIESTEN, E., *September ’83: de staking*, Berchem, 1984, p. 11. Het veranderlijke gedeelte van het vakantiegeld werd met 7 procent verlaagd, het niet-veranderlijke deel zou niet langer worden geïndexeerd.

96 ‘De algemene sociale toestand’, *De Nieuwe Tijd* (23 april 1982), p. 4.

97 NIESTEN, *September ’83*, p. 16-17.

98 HENGCHEN, A., ‘Nu is het oorlog’, *De Nieuwe Tijd* (16 september 1983), p. 1-3.

Oproep van de FCSOD en de ACOD tot een nationale manifestatie voor de openbare sector in Brussel op 7 december 1988.
[KADOC-KU Leuven, Verzameling affiches: KCA7521]

christelijke vakbond die in september 1981 openlijk durfde in te gaan tegen ACV-voorman Jef Houthuys toen die de ingrepen van de regering in de loonindexering goedkeurde.

De actiebereidheid in de christelijke overheidscentrale was in 1983 bijzonder groot. Maar de CCOD maar bleef ook inzetten op overleg. Op die manier kon ze enkele garanties afdwingen en het beleid bijsturen.[99] Op 16 september vond het eerste overleg tussen de regering en de vakbonden plaats. Dat gesprek werd echter meteen bemoeilijkt door het opeisingsbevel voor het Antwerpse havenpersoneel, uitgevaardigd door minister van Economische Zaken Mark Eyskens (°1933). Bovendien schortte de liberale VSOA op 19 september zijn acties op.[100] Twee dagen later kon uiteindelijk een compromistekst worden opgesteld die door de vakbonden ondertekend werd, evenwel "zonder enthousiasme maar in alle realisme, wetende dat het bijzonderste gevrijwaard werd".[101] De toenmalige minister van Binnenlandse Zaken en Openbaar Ambt Charles Ferdinand Nothomb (1936-2023) sprak later van "een geslaagde onderhandeling" die volgens hem zelfs "een kleine revolutie" teweeg bracht. Het overleg zou vanaf nu soepeler verlopen. Door diensten te decentraliseren zou de administratie meer initiatief kunnen nemen, bijvoorbeeld op het vlak van technologische innovatie, aldus Nothomb.[102]

Dat bleek uiteindelijk maar een vrome wensdroom. Tijdens de daaropvolgende jaren werd er via allerlei maatregelen en hervormingen verder bespaard op de openbare diensten. Sommige plannen konden door de vakbonden worden afgewend of bijgestuurd. Het idee van de regering in 1984 om door het invoeren een carensdag het absenteïsme door ziekte te bestrijden, kon de FCSOD bijvoorbeeld pareren door te pleiten voor de oprichting van een medische cel van tachtig controleartsen.[103] Het verzet tegen andere besparingsplannen bleek evenwel vruchteloos. Zo moesten de vakbonden in 1986 uit noodzaak akkoord gaan met het Pinksterplan of Sint-Annaplan van de regering-Martens VI. Dat voorzag ongeveer 195 miljard Belgische frank aan besparingen, wat neerkwam op liefst 10 procent van de rijksbegroting. Martens wilde het torenhoge overheidstekort verminderen en een verdere groei van de rentelasten op de staatsschuld voorkomen. Vooral het onderwijs werd zwaar getroffen, maar er werd ook gesnoeid in de uitkeringen en de pensioenen. Op 8 juni betoogden (volgens de organisatoren) ongeveer vijftigduizend personeelsleden van het katholiek onderwijs in Brussel, een mobilisatie ongezien sinds de Schoolstrijd (1954-1958). Tijdens de onderhandelingen kon de christelijke vakbond nog enkele ongunstige bepalingen bijsturen. Maar ondanks haar verzet zou het plan worden uitgevoerd. Volgens de overheidsvakbonden voerde de regering vooral een begrotingsbeleid en besteedde ze te weinig aandacht aan de ontwikkeling van een toekomstgerichte visie op de publieke sector en haar personeel(sbeleid).[104]

99 Een gedetailleerde evaluatie in *De Nieuwe Tijd*, 30 september 1983.
100 DEWEERDT, M., 'Overzicht van het Belgische politiek gebeuren in 1983', *Res publica: tijdschrift voor politieke wetenschappen*, nr. 4, 1984 (26), p. 437-438.
101 'Staking met orde en waardigheid gelukt!', *De Nieuwe Tijd* (30 september 1983), p. 1.
102 NOTHOMB, C. F., *De waarheid mag gezegd worden*, Brussel, 1987, p. 259.
103 *Activiteitsverslag ACV periode 1984-1985*, KX2.1, p. 61-64. Een carensdag is de eerste werkdag van een periode van arbeidsongeschiktheid die niet betaald wordt door de werkgever, noch door het ziekenfonds.
104 DEHAENE, J.-L., *Pinksterplan Martens VI: Hoop voor de toekomst. Saneren met een menselijk gelaat*, Brussel, 1986, p. 6

Flyer van de FCSOD uit 1992.
[KADOC-KU Leuven, Archief ACV OD: 3]

In de daaropvolgende jaren, toen de economie wat opleefde, leek er even een einde te komen aan de besparingsdrang in de openbare sector. In november 1987 onderhandelden de vakbonden zelfs een akkoord met de regering om de solidariteitsbijdrage te halveren en later af te schaffen. Het vakantiegeld en de eindejaarstoelage werden opnieuw geïndexeerd en de salarissen werden licht verhoogd. De CCOD zag dat nieuwe loonakkoord als een echte doorbraak.[105] In september 1988 pleitte de centrale zelfs voor een inhaalbeweging, met name een loonsverhoging voor alle ambtenaren van telkens 5 procent in 1989 en 1990. De voorstellen van de regering waren heel wat minder gul. Ondertussen ijverde de centrale consequent voor een meerderheidsparticipatie van de overheid in de geprivatiseerde parastatalen. Enkel zo kon immers de statutaire tewerkstelling worden gewaarborgd.[106] Als alternatief voor de weerkerende besparingswoede in de openbare sector pleitten de vakbonden voor een meer krachtige aanpak van de fiscale fraude. De staatskas liep immers miljoenen Belgische frank aan belastinginkomsten mis. In 1990 werd de omvang van de 'ondergrondse' economie in België geraamd op liefst 20 procent van het BBP.[107]

Begin jaren 1990 werd België opnieuw gedwongen om de broeksriem aan te halen om toegelaten te worden tot de eurozone. Het Globaal Plan (1993) van de rooms-rode regering-Dehaene I omvatte zowel belastingverhogingen als forse besparingen in de sociale zekerheid. De vakbonden gingen er hevig tegen tekeer. De stakingsbeweging in 1993 resulteerde in liefst 915.000 verloren werkdagen, een record dat standhield tot 2014.[108] Het vakbondsverzet had uiteindelijk toch succes. Het door de overheidsbonden afgedwongen protocol 1991-1994 bevatte tal van tegemoetkomingen, bijvoorbeeld een algemene herziening van de loonbarema's voor het overheidspersoneel, twee extra verlofdagen als compensatie voor de loonmatiging van de jaren 1980, een verhoging van de vakbondspremie, enzovoort.[109] Op het vlak van arbeidsherverdeling kregen de vakbonden ook concessies. Op 10 april 1995 voerde de regering bovendien de vrijwillige vierdagenweek en de halftijdse uitstapregeling in. In de wet werd een vervangingsplicht opgenomen en de vakbonden zouden mee toezien op de zorgvuldige toepassing ervan.[110] Maar later dat jaar liepen de onderhandelingen tussen de vakbonden van het overheidspersoneel, de federale regering en de gewest- en gemeenschapsregeringen over de in het regeerakkoord van juni 1995 in het vooruitzicht gestelde hervorming van de pensioenen opnieuw bijzonder moeizaam. De ambtenarenbetoging van 13 december 1995 kantte zich tegen de toenemende privatisering of uitbesteding van diensten, de vervanging van statutaire door contractuele personeelsleden en vooral de onzekerheid over de toekomst van de pensioenen. Voor 26 januari werd een 24 urenstaking aangekondigd, maar in de daaropvolgende weken kon een oplossing gevonden worden. Op 18 januari 1996 las premier Dehaene op het Comité A een zogenaamde gemeenschappelijke principesverklaring voor, waarin hij zich verbond tot onderhandelingen, beloofde voorrang te geven aan de statutaire tewerkstelling en het ambtenarensta-

105 DEPAEPE en DE VROEDE red., *Geen trede meer om op te staan*, p. 231-235.
106 LEUVEN, KADOC, *Activiteitsverslag ACV periode 1994-1996*, KX2.1, p. 34.
107 SMEYERS en BUYST, *Het gestolde land*, p. 360.
108 MICHIELSEN, S., 'Toen kon het plots wel, de begroting saneren', *De Tijd*, https://multimedia.tijd.be/25jaarmaastricht/. Geraadpleegd op 3 augustus 2023.
109 Protocol nr. 59/1 van de onderhandelingen die gevoerd werden in het Gemeenschappelijk Comité voor alle Overheidsdiensten op donderdag 10 januari, etc., over het intersectoraal akkoord van sociale programmatie voor de jaren 1991-1994 toepasselijk op het geheel van de overheidssector, Diensten van de Eerste Minister.
110 LEUVEN, KADOC, *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten (CCOD)*, Toepassing van de 4-dagen-week en halftijdse uitstapregeling in overheidsadministraties: CCOD maakt de balans op... wat na één jaar toepassing van de wet van 10 april 1995?, BE/942855/121/23, p. 2-3.

tuut te respecteren. Hij erkende ook de specificiteit van het ambtenarenpensioen. Vervolgens werd de staking afgeblazen. Op 8 mei ondertekenden premier Dehaene en minister van Ambtenarenzaken André Flahaut een akkoord over arbeidsherverdeling en arbeidsduurvermindering, over voorrang voor statutaire tewerkstelling en over de 'minimale rechten' van de ambtenaren, ongeacht de overheid waarvoor ze werken. Op 23 september 1998 bevestigde vicepremier Herman Rompuy (°1947) dat de hervorming van de ambtenarenpensioenen niet meer voor de lopende legislatuur zou zijn.

8. GELIJKE KANSEN

In een context van economische, budgettaire en institutionele crisis brak binnen de christelijke overheidsvakbonden in de jaren 1970 en 1980 het besef door dat de Belgische samenleving en dus de arbeidsmarkt fundamenteel aan het veranderen waren. Twee fenomenen kwamen bijzonder op de voorgrond: de groeiende arbeidsparticipatie van vrouwen en de maatschappelijke integratie van de migrantenfamilies die zich vooral vanaf de jaren 1960 in België hadden gevestigd. Het voeren van een gelijkekansenbeleid in de publieke sector werd langzaam maar zeker een belangrijk agendapunt van de CCOD.

De vervrouwelijking van de beroepsbevolking in de publieke sector na de Tweede Wereldoorlog werd tot vandaag nog niet grondig bestudeerd. Veelal wordt aangenomen dat vrouwen in overheidsdienst doorgaans lagere, ondersteunende functies vervulden en dat het merendeel ook contractueel tewerkgesteld was. Het ambtenarenstatuut werd in overwegende mate toegekend aan mannen.[111] Maar die beperkte toegang tot een vaste benoeming was lang niet de enige drempel. Nog in 1994 bleek uit een interne evaluatie dat vrouwen aanzienlijk ondervertegenwoordigd waren in de functies op niveau 1, veel vaker deeltijds werkten en voornamelijk administratieve taken uitvoerden. Bij de federale ministeries bestonden de examenjury's vrijwel volledig uit mannen, en in de gemeentelijke politiediensten waren vrouwen nagenoeg afwezig.[112]

De Belgische overheid nam pas vanaf de jaren 1970 concrete stappen om meer gendergelijkheid op de arbeidsmarkt te bevorderen. In 1974 zag in het Ministerie van Tewerkstelling en Arbeid een Commissie Vrouwenarbeid het levenslicht.[113] De wet van 4 augustus 1978 tot economische heroriëntering schreef een gelijke behandeling van mannen en vrouwen voor en bood de ruimte voor maatregelen om de feitelijke ongelijkheden te bestrijden. Gelijke Kansen werd in 1985 een federale bevoegdheid met Miet Smet (°1943) als eerste mandataris, een jaar later werd de Emancipatieraad opgericht. Een jaar eerder had de christelijke overheidsvakbond, in navolging van een beslissing van de ACV-Raad van 6 april 1982, een bepaling opgenomen in zijn statuten over de gegarandeerde vertegenwoordiging van vrouwen en vrouwelijke militanten. Die garanties werden in de daaropvolgende jaren gradueel versterkt.[114]

Affiche van het Ministerie van Tewerkstelling en Arbeid en Gelijke-Kansenbeleid voor mannen en vrouwen, november 1996. Miet Smet was de bevoegde minister.
[KADOC-KU Leuven, Verzameling affiches: KCB3246]

Het gelijkekansenbeleid in de publieke sector liet echter langer op zich wachten. Het koninklijk besluit van 27 februari 1990 bevatte een eerste reeks "maatregelen tot bevordering van gelijke kansen

111 DE WILDE, *Flexicurity in de publieke sector*, p. 105.
112 LEUVEN, KADOC, *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten (CCOD)*, FCSOD-Info nota Gelijke-kansenbeleid in de overheidsdiensten: stand van zaken, 7 maart 1994, BE/942855/121/26.
113 'Historische evolutie', *RoSa vzw*, https://rosavzw.be/nl/themas/arbeid/historische-evolutie. Geraadpleegd op 8 juni 2022.
114 *Statuten van de Christelijke Centrale van de Openbare Diensten, goedgekeurd door het Buitengewoon Congres van 2 maart 1984.* Zie bijlage 1.

Aankondiging van een solidariteitsmanifestatie in Antwerpen op 28 november 1993. CCOD was een van de partners. [KADOC-KU Leuven, Verzameling affiches: KCB2400]

voor mannen en vrouwen in de overheidsdiensten". In elke overheidsdienst moest een zogenaamde positieve-actieambtenaar worden aangesteld, om een grondige analyse uit te voeren en een gelijkekansenplan op te stellen. Daarnaast werd er binnen het hoogste overlegcomité van elke dienst een paritair samengestelde begeleidingscommissie opgericht. Jaarlijks diende die een rapport in bij het Comité A en de verschillende regeringen.[115]

De integratie van niet-Belgen in het openbaar ambt bleek - zo mogelijk - nog moeilijker. Artikel 10 van de Belgische Grondwet dicteert immers dat alleen Belgen "tot de burgerlijke en militaire bedieningen benoembaar" zijn, behoudens wettelijke uitzonderingen.[116] De Belgische Antiracismewet dateert van 30 juli 1981, acht jaar later werd het Koninklijk Commissariaat voor de Migranten in leven geroepen, vier jaar later opgevolgd door het Centrum voor Gelijkheid van Kansen en voor Racismebestrijding (CGKR). De regelgeving met betrekking tot de toegang van niet-Belgen tot overheidsfuncties zou pas in de jaren 1990 veranderen, ietwat parallel met de ontwikkeling van een Belgisch migratiebeleid.

De Europese richtlijnen over het vrij verkeer van werknemers vormden een belangrijke hefboom. Na het koninklijk besluit van 26 september 1994 kregen ook de burgers uit andere EU-landen de kans om in de publieke sector te werken, zowel in vast als in contractueel verband én onder dezelfde voorwaarden als Belgen. Alle functies waren voor hen toegankelijk, met uitzondering van die in 'het openbaar gezag'. Het koninklijk besluit van 13 april 1995 ging nog een stap verder door de Belgische nationaliteit niet langer als een vereiste te stellen voor contractuele functies, zij het opnieuw met dezelfde uitzondering.[117]

Die nieuwe juridische realiteit vertaalde zich maar traag naar de werkvloer. Een parlementaire vraag van senator Sabine de Bethune in 1996 onthulde dat er slechts 116 (of 0,2 procent) niet-Belgen bij de federale overheid tewerkgesteld waren op een totaal van 58.103 ambtenaren.[118] Onder die werknemers waren er slechts 9 afkomstig van buiten de Europese Unie.[119] In juni 1997 had de federale overheid 84.066 werknemers in dienst, waarvan slechts 292 personen (of 0,3 procent) niet de Belgische nationaliteit bezaten. Van die groep was 75 procent afkomstig uit EU-landen. Er waren slechts 5 niet-Belgen vast benoemd. In de Vlaamse administraties en instellingen, die in totaal 33.582 werknemers telden, waren er toen 141 niet-Belgen (of 0,4 procent) werkzaam, waarvan 5 EU-burgers en 8 genaturaliseerde niet-EU-burgers in vaste dienst.[120]

115 *FCSOD-Info nota Gelijke-kansenbeleid*, BE/942855/121/26.

116 VERMEULEN, P., 'De toegang van niet-Belgen tot de overheidsdiensten: Het probleem van deelname aan de staatsmacht als beslissend criterium', *Tijdschrift voor Vreemdelingenrecht*, nr. 4, 1996 (16), p. 316.

117 CUYPERS, C., SAIDA, S. en RONDELEZ, C., *Allochtonen in het openbaar ambt: evaluatie van een project van het Impulsfonds voor het Migrantenbeleid*, s.l., 1998, p. 4. Er is nooit een lijst opgemaakt met de precieze functies die de uitoefening van het overheidsgezag inhouden, maar volgens de rechtspraak van het Europees Hof van Justitie en de Europese Commissie vallen onder meer functies bij de "strijdkrachten, politie en andere gewapende korpsen, de magistratuur, belastingadministratie en diplomatie..." daaronder, en ook de functies bij andere organen die rechtstreeks verband houden met de openbare rechtsmacht van de staat of een ander publiekrechtelijk lichaam.

118 VERMEULEN, 'De toegang van niet-Belgen tot de overheidsdiensten', *Tijdschrift voor Vreemdelingenrecht*, p. 311.

119 Niet alle ambtenaren zijn in die berekening meegeteld, aangezien sommige departementen en instellingen niet reageerden op de vraag; VERMEULEN, 'De toegang van niet-Belgen tot de overheidsdiensten', *Tijdschrift voor Vreemdelingenrecht*, p. 311.

120 CUYPERS, SAIDA en RONDELEZ, *Allochtonen in het openbaar ambt*, p. 3.

De CCOD heeft altijd krachtig gepleit tegen discriminatie van niet-Belgen op de arbeidsmarkt. Op het congres van 1986 betreurde de centrale in haar eerste resolutie het "stijgend klimaat van geweld, van rassenhaat en van onverdraagzaamheid".[121] Na Zwarte Zondag, de verkiezingsoverwinning van het Vlaams Blok op 24 november 1991, formuleerde de centrale nog een duidelijk standpunt over het onderwerp. Vooral voorzitter Filip Wieërs ontpopte zich tot een vurig verdediger van de ACV-standpunten over migratie. Maar tot op vandaag geldt voor zowel de federale als de Vlaamse overheid dat een ambtenaar in vaste dienst afkomstig moet zijn uit België, Zwitserland of een land dat behoort tot de Europese Economische Ruimte. Voor contractuele jobs zijn er geen nationaliteitsvereisten, opnieuw met uitzondering van functies van openbaar gezag. Brussel, Wallonië en de Franse Gemeenschap hebben de voorbije jaren wel enkele ordonnanties en decreten uitgevaardigd die de nationaliteitsvoorwaarden van hun personeel versoepelden.[122]

9. BESLUIT

De economische crisis die zich doorzette vanaf 1973 leidde tot groeiende werkloosheid, een voorthollende inflatie en groeiende staatsschulden. De klassieke beleidsinstrumenten faalden. In het begin van de jaren 1980 zette zich een beleidsomslag door, die we doorgaans als neoliberaal bestempelen. Ze had een grote impact, zowel op de wijze waarop de overheden in België hun functies invulden, hoe ze hun werking en administratie organiseerden, en een personeelsbeleid voerden, als op de manier waarbij ze over dat systeem in dialoog wilden gaan en samenwerken met de vakbonden. De stapsgewijs doorgevoerde staatshervorming maakte het sociaal overleg in de openbare sector in niet geringe mate complexer. De christelijke overheidsvakbond heeft getracht om flexibel in te spelen op al die ontwikkelingen. Haar aanhang nam overhand toe, haar programma, structuur en dienstverlening werden stapsgewijs geactualiseerd. In een context van aanhoudende besparingen en budgettaire krapte, moesten de overheidsvakbonden hun eisen matigen en werden ze ook enigszins in het defensief gedrongen. Het behoud van het brede afsprakenkader zoals vervat in het ambtenaren- en vakbondsstatuut genoot daarbij prioriteit. De bescherming van de werkgelegenheid, de koopkracht en de sociale zekerheid van het groeiend aantal personeelsleden in de openbare diensten, vergde grote inspanningen, waakzaamheid en geduldig overleg. Maar af en toe, zoals na de grote septemberstaking van 1983, werd er ook een duidelijke lijn in het zand getrokken. Toen er vanaf het einde van de jaren 1980 opnieuw licht aan het einde van de tunnel kwam, konden de overheidsvakbonden opnieuw vooruitgang boeken en kwamen ook nieuwe thema's zoals gelijke kansen op de agenda.

121 LEUVEN, KADOC, *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten (CCOD)*, Ontwerp algemene resoluties, Congres 1986, De Haan, 25-26 april 1986.

122 'Moet ik Belg zijn om bij de federale overheid te werken?', *Selor*, https://www.selor.be/nl/vragen-en-antwoorden/mijn-cv-invullen/moet-ik-belg-zijn-om-bij-de-federale-overheid-te-werken. Geraadpleegd op 19 oktober 2022; 'Statutaire jobs bij de overheid en nationaliteit: voor een herziening van artikel 10 van de Grondwet', *UNIA*, https://www.unia.be/nl/wetgeving-aanbevelingen/aanbevelingen-van-unia/statutaire-jobs-bij-de-overheid-en-nationaliteit-voor-een-herziening-van-artikel-10-van-de-grondwet. Geraadpleegd op 12 juli 2023.

5 DE OPENBARE DIENSTEN VAN VANDAAG (1999-2024)

1. EEN KRIMPEND CENTRUM, KRITISCHE BURGERS EN "EEN ECONOMISCH KNUTSELBELEID"

Op 1 januari 1999 introduceerde België de euro. Sindsdien zijn de economische situatie en de politieke cultuur van het land ingrijpend veranderd. De politieke versnippering heeft de coalitievorming in het land sterk bemoeilijkt. In de strijd om de kiezer kregen tal van politieke partijen een *make-over*: van PVV naar VLD en vervolgens naar Open Vld, van Agalev naar Groen! en later naar Groen, van PSC naar cdH en vervolgens naar Les Engagés, van CVP naar CD&V, van SP naar sp.a en uiteindelijk naar Vooruit en van Vlaams Blok naar Vlaams Belang.[1] In 2001 viel de Volksunie uiteen in N-VA en Spirit. Die laatste partij versplinterde en ging uiteindelijk op in s.pa en Groen!.

In het voorjaar van 1999 veroorzaakte de dioxinecrisis een politiek schandaal. De christendemocraten leden een historische nederlaag en kwamen voor het eerst sinds de regering-Van Acker IV (1954-1958) in de oppositie terecht. Tussen 1999 en 2007 bestuurde een paars(-groen)e coalitie onder leiding van Guy Verhofstadt het land. Tijdens het premierschap van Yves Leterme en Herman Van Rompuy (2007-2011) vormden de drie traditionele politieke families opnieuw een regering, zij het zonder de Vlaamse socialistische partij. Sindsdien verlopen de regeringsformaties bijzonder stroef, deels door communautaire geschillen. In 2010 duurde het maar liefst 541 dagen voordat Elio Di Rupo een coalitie van de drie traditionele families op het getouw kon zetten, een heus wereldrecord. Ook de formatie van de regering-Michel I in 2014, een coalitie van Vlaams-nationalisten, liberalen en christendemocraten, nam 139 dagen in beslag. Vijf jaar later duurde het 494 dagen vooraleer de zogenaamde Vivaldi-regering-De Croo (MR/Open Vld, PS/Vooruit, Ecolo/Groen en CD&V) van start kon gaan. Dossiers als klimaatopwarming, migratie, staatshervorming of sociale zekerheid vormen een grote uitdaging voor het beleid. Bovendien schudt de kiezer de kaarten soms bijzonder moeilijk. In een gefragmenteerd politiek landschap waar extremistische partijen een groot deel van de stemmen behalen, is het lang niet vanzelfsprekend om daadkrachtige coalities te vormen.

Op sociaal-economisch vlak volgde België de laatste vijf decennia een zwalpende koers. Na twee decennia van bezuinigingen kreeg de federale regering aan het begin van het nieuwe millennium eindelijk weer grip op de staatsschuld. In 2007 bedroeg die schuldgraad bijvoorbeeld slechts 86,9 procent van het BBP, een daling van maar liefst 50,9 procent ten opzichte van 1993. De kredietcrisis die ontstond in de zomer van 2007 door problemen in de Amerikaanse hypotheeksector, en de Europese staatsschuldencrisis twee jaar later, brachten echter een nieuwe stijging teweeg. Na 2014 daalde de schuldgraad opnieuw, maar die relance was van korte duur. Tijdens de voorbije jaren gooiden COVID-19 en de oorlog in Oekraïne roet in het eten. In 2022 bedroeg de schuldgraad 105,1 procent.[2] [Figuur 37]

In 2016 omschreef econoom en topbankier Herman Daems (°1946) het Belgische socio-economische beleid als een ondoordacht knutselbeleid. Volgens hem ontbreekt het aan structurele ingrepen die een antwoord kunnen bieden op de aloude Belgische perikelen, zoals de hoge lasten op arbeid, de ingewikkelde fiscale regelgeving en de beperkte concurrentiekracht van dee bedrijven.[3] In 'compromissenland' België, waar geleidelijke en stapsgewijze aanpassingen gemeengoed zijn en waar de sociale partners inspraak hebben in tal van kwesties, lijkt het volgens Daems bijzonder moeilijk om nieuwe beleidsrichtingen in te slaan. Desondanks presteert de kleine, open economie van België met haar omvangrijke dienstensector en hooggeschoolde bevolking relatief goed. In 2022 lag het BBP per inwoner meer dan een vijfde hoger (=121, uitgedrukt in koopkrachtpariteit) dan het gemiddelde (=100) van de 27 EU-landen. Hiermee staat ons land op een vergelijkbaar niveau als Zweden en Oostenrijk en blijkt het zelfs iets hoger gerangschikt dan de eco-

1 Bovendien zag de MR - een alliantie van de PRL, het FDF, de MCC en de PFF - in 2002 het levenslicht.
2 GERARD en VERLEDEN, *De ongrijpbare macht*, p. 354-372.
3 DAEMS, H., 'Het jarenlange knutselbeleid is niet meer vol te houden', *De Tijd* (12 februari 2016), p. 11; SMEYERS en BUYST, *Het gestolde land*, p. 474-484.

FIGUUR 37
DE BELGISCHE SCHULDGRAAD IN PERCENTAGE VAN HET BBP SINDS 1993*

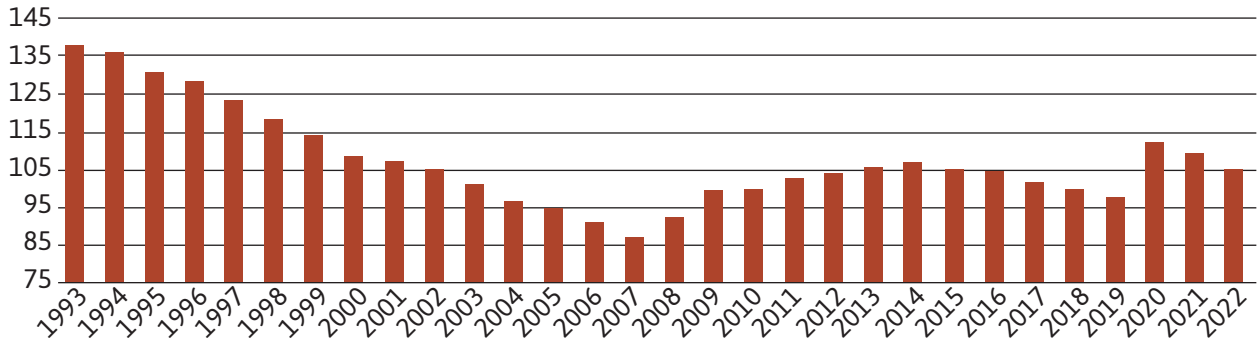

* 'Evolutie van de schuldgraad (in % van het BBP - ESR 2010). 30/04/2023', *Federaal Agentschap van de Schuld*, https://www.debtagency.be/nl/cijfers/nlensemble-des-pouvoirs-publics/datagovernmentdebtdebtratio. Geraadpleegd op 5 oktober 2023.

FIGUUR 38
BBP PER INWONER, UITGEDRUKT IN KOOPKRACHTPARITEIT, 2022*

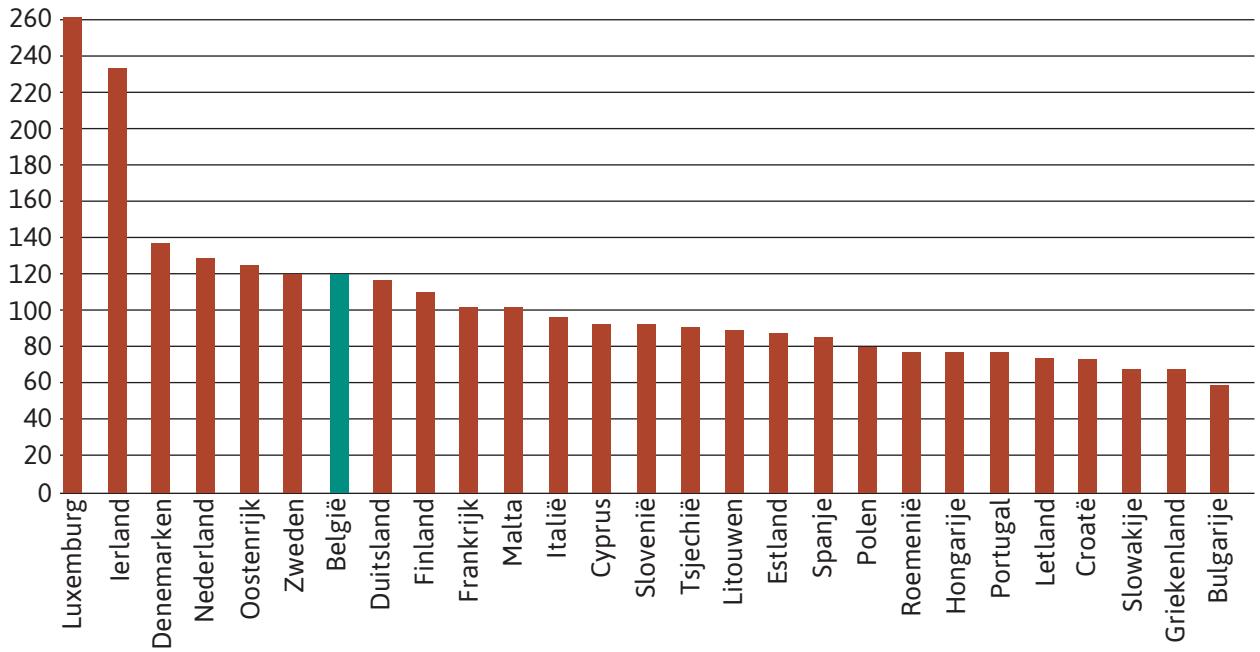

* 'België in het kort', *FOD Economie*, https://economie.fgov.be/nl/themas/ondernemingen/economische-analyses/conjunctuur-belgie/belgie-het-kort. Geraadpleegd op 23 augustus 2023

nomische grootmacht Duitsland, onze voornaamste afzetmarkt.[4] [Figuur 38]

De vakbonden houden er een andere mening op na dan Daems. Zowel het ACV, het ABVV als het ACLVB klagen aan dat werknemers niet evenredig profiteren van de stijgende winstcijfers en hoge winstmarges van de Belgische bedrijven. Uit de evolutie van het beschikbare inkomen van huishoudens in België blijkt immers dat de koopkracht stagneert. De relatief hoge lonen in België waarop opiniemakers als Daems steeds weer wijzen, vloeien voort uit een hogere productiviteit in vergelijking met de buurlanden. Om de hoge lasten op arbeid te kunnen verlagen en de financiering van de sociale zekerheid te garanderen, moet er een verschuiving in de fiscaliteit plaatsvinden, met bijvoorbeeld een eerlijke belasting op kapitaal en grote vermogens. Dat kan ook toelaten om een einde maken aan de jarenlange onderinvestering in de publieke voorzieningen.

4 'België in het kort', *FOD Economie*, https://economie.fgov.be/nl/themas/ondernemingen/economische-analyses/conjunctuur-belgie/belgie-het-kort. Geraadpleegd op 23 augustus 2023.

De nationale betoging op 6 november 2014 ging samen met stakingsaanzeggingen, gevolgd door een staking op 15 december.
[ACV Openbare Diensten]

Want om de overheid en de sociale voorzieningen te financieren, te zorgen voor herverdeling, en om burgers en bedrijven te ondersteunen, zijn voldoende belastingen nodig.

De impact van de vakbonden op het publieke debat is echter minder uitgesproken dan vroeger. In veel westerse landen daalt de syndicalisatiegraad jaar na jaar. Die trend is ook in België zichtbaar: tussen 2000 en 2019 is het vakbondslidmaatschap met 7,5 procent afgenomen.[5] Toch blijft, in vergelijking met andere OESO-landen, het aantal personen dat aangesloten is bij een vakbond nog relatief hoog: ongeveer de helft van de werkende bevolking in België is lid van een vakbond. De dalende trend in de ledencijfers van de vakverenigingen kan misschien worden verklaard door de groeiende welvaart onder loonafhankelijken. Daarnaast is het duidelijk dat verstedelijking en individualisering het traditionele verenigingsleven van werknemers sterk hebben aangetast of toch op zijn minst veranderd. Voor de christelijke vakbond kan ook de ontkerkelijking als een verklarende factor worden ingeroepen.[6] Dat zijn echter niet de enige uitdagingen waarmee vakverenigingen geconfronteerd worden. Ze moeten hun werking voortdurend aanpassen en inspelen op tal van maatschappelijke evoluties en fenomenen, bijvoorbeeld de globalisering van financiële markten en productieprocessen, de afnemende invloed van de overheid op de economie, de groeiende mobiliteit van werknemers en de toenemende flexibiliteit die van hen wordt gevergd.[7]

2. DE OVERHEID IN TRANSITIE

Sinds de jaren 1980 is de overheidssector in de hele westerse wereld in omvang en belang afgenomen. Ook in ons land daalde het aandeel van de publieke sector in de totale tewerkstelling, met name van 29,8 procent in 2000 tot 27,2 procent in 2021. Het is echter moeilijk om vergelijkingen te maken met de voorgaande decennia, omdat de belangrijke statistieken van de Dienst Algemeen Bestuur na 2000 niet meer werden voortgezet. Daarom baseren we ons voor die periode op de RSZ-cijfers.[8] Daaruit blijkt dat in 2010 ongeveer 828.000 personen voor overheidsdiensten werkten, waarvan 42 procent in het onderwijs. Wanneer men ook het personeel van de instellingen van openbaar nut en de overheidsbedrijven meetelt, wordt de publieke tewerkstelling op bijna 1,7 miljoen mensen geschat.[9] Uit diezelfde cijfers blijkt dat het aandeel van de lagere besturen in de totale publieke tewerkstelling aanzienlijk is toegenomen. In 1971 bedroeg die slechts 19,2 procent, in 1991 27,1 procent en twintig jaar later zelfs 32,7 procent. In 2021 werkte 47,1 procent van het personeel in de publieke sector voor de gewesten of de ge-

5 In 2019 was 49,1 procent van de Belgische werknemers aangesloten bij een vakbond. In datzelfde jaar bedroeg de gemiddelde syndicalisatiegraad van de OESO-landen 15,8 procent - zie 'Trade Union Dataset', *OECD*, https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=TUD. Geraadpleegd op 11 oktober 2022.

6 PUTNAM, R. D., *Bowling alone: the collapse and revival of American community*, New York, 2000.

7 FANIEL, J., 'Caractéristiques et spécificités des syndicats belges' in ARCQ, É. e.a. red., *Dynamiques de la concertation sociale*, Brussel, 2010, p. 117-118.

8 De DAB-brochurereeks *Overzicht van de personeelssterkte in de overheidssector* die we tot dusver gebruikten liep van 1968 tot 1999. Zoals al in de inleiding verteld, wijken de kwartaalgegevens van de Rijksdienst voor Sociale Zekerheid af van de DAB-reeks. Het totale aantal werknemers in overheidsdienst wordt door de RSZ merkelijk hoger ingeschat.

9 RSZ, *Loontrekkende tewerkstelling (RSZ) voor het vierde kwartaal, s.l., 2010;* LALOY, L., *Structure et évolution de l'emploi public belge. Working Paper 19-10 van het Federaal Planbureau*, Brussel, 2010, p. 7-9; CAPONETTI, L., DEMERTZIS, V. en SAK, B., *Openbare diensten en opdrachten van openbare dienst in België - Stand van zaken*, Luik, 2016, p. 19.

meenschappen, terwijl dat aandeel in 1991 slechts 38,9 procent bedroeg. In België hangt die evolutie uiteraard samen met het voortschrijdende proces van staatshervorming. Er werd echter ook een bewust beleid van decentralisatie gevoerd. De alledaagse dienstverlening aan burgers, bijvoorbeeld op het vlak van gezondheidszorg, onderwijs, sociale zekerheid, transport en huisvesting, wordt steeds vaker op regionaal of lokaal niveau georganiseerd.[10]

We moeten ook aanstippen dat alsmaar meer traditionele bevoegdheden en taken van de natiestaten werden toevertrouwd aan het supranationale niveau. Denk bijvoorbeeld aan de Europese Unie, de Europese Centrale Bank of het Europese Hof van Justitie. De invloed van die instellingen is vooral merkbaar in de regelgeving van de zogenaamde netwerkdiensten, zoals telecommunicatie, spoorwegen, scheepvaart, postbedeling, gas en elektriciteit. Door het Europese liberaliseringsbeleid opereren die instellingen momenteel in een omgeving die niet alleen zeer prijscompetitief is, maar ook dwingt tot innovatie en economische productiviteit. De *Product Market Regulation*-indicatoren van de OESO zijn in dat opzicht onthullend. Ze meten de mate waarin beleidsinstellingen concurrentie bevorderen of belemmeren op het gebied van transport, telecom, elektriciteit en gas. De evolutie van die indicatoren voor de lidstaten van de Europese Commissie van de Verenigde Naties (UNECE) toont duidelijk het effect van het Europese liberaliseringsbeleid sinds de jaren 1980.[11] [Figuur 39]

FIGUUR 39
PMR-INDICATOREN VOOR UNECE-LIDSTATEN, 1980-2013*

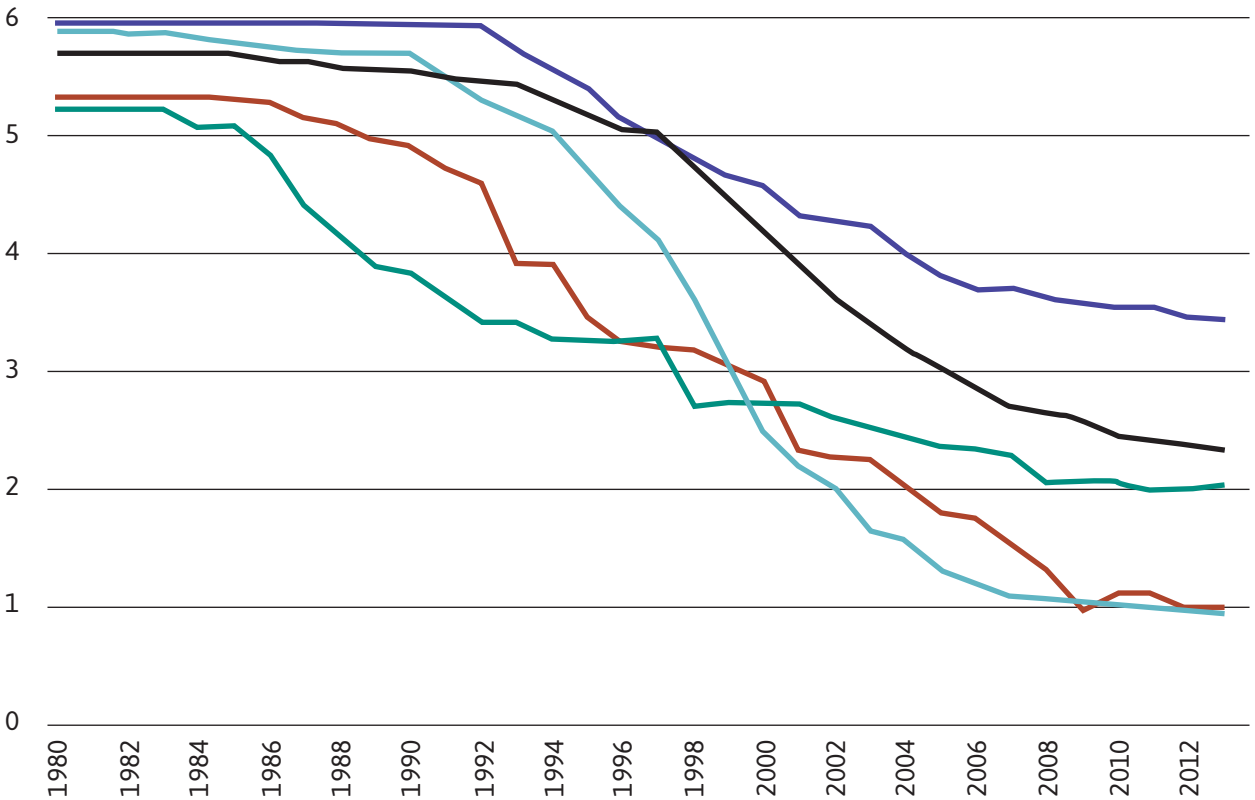

* Grafiek uit: United Nations, *Railway Reform in the ECE-region*, New York, 2018, p. 4.

- Rail
- Airlines
- Road freight
- Telecoms
- Electricity and gas

10 EVANS, B. en FANELLI, C., 'The Permanent Unequal Union: Canada's Provinces and Territories in an Era of Neoliberalism' in EVANS, B. en FANELLI, C., *The Public Sector in an Age of Austerity: Perspectives from Canada's Provinces and Territories*, Montreal, 2018, p. 10; ROSE, R., 'From Government at the Centre to Nationwide Government' in YVES, M. en WRIGHT, V., *Centre-Periphery Relations in Western Europe*, Londen, 1985, p. 16-19; HONDEGHEM e.a., *Handboek bestuurskunde*, p. 122-129.

11 Een lage score impliceert dat de overheid zo veel mogelijk hindernissen heeft verwijderd en concurrentie heeft gestimuleerd volgens de *best practices* van de OESO.

FIGUUR 40
HET FEDERAAL ADMINISTRATIEF OPENBAAR AMBT (2015-2022)*

Situatie 2015		Situatie 2021	
Niveau A	17.699 (25,1%)	Niveau A	21.321 (32,6%)
Niveau B	14.640 (20,8%)	Niveau B	16.826 (25,7%)
Niveau C	27.759 (39,4%)	Niveau C	21.188 (32,4%)
Niveau D	10.431 (14,8%)	Niveau D	6.070 (9,3%)

* 'Federaal administratief openbaar ambt - Evolutie fysieke eenheden en voltijds equivalenten', *Infocenter*, https://infocenter.belgium.be/nl/statistieken/federaal-administratief-openbaar-ambt/tewerkstelling/personeelsbestand. Geraadpleegd op 6 oktober 2023.

In 2018 haalde België een score van 1,69 op 6, terwijl het OESO-gemiddelde 1,38 bedroeg. Vooral in de luchtvaart- en telecommunicatiesector waren er volgens de OESO nog te veel wettelijke 'obstakels'. Het Verenigd Koninkrijk, Nederland en Denemarken kregen de meest positieve beoordeling.[12]

De grootschalige implementatie van ICT-toepassingen en -processen en de uitbouw van professionele IT-diensten in de overheidsadministraties vormen een andere belangrijke trend. In 2010 voorspelde ACV Openbare Diensten dat de werkgelegenheid in de overheidssector geleidelijk zou afnemen als gevolg van groeiende efficiëntie en automatisering. De vakbond voorzag ook een toename van het aantal hooggeschoolde ambtenaren, vooral in de centrale administraties en minder uitgesproken in de lokale besturen.[13] Die voorspellingen werden bewaarheid. De federale administratie vormt een goed voorbeeld. Daar steeg tussen 2015 en 2022 het aantal werknemers op de administratieve niveaus A en B (master- en bachelorsdiploma's) met 5.808, terwijl er op de niveaus C en D (secundair onderwijs of geen diplomaverplichting) een daling van 10.932 personeelsleden plaatsvond. [Figuur 40]

Ondertussen verschoven ook de theoretische modellen die door de administratieve wetenschappen worden aangereikt. Het *new public management* dat vooral opgeld maakte in de jaren 1990, is volgens veel bestuurskundigen en beleidsmakers voorbijgestreefd en vervangen door wat men *new public governance* of *digital era governance* noemt. Uitdagingen zoals globalisering en digitalisering vergen dat overheden gaan functioneren in complexe netwerken met uiteenlopende actoren zoals privébedrijven, non-profitorganisaties, ngo's en burgerbewegingen. Toch blijven in die nieuwe context de eerder traditionele opvattingen over de rol van overheidsdiensten en ambtenaren duidelijk doorleven. De kernwaarden die de Belgische federale overheid zichzelf en haar ambtenaren voorschrijft, blijken in ieder geval diep historisch verankerd: dienstbaarheid aan het algemeen belang, beroepsernst, onpartijdigheid, verantwoordelijkheid en loyaliteit aan de beleidsmakers en de staat, enzovoort. Tegelijkertijd worden ook normen naar voor geschoven die we doorgaans verbinden met het *new public management*, zoals klantgerichtheid, efficiëntie en duurzaamheid.[14]

Een mooi voorbeeld van de graduele transformatie die de Belgische publieke sector momenteel ondergaat, is haar diversiteits- en gelijkekansenbeleid. Het federale netwerk Diversiteit realiseert al sinds maart 2005 projecten over zaken als culturele diversiteit, gendergelijkheid en omgaan met beperkingen. Sinds 24 oktober 2016 krijgt ook het thema SOGIE (seksuele oriëntatie, genderidentiteit en -expressie) meer aandacht, mede dankzij de oprichting van het .beproud!-netwerk binnen de federale overheid. Er bestaan LGBTQIA+-organisaties voor militairen (de Belgian Defence Rainbow Community), politieagenten (Rainbow Cops Belgium) en spoorwegmedewerkers (Trainbow Belgium).[15] Binnen de Vlaamse overheid zijn er drie personeelsnetwerken die het diversiteits- en gelijkekansenbeleid mee aansturen: (1) Mozaïko werkt rond buitenlandse

12 'Indicators of Product Market Regulation', *OECD*, https://www.oecd.org/economy/reform/indicators-of-product-market-regulation/. Geraadpleegd op 5 oktober 2023.
13 HAMELINCK, L. en JANSSENS, B., *Op zoek naar een aantrekkelijke werkgever*, Brussel, 2010, p. 117.
14 'Herziening van de federale waarden', *BOSA*, https://bosa.belgium.be/nl/news/herziening-van-de-federale-waarden. Geraadpleegd op 6 oktober 2022.
15 'Federaal network Diversiteit', *Fedweb*, https://fedweb.belgium.be/nl/over_de_organisatie/over_de_federale_overheid/diversiteit-binnen-de-federale/structuur_en_spelers/federaal_netwerk_diversiteit. Geraadpleegd op 29 november 2022; 'Beproud - Network for sexual orientation, gender identity and expression (SOGIE-network)', *Fedweb*, https://fedweb.belgium.be/nl/over_de_organisatie/over_de_federale_overheid/diversiteit-binnen-de-federale/structuur_en_spelers/netwerk_beproud. Geraadpleegd op 29 november 2022.

Logo van Diverscity.

herkomst, (2) Overuit richt zich op gender- en seksuele diversiteit, en (3) ONbeperkt is actief op het gebied van beperkingen en chronische ziektes.[16] Voor het personeel van de lokale en regionale besturen bestaat sinds 2010 de organisatie Diverscity, een samenwerkingsverband tussen de representatieve vakbonden en de Vereniging van Vlaamse Steden en Gemeenten (VVSG). De Waalse overheid lanceerde op 4 oktober 2018 het jaar van diversiteit en gelijkheid, met een actieplan voor gelijke kansen dat liep tot 2020.

3. OVERHEIDSHERVORMINGEN IN HET NIEUWE MILLENNIUM

De drang tot modernisering van het overheidsapparaat, ingegeven door de defederalisering van België, maar ook door enkele maatschappelijke schandalen in de jaren 1980 en 1990, vertaalde zich in enkele grootschalige **administratieve hervormingen**. De belangrijkste zijn de Copernicushervorming van de federale administratie (1999-2003), het Themisplan voor de gerechtelijke organisatie (2006), het Beter Bestuurlijk Beleid van de Vlaamse administratie (2006), de politiehervorming (1998-2001), de hervorming van de intercommunales (2001), de brandweerhervorming (2004-2014) en de regionalisering van de gemeente- en provinciewet (2005).[17] Om de openbare sector optimaal te ondersteunen in die transities, riepen de opeenvolgende federale regeringen nieuwe structuren in het leven. In 2001-2002 ging het oude ministerie van Ambtenarenzaken op de schop. De FOD Personeel & Organisatie, opgericht op 11 mei 2001, kreeg de taak om het personeels- en organisatiebeleid van het federale ambtenarenapparaat uit te tekenen en op te volgen.[18] In 2017 werd die FOD P&O geïntegreerd in de FOD Beleid en Ondersteuning (BOSA). In die fusie werden ook andere ondersteunende federale overheidsorganisaties betrokken, waaronder de FOD Budget en Beheerscontrole, de Federale Overheidsdienst Informatie- en Communicatietechnologie (Fedict) en Empreva, de federale overheidsdienst voor preventie en bescherming op het werk.[19] Ook de HR- en organisatiediensten van de gewesten en gemeenschappen werden hervormd. In 2006 richtte de Vlaamse overheid bijvoorbeeld in het beleidsdomein Kanselarij, Bestuur, Buitenlandse Zaken en Justitie (KBBJ) een Agentschap Overheidspersoneel op. In het Hoofdstedelijk Gewest is er een Gewestelijke Overheidsdienst Brussel en in het Waalse Gewest een Service public de Wallonie.

Ondanks de aanzienlijke transformaties die de **federale overheid** de afgelopen decennia heeft ondergaan, blijft ze een belangrijke werkgever. Eind 2021 vertegenwoordigden de federale overheidsdiensten en -instellingen nog steeds 7,7 procent van het personeelsbestand in de publieke sector, wat neerkomt op 84.914 werknemers.[20] De centrale administratie van de federale overheid werd bij de start van het nieuwe millennium grondig gemoderniseerd. De Copernicushervorming (1999-2003), waarop we later in meer detail ingaan, wilde een antwoord bieden op de legitimiteitscrisis van instellingen en administratie. Copernicus had beslist ambitieuze doelstellingen, zoals meer autonomie voor de administraties, een nieuwe managementcultuur, een performant personeelsbeleid, en de implementatie van een mandaatsysteem voor topambtenaren. Het Vast Wervingssecretariaat heette voortaan Selor, het selectie- en oriëntatiebureau van de federale overheid. De ministeries werden omgevormd tot federale overheidsdiensten (FOD's), terwijl er voor andere, meer transversale maatschappelijke domeinen zogenaamde programmatorische federale overheidsdiensten (POD's) werden opgericht. Die overheidsdiensten functioneren als meer autonome entiteiten dan de voormalige ministeries, met minder directe politieke aansturing.[21]

16 'Personeelsnetwerken', *Vlaanderen Intern*, https://overheid.vlaanderen.be/personeel/diversiteit-en-gelijke-kansen/personeelsnetwerken. Geraadpleegd op 29 november 2022.
17 '17-18 november. Algemeen congres: Financiering van de openbare sector voor een kwalitatieve dienstverlening', *De Nieuwe Tijd* (december 2005), p. 12-13.
18 Selor (sinds kort hernoemd naar Werkenvoor.be) is verantwoordelijk voor het selecteren van kandidaten voor federale overheidsfuncties, OFO organiseerde opleidingen en vormingen voor federale ambtenaren en DAB coördineerde administratieve en organisatorische zaken binnen de federale overheidsdiensten.
19 AMARA, 'De FOD Personeel en organisatie' in *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België*, I, p. 364-368.
20 RSZ, *Loontrekkende tewerkstelling (RSZ) voor het vierde kwartaal*, s.l., 2021.
21 THIJS, N., 'Het verhaal van de Copernicushervorming: Chronologie van de politieke en bestuurlijke feiten' in DEPRÉ, R. en HONDEGHEM, A. red., *De Copernicushervorming in perspectief: veranderingsmanagement in de federale overheid*, Brugge, 2005, p. 67-123.

Wat de toekomst van het federaal administratief openbaar ambt betreft, is het natuurlijk koffiedik kijken. Ondanks de toenemende bevoegdheden van de gemeenschappen en gewesten, blijven er voor de nationale overheid veel verantwoordelijkheden over. De Belgische hoogleraar arbeidsrecht Marc De Vos wees er in 2022 in *Trends* nog op dat het federale beleidsniveau het merendeel (85 procent) van de belastingopbrengsten doorsluist en dat zijn kerntaken met het bescheiden restbedrag moeten worden betaald".[22] Het lijkt De Vos weinig waarschijnlijk (tenminste vanuit budgettair oogpunt) dat Wallonië of Brussel gauw zullen instemmen met een zevende staatshervorming richting confederalisme: "Een zevende staatshervorming betekent onbetaalbare federale bevoegdheden verhuizen naar regio's met al onbetaalbare uitgaven", aldus De Vos.[23]

De **parastatalen en autonome overheidsbedrijven** volgden een vergelijkbare ontwikkeling als de ministeries. Opmerkelijk is de uitbreiding van het aantal beleidsdomeinen waarvoor nieuwe instellingen in het leven werden geroepen. Denk bijvoorbeeld aan het Federaal Agentschap voor Veiligheid van de Voedselketen (FAVV) dat waakt over de voedselveiligheid, het Instituut voor de Gelijkheid van Vrouwen en Mannen ter bevordering van de gendergelijkheid en het Federaal Agentschap voor de Opvang van Asielzoekers (FEDASIL) dat het asielbeleid uitvoert.[24] Tal van andere diensten kregen een nieuw bestuursmodel. In navolging van de benoeming van topmanager Pierre Godfroid bij Sabena, rekruteerden veel overheidsbedrijven en nv's van publiek recht hun gedelegeerde bestuurders en voorzitters in de privésector. Die trend manifesteert zich uitdrukkelijker sinds de paars(groen)e regeringen tussen 1999 en 2007. Voorbeelden hiervan zijn onder meer de CEO's van De Post/bpost (Frans Rombouts en Johnny Thijs), de NMBS (Marc Descheemaecker) en de Nationale Loterij (Edmée de Groeve). Ook Belgacom en de publieke omroep deden regelmatig een beroep op topmanagers uit het bedrijfsleven.

Het personeelsbestand van de **gewesten en gemeenschappen** nam tussen 1999 en 2021 toe met liefst 45,7 procent.[25] Met het Lambermontakkoord (2000-2001) en het Vlinderakkoord (2011-2012) maakte België een vijfde en zesde staatshervorming door, met overdracht van bevoegdheden op het vlak van arbeidsmarktbeleid, gezondheidszorg, gezinsbeleid, lokaal bestuur, justitie, verkeersbeleid, ruimtelijke ordening, economie en energie. Het Contrat d'avenir pour la Wallonie (1999-2000) van de Waalse regering omvatte een opvallend luik over de modernisering van de administratie. In januari 2004 werd bijvoorbeeld het personeelsstatuut hervormd. Vier jaar later fuseerden de twee voormalige ministeries van het Waalse Gewest, namelijk het Ministère de la Région wallonne en het Ministère wallon de l'Equipement et des Transports, tot een enkele administratie, bekend als de Service public de Wallonie (SPW).[26] Ook aan Vlaamse kant kwam er in dezelfde periode heel wat in beweging. Parallel met de vijfde staatshervorming zette de regering-Dewael (1999-2003) een hervormingsproces van de Vlaamse overheid in gang. Die grootscheepse herstructurering kreeg de naam Beter Bestuurlijk

Cover van een uitgave van FEDASIL, het federale agentschap dat het asielbeleid uitvoert, 2018. [www.fedasil.be]

22 DE VOS, M., 'Een zevende staatshervorming betekent onbetaalbare federale bevoegdheden verhuizen naar regio's met al onbetaalbare uitgaven', *Trends* (9 juni 2022), p. 56.
23 *Ibid.*
24 PIRLOT, 'Functioneel gedecentraliseerde diensten' in *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België*, I, p. 516.
25 Berekend op basis van de RSZ-gegevens vermeld in dit werk.
26 VANTHEMSCHE, 'De instellingen van gewesten en gemeenschappen' in *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België*, I, p. 213-214.

Op zoek naar personeel voor Justitie via een raambanner op een bus van De Lijn, 2024. [www.delijn.com]

Beleid en resulteerde op 3 juni 2005 in een besluit tot reorganisatie van de Vlaamse administratie. Het trad het jaar daarop in werking. Het Beter Bestuurlijk Beleid werd echter niet door iedereen met evenveel enthousiasme onthaald. Sommige stemmen hekelden de toenemende fragmentatie van de Vlaamse administratie en de groei van het aantal verzelfstandigde entiteiten.[27]

De Franse Gemeenschap gaf in 2022 9,9 miljard euro uit aan **onderwijs**.[28] In datzelfde jaar bedroeg het onderwijsbudget van de Vlaamse overheid 14,7 miljard euro, wat neerkomt op 26 procent van al haar uitgaven.[29] Tijdens het schooljaar 2020-2021 waren er 168.390 voltijdse eenheden actief in het Vlaamse onderwijs tegenover 122.740 aan Franstalige zijde.[30] Die cijfers maken indruk. Toch heeft België momenteel te kampen met een acuut tekort aan leerkrachten. De RTBF berichtte in september 2022 dat het probleem zich in bijna de helft van alle Belgische scholen manifesteert.[31] In het zuidelijke deel van het land sloten de scholen, onderwijsvakbonden, oudervereinigingen en deskundigen in 2014 een Pacte pour un Enseignement d'excellence om het onderwijsniveau te verhogen. Tegen 2024 voorziet de Franstalige Gemeenschap een budgetverhoging van 300 miljoen euro ten opzichte van 2016. Ook in Vlaanderen worden grote inspanningen geleverd om de kwaliteit van het onderwijs te

27 'Vlaamse overheid stikt in kluwen van 194 agentschappen', *De Standaard* (21 maart 2013), p. 13.
28 'Ventilation du budget global "Éducation, enseignement, Recherche et Formation"', *Fédération Wallonie-Bruxelles*, https://statistiques.cfwb.be/enseignement/budget-de-lenseignement/ventilation-du-budget-global-education-enseignement-recherche-et-formation/. Geraadpleegd op 6 oktober 2023.
29 'Onderwijsbegroting', *Vlaanderen.be*, https://www.vlaanderen.be/statistiek-vlaanderen/onderwijs-en-vorming/onderwijsbegroting. Geraadpleegd op 6 oktober 2023.
30 Universiteiten zijn niet meegerekend in dat totaal. Zie: 'Vlaams onderwijs in cijfers 2020-2021', *Vlaanderen.be*, https://publicaties.vlaanderen.be/view-file/48367. Geraadpleegd op 9 oktober 2023; 'Nombre d'ETP et de personnes physiques du personnel de l'enseignement', *Fédération Wallonie-Bruxelles*, https://statistiques.cfwb.be/transversal-et-intersectoriel/emploi-fw-b/enseignants-et-personnel-de-lenseignement/nombre-detp-et-de-personnes-physiques-du-personnel-de-lenseignement/. Geraadpleegd op 9 oktober 2023.
31 'Pénurie d'enseignants : école cherche prof désespérément', *rtbf.be*, https://www.rtbf.be/article/penurie-denseignants-ecole-cherche-prof-desesperement-11055872. Geraadpleegd op 9 oktober 2023.

verhogen. Toch kondigde de Vlaamse regering in 2023 een ingrijpend besparingsplan af.[32]

Tijdens de voorbije jaren is de druk op beleidsmakers om de nationale **militaire budgetten** te verhogen merkbaar toegenomen. De regering-Michel (2014-2018) heeft zwaar geïnvesteerd in defensie, met bijvoorbeeld de aankoop van nieuwe straaljagers, fregatten en mijnenvegers. Tussen 2020 en 2022 stegen de defensie-uitgaven van 2,9 naar 4,2 miljard euro. Het in 2022 afgekondigde STAR-plan (Security/Service – Technology – Ambition – Resilience) voorziet een budgettair groeitraject tot 2030. De toename van de Belgische defensiebegroting is dus opmerkelijk, maar blijft toch onder het in 2014 afgesproken NAVO-streefdoel van 2 procent van het nationale bbp. Het militair personeelsbestand gaat ondertussen duidelijk in dalende lijn. In februari 2022 berichtte *Knack* dat er 27.841 militairen en 1.535 burgers bij Defensie werkten. Een derde van die groep is ouder dan 50 jaar, de komende vijf jaar gaan er ongeveer 10.000 personeelsleden met pensioen. Er worden grote inspanningen geleverd om jongeren te rekruteren voor een militaire loopbaan, maar blijkbaar zoeken velen al na enkele jaren andere horizonten op.[33]

Ook de **rechterlijke macht**, met momenteel ongeveer 11.000 medewerkers, klaagt over een manifest tekort aan personeel. Een blijvend pijnpunt voor de magistraten is het ontbreken van wetenschappelijke werklastmetingen, wat nochtans cruciaal is voor het optimaliseren van de personeelsbezetting. Sommige politici, zoals oud-minister van Justitie Marc Verwilghen, schreven dat toe aan de divergente visies van de taalgemeenschappen ter zake.[34] Het mag ook worden aangestipt dat de Belgische rechtbanken nauwelijks of geen diensten (IT, beveiliging, opleidingen) outsourcen, in tegenstelling tot de meeste andere Europese landen.[35]

Flyer voor de 'Dag van de lokale ambtenaar', actie van ACV Openbare Diensten voor het gemeentepersoneel, 2006. [KADOC-KU Leuven, Archief ACV OD Antwerpen: 182]

De toename van het aantal contractuele medewerkers bij de **lokale overheden**, al duidelijk merkbaar tijdens de jaren 1990, zette zich nadien verder. In 2021 was 68 procent van het personeel bij gemeente- en provinciebesturen in Wallonië contractueel tewerkgesteld, een toename van ongeveer 6 procent ten opzichte van 2011. Meer dan de helft van de contractuele werknemers had toen een GESCO-statuut.[36] De vaste benoeming bleef wel meer de norm in de provinciale administraties en in de politie- en hulpverleningszones van Wallonië.[37] De situatie in Vlaanderen is vergelijkbaar: in 2021 bleek 69 procent van het gemeente- en provinciepersoneel contractueel in dienst.[38] Een enquête uit 2018 legde een direct verband met de arbeidstevredenheid van de medewerkers: "85 procent van de benoemden is tevreden over het statuut. Dat is slechts bij 54 procent van de contractuelen het geval. 27 procent van de contractuelen is ontevreden, tegenover 6 procent van de statutairen".[39]

32 'Besparingsplan onderwijs van 112 miljoen klaar: nieuwe investeringen geschrapt, minder onderzoeksgeld hoger onderwijs', *VRT*, https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2021/10/14/besparingen-onderwijs/. Geraadpleegd op 9 oktober 2023; 'Le Pacte c'est quoi?', *Pacte pour un Enseignement d'excellence*, https://pactepourunenseignementdexcellence.cfwb.be/le-pacte/. Geraadpleegd op 9 oktober 2023.

33 MOUTON, A., 'Het Belgische leger zoekt personeel en geld', *Trends*, https://trends.knack.be/nieuws/macro-economie-beleid/het-belgische-leger-zoekt-personeel-en-geld/. Geraadpleegd op 9 oktober 2023; 'Meer geld voor het leger, maar nog niet genoeg', *Trends*, https://trends.knack.be/nieuws/meer-geld-voor-het-leger-maar-nog-niet-genoeg/. Geraadpleegd op 9 oktober 2023; PAULI, W., "We zijn kanonnenvlees. We hebben níéts'. Theo Francken (N-VA) en Wouter De Vriendt (Groen) belichten de rol van België in Oost-Europa', *Knack* (2 februari 2022), p. 22.

34 BOVÉ, L., 'Rechters gaan meten hoe hard ze werken... tegen 2024', *De Tijd* (3 september 2022), p. 7.

35 Council of Europe, *European judicial systems CEPEJ Evaluation Report. Part 1: Tables, graphs and analyses. 2022 Evaluation cycle (2020 data)*, Straatsburg, 2022, p. 28.

36 GESCO is de afkorting voor gesubsidieerde contractuelen. Dat verwijst naar werknemers voor wie de werkgever een premie en een RSZ-vermindering kreeg.

37 'L'emploi dans les pouvoirs locaux wallons', *Union des villes et communes de wallonie asbl*, https://www.uvcw.be/finances/etudes/art-1874. Geraadpleegd op 9 oktober 2023.

38 'Personeel lokale besturen', *Vlaanderen.be*, https://www.vlaanderen.be/statistiek-vlaanderen/overheidspersoneel/personeel-lokale-besturen. Geraadpleegd op 9 oktober 2023.

39 ACV Openbare Diensten, *Onderzoeksrapport arbeidstevredenheid van het personeel in de lokale besturen*, Brussel, 2018, p. 13.

FIGUUR 41
DE OVERHEIDSSECTOR TUSSEN 2000 EN 2022*

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
1.							199.235	199.092			
2.							-	-	-	-	-
3.							-	-	-	-	-
3a.							-	-	-	-	-
3b.							350.651	354.954			
3c.							-	-	-	-	-
4.	297.030	303.711	310.653	327.190	327.447	335.766	340.891	343.294	347.876	355.300	361.115
5.						-	-	-	-	-	-
6.	719.388	749.237	760.771	759.842	739.008	732.308	731.293	732.358	733.326	737.420	736.444
7.	1.016.418	1.052.948	1.071.424	1.087.032	1.073.745	1.068.074	1.072.184	1.075.652	1.081.202	1.092.720	1.097.559

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
1.	-	-	178.030	173.008	166.650	162.242	159.224	156.995	155.477	154.864	153.684	
2.	-	-	49.150	47.933	46.311	45.516	44.558	43.877	44.360	44.083	45.136	
3.	-	-	454.441	458.337	466.686	472.636	483.605	489.994	500.570	510.779	517.187	
3a.	-	-	63.371	63.219	68.007	67.729	69.667	64.348	66.194	66.865	67.307	
3b.			353.172	356.686	357.236	364.294	366.374	376.981	383.722	391.999	396.801	
3c.	-	-	37.898	38.432	39.331	40.613	47.564	48.665	50.654	51.915	53.079	
4.	361.588	364.261	361.167	359.675	361.923	365.989	353.620	356.095	357.394	357.271	359.296	
5.	-	-	20.178	20.695	20.829	21.206	21.329	21.754	22.101	22.513	22.969	
6.	707.220	701.154	701.799	699.973	700.476	701.600	1.062.336	1.068.715	1.079.902	1.089.510	1.098.272	
7.	1.068.808	1.065.415	1.062.966	1.059.648	1.062.399	1.067.589	-	-	-	-	-	-

* RSZ, *Loontrekkende tewerkstelling (RSZ) voor het vierde kwartaal*, s.l., 2005-2022; RSZPPO, *Brochure 4e kwartaal – definitieve cijfers*, s.l., 2003-2016; de cijfers zijn steeds gebaseerd op de toestand in het vierde kwartaal van het jaar, met uitzondering voor de periode van 2000 tot 2004. Die cijfers komen uit de jaarverslagen van de RSZ en weerspiegelen de situatie op 30 juni.
1. Openbaar bestuur / Federaal
2. Leger en politie
3. Gemeenschappen en gewesten
3a. Bestuur, overheidsdiensten en -instellingen van de Gemeenschappen en de Vlaamse regering
3b. Onderwijs
3c. Personeel Waals en Brussels Hoofdstedelijk Gewest
4. Provinciale en plaatselijke overheidsdiensten
5. Overige
6. Totaal RSZ
7. Totaal RSZ+RSZPPO

Door het Lambermontakkoord (2000) kregen de gewesten de bevoegdheid binnenlands bestuur toevertrouwd. Ze konden dus autonoom hun gemeentebeleid uitstippelen, met ook eigen regels over bijvoorbeeld de personeelsformatie, aanwervingen, ontslagen, evaluaties en tuchtprocedures. Het Vlaamse Gemeentedecreet (5 juli 2005) en het Decreet Lokaal Bestuur (2017), de Waalse Code de la démocratie locale et de la décentralisation (27 mei 2004) en de ordonnanties van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest van 5 maart 2009 en 27 februari 2014 vormden de eerste stappen in die richting.[40] De op 8 maart 2023 door de Vlaamse regering uitgevaardigde Rechtspositieregeling omvat de regels voor de "in-, door- en uitstroom, het salaris, de toelagen en vergoedingen, de verloven en afwezighe-

40 DE LANGE, M. e.a., *Het gemeentedecreet ontleed*, Brussel, 2005, p. 15; VAN DEN EECKHOUT, P. en MOREAU, F., 'De gemeenten en de lokale openbare instellingen' in VAN DEN EECKHOUT, P. en VANTHEMSCHE, G. red., *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België: 19e-21e eeuw*, I, Brussel, 2017, p. 37.

den, en de functieclassificatie van de personeelsleden van lokale en provinciale besturen".[41]

Hoewel er tijdens de voorbije jaren vragen worden gesteld bij de voortschrijdende privatisering van overheidsdiensten en er zelfs wordt gesuggereerd om bepaalde functies die vandaag worden uitbesteed, opnieuw publiek aan te bieden, ging de slinger tijdens de voorbije decennia duidelijk de andere kant op. De tendens tot liberalisering of privatisering kwam vooral tot uiting in de **vervoerssector**. Het tragische verhaal van Sabena vertelden we al in het vorige hoofdstuk, nu halen we de ontwikkelingen bij de spoorwegen aan. Sinds de jaren 1990 streeft de Europese Unie naar een eengemaakte en geliberaliseerde spoorwegruimte. De Europese richtlijnen die werden uitgevaardigd in 1991, 2004, 2007 en 2016, hadden een grote impact. Om te voldoen aan de Europese regelgeving werd de NMBS in 2005 opgesplitst in drie onderdelen: een infrastructuurbeheerder (Infrabel), een spoorwegmaatschappij (NMBS) en een overkoepelende NMBS-Holding.[42] In navolging van Nederland, Zweden, Duitsland en Groot-Brittannië heeft België ook de vrachtdivisie van de NMBS gesaneerd, verzelfstandigd (NMBS Logistics, 2011) en deels geprivatiseerd (B Logistics, 2015; hernoemd naar Lineas in 2017).[43] Sinds 2014, toen de NMBS-groep werd afgeschaft, zijn Infrabel en de NMBS aparte autonome overheidsbedrijven, weliswaar met een gezamenlijk dochterbedrijf (HR Rail) dat optreedt als werkgever en verantwoordelijk is voor het sociaal overleg.[44] In 2010 volgde de liberalisering van het internationale reizigersvervoer. Negen jaar later werd het in theorie mogelijk dat verschillende, concurrerende ondernemingen werkzaam zouden zijn op het Belgische spoorwegnetwerk. De regering heeft de NMBS echter een monopolie toegekend tot 2033. Tegenstanders van de liberalisering vrezen dat wanneer buitenlandse maatschappijen zoals de SNCF of Deutsche Bahn het Belgische spoornet zullen inpalmen, ze vooral zullen focussen op de winstgevende lijnen, ten koste van de minder lucratieve, lokale verbindingen. De impact van de liberalisering op bijvoorbeeld de ticketprijzen en het personeelsstatuut blijft onduidelijk.[45]

41 'Nieuw Rechtspositiebesluit gepubliceerd', *VVSG*, https://www.vvsg.be/nieuws/nieuw-rechtspositiebesluit-gepubliceerd. Geraadpleegd op 31 augustus 2023.
42 LIBERT, K., *Talentmanagement bij HR Rail en de NMBS: tussen visie en werkelijkheid. Een verkennend onderzoek naar talentmanagement bij HR Rail en de NMBS*, Onuitgegeven masterproef, KU Leuven, 2015, p. 53-57.
43 'De privatisering gebeurde met financiële steun van de *private equity*-groep Argos Wityu. Zie: 'Over ons', *Lineas*, https://lineas.net/nl/over-ons. Geraadpleegd op 31 augustus 2023.
44 LIBERT, *Talentmanagement bij HR Rail en de NMBS*, p. 53-57.
45 BOUVY, A.-S. en MALAY, O., 'De volgende stap in de liberalisering van het spoor kan worden uitgesteld tot 2050', *De Wereld Morgen*, https://www.dewereldmorgen.be/artikel/2019/11/21/de-volgende-stap-in-de-liberalisering-van-het-spoor-kan-worden-uitgesteld-tot-2050/. Geraadpleegd op 9 oktober 2023.
46 LEUVEN, KADOC, *ACOD-FCSOD perscontact 25/11/1999*, p. 6-7; LEUVEN, KADOC, *Archief ACV Openbare Diensten (CCOD)*, Dossier 'Acties van de Federatie van de Christelijke Syndicaten der Openbare Diensten (FCSOD)', BE/942855/121/109.
47 BRUSSEL, KAMER DER VOLKSVERTEGENWOORDIGERS, *Handelingen van de plenaire vergaderingen 49e zittingsperiode*, Regeringsverklaring 14 juli 1999, p. 46.

4. ONMISBAAR OPENBAAR: DE OVERHEIDSVAKBONDEN VAN DE EENENTWINTIGSTE EEUW

Tussen Verhofstadt en Vivaldi

In het vorige hoofdstuk vertelden we hoe de regering-Dehaene na de ambtenarenstaking van 13 december 1995 met een gemeenschappelijke principsverklaring in het Comité A respect beloofde voor het ambtenarenstatuut, de statutaire tewerkstelling en de specificiteit van het ambtenarenpensioen. Er was ook een hernieuwd akkoord gesloten over de zogenaamde minimale rechten van het overheidspersoneel, aansluitend bij het Algemeen Principe Koninklijk Besluit (APKB) dat in 1991 de fundamentele beginselen van de rechtspositie van het overheidspersoneel op de verschillende bestuursniveaus had vastgelegd. Na het uitbreken van de dioxinecrisis en het aantreden van de paars-groene regering Verhofstadt in juli 1999 kwam dat rechtskader echter onder grote druk te staan. De federale regering vond dat er al te veel regels werden opgelegd aan de openbare werkgevers. Ze wilde aan de gewesten en gemeenschappen maar ook (en vooral?) aan zichzelf meer ruimte geven om een eigen personeelsbeleid te voeren.[46] In 2000 werd het APKB herzien. De overheidsvakbonden waarschuwden dat de afbouw ervan zou leiden tot het einde van het ambtenarenstatuut en de vaste benoeming.

In haar regeringsverklaring nam de nieuwe coalitie zich voor om de federale openbare diensten ingrijpend te hervormen. Het doel was België te transformeren tot een modelstaat en "een dienstverlening te bereiken van hoog niveau die de vergelijking kan doorstaan met de beste bedrijven uit de particuliere sector of met de beste openbare besturen in het buitenland".[47] De regering-Verhofstadt beoogde een depolitisering en vereenvoudiging van de administratie, een nieuw communicatiebeleid, afgeslankte kabinetten, meer klantgerichtheid en

kostenbewustzijn bij de administratie.[48] Voortaan moest de zon (de burger) niet meer om de aarde (de administratie en de politiek) draaien, maar eerder andersom. Zo kreeg de Copernicushervorming haar naam.

De socialistische minister van Ambtenarenzaken en Modernisering Luc Van den Bossche (°1947) en de liberale regeringscommissaris voor Administratieve Vereenvoudiging Anne André-Leonard (°1948) moesten alles in goede banen leiden. De regering werkte het voorontwerp voor het administratieve hervormingsplan uit in samenwerking met externe consultants. De organisatiestructuur van de federale overheid zou worden herzien. Bovendien wilde men het personeelsbeleid bijsturen en de topambtenaren niet langer vast benoemen, maar aanstellen in zesjarige mandaten.[49] Het Vast Wervingssecretariaat werd alvast omgevormd tot Selor: die organisatie moest zich richten op het selecteren van nieuwe medewerkers, hun aanwerving en begeleiding werden toevertrouwd aan de HR-cellen van de departementen.

In maart 2000 legde de CCOD de hervormingsplannen van de regering voor aan haar leden die werkzaam waren in de federale administratie. De 520 respondenten waren overtuigd van de noodzaak tot hervorming, maar een meerderheid meende dat het plan in de praktijk weinig zou veranderen. De kritiek was niet mals. Er werd te weinig aandacht besteed aan de personeelstekorten in de administratie, het voorgestelde mandaatsysteem zou geen eind maken aan de politisering, de betrokkenheid van externe consulenten wekte veel wantrouwen. Waarom werd de expertise binnen de administratie niet gevaloriseerd?[50] Samen met de ACOD en het VSOA betwijfelde de christelijke centrale bovendien of de modellen uit de privésector zomaar konden worden toegepast in de overheidsadministratie.[51]

Het is significant dat de regering-Verhofstadt in haar hervormingsplannen met geen woord repte over sociaal overleg. Wel beloofde ze een volksraadpleging te organiseren. In mei-juni 2000 werd een enquête bezorgd aan 8,3 miljoen Belgen, de niet-stemgerechtigde 16- en 17-jarigen inbegrepen. Die bevraging kostte 2,5 miljoen euro. Het Instituut voor de Overheid van KU Leuven plaatste "serieuze methodologische vraagtekens" bij het geheel, wees op de "dubbele [en] gekleurde vraagstellingen" en op "de verkeerde opmaak van de antwoordcategorieën".[52] Vergelijkbare reacties waren te lezen in de pers.[53] De christendemocratische oppositie deed de enquête af als een "dure propagandastunt".[54]

Ook de CCOD beschouwde de raadpleging als "volksmisleiding", startte zelf een mediacampagne en riep op om de enquête niet in te vullen. Op 24 november 2000 ging ze als eerste overheidsvakbond de straat op tegen Copernicus. De centrale eiste onder meer een vervroegde pensionering op 55 jaar voor vast benoemde ambtenaren wier baan bedreigd werd door de automatisering van diensten. Al snel sloot de ACOD zich aan bij het verzet van de christelijke vakbond. Het sociaal overleg over de Copernicushervorming verliep uiterst moeizaam. Omdat minister Van den Bossche ongeveer vierhonderd federale topfuncties wilde openstellen voor kandidaten uit de privésector, streefde hij ernaar om de lonen van die ambtenaren op te trekken naar een niveau vergelijkbaar met het bedrijfsleven.[55] De overheidsvakbonden stelden vast dat de laatste algemene baremaherziening alweer dateerde uit 1994. Ze eisten een algemene verhoging van lonen en pensioenen met 4 procent, een gelijkschakeling van het vakantiegeld met dat van de privésector en een hogere eindejaarspremie.[56] Op 13 februari 2001 trok een betoging met ongeveer tienduizend deelnemers door de straten van Brussel.[57] Van den Bossche kwam echter maar deels tegemoet aan de vakbondseisen. Het intersectorale

48 'Federale ambtenaren worden klantvriendelijker', *De Nieuwe Tijd* (november 1999), p. 10.
49 THIJS, 'Het verhaal van de Copernicushervorming' in *De Copernicushervorming in perspectief*, p. 72-75.
50 LEUVEN, KADOC, *Archief ACV Openbare Diensten (CCOD)*, CCOD-enquête: Pijnpunten in de hervormingsvoorstellen voor de Federale administratie, Dossier Copernicus, maart 2000, BE/942855/121/123.
51 LEUVEN, KADOC, *Archief ACV Openbare Diensten (CCOD)*, Belgische Senaat, De modernisering van de federale openbare besturen: Verslag namens de commissie voor de binnenlandse zaken en voor de administratieve aangelegenheden uitgebracht door mevrouw Van Riet, 12 juli 2000, BE/942855/121/123.
52 BOUCKAERT, G. e.a., *Klantentevredenheidsmetingen bij de Overheid. Eerste rapport "Burgergericht Besturen: Kwaliteit en vertrouwen in de Overheid"*, Leuven, 2001, p. 41-42.
53 TEGENBOS, G., 'Toch maar antwoorden op de Copernicus-vragenlijst', *De Standaard* (13 juni 2000), p. 10.
54 '"Bevraging is dure propaganda"', *Het Nieuwsblad* (10 juni 2000), p. 4.
55 BROECKMEYER, I., 'Bonden komen op straat voor kleine ambtenaar: Syndicale achterdocht tegen Copernicus-hervorming wil maar niet wegebben', *De Tijd* (13 februari 2001), p. 4.
56 LEUVEN, KADOC, *Intersectoraal eisenbundel 2001-2002 FCSOD ACOD*; LEUVEN, KADOC, *Archief ACV Openbare Diensten (CCOD)*, Dossier 'Acties van de Federatie van de Christelijke Syndicaten der Openbare Diensten (FCSOD)', BE/942855/121/109.
57 '"Er is al zo vaak tegen mij gestaakt en betoogd" Luc Van den Bossche niet onder indruk van ambtenarenprotest', *Het Nieuwsblad* (19 maart 2001), p. 4.

DIGITAAL OP WEG

De voortschrijdende informatisering en digitalisering van de samenleving hadden vanzelfsprekend een grote invloed op de publieke sector en op het werk van de ambtenaren. Tal van processen werden hertekend en (deels) geautomatiseerd, de evolutie ging razendsnel. De overheid verving technologieën als Bistel (*Belgian Information System by Telephone*), het eerste elektronische informatiesysteem van de Belgische overheid, door steeds geavanceerdere toepassingen en infrastructuur. Hun implementatie en gebruik vergden grote inspanningen en veel flexibiliteit van zowel het personeel als de bevolking. Op de keper beschouwd hebben ze wel geleid tot een hogere administratieve efficiëntie en een snellere dienstverlening.[1]

Toch brengen de voortschrijdende digitalisering en automatisering ook risico's met zich mee. De Koreaans-Duitse filosoof Byung-Chul Han (°1959) wijst bijvoorbeeld op de psychosociale risico's van het moderne werkregime. Thuiswerk geeft bijvoorbeeld meer autonomie en flexibiliteit, maar het houdt ook gevaren in, zoals isolement, burn-out en depressie.[2]

De overheidsvakbonden hebben in de voorbije decennia veel aandacht besteed aan de sociale impact van de alomtegenwoordige informatie- en communicatietechnologie. Het vijfjaarlijkse congres van ACV Openbare Diensten in mei 2021, dat omwille van corona online plaatsvond, was er bijzonder aan gewijd. De congrestekst *Digital Experience Event - Empowering Public Workers* wijst in navolging van Byung-Chul Han op de gevaren van digitalisering. Niet iedereen is digitaal geletterd of heeft toegang tot digitale technologie, wat kan leiden tot sociale achterstelling of zelfs uitsluiting. Ten tweede bieden sommige technologieën weinig of geen flexibiliteit en laten ze dus geen afwijkingen toe op de standaardregels. Dat kan problematisch zijn in situaties waarin maatwerk vereist is. Aanbestedingsregels en beperkte budgetten doen overheden meestal kiezen voor de goedkoopste (standaard)pakketten of infrastructuur, en die kunnen vaak niet aangepast worden aan de speciale noden van een dienst of instelling. Ten derde doen overheden vaak beroep op externe technologieontwikkelaars, waardoor er een zekere afhankelijkheid ten opzichte van die bedrijven ontstaat. De implementatie van digitale toepassingen moet volgens de christelijke vakcentrale daarom altijd het resultaat zijn van dialoog; de betrokkenheid van het personeel is cruciaal. Een vierde bekommernis is de veiligheid en privacybescherming van gegevens en datastromen. Het is vaak onduidelijk wie wat mag doen en wie waarvoor verantwoordelijk is. ACV Openbare Diensten wijst in haar congrestekst ten vijfde op de wijze waarop de digitalisering de arbeidsmarkt transformeert: jobs van kortgeschoolden dreigen te verdwijnen, wat de digitale kloof vergroot. Digitalisering mag niet enkel om besparingen draaien, maar moet zich richten op een betere dienstverlening aan de bevolking, op betere arbeidsomstandigheden voor het personeel en op duurzaamheid. Ten slotte stipt de centrale aan dat de digitale evoluties ook meer flexibele arbeidsformules genereren. Die zetten de sociale verworvenheden onder druk en roepen vragen op over verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid. Deels onder druk van de centrale is het recht op deconnectie sinds 1 februari 2022 wettelijk verankerd in het personeelsstatuut van alle federale ambtenaren. Dat betekent dat ze offline of onbereikbaar mogen zijn buiten de werkuren.[3]

Ondertussen heeft de vakbondscentrale zelf fors geïnvesteerd in de digitalisering van haar dienstverlening, maar persoonlijk contact met de leden en militanten blijft belangrijk. ACV Openbare Diensten biedt hen ook ondersteuning en vorming bij het gebruik van digitale tools.[4]

1 *Digitaal op weg: Een sterke overheid van de toekomst. Congrestekst ACV Openbare Diensten 27 en 28 mei 2021*, Brussel, 2021, p. 2.
2 HAN, B., *De vermoeide samenleving*, Amsterdam, 2012.
3 'Recht op deconnectie voor federale ambtenaren', *BeSWIC*, https://www.beswic.be/nl/nieuws-en-evenementen/recht-op-deconnectie-voor-federale-ambtenaren. Geraadpleegd op 11 september 2023.
4 *Digitaal op weg*, p. 4-16.

Cartoon van Canary Pete tegen het Copernicusplan, gepubliceerd in *De Nieuwe Tijd*, februari 2001.
[KADOC-KU Leuven, Erfgoedbibliotheek: KYB 2704]

akkoord 2001-2002 voorzag een lineaire loonsverhoging van 1 procent met automatische perequatie.[58] De FCSOD en het VSOA gingen akkoord met het protocol, het ACOD vond de loonsverhoging te pover en wilde ook een forse bijsturing van de hervormingsplannen.[59] Het verzet tegen Copernicus kwam vooral uit de Franstalige vleugel van de ACOD, aangevuurd door enkele topambtenaren van socialistische signatuur. Michel Jadot, toen secretaris-generaal van het Ministerie van Arbeid dat geleid werd door vicepremier Laurette Onkelinx, diende zelfs een klacht in bij de Raad van State om de verdere benoeming van topmanagers te blokkeren.[60]

Ondertussen verliep het sociaal overleg in het Comité A over kwesties als vakantiegeld en eindejaarspremies bijzonder stroef. Omdat de verschillende overheden het daar moeilijk eens werden, werd het Comité A, zo schreven de vakbonden, langzaam maar zeker ten grave gedragen.[61] In het intersectorale ontwerpakkoord 2001-2002 legden de betrokken partijen wel enkele procedures vast om de werking van het comité te verbeteren. De federale regering voegde evenwel een opschortende voorwaarde toe aan het ontwerpakkoord, namelijk de goedkeuring van het Lambermontakkoord door het

ACV Openbare Diensten heeft aandacht voor de impact van de digitalisering van de overheid. Dit nummer van *NT magazine* verscheen in oktober 2021 naar aanleiding van zijn congres over de digitale problematiek.
[KADOC-KU Leuven, Erfgoedbibliotheek: KYB2704]

federale parlement. Dat was iets waarmee de socialistische vakbond niet en de liberale maar schoorvoetend akkoord kon gaan.[62] Ondanks de gemaakte afspraken bleven communautaire spanningen stokken in de wielen steken van het centraal sociaal overleg voor de ambtenaren. Voor Vlaams minister van Ambtenarenzaken Johan Sauwens (Volksunie) waren "de verschillen op de lokale arbeidsmarkt tussen de gewesten dermate groot geworden dat globale en uniforme loonsonderhandelingen geen zin meer hadden".[63] De vakbonden wezen er fijntjes op dat er toch ook in de privésector, waar de verschillen tussen sectoren en werkgevers nog veel groter waren, algemene sociale regelingen werden afgesloten voor het hele land.

Ook de syndicale raadpleging over het Copernicusplan verliep uiterst moeizaam. CCOD- en FC-

58 BRUSSEL, KANSELARIJ VAN DE EERSTE MINISTER, *Protocol nr. 125/2 Comité A. 21 juni 2001.*
59 BRUSSEL, KANSELARIJ VAN DE EERSTE MINISTER, *Protocol nr. 125/2 Comité A. 21 juni 2001.*
60 'Opdoffer voor Copernicus vanwege Raad van State', *De Standaard* (8 september 2001), p. 3.
61 LEUVEN, KADOC, *Verslag vergadering Bureau-FCSOD van 20 januari 2000*; LEUVEN, KADOC, *Archief ACV Openbare Diensten (CCOD)*, Dossier 'Acties van de Federatie van de Christelijke Syndicaten der Openbare Diensten (FCSOD)', BE/942855/121/109.
62 BRUSSEL, KANSELARIJ VAN DE EERSTE MINISTER, *Protocol nr. 125/2 Comité A. 21 juni 2001.*
63 'Overheden blijven doof voor betogende ambtenaren: Marge voor overkoepelend overleg is smal tot onbestaande', *De Tijd*, https://www.tijd.be/algemeen/algemeen/overheden-blijven-doof-voor-betogende-ambtenaren/5289385.html. Geraadpleegd op 9 oktober 2023.

LUC HAMELINCK[1]

16 december 1957

Luc Hamelinck behaalde een master in de staats- en bestuurswetenschappen en een master in het staats- en bestuursrecht aan de VUB. Zijn vergelijkende studie van de Nederlandstalige en Franstalige decreten in België won de C.B.-prijs, een jaarlijkse onderscheiding uitgereikt door het Belgisch Instituut voor Bestuurswetenschappen (BIBW). In juli 1980 kon hij na het afleggen van staatsexamens aan de slag in de Dienst voor Algemeen Bestuur (DAB), een structuur waar toen nog heel wat oud-koloniale ambtenaren werkten. Haemelinck was verbonden aan de zogenaamde 'sectie zeven' van de DAB, die zich bijzonder toelegde op het vakbondsstatuut in de publieke sector. Dat team schreef de koninklijke besluiten en uitvoeringsbesluiten waarmee in 1984 en 1985 de hervorming van het statuut werd voltooid.

Eind 1985 stapte Hamelinck over naar de studiedienst van het ACV. Hier werkte hij onder meer samen met Ignaas Lindemans, Gilbert De Swert, Wim Coumans en Eddy Peeters. Hij gaf onder andere opleidingen over het vakbondsstatuut in de publieke sector aan de medewerkers van de centrales in de FCSOD. Haemelinck maakte ook vergelijkende studies van de lonen in de private en publieke sector. CCOD-voorzitter Filip Wieërs moedigde hem begin 1991 aan om over te stappen naar zijn centrale. In november dat jaar werd hij verkozen tot algemene secretaris voor de Nederlandstalige vleugel. Hamelinck was een van de architecten van de baremaherzieningen van 1991 en 1994. Eén jaar later werd hij verkozen tot CCOD-voorzitter, in 1998 kwam hij ook aan het hoofd te staan van de FCSOD. Hij onderhandelde tal van complexe dossiers, waaronder het Copernicusplan, de politiehervorming en de kwestie van de zware beroepen. In 2019 gaf hij de fakkel door aan Jan Coolbrandt.

1 Biografische gegevens op basis van een persoonlijk interview met Luc Hamelinck, 6 juni 2022.

SOD-voorzitter Luc Hamelinck beschreef de eerste (afgedwongen) syndicale gespreksronde in 2003 als "niet meer dan een schimmenspel". Hij merkte op dat "vragen werden beantwoord met algemeenheden en afgedaan als ondienstig".[64] Hoewel het plan nog niet in concrete termen was uitgewerkt, formuleerde de CCOD toen al algemene bedenkingen en eisen. De centrale benadrukte dat de hervorming degelijk en volledig moest worden uitgevoerd en diende te resulteren in een concreet personeelsbeleid. Daarnaast drong de CCOD aan op voldoende aandacht voor de maatschappelijke opdracht van de openbare sector, bijvoorbeeld op het vlak van tewerkstelling.[65]

Het moet worden aangestipt dat de relaties tussen de representatieve overheidsvakbonden in die jaren verre van perfect waren. De oppositiekuur van de christendemocraten in de federale (1999-2007), Waalse (1999-2004) en Vlaamse (1999-2004) regeringen had daar natuurlijk mee te maken. Tijdens de beginfase van de regering-Verhofstadt I (1999-2003) werd er zelfs een "openlijke aanval tegen de christelijke zuil" ingezet, aldus opnieuw Luc Hamelinck.[66] De christelijke overheidsvakbond die volledig was ingebed in het Belgisch sociaal overlegmodel, ergerde zich aan het liberale discours over het primaat van de politiek en de greep van belangengroepen op de besluitvorming. Ze zag haar politieke invloed afnemen en moest ook vaststellen dat de paars-groene regering het kleine VSOA uitdrukkelijk begunstigde.[67] Die vakbondscentrale kon haar impact en ledenaantal aanzienlijk vergroten, onder meer door extra ledenvoordelen en het afsluiten van allianties met categoriale bonden, bijvoorbeeld bij de politie.[68] Toch beseften de drie vakbonden dat ze opnieuw nauwer moesten samenwerken om het hoofd te bieden aan de weinig syndicaal gezinde regeringen en aan de complexe kwesties die op tafel lagen. Ze stuurden hun onderhandelingsstrategieën bij en grepen de administratieve hervormingsprojecten van de verschillende regeringen aan om een dialoog te starten over het statuut en de arbeidsvoorwaarden van het per-

64 HAMELINCK, L., 'Copernicushervorming van de federale administratie', *De Gids op Maatschappelijk Gebied*, nr. 5, 2003 (94), p. 19.
65 'Nieuwe regeerakkoorden met nieuwe opties?!', *De Nieuwe Tijd* (september 1999), p. 4-5.
66 Interview met Luc Hamelinck, 6 juni 2022.
67 TEGENBOS, G., 'Liberale ambtenarenvakbond krijgt geld en personeel bij', *De Standaard* (19 december 2002), p. 3; TEGENBOS, G., 'Liberale politici werven leden voor liberale vakbond', *De Standaard* (28 juni 2002), p. 4.
68 Het exacte ledenaantal van VSOA bleef evenwel onduidelijk. In 2008 werd terloops het cijfer van 75.000 vermeld. Zie: MOUTON, A., '"Wij zijn nu eenmaal geen barricadenvakbond"', *Trends* (31 januari 2008), p. 48.

ACV Openbare Diensten in een vakbondsmanifestatie tegen de regering-Di Rupo, 2 december 2011.
[ACV Openbare Diensten]

soneel. Die aanpak bleek succesvol bij de hervormingen van de politie en in het Copernicusdossier, maar minder bij de reorganisatie van de Vlaamse administratie.[69]

In hun eisenpakket voor de periode 2005-2006 omschreven de drie representatieve vakbonden het sociaal overleg als "een echte lijdensweg" en hekelden ze de "laattijdige of gebrekkige uitvoering" van de akkoorden. Een verwant probleem was het gebrek aan juridische afdwingbaarheid van de gemaakte afspraken.[70] Ook na 2006 was er weinig beterschap te bekennen. Het resultaat van het (voorlopig) laatste intersectorale programmatieakkoord, afgesloten in 2008 na lange onderhandelingen, was teleurstellend. Ondertussen werden er opnieuw en in toenemende mate vragen gesteld bij de stakingsvrijheid van het overheidspersoneel. In 2007, tijdens de laatste maanden van de tweede regering-Verhofstadt, deden de liberale partijen voorstellen om in het volgende regeerakkoord afspraken te maken rond het opleggen van een minimale dienstverlening. Aanleiding was een wilde staking van brandweerlieden die de luchthaven van Zaventem een volledige dag had lamgelegd. De christelijke overheidsvakbond deed op eigen houtje een tegenvoorstel. ACV Openbare diensten wilde het sociaal overleg door middel van een pact tussen de vakbonden en overheden nieuw leven inblazen en de problemen bij de uitvoering van vroegere sociale akkoorden aanpakken. Door het invoeren van een systeem van sociale bemiddeling en het opstellen van regels voor stakingsaanzeggingen, hoopte de centrale een inperking van de stakingsvrijheid te voorkomen. De regering ging akkoord met het voorstel. Tijdens de volgende jaren werd er intens maar ook discreet overleg gevoerd. Op 19 april 2010 ondertekende federaal minister van Ambtenarenzaken en voormalig CCOD-secretaris Inge Vervotte belangrijke akkoorden over conflictbeheersing, stakingsaanzeggingen en sociaal overleg.[71]

Na het Vlinderakkoord in 2011 werden de gewesten en gemeenschappen zelf bevoegd voor het administratieve en financiële statuut van hun personeel.[72] Het APKB bleef wel van kracht tot de verschillende overheden zelf een rechtspositieregeling voor hun personeel hadden ontwikkeld. De Vlaamse regering beet de spits af op 24 juni 2016.[73] Zeven jaar later, in maart 2023, keurde de Vlaamse regering het zogenaamde vijfsporenbeleid goed, dat contractuele tewerkstelling de norm van het nieuwe personeelsbeleid noemt. Minister van Bestuurszaken Bart Somers wil de vaste benoeming wel behouden voor leidinggevende functies om zo de neutraliteit van topambtenaren te waarborgen.

69 Interview met Pol Vandenhende, 21 februari 2022.
70 LEUVEN, KADOC, *Intersectoraal eisencahier 2005-2006 FCSOD-VSOA-ACOD*; LEUVEN, KADOC, *Archief ACV Openbare Diensten (CCOD)*, Dossier 'Acties van de Federatie van de Christelijke Syndicaten der Openbare Diensten (FCSOD)', BE/942855/121/109.
71 VERELST, J., 'ACV hoopt wilde stakingen te vermijden met sociaal pact', *De Morgen* (14 juli 2007), p. 4; 'Een terugblik op een bewogen agenda', *De Nieuwe Tijd* (mei 2010), p. 4-5.
72 HONDEGHEM, 'Specificiteit van personeelsmanagement', *Personeelsmanagement*, 2022.
73 'Besluit van de Vlaamse Regering tot wijziging van het Vlaams personeelsstatuut van 13 januari 2006, wat betreft de hervorming van de selectieprocedures en andere bepalingen, en tot opheffing van het APKB', *Etaamb*, https://etaamb.openjustice.be/nl/besluit-van-de-vlaamse-regering-van-24-juni-2016_n2016036158.html. Geraadpleegd op 9 oktober 2023; DE BECKER, A., JANVIER, R. en DE WILDE, I., 'Naar een principiële contractuele tewerkstelling in de Belgische publieke sector? Genese van het contractueel dienstverband, stand van zaken en blik op de toekomst', *Chroniques de Droit Publique - Publiekrechtelijke Kronieken*, nr. 3, 2017 (21), p. 374.

Welke functies onder die categorie vallen, blijft evenwel onduidelijk.[74]

Naast het ambtenarenstatuut, de vaste benoeming en de stakingsvrijheid lag in de voorbije decennia ook het ambtenarenpensioen onder vuur. Ondanks weerwerk van de vakbonden brachten de pensioenhervormingen van de regeringen-Di Rupo (2011-2014) en -Michel (2014-2018) belangrijke wijzigingen aan in het stelsel, bijvoorbeeld inzake de pensioenberekening, de wettelijke pensioenleeftijd en de voorwaarden voor vervroegd en brugpensioen. In 2011-2012 streefde minister van Pensioenen Vincent van Quickenborne (°1973) zelfs naar de creatie van een eengemaakt pensioenstatuut. Toch wisten de overheidsvakbonden in het dossier ook enkele tegemoetkomingen af te dwingen, zoals een wettelijk kader voor de tweede pensioenpijler van de contractuele werknemers (2016-2017) en een akkoord over de lijst van en objectieve regeling voor zware beroepen in de publieke sector (2018).[75] ACV Openbare Diensten en het VSOA speelden een voortrekkersrol in die onderhandelingen. De overheidsvakbonden pleiten vandaag voor een degelijk wettelijk pensioen voor alle medewerkers in de publieke sector, waarbij de aloude principes inspirerend kunnen werken en een sterke eerste pensioenpijler, gebaseerd op het repartitiestelsel, als basis gehandhaafd blijft. Door een verdere verbetering en verdieping van de aanvullende stelsels kan de pensioenkloof tussen contractuele en vast benoemde personeelsleden worden gedicht.[76]

Van CCOD naar ACV Openbare Diensten

Ondanks het moeizame verloop van het sociaal overleg en de toenemende concurrentie met andere vakbondscentrales in de overheidssector registreerde de CCOD een gestage groei van haar ledenbestand, zowel tijdens als na de paarse regeringen. In 2001, het jaar waarin de centrale haar hoofdzetel aan de Brusselse Ouderegemselaan inruilde voor nieuwe kantoren in de Trierstraat, telde ze bijna 140.000 leden. Dertien jaar later, aan het einde van de klassieke driepartijenregering-Di Rupo (2011-2014), bereikte de vakbond een voorlopig hoogtepunt met 170.705 leden. In 2015 meldde de centrale dat ze over 8.500 militanten beschikte, waarvan 62,7 procent Nederlandstalig was, 36,8 procent Franstalig en een kleine groep (0,45 procent) Duitstalig. De CCOD vertegenwoordigde in 2014 45 procent van de 379.899 FCSOD-leden. De christelijke centrales verzamelden toen ongeveer 35,9 procent van het totale overheidspersoneel in België. De totale syndicalisatiegraad in de sector kan worden geraamd op ongeveer 65 procent.[77] Naarmate de publieke tewerkstelling in de loop van het nieuwe millennium langzaam afnam, stagneerde ook het ledenaantal en daalde het zelfs licht. In 2021 had ACV Openbare Diensten 165.313 leden, waarvan 56 procent vrouwen.[78]

ACV openbare diensten

In november 2005 kreeg de CCOD een nieuwe naam - ACV Openbare Diensten - en een nieuw logo.

74 'Verder naar een modern personeelsbeleid voor de Vlaamse overheid', *Vlaanderen.be*, https://www.vlaanderen.be/intern/personeel/verder-naar-een-modern-personeelsbeleid-voor-de-vlaamse-overheid. Geraadpleegd op 31 augustus 2023.

75 Het akkoord van 2018 hield in dat dat het stelsel van voordelige pensioenbreuken in de publieke sector werd vervangen door een ruimer stelsel van zware beroepen. Het budgettaire kader werd daarbij behouden. Bovendien werd afgesproken dat wie een zwaar beroep heeft ofwel vroeger met pensioen kan ofwel een extra bonus krijgt om langer te werken. De regering-Michel heeft echter nagelaten die hervorming uit te voeren. In het voorjaar van 2023 herinnerde het Rekenhof de regering aan het dossier. Zie: 'Rekenhof vraagt update zware beroepen ambtenaren', *ACV*, https://www.hetacv.be/nieuws-algemene-pagina/2023/05/02/rekenhof-vraagt-update-zware-beroepen-ambtenaren. Geraadpleegd op 6 november 2023.

76 'Eisenbundel van het gemeenschappelijk vakbondsfront intersectoraal akkoord 2021-2022', *VSOA*, https://www.vsoa.eu/sites/default/files/inline-files/2021-2022%20eisenbundel%20intersectoraal%20akkoord%20gemeenschappelijk%20vakbondsfront%20ondertekend%20%281%29_0.pdf. Geraadpleegd op 6 november 2023.

77 Hierbij houden we ook rekening met de ledencijfers van ACOD. Toch blijft het een ruwe schatting, want sommige centrales (bijvoorbeeld ACV-Transcom) rekruteren ook leden in de privésector.

78 ACV Openbare Diensten, *Activiteitenverslag 2010-2015*, s.l., s.d.; 'Administratief verslag 2021', *ACV*, https://www.hetacv.be/docs/default-source/acv-csc-docsitemap/5000-over-het-acv-a-propos-de-la-csc/5130-financiering-financement/administratief-verslag-20217dc933e303d34632bdfff0a73de2dc13.pdf. Geraadpleegd op 9 oktober 2023.

Zoals vermeld moest de christelijke overheidsvakbond zich tijdens de voorbije decennia telkens aanpassen aan de snel wijzigende politieke, institutionele en socioculturele context. Op het congres van november 2005 werd besloten tot een naamsverandering. Naar het voorbeeld van andere christelijke centrales zet de nieuwe naam, ACV Openbare Diensten, de band met het overkoepelende christelijke vakverbond in de verf. Het nieuwe logo (een open vlak met daarop gestileerde menselijke figuren) verbeeldt de dynamiek van zowel de sector als de centrale en haar openheid naar de toekomst en de leden.[79] De aanpak en het ideologische profiel van de centrale bleven wel verankerd in de traditie van de christelijke vakbeweging. ACV Openbare Diensten profileert zich als een betrouwbare sociale partner van de overheden, streeft naar samenwerking en probeert de belangen van haar leden te verdedigen door middel van formeel en informeel overleg. Het stakingsmiddel wordt met terughoudendheid aangewend, bijvoorbeeld bij evidente woordbreuk of manifeste weigering tot overleg. Die eigen visie legt evenwel geen hypotheek op samenwerking met andere vakbonden. ACV Openbare Diensten streeft zoveel mogelijk naar eenheid van actie.

Vanzelfsprekend worden er in de regionale afdelingen van de centrales eigen accenten gelegd. De Franstalige vleugel van de socialistische ambtenarenvakbond bijvoorbeeld streeft vandaag uitdrukkelijk naar een zevende staatshervorming en hoopt dat op die manier het Waalse bestuursniveau kan worden versterkt, als tegengewicht voor een federale overheid die volgens de CGSP disproportioneel gericht is op de belangen van Vlaanderen.[80] Soms worden er ook divergente standpunten ingenomen. In 2016 trok de Franstalige vleugel van de christelijke overheidsvakbond - trouwens samen met ACOD - bijvoorbeeld hard van leer tegen de hervormingsplannen voor het gevangeniswezen van minister van Justitie Koen Geens, terwijl de Nederlandstalige vleugel dat niet deed.[81] In het kader van de coronapandemie maakte de CGSP ook een opmerkelijk hardere evaluatie van het beleid van toenmalig minister van Volksgezondheid Maggie de Block (Open Vld).[82] Die uiteenlopende standpunten staan nauwe samenwerking echter niet in de weg.

Ondertussen zette de centrale ook haar engagement op internationaal vlak voort, en dat uitdrukkelijk over de levensbeschouwelijke breuklijnen heen. Sinds de opheffing van het Wereldverbond van de Arbeid en de oprichting van het Internationaal Vakverbond (IVV) in 2006, is ACV Openbare Diensten net zoals het ABVV en de ACLVB aangesloten bij de European Federation of Public Service Unions (EPSU). Desondanks bleef de centrale ook lid van EUROFEDOP, de internationale federatie onder leiding Bert Van Caelenberg. Dergelijk dubbel lidmaatschap bij internationale organisaties kwam wel vaker voor. Aanvankelijk zag de CCOD een toekomst in EUROFEDOP als een platform voor de vorming van militanten rond Europese thema's, maar uiteindelijk is het lidmaatschap toch beëindigd. Het werkterrein van EPSU overlapt overigens niet volledig met dat van ACV Openbare Diensten, aangezien EPSU bijvoorbeeld niet actief is voor de politiesector.

De toenemende betrokkenheid van de leden en militanten bij het uitstippelen van de koers van de centrale is een andere belangrijke tendens van de voorbije decennia. Met het besef dat syndicaal werk een sterke mate van samenwerkingsbereidheid en verantwoordelijkheidszin vereist, wordt iedereen aangemoedigd om mee te denken over de optimale werking en financiering van de sector, maar ook over administratieve vereenvoudiging, degelijk bestuur, optimale personeelsbezetting, enzovoort. Om dat denkproces te versterken, schakelt de vakbond ook externe expertise in, bijvoorbeeld vanuit academische middens. ACV Openbare Diensten werkt bijvoorbeeld nauw samen met het Instituut voor de Overheid (OE) en het Onderzoeksinstituut voor Arbeid en Samenleving (HIVA) van KU Leuven. De christelijke overheidsvakbond profileert zich als een bekwame partner en neemt dat engagement ernstig. De resultaten van het studiewerk, inclusief mogelijke discussiepunten, moeten ook op verstaanbare wijze terugvloeien naar de leden en militanten. Daarom wordt er veel geïnvesteerd in communicatie en syndicale vorming. Het is immers in het belang van de leden dat hun vakbondsafgevaardigden beschikken over diepgaande kennis van de dossiers, zodat ze doeltreffend kunnen onderhandelen en overleggen.

79 'Van CCOD naar ACV Openbare Diensten', *De Nieuwe Tijd* (november 2005), p. 3.

80 DE KINDER, L., 'Opvallend: Franstalige vakbond eist zevende staatshervorming', *De Morgen*, https://www.demorgen.be/nieuws/opvallend-franstalige-vakbond-eist-zevende-staatshervorming~b7285fe4/. Geraadpleegd op 9 oktober 2023.

81 'Nederlandstalige gevangenisvakbonden leggen komende dagen voorstel Geens voor aan personeel', *Belga online*, https://share.belga.press/news/ca57b36e-a754-44ed-b324-d88e528cf1d4. Geraadpleegd op 9 oktober 2023.

82 BAUMERS, K., 'Waarom Franstalig België de kop van Maggie De Block eist: "Dit is de slechtste minister van Volksgezondheid ooit"', *Het Nieuwsblad*, https://www.nieuwsblad.be/cnt/dmf20200403_04911941. Geraadpleegd op 9 oktober 2023.

Met de campagne 'Super Maria' (2022) zet ACV zich in voor een hoger brutoloon, een beter evenwicht tussen werk en privéleven en een veiligere werkomgeving voor vrouwen. [ACV Openbare Diensten]

ACV Openbare Diensten blijft zich garant stellen voor de arbeidsomstandigheden en -voorwaarden van het overheidspersoneel. Maar naast die belangenbehartiging via sociaal overleg biedt de centrale ook tal van diensten aan haar leden: juridische bijstand, loopbaanadvies en trainingen, bijvoorbeeld voorbereidingen op *assessments* en examens. Specifieke werkgroepen binnen de centrale richten zich op doelgroepen zoals vrouwen, jongeren en gepensioneerden. Voor hen zijn er in de bredere christelijke arbeidersbeweging nog tal van andere organisaties en diensten. Daarnaast benadrukt de centrale via imagocampagnes het belang van een moderne en goed functionerende overheidssector. Integriteit, hoge ethische standaarden, deontologie en duurzaamheid zijn belangrijke waarden voor het vertrouwen van de bevolking in de publieke dienstverlening en in de politiek. ACV Openbare Diensten gelooft sterk in de unieke rol van de openbare sector als de belangrijkste vervuller van collectieve behoeften en verzet zich tegen een verdere ontmanteling van een sector waarvan in de samenleving nog steeds en onterecht een negatief beeld wordt opgehangen. De centrale investeert daarom in toenemende mate in publieksgerichte campagnes, bijvoorbeeld over agressie ten opzichte van medewerkers in bepaalde publieke sectoren zoals de politie of het openbaar vervoer.

5. BESLUIT

Tijdens de afgelopen twee decennia onderging de publieke sector opmerkelijke veranderingen. Men kan zelfs spreken van een transformatie, zeker in vergelijking met de situatie in de jaren 1990. Verschillende evoluties moeten vermeld worden: (1) het voortschrijdende proces van staatshervorming, (2) de ingrijpende reorganisaties van overheidsdiensten en administraties op diverse bestuursniveaus, (3) de verdere privatisering van voormalige overheidsdiensten en -bedrijven, (4) de doorgedreven automatisering en informatisering van administratieve processen en publieke dienstverlening, en (5) verschuivingen in de politieke en maatschappelijke context én in de behoeften van de samenleving naar publieke dienstverlening. Die en vele andere factoren helpen de gedaanteverandering van de overheidssector te duiden, met als gevolg ook de grote veranderingen in overheidspersoneelsgroepen en de aard van het werk dat ze uitvoeren. Dat proces is duidelijk nog niet afgelopen en kan daarom ook nog niet ten gronde worden geëvalueerd.

Wel is het duidelijk dat de overheidsvakbonden en ACV Openbare Diensten in het bijzonder flexibel hebben ingespeeld op die ontwikkelingen en de daarmee gepaard gaande syndicale uitdagingen. Het vakbondswerk werd complexer, het syndicaal overleg moest vaak op een nieuwe leest worden geschoeid. België kent een opmerkelijk hoge syndicalisatiegraad. Desondanks is de maatschappelijke invloed van vakbonden verminderd. De bereidheid van de politieke leiders om constructief met hen in gesprek te gaan en overeengekomen afspraken daadwerkelijk uit te voeren, is ook afgenomen. Het is in dat verband significant dat er na 2008 niet langer een akkoord over de intersectorale sociale programmatie in de overheidssector kon worden afgesloten. Maar niet enkel het syndicaal statuut van de overheidssector (1974) staat onder druk staat. Ook de toekomst van de vaste benoeming en het ambtenarenpensioen moet op zijn minst onzeker worden genoemd. ACV Openbare Diensten kiest resoluut voor een sterke publieke dienstverlening met een omvattend aanbod van maatschappelijke welzijns- en gezondheidsdiensten, nutsvoorzieningen en vervoersdiensten. Gezien de cruciale rol van het overheidspersoneel is het essentieel om voor hen goede arbeidsvoorwaarden af te dwingen, met aandacht voor een competitieve verloning maar ook voor werkzekerheid en bescherming tegen politieke willekeur en druk.

Beeld van de campagne '#onmisbaaropenbaar' van ACV Openbare Diensten, 2023.

AFKORTINGEN

ABVV	Algemeen Belgisch Vakverbond
ACLVB	Algemene Centrale der Liberale Vakbonden van België
ACMP	Algemene Centrale van het Militair Personeel
ACOD	Algemene Centrale der Openbare Diensten
ACV	Algemeen Christelijk Vakverbond
ACW	Algemeen Christelijk Werkersverbond
ADSV	Algemene Directie voor Selectie en Vorming
AFDF	Algemeene Federatie van het Personeel van het Departement van Financiën
AGSOD	Algemeen Geünificeerd Syndicaat der Openbare Diensten
AICB	Association des Infirmières Catholiques de Belgique
APKB	Algemeen Principe Koninklijk Besluit
ARGO	Autonome Raad van het Gemeenschapsonderwijs
ARKA	Algemene Rooms-Katholieke Ambtenaren-Vereniging
ASLK	Algemene Spaar- en Lijfrentekas
ASRA	Algemene Syndicale Raad van Advies
ASRD	Algemeen Syndicaat voor de Rijkswachtdiensten
BA	British Airways
BAC	Belgische Arbeiderscoöperatie
BBB	Beter Bestuurlijk Beleid
BBP	Bruto Binnenlands Product
BDOP	Belgische Dienst voor de Opvoering van de Productiviteit
BEP	Bureau voor Economische Programmatie
BIBW	Belgisch Instituut voor Bestuurswetenschappen
BIPT	Belgisch Instituut voor Postdiensten en Telecommunicatie
Bistel	Belgian Information System by Telephone
BNP	Bruto nationaal product
BOB	Bewakings- en Opsporingsbrigade
BOSA	Beleid en Ondersteuning
BRT	Belgische Radio en Televisie
BTK	Bijzonder tijdelijk kader
BVES	Belgisch Verbond der Eenheidssyndicaten
BvL	Beroepsvereniging van Loodsen
BVV	Belgisch Vakverbond
BWP	Belgische Werkliedenpartij
cao	Collectieve arbeidsovereenkomst
CBBAOD	Christelijke Bond van Beambten en Arbeiders in Openbare Dienst
CCMB	Christelijke Centrale der Metaalbewerkers van België
CCOD	Christelijke Centrale van Openbare Diensten
CCPET	Centrale chrétienne du personnel de l'enseignement
CCPTO	Christelijke Centrale van het Personeel bij het Technisch Onderwijs
CCSP	Centrale Chrétienne des Services Publics
CCV	Christelijke Centrale van Vervoerarbeiders
CD&V	Christen-Democratisch en Vlaams
cdH	Centre démocrate humaniste
CDSV	Christelijke Syndicale Dienst voor Verplegenden
CEMNL	Centrale de l'enseignement moyen et normal libre
CGKR	Centrum voor Gelijkheid van Kansen en voor Racismebestrijding
CGSP	Centrale Générale des Services Publics
CLASC	Confédération Latino-Américaine des Syndicats Chrétiens
COC	Christelijke Onderwijscentrale
COO	Commissies van Openbare Onderstand
COV	Christelijk Onderwijzersverbond
CRB	Centrale Raad voor het Bedrijfsleven
CSC	Confédération des syndicats chrétiens

CURO	Christelijke Unie voor leraars van het Rijksonderwijs
CVCC	Christelijke Vakbond van Communicatiemiddelen en Cultuur
CVD	Centrale Vervoer en Diamant
CVMNO	Christelijke Centrale van het personeel bij het Vrij Middelbaar en Normaalonderwijs
CVP	Christelijke Volkspartij
DAB	Dienst voor Algemeen Bestuur
DAC	Derde arbeidscircuit
DGSF	Direction Generale de la Selection et de la Formation
DOS	Dienst Ontwikkelingssamenwerking
EUROFEDOP	European Federation of Public Services Employees
EVV	Europees Verbond van Vakverenigingen
FAVV	Federaal Agentschap voor Veiligheid van de Voedselketen
FCSOD	Federatie van de Christelijke Syndicaten der Openbare Diensten
FDF	Fédéralistes Démocrates Francophones
FEDASIL	Federaal Agentschap voor de Opvang van Asielzoekers
Fedict	Federale Overheidsdienst Informatie- en Communicatietechnologie
FGTB	Fédération Générale du Travail de Belgique
FIC	Fédération des instituteurs chrétiens
FKF	Federatie der klerken van Financiën
FOD	Federale overheidsdienst
GART	Groupe d'Action pour la Restructuration des Traitements
GESCO	Gesubsidieerde contracten
HIVA	Hoger Instituut voor de Arbeid
IAB	Internationaal Arbeidsbureau
IAU	Instituut Administratie-Universiteit
IBBW	Interdepartementaal Begrotingsfonds voor de Bevordering van Werkgelegenheid
IFCBO	Internationale Federatie van Christelijke Bonden van Overheidspersoneel
IMF	Internationaal Monetair Fonds
INFEDOP	International Federation of Employees in Public Service
INSOC-ULB	Institut Universitaire d'Information Sociale et Economique
ION	Instelling van openbaar nut
IVV	Internationaal Verbond van Vrije Vakverenigingen
KAV	Katholieke Arbeidersvrouwen
KB	Koninklijk besluit
KCVV	Katholiek-Christelijke Volkspartij voor Vlaanderen
KLM	Koninklijke Luchtvaart Maatschappij
KWNS	Keynesian Welfare National State
LBC	Landelijke Bedienden Centrale
LSAOD	Liberaal Syndicaat der Agenten van Openbare Diensten
LSOD	Liberaal Syndicaat der Openbare Diensten
MCC	Mouvement des Citoyens pour le Changement
MIVA	Maatschappij voor het Intercommunaal Vervoer te Antwerpen
MIVB	Maatschappij voor het Intercommunaal Vervoer te Brussel
MIVG	Maatschappij voor het Intercommunaal Vervoer te Gent
MOC	Mouvement Ouvrier Chrétien
MR	Mouvement Réformateur
MSU	Mouvement Syndical Unifié
NAR	Nationale Arbeidsraad
NAVO	Noord-Atlantische Verdragsorganisatie
ngo	Niet-gouvernementele organisatie
NIM	Nationale Investeringsmaatschappij
NIR	Nationaal Instituut voor de Radio-omroep
NIS	Nationaal Instituut voor de Statistiek

NLVC	Nationale Landbouw- en Voedingscorporatie
NMBS	Nationale Maatschappij der Belgische Spoorwegen
NMH	Nationale Maatschappij voor de Huisvesting
NMKN	Nationale Maatschappij voor Krediet aan de Nijverheid
NMVB	Nationale Maatschappij van Buurtspoorwegen
NSPV	Nationaal Syndicaat van het Politie- en Veiligheidspersoneel
NSRP	Nationaal Syndicaat van Rijkswachtpersoneel
NUOD	Nationale Unie der Openbare Diensten
nv	Naamloze vennootschap
N-VA	Nieuw-Vlaamse Alliantie
NWK	Nationaal Werk voor Kinderwelzijn
OCMW	Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn
OE	Instituut voor de Overheid
OESO	Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling
OFO	Opleidingsinstituut van de Federale Overheid
OISZ	Openbare instelling van sociale zekerheid
OKI	Openbare kredietinstelling
OTW	Opérateur du Transport de Wallonie
P&O	Personeel & Organisatie
PLC	Parti de la Liberté et du Progrès
PMR	Product Market Regulation
POD	Programmatorische overheidsdienst
PPS	Publiek-private samenwerking
PRL	Parti réformateur libéral
PS	Parti Socialiste
PSC	Parti social chrétien
PSI	Public Services International
PSM	Public Service Motivation
PTT	Post, Telegraaf en Telefoon
PVV	Partij voor Vrijheid en Vooruitgang
RIZIV	Rijksinstituut voor Ziekte- en Invaliditeitsverzekering
RKZ	Rijksdienst voor Kinderbijslag der Zelfstandigen
RMT	Regie voor Maritiem Transport
RPZ	Rijksdienst der Pensioenen voor Zelfstandigen
RSVZ	Rijksinstituut voor de Sociale Verzekering van de Zelfstandigen / Rijksdienst voor de Sociale Verzekeringen der Zelfstandigen (vóór 21 december 1970)
RSZ	Rijksdienst voor Sociale Zekerheid
RTB	Radio Télévision Belge
RTBF	Radio-Télévision belge de la Communauté française
RTT	Regie van Telegrafie en Telefonie
RVA	Rijksdienst voor Arbeidsvoorziening
RVZI	Rijksfonds voor Verzekering tegen Ziekte en Invaliditeit
SAG	Service d'Administration Générale
SCPAPR	Syndicat Chrétien du Personnel des Administrations Publiques
SELOR	Selectie- en oriëntatiebureau
SFBR	Syndicale Federatie van de Belgische Rijkswacht
SFIE	Syndicat des Fonctionnaires Internationaux et Européens
SLFP	Syndicat Libre de la Fonction Publique
SNCF	Société Nationale des Chemins de fer Français
SOGIE	Seksuele oriëntatie, genderidentiteit en -expressie
SOL	Sol Omnibus Luceat
SP	Socialistische Partij
sp.a	Socialistische Partij Anders
SPR	Secrétariat Permanent de Recrutement
SPTTZLR	Christelijke Centrale van Spoorwegen, Posterijen, Telegrafen, Telefonen, Zeewezen, Luchtvaart en het Nationaal Instituut voor de Radio-omroep
SPW	Service public de Wallonie
SRWT	Société regionale wallonne du Transport
STAR	Security/Service – Technology – Ambition – Resilience

STIB	Société des Transports Intercommunaux de Bruxelles
SUPF	Syndicat Unique de Personnel des Finances
SVR	Syndicaat voor de Vooruitgang van het Rijkswachtpersoneel
SWA	Sabena World Airlines
SWPR	Schumpeterian Workfare Post-National Regime
Syndic	Militaire Syndicale Centrale
TAO	Tramwegen van Antwerpen en Omgeving
TEC	Transport en commun
TWW	Tewerkgestelde werklozen
UCEO	Union chrétienne des membres du personnel de l'enseignement officiel
UHGA	Unie van Hand- en Geestesarbeiders
UNECE	United Nations Economic Commission for Europe
UTMI	Union des Travailleurs Manuels et Intellectuels
VBVK	Vlaamse Beroepsvereniging voor Verpleegkundig Kaderpersoneel
VKVV	Verbond der Katholieke Vlaamsche Verpleegsters
VLD	Vlaamse Liberalen en Democraten
VNV	Vlaams Nationaal Verbond
VRT	Vlaamse Radio- en Televisieomroep
VSOA	Vrij Syndicaat voor het Openbaar Ambt
VTM	Vlaamse Televisie Maatschappij
VVSG	Vereniging van Vlaamse Steden en Gemeenten
VWS	Vast Wervingssecretariaat
ZIV	Ziekte- en Invaliditeitsverzekering

BIBLIOGRAFIE

WERKEN

'10. Staking '60 - '61', *BBTK Antwerpen*, https://oblomov.setca-fgtb.be/nl/ant/iobject/NYS3PBK2QG. Geraadpleegd op 24 mei 2023.

'23 octobre 1961. – ARRÊTE ROYAL relatif aux modalités de la consultation syndicale prévue par l'article 9 de la loi du 28 juillet 1961 modifiant certaines dispositions du titre IV de la loi du 14 février 1961 (Monit., 28 octobre.)' in *Pasinomie: collection complète des lois, arrêtés et règlements généraux qui peuvent être invoqués en Belgiques*, Brussel, 1961, p. 785-786.

50 jaar Christelijke Centrale van de Openbare Diensten. 1921-1971. Gedenkboek, s.l., 1971.

75 jaar CCOD, Uitdagingen voor de openbare sector, s.l., s.d.

ACV Openbare Diensten. *Vakbondsstatuut in de openbare sector*, s.l., 2014.

ADSV. *Het openbaar ambt in België: beschrijvende studie van de Diensten belast met het beleid en de coördinatie van het openbaar ambt*, Brussel, 1972.

'Al 25 jaar geen verplichte legerdienst meer!', *Radio 2*, https://radio2.be/lees/al-25-jaar-geen-verplichte-legerdienst-meer. Geraadpleegd op 15 oktober 2022.

'Albert Lilar' in *Politiek Bibliografisch Lexicon: Belgische Ministers en Staatssecretarissen 1960-1980*, Antwerpen, 1989, p. 698-701.

ALLARD, DOMINIQUE. *De overheidssector en het tewerkstellingsbeleid*, Onuitgegeven masterproef, Internationaal Instituut voor Bestuurswetenschappen, Brussel, 1985.

AMARA, MICHAËL. 'De FOD Personeel en organisatie (voorheen het Ministerie van Ambtenarenzaken' in VAN DEN EECKHOUT, P. en VANTHEMSCHE, G. red., *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België: 19e-21e eeuw*, I, Brussel, 2017, p. 364-368.

ANNAERT, PHILIPPE. *Classes moyennes et administration publique. De l'Office des Métiers et Négoces au Ministère des Classes moyennes. Origine et évolution structurelle d'une administration. 1899-1992*, Onuitgegeven stageverslag, Ministère de l'Intérieur et de la Fonction Publique, Brussel, 1992

ASPESLAGH, PETER e.a. 'Albert Lilar', *Belelite. Databank van de Belgische regeringen sinds 1831*, http://www.commissionroyalehistoire.be/belelite/nl/pers/personsid/0/246. Geraadpleegd op 3 december 2021.

ASPESLAGH, PETER e.a. 'Bevoegdheid: Openbaar ambt', *Belelite. Databank van de Belgische regeringen sinds 1831*, http://www.commissionroyalehistoire.be/belelite/nl/min/mincompetences/fed/openbaarambt. Geraadpleegd op 8 maart 2022.

BAETEMAN, GUSTAAF, DEBERSAQUES, GEERT en VAN DAMME, MARNIX. *50 jaar Raad van State*, Brugge, 1998.

BAETENS, ROLAND. *Schoten: de geschiedenis van een tweeluik*, Schoten, 1982.

BALTHAZAR, HERMAN. 'De Rijksadministratie: zorgenkind door verwaarlozing' in HUYSE, L. en HOFLACK, K. red., *De democratie heruitgevonden: oud en nieuw in politiek België 1944-1950*, Leuven, 1995, p. 119-130.

BEKKE, HANS A. G. M., PERRY, JAMES L. en TOONEN, THEO A. J. red. *Civil Service Systems in Comparative Perspective*, Bloomington, 1996.

'België in het kort', *FOD Economie*, https://economie.fgov.be/nl/themas/ondernemingen/economische-analyses/conjunctuur-belgie/belgie-het-kort. Geraadpleegd op 23 augustus 2023.

Belgisch Instituut voor Openbare Financiën. *Geschiedenis van de openbare financiën in België, 1831-2000*, 6 dln, Brussel-Gent, 1950-2002.

'Beproud - Network for sexual orientation, gender identity and expression (SOGIE-network)', *Fedweb*, https://fedweb.belgium.be/nl/over_de_organisatie/over_de_federale_overheid/diversiteit-binnen-de-federale/structuur_en_spelers/netwerk_beproud. Geraadpleegd op 29 november 2022.

BERCKX, PAUL. *150 jaar institutionele hervormingen in België*, Antwerpen, 1990.

BERTRAMS, KENNETH. 'Productivité économique et paix sociale au sein du plan Marshall. Les limites de l'influence américaine auprès des industriels et syndicats belges, 1948-1960', *Cahiers d'Histoire du Temps présent*, nr. 1, 2001 (9), p. 191-235.

BISSCHOP, CHANTAL en VAN MOLLE, LEEN. 'Het voormalige Ministerie van Landbouw' in VAN DEN EECKHOUT, P. en VANTHEMSCHE, G. red., *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België: 19e-21e eeuw*, I, Brussel, 2017, p. 522-527.

BLAIS, ANDRE, BLAKE, DONALD en DION, STEPHANE. 'Do Parties Make a Difference? Parties and the Size of Government in Liberal Democracies', *American Journal of Political Science*, nr. 1, 1993 (37), p. 40-62.

BLANPAIN, ROGER. 'De paritaire comités in België', *Rechtskundig Weekblad*, nr. 11, 1961 (25), p. 553-570.

BLANPAIN, ROGER. *Staking en opeising in de openbare sektor*, Brussel, 1978.

BOELAERT, REMI. 'Het budgettaire beleid 1953-1980', *Ministerie van Financiën. Documentatieblad*, 1983 (7), p. 5-38.

BOUHUIJS, BOB. *De gefragmenteerde staat: een onderzoek naar de relatieve autonomie van de staat onder het moderne kapitalisme*, Nijmegen, 2006.

BOYNE, GEORGE A. 'Public and private management: What's the difference?', *Journal of Management Studies*, nr. 1, 2002 (39), p. 97-122.

BRAL, GUIDO JAN. *Het Rijksadministratief Centrum*, Brussel, s.d.

BRANCKAUTE, EDDY. 'Het syndicaal feit in de politie' in DUHAUT, G. e.a. red., *Voor verder onderzoek... Essays over de politie en haar rol in onze samenleving*, Brussel, 2002, p. 433-452.
BREPOELS, JAAK. *Wat zoudt gij zonder 't werkvolk zijn? De geschiedenis van de Belgische arbeidersbeweging 1830-2015*, Leuven, 2015.
BRION, RENÉ en MOREAU, JEAN-LOUIS. *Tractebel 1895-1995: Metamorfosen van een industriële groep*, Antwerpen, 1995.
BRUGGEMAN, WILLY, DEVROE, ELKE en EASTON, MARLEEN red. *Evaluatie van 10 jaar politiehervorming*, Antwerpen, 2010.
BUCHMANN, JEAN. 'De maatschappelijke verandering en het overheidsbestel' in Instituut Administratie-Universiteit, *De evolutie van het openbaar ambt en de vormingsvereisten*, Brussel, 1968, p. 15-30.
BUNDERVOET, JAN. 'Sociale programmatie en de verhouding basis-leiding in de vakorganisatie', *Bulletin van het Instituut voor Arbeidsrecht*, 1971 (2), p. 71-83.
BUYST, ERIK, LOWYCK, KRISTOF en VAN BELLINGEN, PIET. *Van ASLK tot Fortis: afscheid van een openbare instelling, 1935-1998*, Roeselare, 2012.

CAIMO, KRISTA en WEYNS, KATRIEN. *Onderzoeksrapport geschiedenis ACV-Metaal 1890-2009*, Leuven, 2009.
CAMFIELD, DAVID. 'Renewing the Study of Public Sector Unions in Canada', *Socialist Studies*, nr. 2, 2005 (1), p. 55-73.
CAPONETTI, LIA, DEMERTZIS, VAIA en SAK, BARBARA. *Openbare diensten en opdrachten van openbare dienst in België - Stand van zaken*, Luik, 2016.
CAPONETTI, LIA. *Het Europese regelgevingskader voor openbare diensten: wetgeving, financiering en dwangen*, Luik, 2016.
CARTON, VINCENT. 'Aanbod en gebruik van het openbaar vervoer in Brussel van 1950 tot 2017', *Brussels Studies*, vol. 2018.
CASSESE, SABINO. 'The rise and decline of the notion of state', *International Political Science Review*, nr. 2, 1986 (7), p. 120-130.
Centrum voor historische dokumentatie van de Krijgsmacht. *Geschiedenis van het Belgisch leger van 1830 tot heden*, II, s.l., 1988.
COLLA, JORIS. 'Jan Hendrickx', *ODIS*, http://www.odis.be/lnk/PS_102646. Geraadpleegd op 1 december 2021.
CONWAY, MARTIN. *The Sorrows of Belgium. Liberation and political reconstruction, 1944-1947*, Oxford, 2012.
COPPIETERS, GUY en VANTHEMSCHE, GUY. 'De federale overheidsdiensten en de voormalige ministeries: algemene inleiding' in VAN DEN EECKHOUT, P. en VANTHEMSCHE, G. red., *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België: 19e-21e eeuw*, I, Brussel, 2017, p. 339-346.
COPPIETERS, GUY en VANTHEMSCHE, GUY. 'De FOD Kanselarij van de Eerste minister en de FOD Wetenschapsbeleid' in VAN DEN EECKHOUT, P. en VANTHEMSCHE, G. red., *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België: 19e-21e eeuw*, I, Brussel, 2017, p. 349-360.
Council of Europe. *European judicial systems CEPEJ Evaluation Report. Part 1: Tables, graphs and analyses. 2022 Evaluation cycle (2020 data)*, Straatsburg, 2022.
COUSINS, MEL. 'Theoretical perspectives' in *European welfare states: comparative perspectives*, Londen, 2005, p. 17-41.
CRABBE, VICTOR. 'Les élections syndicales du 5 juin 1959 dans le secteur public', *Res publica*, nr. 2, 1959 (1), p. 117-147.
CUYPERS, CIL, SAIDA, SAKALI en RONDELEZ, CHRISTIANA. *Allochtonen in het openbaar ambt: evaluatie van een project van het Impulsfonds voor het Migrantenbeleid*, s.l., 1998.

DE BECKER, ALEXANDER, JANVIER, RIA en DE WILDE, INGER. 'Naar een principiële contractuele tewerkstelling in de Belgische publieke sector? Genese van het contractueel dienstverband, stand van zaken en blik op de toekomst', *Chroniques de Droit Publique - Publiekrechtelijke Kronieken*, nr. 3, 2017 (21), p. 366-390.
DE DECKER, CYNRIK. *Sabena: het turbulente verhaal een pionier*, Antwerpen, 2019.
De geschiedenis van het liberaal syndicalisme in de openbare diensten, s.l., 2007.
DE LANGE, MARIJKE e.a. *Het gemeentedecreet ontleed*, Brussel, 2005.
DE MEULENAERE, BRAM. *The liberalization of the Belgian telecommunications market: the case of Belgacom*, Onuitgegeven masterproef, KU Leuven, 2010.
DE TOURNAY, J., *De sociale programmaties in de overheidssector sedert 1962*, Brussel, 1980.
DE WILDE, INGER. *Flexicurity in de publieke sector: Een analyse van de (eenzijdige) wijzigbaarheid van de individueel en collectief bepaalde arbeidsvoorwaarden van de overheidscontractant*, Onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Universiteit Antwerpen, 2016.
DE ZITTER, AART. *Het avontuur van Sabena*, Tielt, 2002.
DEBUNNE, GEORGES. *Ik heb mijn zeg gehad: memoires*, Leuven, 1988.
DECRAENE, STEVEN, DENRUYTER, PETER en SCIOT, GEERT. *De crash van Sabena: de geschiedenis, de intriges, de getuigen*, Leuven, 2002.
DELCORPS, VINCENT. 'Het verhaal van de 'Fayat-boys': feiten en geruchten', *Brood & Rozen*, 2017 (3), p. 4-27.
DELMELLE, JOSEPH. *Een dynastie van spoormannen*, Brussel, 1960.
DEMMKE, CHRISTOPH en MOILANEN, TIMO. 'Future of the Civil Service – Do we still need civil servants?' in *Civil Services in the EU of 27: Reform Outcomes and the Future of the Civil Service*, Frankfurt, 2010, p. 221-243.
'Demographics of Belgium', *Wikipedia*, https://en.wikipedia.org/wiki/Demographics_of_Belgium?oldid=. Geraadpleegd op 25 november 2021.
DEPAEPE, MARC en DE VROEDE, MAURITS red. *Geen trede meer om op te staan: de maatschappelijke positie van onderwijzers en onderwijzeressen tijdens de voorbije eeuw*, Kapellen, 1993.
DEPRE, RENÉ en HONDEGHEM, ANNIE. 'Hefbomen van personeelsbeleid in de overheidssector. Een sociologische bijdrage' in GEVERS, P. red., *Ambtenarenbeleid en arbeidsverhoudingen*, Brugge, 1987, p. 165-213.
DEPRÉ, RENÉ en MAS, BEP. *De mobiliteit van de ambtenaren in de overheidsdiensten*, Brussel, 1968.
DEPRÉ, RENÉ. 'De personeelsbezetting in de gefusioneerde gemeenten: een proeve van evaluatie', *Res Publica*, 1982 (24), p. 499-526.

DEPRÉ, RENÉ. *De personeelsbezetting in de Belgische Steden en Gemeenten. Een onderzoek naar de factoren die de verschillen tussen de gemeenten verklaren*, Brussel, 1974.
DEPRE, RENÉ. *De topambtenaren van de ministeries in België. Een bestuurssociologisch explorerend onderzoek*, Onuitgegeven doctoraatsverhandeling, KU Leuven, I, 1973.
DEPRE, RENÉ. *De vorming van leidinggevende ambtenaren in België en Frankrijk*, Brussel, 1966.
DEVOLDER, CONNY. 'Een Belgische Sonderweg? De socio-politieke agenda van het ondernemingssyndicalisme (1937-1959)', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, nr. 3-4, 2003 (33), p. 577-641.
DEWEERDT, MARK. 'Overzicht van het Belgische politiek gebeuren in 1983', *Res publica: tijdschrift voor politieke wetenschappen*, nr. 4, 1984 (26), p. 413-472.
Dienst van Algemeen Bestuur. *De sociale programmaties in de overheidssector sedert 1962*, Brussel, 1980.
Dienst van Algemeen Bestuur. *Overzicht van de personeelssterkte in de overheidssector*, Brussel, 1968-1996.
DIERICKX, GUIDO en MAJERSDORF, PHILIPPE. *De politieke cultuur van ambtenaren en politici in België*, Brugge, 1994.
DRESSE, RENÉE. 'MORRHAYE Maurice', *Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier en Belgique*, https://maitron.fr/spip.php?article239470. Geraadpleegd op 1 december 2021.
DUJARDIN, VINCENT. 'De FOD Buitenlandse zaken' in VAN DEN EECKHOUT, P. en VANTHEMSCHE, G. red., *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België: 19e-21e eeuw*, I, Brussel, 2017, p. 416-436.

EASTON, MARLEEN. *De demilitarisering van de Rijkswacht*, Brussel, 2001.
ENHUS, ELS. *Tussen hamer en aambeeld. Het Belgisch centraal politiebeleid: een analyse van het vertoog in de periode 1980-1997*, Onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel, 1999.
EVANS, BRYAN en FANELLI, CARLO. 'The Permanent Unequal Union: Canada's Provinces and Territories in an Era of Neoliberalism' in EVANS, B. en FANELLI, C., *The Public Sector in an Age of Austerity: Perspectives from Canada's Provinces and Territories*, Montreal, 2018, p. 3-23.
'Evolutie van de schuldgraad (in % van het BBP - ESR 2010). 30/04/2023', *Federaal Agentschap van de Schuld*, https://www.debtagency.be/nl/cijfers/nlensemble-des-pouvoirs-publics/datagovernmentdebtdebtratio. Geraadpleegd op 5 oktober 2023.
EYSKENS, GASTON. *De memoires*, Tielt, 1993.

FANIEL, JEAN. 'Caractéristiques et spécificités des syndicats belges' in ARCQ, É. e.a. red., *Dynamiques de la concertation sociale*, Brussel, 2010, p. 93-121.
'Federaal administratief openbaar ambt - Evolutie fysieke eenheden en voltijds equivalenten', *Infocenter*, https://infocenter.belgium.be/nl/statistieken/federaal-administratief-openbaar-ambt/tewerkstelling/personeelsbestand. Geraadpleegd op 6 oktober 2023.
'Federaal network Diversiteit', *Fedweb*, https://fedweb.belgium.be/nl/over_de_organisatie/over_de_federale_overheid/diversiteit-binnen-de-federale/structuur_en_spelers/federaal_netwerk_diversiteit. Geraadpleegd op 29 november 2022.
FISCHBACH-PYTTEL, CAROLA. *Building the European Federation of Public Service Unions: The history of EPSU (1978-2016)*, Brussel, 2017.
FORTUYN, PIM. *Zonder ambtenaren: de overheid als ondernemer*, Amsterdam, 1991.

GERARD, EMMANUEL en VERLEDEN, FREDERIK. *De ongrijpbare macht: politieke geschiedenis van België*, Leuven, 2019.
GERARD, EMMANUEL red. *De christelijke arbeidersbeweging in België: 1891-1991*, 2 dln., Leuven, 1991.
GEVERS, PIET en GRODENT, JEAN JACQUES. *De openbare diensten in het gedrang*, Brussel, 1986.
GILSON, ARTHUR. *Het openbaar ambt in België: algemeen overzicht*, Brussel, 1965.
GOETHALS, MONIQUE. 'Statistiek van het personeel der openbare diensten', *Driemaandelijks tijdschrift van het Gemeentekrediet van België*, 1969 (87), p. 10-14.
GREGOIRE, J. M. *Autosnelwegen in België: ontstaan en verwezenlijking*, Brussel, 1984.
GUBBELS, ROBERT. 'Le syndicalisme indépendant en Belgique', *Courrier hebdomadaire du CRISP*, nr. 18, 1964 (7), p. 1-26.
GUNST, PETRA. 'Vlerick, André (1919-1990)', *UGentMemorie*, https://www.ugentmemorie.be/personen/vlerick-andre-1919-1990. Geraadpleegd op 24 mei 2023.

HAECK, TOM. 'Liberaal Syndicaat der Agenten van Openbare Diensten / Syndicat Libéral des Agents des Services Publics (1927-1972)', *ODIS*, https://www.odis.be/lnk/OR_7851. Geraadpleegd op 1 december 2021.
HAMELINCK, LUC, DE BRUYCKER, MIET en JANSSENS, BARBARA. *Onmisbaar openbaar: Een blik op de rol, het belang, de werking en de toekomst van de openbare sector*, Brussel, 2011.
HAMELINCK, LUC. 'Steek een PUMA in je dienst... Enkele O.E.S.O.-ideeën over de openbare diensten in de jaren '90', *Gids op Maatschappelijk Gebied*, nr. 11, 1991 (82), p. 1067-1081.
HAN, BYUNG-CHUL. *De vermoeide samenleving*, Amsterdam, 2012.
HARDEWYN, ANDRÉ. 'Une classe sociale à part entière? Esquisse de la vie sociale des fonctionnaires belges' in VANTHEMSCHE, G. red., *Les classes sociales en Belgique: deux siècles d'histoire*, Brussel, 2016, p. 213-266.
HENREKSON, MAGNUS. 'The Peacock-Wiseman Hypothesis' in GEMMELL, N. red., *The Growth of the Public Sector*, Aldershot, 1993, p. 53-71.
HEYRMAN, PETER, COLLA, JORIS en LAMBRICHTS, NOORTJE. *De sociale zekerheid van zelfstandigen in België 1937-2017: Solidariteit en verantwoordelijkheid*, Leuven, 2017.
HEYRMAN, PETER. 'August Vanistendael', *ODIS*, http://www.odis.be/lnk/PS_4443. Geraadpleegd op 14 januari 2022.
Historische evolutie', *RoSa vzw*, https://rosavzw.be/nl/themas/arbeid/historische-evolutie. Geraadpleegd op 8 juni 2022.

HONDEGHEM, ANNIE e.a. *Handboek bestuurskunde: organisatie en werking van het openbaar bestuur*, Brugge, 2017.
HONDEGHEM, ANNIE. 'Specificiteit van personeelsmanagement in de publieke sector', *Personeelsmanagement in de Overheid*, Onuitgegeven cursus, KU Leuven, 2022.
HONDEGHEM, ANNIE. 'The national civil service in Belgium' in *Civil Service Systems in Western Europe: Second Edition*, Cheltenham, 2011, p. 115-145.
HONDEGHEM, ANNIE. *De deontologie van de ambtenaar: een explorerend onderzoek*, Leuven, 1985.
HONDEGHEM, ANNIE. *De loopbaan van de ambtenaar. Tussen droom en werkelijkheid*, Leuven, 1990.
HONDEGHEM, ANNIE. *Werkgelegenheid in de kwartaire sector*, Leuven, 1985.
HUYBRECHTS, PAUL. *SOS NMBS: In het spoor van Karel Vinck*, Antwerpen, 2006.
HUYSE, LUC en DHONDT, STEVEN. *Onverwerkt verleden: collaboratie en repressie in België 1942-1952*, Leuven, 1994.
HUYSE, LUC en HOFLACK, KRIS. *De democratie heruitgevonden: oud en nieuw in politiek België 1944-1950*, Leuven, 1995.

'Indicators of Product Market Regulation', *OECD*, https://www.oecd.org/economy/reform/indicators-of-product-market-regulation/. Geraadpleegd op 5 oktober 2023.
'INFEDOP (1953-heden)', *ODIS*, http://www.odis.be/lnk/OR_27178. Geraadpleegd op 14 januari 2022.
Instappen a.u.b.!: Honderd jaar buurtspoorwegen in België, Antwerpen, 1985.
Instituut Administratie-Universiteit. *63-73 Instituut Administratie-Universiteit: academische zitting – 13 november 1973*, Brussel, 1973.
'International Labour Organization, 'Unemployment, total (% of total labor force) (national estimate) – Belgium', *The World Bank databank*, https://data.worldbank.org/indicator/SL.UEM.TOTL.NE.ZS?end=2000&locations=BE&start=1971&view=chart. Geraadpleegd op 12 juli 2023.
'International Monetary Fund, 'Inflation, consumer prices (annual %) – Belgium', *The World Bank databank*, https://data.worldbank.org/indicator/FP.CPI.TOTL.ZG?end=1999&locations=BE&start=1971. Geraadpleegd op 12 juli 2023.

JANSEN, THIJS, VAN DEN BRINK, GABRIËL en KOLE, JOS red. *Beroepstrots: een ongekende kracht*, Amsterdam, 2009.
JANSSENS, LODEWIJK. *Staking en moraal*, s.l., 1954.
JANVIER, RIA red. *Collectieve arbeidsverhoudingen in de publieke sector*, Brugge, 2021.
JANVIER, RIA. *Sociale bescherming van het overheidspersoneel*, I, Brugge, 1990.
JESSOP, BOB. *The Future of the Capitalist State*, Cambridge, 2002.
JOHNSTON, PAUL. *Success while others fail: Social Movement Unionism and the Public Workplace*, New York, 1994.
JORDHUS-LIER, DAVID C. 'Public Sector Labour Geographies and the Contradictions of State Employment', *Geography Compass*, nr. 7, 2012 (6), p. 423-438.
'Justitie & Politie - Octopus', *Belgische Senaat*, https://www.senate.be/doc/magazine/1998_4/n04-03.htm. Geraadpleegd op 13 september 2023.

KARECESKI, STEVEN en KISER, EDGAR. 'Is there a limit to the size of the state? The scope conditions of Wagner's law', *Journal of Institutional Economics*, 16 (2020), p. 217-232.
Kind en gezin. *Een eeuw kinderzorg in de kijker: de consultatiebureaus voor het jonge kind*, s.l., s.d.

'L'emploi dans les pouvoirs locaux wallons', *Union des villes et communes de wallonie asbl*, https://www.uvcw.be/finances/etudes/art-1874. Geraadpleegd op 9 oktober 2023.
'La Confédération des Syndicats Uniques et Apolitiques de Belgique (C.S.U)', *Courrier hebdomadaire du CRISP*, nr. 21, 1966 (9), p. 1-18.
'La grève des Finances de 1963', *Courrier hebdomadaire du CRISP*, nr. 11, 1966 (9), p. 1-23.
LALOY, LAURENCE. *Structure et évolution de l'emploi public belge. Working Paper 19-10 van het Federaal Planbureau*, Brussel, 2010.
LANE, JAN-ERIK en ERSSON, SVANTE. 'Public Sector Growth and the Welfare State' in *Politics and Society in Western Europe*, Londen, 1999, p. 322-341.
LIBERT, KARLINE. *Talentmanagement bij HR Rail en de NMBS: tussen visie en werkelijkheid. Een verkennend onderzoek naar talentmanagement bij HR Rail en de NMBS*, Onuitgegeven masterproef, KU Leuven, 2015.
LULOFS, JOHANN GERARD. 'Het categoralisme in de Nederlandse vakbeweging', *Sociaal Maandblad Arbeid*, nr. 6, 1968 (23), p. 514-540.
LUYTEN, DIRK. 'De NMBS als werkgever' in VAN DER HERTEN, B., VAN MEERTEN, M. en VERBEURGT, G. red., *Sporen in België: 175 jaar spoorwegen, 75 jaar NMBS*, Leuven, 2001, p. 273-300.
LUYTEN, DIRK. *Sociaal-economisch overleg in België sedert 1918*, Brussel, 1995.

MAGDAHL, JORGEN EIKEN en JORDHUS-LIER, DAVID. 'Labour internationalism and the public sector: The case of the Public Services International', *Political Geography*, 2020 (79), p. 1-9.
MAMPUYS, JOZEF. 'De christelijke vakbeweging' in GERARD, E. red., *De christelijke arbeidersbeweging in België: 1891-1991*, II, Leuven, 1991, p. 146-272.
MARC, FRANÇOISE. *Le nouveau statut syndical des fonctionnaires en Belgique*, Onuitgegeven masterproef, Université Catholique de Louvain, 1973.
MARLOW, MICHAEL L. en ORZECHOWSKI WILLIAM. 'Public sector unions and public spending', *Public Choice*, nr. 1, 1996 (89), p. 1-16.
MATTHIJS, HERMAN, NAERT, FRANK en VUCHELEN, JEF. *Handboek openbare financiën*, Antwerpen, 2001.
MATTHIJS, HERMAN. 'De geschiedkundige ontwikkeling' in MATTHIJS, H. en MERGAERTS, S., *Overheidsbegrotingen. I. Federale staat, gemeenschappen en gewesten en bijzondere begrotingsstelsels*, Brugge, 2015, p. 97-119.

MATTHIJS, HERMAN. *Overheidsbegrotingen*, Brugge, 1996.
MENU, PETER red. *Nationale en Vlaamse regeringsverklaringen 1944-1993*, Gent, 1993.
MICHIELSEN, S., 'Toen kon het plots wel, de begroting saneren', *De Tijd*, https://multimedia.tijd.be/25jaar-maastricht/. Geraadpleegd op 3 augustus 2023.
'Mijn Legerdienst: de laatste lichting', *Huis van Alijn*, https://huisvanalijn.be/nl/collectie-item/mijn-legerdienst-de-laatste-lichting. Geraadpleegd op 24 juli 2023.
MILLWARD, ROBERT. 'The 1940s Nationalizations in Britain: Means to an End or the Means of Production?', *The Economic History Review*, nr. 2, 1997 (50), p. 209-234.
MOESEN, WIM, VAN PUYENBROECK, TOM en VAN ROMPUY, VIC. *Handboek openbare financiën: economie en overheid*, Leuven, 2006.
'Moet ik Belg zijn om bij de federale overheid te werken?', *Selor*, https://www.selor.be/nl/vragen-en-antwoorden/mijn-cv-invullen/moet-ik-belg-zijn-om-bij-de-federale-overheid-te-werken. Geraadpleegd op 19 oktober 2022.
MOLITOR, ANDRÉ. *L'administration de la Belgique: Essai*, Brussel, 1974.
MOLLE, OMER. *La réforme administrative est-elle un mythe?*, Brussel, 1944.
MOMMEN, ANDRÉ. *The Belgian Economy in the Twentieth Century*, Londen, 1994.
MOORKENS, PETER en GYSELINCK, SOPHIE. 'Unie van hand- en geestesarbeiders', *ODIS*, http://www.odis.be/lnk/OR_1309. Geraadpleegd op 24 augustus 2023.
MOORKENS, PETER. 'Algemene Centrale der Openbare Diensten / Centrale Générale des Services Publics (1945-heden)', *ODIS*, https://www.odis.be/lnk/OR_1539. Geraadpleegd op 1 december 2022.

NEIRYNCK, LUC. *Van cipier tot vakbondslijder. Een eigenzinnige visie na 35 jaar ervaring in de Belgische gevangenissen*, Gent, 2018.
NELEN, SARAH en HONDEGHEM, ANNIE. *Emancipatiegericht personeelsbeleid in de overheidssector*, Leuven, 1999.
NEUVILLE, JEAN. 'BUYENS Julien', *Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier en Belgique*, https://maitron.fr/spip.php?article226425. Geraadpleegd op 6 mei 2021.
NEUVILLE, JEAN. 'Le taux de syndicalisation en Belgique en 1970', *Courrier hebdomadaire du CRISP*, nr. 9, 1973 (14), p. 1-18.
NIESTEN, EDDY. *September '83: de staking*, Berchem, 1984.
'Nieuw Rechtspositiebesluit gepubliceerd', *VVSG*, https://www.vvsg.be/nieuws/nieuw-rechtspositiebesluit-gepubliceerd. Geraadpleegd op 31 augustus 2023.
NIS. *Statistisch jaarboek voor België*, Brussel, 1945-1974.
'Nombre d'ETP et de personnes physiques du personnel de l'enseignement', *Fédération Wallonie-Bruxelles*, https://statistiques.cfwb.be/transversal-et-intersectoriel/emploi-fw-b/enseignants-et-personnel-de-lenseignement/nombre-detp-et-de-personnes-physiques-du-personnel-de-lenseignement/. Geraadpleegd op 9 oktober 2023.
'Onderwijsbegroting', *Vlaanderen.be*, https://www.vlaanderen.be/statistiek-vlaanderen/onderwijs-en-vorming/onderwijsbegroting. Geraadpleegd op 6 oktober 2023.
'Over ons', *Lineas*, https://lineas.net/nl/over-ons. Geraadpleegd op 31 augustus 2023.

PAMPEL, FRED C. en WILLIAMSON, JOHN B. 'Theoretical perspectives on the welfare state' in *Age, class, politics and the welfare state*, Cambridge, 1989, p. 22-50.
PARKINSON, CYRIL NORTHCOTE. 'Parkinson's Law, or The Rising Pyramid' in *Parkinson's Law and Other Studies in Administration*, Boston, 1957, p. 2-14.
PASTURE, PATRICK en MAMPUYS, JOZEF. *In de ban van het getal: ledenanalyse van het ACV 1900-1990*, Leuven, 1990.
PASTURE, PATRICK. 'Herstel en expansie (1945-1960)' in GERARD, E. red., *De christelijke arbeidersbeweging in België: 1891-1991*, I, Leuven, 1991, p. 244-298.
PASTURE, PATRICK. 'Kerk, natie en arbeidersklasse: Een essay over collectieve identificatie, in het bijzonder m.b.t. de (christelijke) arbeidersbeweging in België', *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 1999 (6), p. 7-36.
PASTURE, PATRICK. 'Liefde na datum. De christelijke arbeidersbeweging en het Sociaal Pact' in VANTHEMSCHE, G. en LUYTEN, D. red., *Het Sociaal Pact van 1944: Oorsprong, betekenis en gevolgen*, Brussel, 1995, p. 305-323.
PASTURE, PATRICK. *Kerk, politiek en sociale actie: de unieke positie van de christelijke arbeidersbeweging in België*, Leuven, 1992.
PERRY, JAMES, HONDEGHEM, ANNIE en WISE, LOIS RECASCINO. 'Revisiting the Motivational Bases of Public Service: Twenty Years of Research and an Agenda for the Future', *Public Administration Review*, nr. 5, 2010 (70), p. 681-690.
'Personeel lokale besturen', *Vlaanderen.be*, https://www.vlaanderen.be/statistiek-vlaanderen/overheidspersoneel/personeel-lokale-besturen. Geraadpleegd op 9 oktober 2023.
'Personeelsnetwerken', *Vlaanderen Intern*, https://overheid.vlaanderen.be/personeel/diversiteit-en-gelijke-kansen/personeelsnetwerken. Geraadpleegd op 29 november 2022.
PIRARD, JOSEPH. *L'extension du rôle de l'État en Belgique aux XIXe et XXe siècles*, Brussel, 1999.
PIRLOT, VICTOR en PLISNIER, FLORE. 'Introduction générale' in *Gids van de instellingen van openbaar nut in België*, I, Brussel, 2008, p. 216-217.
PIRLOT, VICTOR. 'Functioneel gedecentraliseerde diensten: algemene inleiding' in VAN DEN EECKHOUT, P. en VANTHEMSCHE, G. red., *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België: 19e-21e eeuw*, I, Brussel, 2017, p. 563-583.
PIRLOT, VINCENT e.a. *Gids van de instellingen van openbaar nut in België*, 5 dln., Brussel, 2008.
PLATEL, MARC. *Communautaire geschiedenis van België: van 1830 tot vandaag*, Leuven, 2004.
PUTNAM, ROBERT D. *Bowling alone: the collapse and revival of American community*, New York, 2000.

QUADAGNO, JILL. 'Theories of the welfare state', *Annual Review of Sociology*, 1987 (13), p. 109-128.

RAADSCHELDERS, JOS C. N. 'Changing European Ideas about the Public Servant : A Theoretical and Methodological Framework' in SAGER, F. en OVEREEM P. red., *The European Public Servant: a Shared Administrative Identity?*, Colchester, 2015, p. 15-37.
RAADSCHELDERS, JOS e.a. 'Against a Study of the History of Public Administration: a Manifesto', *Administrative Theory & Praxis*, nr. 4, 2000 (22), p. 772-791.
RAATS, TIM, LIVÉMONT, ELINE en PAUWELS, CAROLINE. 'De geschreven bronnen van de audiovisuele media' in VAN DEN EECKHOUT, P. en VANTHEMSCHE, G. red., *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België: 19e-21e eeuw*, II, Brussel, 2017, p. 1493-1518.
REYNAERT, HERWIG. *Belgische binnenlandse politiek*, Onuitgegeven cursus, UGent, 2019.
REYNDERS, LIESBETH. *Sabena, de ijzeren vogel. Een ervaringsgeschiedenis (1945-1965)*, Onuitgegeven masterproef, KU Leuven, 2002.
ROCHET, BÉNÉDICTE. 'L'impact de la seconde guerre mondiale sur les pratiques administratives', *Pyramides: Revue du Centre d'études et de recherches en administration publique*, nr. 1, 2005 (10), p. 158-179.
ROMBOUTS, FRANS. *De postbode belde vroeger twee keer: Hoe overheidsbedrijven kunnen overleven*, Tielt, 2002.
ROSE, RICHARD. 'From Government at the Centre to Nationwide Government' in YVES, M. en WRIGHT, V., *Centre-Periphery Relations in Western Europe*, Londen, 1985, p. 13-32.
ROSE, RICHARD. 'The significance of public employment' in ROSE, R. red., *Public employment in Western nations*, Cambridge, 1985, p. 1-54.
RSZ. *Loontrekkende tewerkstelling (RSZ) voor het vierde kwartaal*, s.l., 2005-2022.
RSZPPO. *Brochure 4e kwartaal – definitieve cijfers*, s.l., 2003-2016.
RUIZ, ÉMILIEN. 'Pour une approche comparée du "nombre des fonctionnaires" : propositions à partir du cas des États-Unis, de la France et du Royaume-Uni', *Histoire & Mesure*, nr. 2, 2021 (35), p. 133-170.

SELS, LUC. 'Statuut versus contract: Een veranderende arbeidsruil in de Belgische overheidssector', *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, nr. 4, 1996 (12), p. 325-337.
SENELLE, ROBERT. 'De Eerste Minister en de Administratie', *De brug: tijdschrift van de Rijksuniversiteit Gent*, nr. 2, 1958 (2), p. 86-107.
SENELLE, ROBERT. *Politieke, economische en sociale structuur van België*, Brussel, 1970.
SMEYERS, KRISTOF en BUYST, ERIK. *Het gestolde land: een economische geschiedenis van België*, Antwerpen, 2016.
SMITH, ANDREA red., *Europe's Invisible Migrants*, Amsterdam, 2002.
Staatssecretariaat voor hervorming der instellingen. *Morfologie van het staatsbestuur*, Brussel, 1977.
STANDING, GUY. *Work after Globalization: Building Occupational Citizenship*, 2009, Cheltenham.
'Statutaire jobs bij de overheid en nationaliteit : voor een herziening van artikel 10 van de Grondwet', *UNIA*, https://www.unia.be/nl/wetgeving-aanbevelingen/aanbevelingen-van-unia/statutaire-jobs-bij-de-overheid-en-nationaliteit-voor-een-herziening-van-artikel-10-van-de-grondwet. Geraadpleegd op 12 juli 2023.
'Structuur van de bevolking', *Statbel*, https://statbel.fgov.be/nl/themas/bevolking/structuur-van-de-bevolking#figures. Geraadpleegd op 10 oktober 2022.
SUETENS, LOUIS. 'De staking in de publiekrechtelijke sector', *Rechtskundig Weekblad*, nr. 35, 1959 (22), p. 1777-1792.
SURDIACOURT, NICOLAS. *Samen sterk! Intercommunales in België, van oorsprong tot heden*, Brussel, 2012.

'Ten huize van August Cool, Franciskanenlaan 46, Sint-Pieters-Woluwe' in FLORQUIN, J., *Ten huize van...*, VII, Leuven, p. 181-215.
THAYER SCOTT, JACQUELYN. 'Neocorporatism' in SCHAFRITZ, JAY red., *International Encyclopedia of Public Policy and Administration*, III, Pittsburgh, 2000, p. 1488.
THIJS, NICK. 'Geschiedenis van de administratieve hervormingen in België' in DEPRÉ, R. en HONDEGHEM, A. red., *De Copernicushervorming in perspectief: veranderingsmanagement in de federale overheid*, Brugge, 2005, p. 1-33.
THIJS, NICK. 'Het verhaal van de Copernicushervorming: Chronologie van de politieke en bestuurlijke feiten' in DEPRÉ, R. en HONDEGHEM, A. red., *De Copernicushervorming in perspectief: veranderingsmanagement in de federale overheid*, Brugge, 2005, p. 67-123.
'Trade Union Dataset', *OECD*, https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=TUD. Geraadpleegd op 11 oktober 2022.

United Nations. *Railway Reform in the ECE-region*, New York, 2018.

VAN DE WALLE, STEVEN, KAMPEN, JARL K. en BOUCKAERT, GEERT. *Stereotype beelden over ambtenaren en overheidsdiensten: Zesde rapport "Burgergericht Besturen: Kwaliteit en Vertrouwen in de Overheid"*, Leuven, 2003.
VAN DE WALLE, STEVEN. 'Kan er iets geregeld worden? Corruptie bij de overheid in cijfers', *Vlaams Tijdschrift voor Overheidsmanagement*, nr. 1, 2004 (4), p. 39-45.
VAN DEN EECKHOUT, PATRICIA en MOREAU, FRANÇOIS. 'De gemeenten en de lokale openbare instellingen' in VAN DEN EECKHOUT, P. en VANTHEMSCHE, G. red., *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België: 19e-21e eeuw*, I, Brussel, 2017, p. 35-99.
VAN DEN EECKHOUT, PATRICIA en VANTHEMSCHE, GUY. 'Parastatalen van de FOD Buitenlandse zaken, Buitenlandse handel en Ontwikkelingssamenwerking' in *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België: 19e-21e eeuw*, I, Brussel, 2017, p. 583-622.
VAN DER WEE, HERMAN. 'De Belgische economie in de maalstroom van een halve eeuw: 1925-1975' in *Gaston Eyskens 80: huldecolloquium*, Tielt, 1985, p. 57-119.
VAN HIMBERGEN, EDMOND. *Werkloosheidsprobleem en het plan Spitaels*, Onuitgegeven masterproef, Handelshogeschool Antwerpen, 1980.

VAN HOOLAND, BOB. *Nieuw publiek management: van bestuurskunde tot Copernicus*, Gent, 2003.
VAN KERSBERGEN, KEES. *Social Capitalism: A study of Christian democracy and the welfare state*, Londen, 1995.
VAN LEUVEN, EDWARD. 'De evolutie van de personeelseffectieven in overheidsdienst', *Tijdschrift voor bestuurswetenschappen en publiek recht*, nr. 5, 1962 (17), p. 304-319.
VAN MONTFORT, COR. *Besturen van het onbekende: Goed bestuur bij publiek-private arrangementen*, Den Haag, 2008.
VAN NIEUWENHUYSE, KAREL. *De klauw van een papieren leeuw: een politieke geschiedenis van de krant De Standaard 1947-1976*, Leuven, 2004.
VAN NIEUWENHUYSE, KAREL. *Een Standaard in Vlaanderen? Vlaams-katholieke krant op zoek naar kwaliteit en politieke invloed 1947-1976*, Onuitgegeven doctoraatsverhandeling, KU Leuven, 2002.
VAN ROMPAEY, JAN. 'Essai de synthese de l'évolution de la réforme de l'état en Belgique de 1961 à 1979', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 1979 (94), p. 469-495.
VAN ROMPAEY, LIES. *Strijd voor waardering: Het COV van 1893 tot 1983*, Antwerpen, 2003.
VANDENABEELE, WOUTER e.a. *Public service motivation in Vlaanderen: de gevalstudies 'Kind en Gezin' en 'administratie Welzijn' internationaal vergeleken*, Leuven, 2005.
VANDENDRIESSCHE, HELENE. *De ACOD: syndicalisme in overheidsdienst (1945-1954)*, Onuitgegeven masterproef, Universiteit Gent, 2006.
VANDERMEULEN, GEORGES. 'Ontwikkelingen van de collectieve arbeidsverhoudingen in de openbare sector' in BLANPAIN, R. red., *30 jaar Belgische arbeidsverhoudingen*, Deventer, 1977, p. 149-178.
VANDERMOSTEN, RENÉ red. *De openbare diensten in het tijdperk van de socialisatie: verhoudingen werkgevers-werknemers in de openbare diensten*, Brussel, 1962.
VANOOST, LODE. *Tot uw dienst: de zeven zonden van de ambtenaar doorprikt*, Berchem, 2019.
VANSWEEVELT, INGE. *Pogingen tot progressieve frontvorming in de vakbeweging tijdens en na de Tweede Wereldoorlog*, Onuitgegeven masterproef, Vrije Universiteit Brussel, 1987.
VANTHEMSCHE, GUY et STRUBBE, FILIP. 'Parastatalen van de FOD Sociale Zekerheid' in VAN DEN EECKHOUT, P. en VANTHEMSCHE, G. red., *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België: 19e-21e eeuw*, I, Brussel, 2017, p. 622-646.
VANTHEMSCHE, GUY. 'De instellingen van gewesten en gemeenschappen' in VAN DEN EECKHOUT, P. en VANTHEMSCHE, G. red., *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België: 19e-21e eeuw*, I, Brussel, 2017, p. 149-274.
VANTHEMSCHE, GUY. 'Een onvervulde socialistische droom. De nationalisering van de Belgische elektriciteitssector voor de Tweede Wereldoorlog' in BLONDÉ, B., DE SMAELE, H. e.a. red., *Overheid en economie: Geschiedenissen van een spanningsveld*, Antwerpen, 2014, p. 153-179.
VANTHEMSCHE, GUY. 'Salariats et marchés du travail' in VANTHEMSCHE, G. red., *Les classes sociales en Belgique : deux siècles d'histoire*, Brussel, 2016, p. 21-127.
VANTHEMSCHE, GUY. *De beginjaren van de sociale zekerheid in België: 1944-1963*, Brussel, 1994.
VANTHEMSCHE, GUY. *De paradoxen van de staat: Staat en vrije markt in historisch perspectief (negentiende en twintigste eeuw)*, Brussel, 1998.
VANTHEMSCHE, GUY. *La Sabena 1923-2001: Des origines au crash*, Brussel, 2002.
'Ventilation du budget global "Éducation, enseignement, Recherche et Formation"', *Fédération Wallonie-Bruxelles*, https://statistiques.cfwb.be/enseignement/budget-de-lenseignement/ventilation-du-budget-global-education-enseignement-recherche-et-formation/. Geraadpleegd op 6 oktober 2023.
VERCAUTEREN, GREGORY. *In naam van de sociale vooruitgang: de rol van de overheid in het sociaal overleg in België (1944-1981)*, Leuven, 2007.
VERMEULEN, PHILIPPE. 'De toegang van niet-Belgen tot de overheidsdiensten: Het probleem van deelname aan de staatsmacht als beslissend criterium', *Tijdschrift voor Vreemdelingenrecht*, nr. 4, 1996 (16), p. 303-316.
VINDEVOGHEL, MARIA. *Ik beschuldig... in naam van de Sabeniens*, Berchem, 2003.
'Vlaams onderwijs in cijfers 2020-2021', *Vlaanderen.be*, https://publicaties.vlaanderen.be/view-file/48367. Geraadpleegd op 9 oktober 2023.
'Vlaamse overheid stikt in kluwen van 194 agentschappen', *De Standaard* (21 maart 2013), p. 13.

WILLS, JANE. 'Mapping Class and its Political Possibilities', *Antipode*, nr. 1, 2008 (40), p. 25-30.
WOUTERS, NICO. *De Führerstaat: overheid en collaboratie in België (1940-1944)*, Tielt, 2006.
WUYTS, RUDI. *Alternatieve tewerkstelling in de openbare besturen*, Brugge, 1986.

YANTE, JEAN-MARIE en TALLIER PIERRE-ALAIN red. *Gids van de instellingen van openbaar nut in België*, 3 dln., Brussel, 2008.

INTERVIEWS

Jan Coolbrandt (schriftelijk), nationaal secretaris sector Vervoer CCOD (1988-2019), voorzitter ACV Openbare Diensten (2019-), 20 oktober 2022.
Hervé Decuyper, nationaal secretaris sector Ministeries (1962-1973), algemeen secretaris CCOD (1973-1975), voorzitter FCSOD (1975-1998) en nationaal secretaris ACV (1987-1998), 15 maart 2022.
Wies De Troch, militant ACV Openbare Diensten bij het Ministerie van Middenstand en Landbouw, 17 februari 2022.
Jean-François Engel, gewestelijk secretaris Luik CCOD, vicevoorzitter ACV Openbare Diensten (2001-2008), 25 juli 2022.
Luc Hamelinck, lid studiedienst ACV (1985-1991), algemeen secretaris ACV Openbare Diensten (1991-2019), 6 juni 2022 en 10 februari 2023.
Diederik Mangeleer, adjunct-kabinetschef sociaaleconomische zaken (1980-1991) onder Wilfried Martens, 16 november 2022.

Frans Marivoet, secretaris Antwerpen ACV Openbare Diensten (1971-2012), 4 maart 2022.
Guy Rasneur, nationaal secretaris sector Ministeries ACV Openbare Diensten (1973-1985), algemeen secretaris (1985-1991) en algemeen secretaris Franstalige vleugel ACV Openbare Diensten (1991-), 26 juli 2022.
Freddy Sanen, officier en militant ACV Openbare Diensten bij Civiele Bescherming, 18 februari 2022.
Pol Vandenhende, militant ACV Openbare Diensten bij het Ministerie van Ontwikkelingssamenwerking en Vlaams Ministerie van Onderwijs en Vorming, 21 februari 2022.

BRONNEN

'13 April was een succes', *De Nieuwe Tijd* (20 april 1957), p. 1.
'17-18 november. Algemeen congres: Financiering van de openbare sector voor een kwalitatieve dienstverlening', *De Nieuwe Tijd* (december 2005), p. 12-13.

'Aanpassing en herziening van de bezoldigingen', *De Nieuwe Tijd* (5 februari 1951), p. 1.
'Activiteitsverslag', *De Nieuwe Tijd* (20 september 1952), p. 1.
ACV Openbare Diensten. *Activiteitenverslag 2010-2015*, s.l., s.d.
ACV Openbare Diensten. *Onderzoeksrapport arbeidstevredenheid van het personeel in de lokale besturen*, Brussel, 2018.
'Administratief verslag 2021', *ACV*, https://www.hetacv.be/docs/default-source/acv-csc-docsitemap/5000-over-het-acv-a-propos-de-la-csc/5130-financiering-financement/administratief-verslag-20217dc933e303d34632bdfff0a73de2dc13.pdf. Geraadpleegd op 9 oktober 2023.
'Administratieve hervorming door een blauwe bril gezien...', *De Nieuwe Tijd* (25 september 1957), p. 1.
'Akkoord met de regering: Grote syndicale overwinning', *De Nieuwe Tijd* (10 maart 1962), p. 1.
'Armand Hengchen: Voorzitter van de Centrale geeft toelichting bij het Algemeen activiteitsverslag', *De Nieuwe Tijd* (14 mei 1982), p. 6.

'Baromètre social de la Wallonie', *IWEPS*, https://www.iweps.be/barometre-social-de-wallonie-special-democratie-institutions-wallonnes/. Geraadpleegd op 29 oktober 2022.
BAUMERS, KOEN. 'Waarom Franstalig België de kop van Maggie De Block eist: "Dit is de slechtste minister van Volksgezondheid ooit"', *Het Nieuwsblad*, https://www.nieuwsblad.be/cnt/dmf20200403_04911941. Geraadpleegd op 9 oktober 2023.
BERCKMANS, PAUL en CAYMAX, LIZETTE. *Structurele problemen in de openbare diensten: een verkennend onderzoek*, Leuven, 1981.
'Besluit van de Vlaamse Regering tot wijziging van het Vlaams personeelsstatuut van 13 januari 2006, wat betreft de hervorming van de selectieprocedures en andere bepalingen, en tot opheffing van het APKB', *Etaamb*, https://etaamb.openjustice.be/nl/besluit-van-de-vlaamse-regering-van-24-juni-2016_n2016036158.html. Geraadpleegd op 9 oktober 2023.
'Besparingsplan onderwijs van 112 miljoen klaar: nieuwe investeringen geschrapt, minder onderzoeksgeld hoger onderwijs', *VRT*, https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2021/10/14/besparingen-onderwijs/. Geraadpleegd op 9 oktober 2023.
'"Bevraging is dure propaganda"', *Het Nieuwsblad* (10 juni 2000), p. 4.
'Bijzonder congres keurt regionalisering Centrale goed', *De Nieuwe Tijd* (15 juli 1991), p. 1.
'Billijkheid bij het toepassen van Sancties', *De Nieuwe Tijd* (1 februari 1949), p. 1.
BOUCKAERT, GEERT e.a. *Klantentevredenheidsmetingen bij de Overheid. Eerste rapport "Burgergericht Besturen: Kwaliteit en vertrouwen in de Overheid"*, Leuven, 2001.
BOUVY, ANNE-SOPHIE en MALAY, OLIVIER. 'De volgende stap in de liberalisering van het spoor kan worden uitgesteld tot 2050', *De Wereld Morgen*, https://www.dewereldmorgen.be/artikel/2019/11/21/de-volgende-stap-in-de-liberalisering-van-het-spoor-kan-worden-uitgesteld-tot-2050/. Geraadpleegd op 9 oktober 2023.
BOVÉ, LARS. 'Rechters gaan meten hoe hard ze werken... tegen 2024', *De Tijd* (3 september 2022), p. 7.
BROECKMEYER, IVAN. 'Bonden komen op straat voor kleine ambtenaar: Syndicale achterdocht tegen Copernicus-hervorming wil maar niet wegebben', *De Tijd* (13 februari 2001), p. 4.
BRUSSEL, KAMER DER VOLKSVERTEGENWOORDIGERS, *Begroting van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en van het Openbaar Ambt voor het dienstjaar 1963*, 8 januari 1963.
BRUSSEL, KAMER DER VOLKSVERTEGENWOORDIGERS, *Buitengewone zitting 29 juni 1961, Begroting van de Minister van het Openbaar Ambt en van de Minister Onderstaatssecretaris voor Culturele Zaken voor het dienstjaar 1961. Verslag namens de commissie voor de Algemene Zaken en het Openbaar Ambt, uitgebracht door de heer Saintraint*, 38K4-XXIII-0000-1961.
BRUSSEL, KAMER DER VOLKSVERTEGENWOORDIGERS, *Handelingen van de plenaire vergaderingen 49e zittingsperiode*, Regeringsverklaring 14 juli 1999.
BRUSSEL, KAMER DER VOLKSVERTEGENWOORDIGERS, *Parlementair document 700/2.*
BRUSSEL, KAMER DER VOLKSVERTEGENWOORDIGERS, *Parlementaire Handelingen Kamer van Volksvertegenwoordigers, 9 juni 1920.*
BRUSSEL, KAMER DER VOLKSVERTEGENWOORDIGERS, *Zitting 13 januari 1960, Verslag namens de Commissie voor Belgisch-Congo en Ruanda-Urundi, uitgebracht door de heer Debucquoy*, 37K0367.
BRUSSEL, KAMER DER VOLKSVERTEGENWOORDIGERS, *Zitting 9 februari 1961, Verslag namens de Commissie voor de Afrikaanse Zaken, uitgebracht door de heer De Wulf.*
BRUSSEL, KAMER DER VOLKVERTEGENWOORDIGERS, *Vergadering van woensdag 16 januari 1974.*
BRUSSEL, KANSELARIJ VAN DE EERSTE MINISTER, *Protocol nr. 125/2 Comité A. 21 juni 2001.*

'C.C.O.D. – Gewest Brugge herdacht 10-jarig bestaan', *De Nieuwe Tijd* (10 januari 1956), p. 1, p. 4.
'Carlos Van Rafelghem haalde Sabena even uit rode cijfers. Ex-voorzitter Sabena overleden', *De Tijd* (25 juni 1991), p. 99.
'Christelijke Unie van Leraars bij het Rijksonderwijs C.U.R.O.', *De Nieuwe Tijd* (10 januari 1956), p. 2.
CORNELIS, BERT. 'Zij stonden aan de kant: de vakbonden en Copernicus', *HR Square: gids voor arbeidsrelaties en personeelsbeleid,* 2005 (28), p. 26.

DAEMS, HERMAN. 'Het jarenlange knutselbeleid is niet meer vol te houden', *De Tijd* (12 februari 2016), p. 11.
'Dat verandert!', *De Nieuwe Tijd* (25 maart 1959), p. 1.
'De "categoriëlen"', *De Nieuwe Tijd* (10 september 1964), p. 1.
'De administratieve Hervorming: de syndicaten uit de 'gemengde commissie' geweerd!', *De Nieuwe Tijd* (5 april 1952), p. 1.
'De algemene sociale toestand', *De Nieuwe Tijd* (23 april 1982), p. 4.
'De ambtenaren uit Congo: de integratiewet van 21-3-60', *De Nieuwe Tijd* (10 september 1960), p. 1.
'De bedreiging met 2% is afgewend!', *De Nieuwe Tijd* (18 september 1980).
'De CCOD heeft wel ondertekend', *De Nieuwe Tijd* (13 november 1987), p. 1.
'De Centrale verlaat de Rennaissancelaan te Brussel', *De Nieuwe Tijd* (26 december 1968), p. 1.
DE CROMBRUGGHE, DOMINIQUE. 'Actie en reactie: het nieuw tewerkstellingsplan voor langdurig werklozen', *De Gids op Maatschappelijk Gebied,* nr. 8-9, 1982 (73), p. 733-738.
'De economische toestand van België', *ABVV*, https://www.abvv.be/de-economische-toestand-van-belgie. Geraadpleegd op 28 november 2022.
DE KINDER, LUKA. 'Opvallend: Franstalige vakbond eist zevende staatshervorming', *De Morgen*, https://www.demorgen.be/nieuws/opvallend-franstalige-vakbond-eist-zevende-staatshervorming~b7285fe4/. Geraadpleegd op 9 oktober 2023.
'De Les van het Eenheidssyndicaat', *De Nieuwe Tijd* (3 maart 1947), p. 3.
'De nieuwe barema's', *De Nieuwe Tijd* (15 april 1958), p. 1.
'De organisatie van de afhankelijkheid van het onafhankelijk kartel', *De Nieuwe Tijd* (10 maart 1962), p. 2.
'De redevoering-programma van M. Lilar', *De Nieuwe Tijd* (25 maart 1959), p. 4-5.
'De regering keurt het voorontwerp van de militaire programmeringswet uit het STAR-plan goed', *Ministerie van Defensie*, https://beldefnews.mil.be/regering-keurt-voorontwerp-militaire-programmeringswet-star-plan-goed/. Geraadpleegd op 2 mei 2023.
'De regeringsverklaring is vaag! Wij verwachten daden!', *De Nieuwe Tijd* (10 oktober 1960), p. 1.
'De sociale programmatie in openbare dienst', *De Nieuwe Tijd* (25 oktober 1961), p. 1.
'De solidariteit van de overheidssector', *De Nieuwe Tijd* (2 oktober 1980).
'De strijd gaat door', *De Nieuwe Tijd* (5 maart 1957), p. 1.
'De uittredende voorzitter', *De Nieuwe Tijd* (25 juni 1970), p. 1.
DE VOS, MARC. 'Een zevende staatshervorming betekent onbetaalbare federale bevoegdheden verhuizen naar regio's met al onbetaalbare uitgaven', *Trends* (9 juni 2022), p. 56.
'De waarheid kwetst!', *De Nieuwe Tijd* (25 maart 1958), p. 1.
DE WALSCHE, THEO. 'Het syndicaal probleem in overheidsdienst' in SOMERS, M., *De administratieve hervorming in de realiteit*, Brussel, 1961, p. 66-79.
DEHAENE, JEAN-LUC. *Memoires*, Kessel-Lo, 2012.
DEHAENE, JEAN-LUC. *Pinksterplan Martens VI: Hoop voor de toekomst. Saneren met een menselijk gelaat*, Brussel, 1986.
'Demagogie', *De Nieuwe Tijd* (5 maart 1951), p. 1.
DEWEERDT, LODE. 'De toekomst', *De Nieuwe Tijd* (6 september 1931), p. 12-13.
'Dhr De Walsche, algemeen secretaris van het A.C.V.', *Gazet van Antwerpen* (10 januari 1947), p. 3.
Digitaal op weg: Een sterke overheid van de toekomst. Congrestekst ACV Openbare Diensten 27 en 28 mei 2021, Brussel, 2021.

'Een netelig probleem: de aanwerving van vreemde arbeiders', *De Nieuwe Tijd* (10 maart 1964), p. 8.
'Een nieuwe regering: een nieuwe patroon', *De Nieuwe Tijd* (20 november 1958), p. 1.
'Een terugblik op een bewogen agenda', *De Nieuwe Tijd* (mei 2010), p. 4-5.
'Eerste verslag aan de Wetgevende Kamers van de Gemengde Commissie van onderzoek naar de werking van de Rijksdiensten en de parastatale instellingen', *Belgisch Staatsblad* (22 december 1951), p. 1714-1792.
'Eisenbundel van het gemeenschappelijk vakbondsfront intersectoraal akkoord 2021-2022', *VSOA*, https://www.vsoa.eu/sites/default/files/inline-files/2021-2022%20eisenbundel%20intersectoraal%20akkoord%20gemeenschappelijk%20vakbondsfront%20ondertekend%20%281%29_0.pdf. Geraadpleegd op 6 november 2023.
'En onze bezoldigingen?', *De Nieuwe Tijd* (5 januari 1951), p. 1.
'"Er is al zo vaak tegen mij gestaakt en betoogd" Luc Van den Bossche niet onder indruk van ambtenarenprotest', *Het Nieuwsblad* (19 maart 2001), p. 4.

'Fatsoenlijk blijven', *De Nieuwe Tijd* (14 oktober 1983), p. 18.
'Federale ambtenaren worden klantvriendelijker', *De Nieuwe Tijd* (november 1999), p. 10.
'Federale en programmatorische overheidsdiensten', *FOD Beleid en Ondersteuning*, https://infocenter.belgium.be/nl/statistieken/federale-en-programmatorische-overheidsdiensten. Geraadpleegd op 30 augustus 2022.
'Financiën aan de vooravond van het congres', *De Nieuwe Tijd* (5 september 1949), p. 3.
FOD Financiën. *Jaarverslag 2021*, Brussel, s.d.
'FOD Justitie – Griffies en parketten', *FOD Beleid en Ondersteuning*, https://infocenter.belgium.be/nl/statistieken/fod-justitie-griffies-en-parketten. Geraadpleegd op 17 oktober 2022.

'FOD Justitie – Magistratuur', *FOD Beleid en Ondersteuning*, https://infocenter.belgium.be/nl/statistieken/fod-justitie-magistratuur. Geraadpleegd op 17 oktober 2022.
FOD Justitie. *Jaarverslag 2016 Directoraat-generaal Penitentiaire Inrichtingen*, Brussel, s.d.
FOD Justitie. *Jaarverslag 2021*, Brussel, s.d.
FOD Justitie. *Justitie in cijfers: 2015-2019*, Brussel, s.d.
FOURASTIÉ, JEAN. 'La fin des temps faciles', *Le Figaro* (20 december 1973), p. 2.
'Franse Gemeenschapscommissie (COCOF) — Région bruxelloise - Brussels Gewest', *Brussels Hoofdstedelijk Gewest*, https://be.brussels/over-het-gewest/gemeenschapsinstellingen-in-brussel/cocof. Geraadpleegd op 2 mei 2023.

'Geen vergoeding voor onwettig sociaal plan Sabena', *De Morgen*, https://www.demorgen.be/nieuws/geen-vergoeding-voor-onwettig-sociaal-plan-sabena~bf12d095/. Geraadpleegd op 19 oktober 2023.
GENT, AMSAB, *Zwart-witfoto van vuilnis op straat, Statiestraat, in Antwerpen, naar aanleiding van de staking van het ACOD*, september 1983, fo025000.
GENT, AMSAB-ISG, *Bibliotheek Camille Huysmans*, Brochure van minister van Binnenlandse Zaken Gilson over het openbaar ambt, met aantekeningen, 625.1073.
GENT, AMSAB-ISG, *Bibliotheek Camille Huysmans*, Herstel van de Openbare Functie, brochure dd. 13 februari 1961, CH MAD/0386.
GEVERS, PIET en GRODENT, JEAN JACQUES. *De openbare diensten in het gedrang*, Brussel, 1986.
'Groot verkiezingssucces voor onze centrale', *De Nieuwe Tijd* (20 juli 1955), p. 1.

HAMELINCK, LUC en JANSSENS, BARBARA. *Op zoek naar een aantrekkelijke werkgever*, Brussel, 2010.
HAMELINCK, LUC. 'Copernicushervorming van de federale administratie', *De Gids op Maatschappelijk Gebied*, nr. 5, 2003 (94), p. 19-30.
HENGCHEN, ARMAND. 'Nu is het oorlog', *De Nieuwe Tijd* (16 september 1983), p. 1-3.
'Herziening van de federale waarden', *BOSA*, https://bosa.belgium.be/nl/news/herziening-van-de-federale-waarden. Geraadpleegd op 6 oktober 2022.
'Het achtste congres van de Christelijke Centrale van de Openbare Diensten', *De Nieuwe Tijd* (15 augustus 1952), p 1.
'Het Congres te Genève', *De Nieuwe Tijd* (1 oktober 1947), p. 2.
'Het congres van 1974: Algemene resoluties en gevolg dat eraan gegeven werd', *De Nieuwe Tijd* (26 januari 1978), p. 5.
'Het Driejaarlijks Kongres van de Internationale Federatie van Christelijke Bonden van Overheidspersoneel', *De Nieuwe Tijd* (15 oktober 1950), p. 1, p. 4.
'Het Kartel der Onafhankelijke Syndikaten gaat over naar het Liberaal Syndikaat', *De Nieuwe Tijd* (25 oktober 1961), p. 2.
'Het personeel in de openbare centra voor maatschappelijk welzijn', *De Nieuwe Tijd* (14 oktober 1976), p. 5-8.
'Het personeel in overheidsdienst en de ziekteverzekering', *De Nieuwe Tijd* (10 juli 1964), p. 1.
'Het Staatspersoneel aan het woord voor de radio: Toespraak door dhr. Carl Moerman', *De Nieuwe Tijd* (15 maart 1949), p. 1.
'Het stakingsrecht van het personeel in overheidsdienst', *De Nieuwe Tijd* (25 februari 1960), p. 1.
'Het stakingsrecht: Peiling van de Openbare Mening', *De Nieuwe Tijd* (1 mei 1949), p. 2.
'Hiva-onderzoek: vakbondswerking rond kwaliteit van de arbeid', *Vakbeweging: militantenmagazine van het ACV*, 1987 (289).
'Hoever staan we? Waar gaan we naartoe?', *De Nieuwe Tijd* (10 september 1960), p. 1-2.
'Huldebetoon aan J. Buyens', *De Nieuwe Tijd* (25 oktober 1963), p. 2.

INBEL, *Het nieuw syndicaal statuut van het personeel in de overheidssector*, Brussel, 1985.
'Inleiding tot congresthema en algemene resoluties door Filip Wieers', *De Nieuwe Tijd* (14 mei 1982), p. 9.
'Inleiding tot de werkzaamheden', *De Nieuwe Tijd* (10 januari 1959), p. 3.
'Internationale van de Openbare Diensten en P.T.T.', *De Nieuwe Tijd* (10 december 1953), p. 1.

'Julien BUYENS, Algemeen Secretaris, verlaat de Centrale', *De Nieuwe Tijd* (25 oktober 1963), p. 1.

'Kerncijfers 2020', *Federale Pensioendienst*, https://www.sfpd.fgov.be/nl/over-ons/jaarverslag-2020/kerncijfers-2020. Geraadpleegd op 31 augustus 2022.
'Korte berichten', *De Nieuwe Tijd* (maart 2000), p. 2.
'Kristelijke overheidsvakbond ondertekent protokol 1990 niet', *De Tijd* (12 december 1989), p. 99.

'Laster en bekentenis', *De Nieuwe Tijd* (14 oktober 1983), p. 3.
'Le Pacte c'est quoi?', *Pacte pour un Enseignement d'excellence*, https://pactepourunenseignementdexcellence.cfwb.be/le-pacte/. Geraadpleegd op 9 oktober 2023.
LESAFFER, PIETER. 'Hoe verschilt het Waalse van het Vlaamse onderwijs? We kunnen nog iets leren van de 'wereldkampioen zittenblijven'', *Het Nieuwsblad*, https://www.nieuwsblad.be/cnt/dmf20220922_94718123. Geraadpleegd op 9 oktober 2023.
LEUVEN, KADOC, 'Een delicaat vraagstuk: de administratieve zuivering', *Vrijheid en Recht: CURO*, nr. 6, 1950 (1), KY 417, p. 69-70.
LEUVEN, KADOC, 'Een woordje tot de anderen', *Vrijheid en Recht: CURO*, nr. 4, 1951 (2), KY 417, p. 60-61.
LEUVEN, KADOC, 'In het teken der baremaherziening', *Vrijheid en Recht: CURO*, nr. 6, 1950 (1), KY 417, p. 62
LEUVEN, KADOC, 'Syndikaal statuut van het Rijkspersoneel', *Syndicale vorming: militantenblad van het Christen Syndicaat van het personeel van Spoor, P.T.T., Zeewezen, Luchtvaart & Radio*, nr. 3, 1955 (11), KYB789, p. 3-30.
LEUVEN, KADOC, *ACOD-FCSOD perscontact 25/11/1999*.
LEUVEN, KADOC, *Activiteitsverslag ACV periode 1977-1979*, KX2.1.
LEUVEN, KADOC, *Activiteitsverslag ACV periode 1979-1981*, KX2.1.
LEUVEN, KADOC, *Activiteitsverslag ACV periode 1994-1996*, KX2.1.

LEUVEN, KADOC, *Archief ACV Openbare Diensten (CCOD)*, Belgische Senaat, De modernisering van de federale openbare besturen: Verslag namens de commissie voor de binnenlandse zaken en voor de administratieve aangelegenheden uitgebracht door mevrouw Van Riet, 12 juli 2000, BE/942855/121/123.
LEUVEN, KADOC, *Archief ACV Openbare Diensten (CCOD)*, CCOD-enquête: Pijnpunten in de hervormingsvoorstellen voor de Federale administratie, Dossier Copernicus, maart 2000, BE/942855/121/123.
LEUVEN, KADOC, *Archief ACV Openbare Diensten (CCOD)*, Dossier 'Acties van de Federatie van de Christelijke Syndicaten der Openbare Diensten (FCSOD)', BE/942855/121/109.
LEUVEN, KADOC, *Archief ACV-Openbare Diensten (CCOD)*, Inleiding tot algemeen activiteitsverslag, congres 1986.
LEUVEN, KADOC, *Archief ACV-Openbare Diensten Antwerpen*, Dossier inzake de stakingen tegen de Eenheidswet, BE/942855/2142/269.
LEUVEN, KADOC, *Archief ACV-Openbare Diensten Antwerpen*, Statuten van de Christelijke Centrale van de Openbare Diensten, Brussel, 1952, BE/942855/2142/209, p. 8-9.
LEUVEN, KADOC, *Archief ACV-Openbare Diensten Antwerpen*, verslag algemene jaarvergadering van 13 februari 1949, BE/942855/2142/206, p. 3-4.
LEUVEN, KADOC, *Archief ACV-Vormingsdienst*, LINDEMANS, I., 'Visie op de Toekomst', 15 mei 1976, BE/942855/29/170.
LEUVEN, KADOC, *Archief André Dequae*, krantenknipsel 'Staking in Financiën' uit De Nieuwe Gids, 26 juli 1963, BE/942855/239/785.
LEUVEN, KADOC, *Archief André Vlerick*, Briefwisseling Vlerick o.m. met minister Lilar, R. Talpaert en Gaston Deurinck (SIU), BE/942855/1011/553.
LEUVEN, KADOC, *Archief André Vlerick*, nota "Rol en plaats van de syndikaten in de overheidsdiensten", 1962, BE/942855/1011/555, p. 4-14.
LEUVEN, KADOC, *Archief bestuursorganen van het Algemeen Christelijk Vakverbond (ACV)*, Dossier Sabena, 1991-1998, Persbericht ACV 14-06-1995, BE/942855/19/287/2.
LEUVEN, KADOC, *Archief bestuursorganen van het Algemeen Christelijk Vakverbond (ACV)*, Openbare Diensten (CCOD), 1990-1999, Nota van Hervé Decuyper aan Willy Peierens, Brussel, 8 april 1991, BE/942855/19/396.
LEUVEN, KADOC, *Archief bestuursorganen van het Algemeen Christelijk Vakverbond (ACV)*, Openbare Diensten (CCOD), 1990-1999, Posters CSC, s.d., BE/942855/19/396.
LEUVEN, KADOC, *Archief bestuursorganen van het Algemeen Christelijk Vakverbond (ACV)*, Transport en Communicatie. Fusie van de Christelijke Vakbond van Communicatiemiddelen en Cultuur en Christelijke centrale Vervoer en Diamant in 2001, 1980-1999, De toekomst van de CVCC: besluiten van het Directiecomité van 19/6/95, BE/942855/19/399.
LEUVEN, KADOC, *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten (CCOD)*, Activiteitsverslag Christelijke Centrale der Openbare Diensten 1995-1999.
LEUVEN, KADOC, *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten (CCOD)*, Algemeen activiteitsverslag 1978-1981.
LEUVEN, KADOC, *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten (CCOD)*, Algemeen activiteitsverslag 1982-1985.
LEUVEN, KADOC, *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten (CCOD)*, Bedenkingen bij de vergadering van het bureau van de groep Financiën, nota Kristien van der Gucht dd. 15 december 1975.
LEUVEN, KADOC, *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten (CCOD)*, Brief August Cool aan Julien Buyens betreffende N.P.C. der bedienden van de Stadstramwegen en autobuslijnen, 6 april 1955.
LEUVEN, KADOC, *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten (CCOD)*, Brief van de vrijgestelde voor Luik aan Julien Buyens, 18 augustus 1955.
LEUVEN, KADOC, *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten (CCOD)*, CCOD-militant: vandaag en morgen, werkboek, BE/942855/121/158.
LEUVEN, KADOC, *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten (CCOD)*, Congres 1978, II, Inleiding tot algemeen activiteitsverslag, Filip Wieers.
LEUVEN, KADOC, *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten (CCOD)*, Congres 1978, II, Openingstoespraak Bomhals.
LEUVEN, KADOC, *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten (CCOD)*, Dossier Gelijke Kansen, Evenwichtige vertegenwoordiging, een uitdaging voor mannen en vrouwen, BE/942855/121/111.
LEUVEN, KADOC, *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten (CCOD)*, FCSOD-Info nota Gelijke-kansenbeleid in de overheidsdiensten: stand van zaken, 7 maart 1994, BE/942855/121/26.
LEUVEN, KADOC, *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten (CCOD)*, Ontwerp algemene resoluties, Congres 1986, De Haan, 25-26 april 1986.
LEUVEN, KADOC, *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten (CCOD)*, Toepassing van de 4-dagen-week en halftijdse uitstapregeling in overheidsadministraties: CCOD maakt de balans op... wat na één jaar toepassing van de wet van 10 april 1995?, BE/942855/121/23.
LEUVEN, KADOC, *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten (CCOD)*, Congres 1952, Verslag congres.
LEUVEN, KADOC, *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten (CCOD)*, Dagelijks Bureau 1950-1951-1952, Administratief Bureau 1953-1957.
LEUVEN, KADOC, *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten (CCOD)*, propagandabrief C.B.B.A.O.D. afdeling A.S.L.K., s.d., BE/942855/121/1.
LEUVEN, KADOC, *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten (CCOD)*, propagandamateriaal, Brussel, 3 maart 1945, BE/942855/121/1.
LEUVEN, KADOC, *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten (CCOD)*, Raad C.C.O.D. 1959 tot 1963 1964, Verslag van de vergadering van de Raad van de centrale van 30 juni 1959, p. 4.
LEUVEN, KADOC, *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten (CCOD)*, Syndicale grenzen CCOD.
LEUVEN, KADOC, *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten (CCOD)*, Vergaderverslag van het Dagelijks Bestuur, 11 juli 1950.

LEUVEN, KADOC, *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten (CCOD)*, 11e congres van C.C.O.D., Activiteitsverslag gemeenten en provinciën.
LEUVEN, KADOC, *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten (CCOD)*, Algemeen activiteitsverslag 1969-1973.
LEUVEN, KADOC, *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten (CCOD)*, Congres 1962, Toespraak van de heer minister Alfred Bertrand, 12 mei 1962.
LEUVEN, KADOC, *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten (CCOD)*, Congres 1965, Algemeen Activiteitsverslag 1962-1965.
LEUVEN, KADOC, *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten (CCOD)*, Feesten afscheidsvieringen A. Hengchen, F. Wieers etc., Documenten betreffende afscheidsviering Hengchen, 1985.
LEUVEN, KADOC, *Archief Christelijke Centrale der Openbare Diensten (CCOD)*, Raad CCOD 1959 tot 1963 1964, 19/10/1963 Conseil de la Centrale – Succession J. Buyens.
LEUVEN, KADOC, *Documenten tentoonstelling 125 jaar ACV*.
LEUVEN, KADOC, *Intersectoraal eisenbundel 2001-2002 FCSOD ACOD*.
LEUVEN, KADOC, *Intersectoraal eisencahier 2005-2006 FCSOD-VSOA-ACOD*.
LEUVEN, KADOC, *Nieuwe tijden: het christelijk syndicaal programma voor de eerstvolgende periode. XIVde congres ACV Brussel 13, 14 en 15 juli 1945*, Gent, 1945, KX1.1., p. 62.
LEUVEN, KADOC, *Verslag vergadering Bureau-FCSOD van 20 januari 2000*.
LEUVEN, KADOC, *Volledige tewerkstelling: een program voor industrialisatie*, Brussel, 1955, KX1.1.
'Liberaal syndicalisme heeft plaats verworven', *Volksbelang*, nr. 9, 2007 (128), p. 6.
LINDEMANS, IGNAAS. 'Derde Arbeidscircuit voor langdurig werklozen: uitgeslotenen of zich uitsluitenden?', *De Gids op Maatschappelijk Gebied*, nr. 5, 1996 (87), p. 425-441.

'Meer geld voor het leger, maar nog niet genoeg', *Trends*, https://trends.knack.be/nieuws/meer-geld-voor-het-leger-maar-nog-niet-genoeg/. Geraadpleegd op 9 oktober 2023.
'Memorandum aan de heer Eerste Minister', *De Nieuwe Tijd* (20 maart 1957), p. 2.
'Ministeries', *De Nieuwe Tijd* (15 december 1989), p. 7.
'Moet ik Belg zijn om bij de federale overheid te werken?', *Selor*, https://www.selor.be/nl/vragen-en-antwoorden/mijn-cv-invullen/moet-ik-belg-zijn-om-bij-de-federale-overheid-te-werken. Geraadpleegd op 19 oktober 2022.
MOUTON, ALAIN. '"Wij zijn nu eenmaal geen barricadenvakbond"', *Trends* (31 januari 2008), p. 48.
MOUTON, ALAIN. 'Het Belgische leger zoekt personeel en geld', *Trends*, https://trends.knack.be/nieuws/macro-economie-beleid/het-belgische-leger-zoekt-personeel-en-geld/. Geraadpleegd op 9 oktober 2023.

'Naar de eenheid van actie! Gemeenschappelijk schrijven aan de Eerste Minister', *De Nieuwe Tijd* (20 mei 1957), p. 1.
'Naar integratie van het personeel van Afrika', *De Nieuwe Tijd* (10 januari 1960), p. 1.
'Nederlandstalige gevangenisvakbonden leggen komende dagen voorstel Geens voor aan personeel', *Belga online*, https://share.belga.press/news/ca57b36e-a754-44ed-b324-d88e528cf1d4. Geraadpleegd op 9 oktober 2023.
'Niemand wilde het einde onder ogen zien', *Het Laatste Nieuws* (24 februari 2017), p. 19.
'Nieuwe regeerakkoorden met nieuwe opties?!', *De Nieuwe Tijd* (september 1999), p. 4-5.
'Nog eens aanpassing of fundamentele hervorming van de wedderegeling?', *De Nieuwe Tijd* (15 oktober 1950), p. 2.
NOTHOMB, CHARLES-FERDINAND. *De waarheid mag gezegd worden*, Brussel, 1987.

OECD. *Government at a Glance 2021*, Parijs, 2021.
'Onrust op komst?', *De Nieuwe Tijd* (17 februari 1992), p. 22.
'Ons ontwerp van gemeenschappelijk Schrijven aan de Eerste Minister', *De Nieuwe Tijd* (20 februari 1951), p. 1.
'Onze actie voor lonen, wedden en pensioenen', *De Nieuwe Tijd* (20 februari 1951), p. 1.
'Onze actie voor uw bezoldigingen', *De Nieuwe Tijd* (20 januari 1951), p. 1.
'Onze Culturele Dienst: Hogere levensstandaard door hogere geestesontwikkeling', *De Nieuwe Tijd* (15 september 1947), p. 1.
'Onze eischenprogramma's', *De Nieuwe Tijd* (augustus 1946), p. 6-7.
'Onze nieuwe algemeen secretaris', *De Nieuwe Tijd* (25 oktober 1963), p. 1.
'Opdoffer voor Copernicus vanwege Raad van State', *De Standaard* (8 september 2001), p. 3.
'Open brief aan de ACOD', *De Nieuwe Tijd* (20 maart 1957), p. 8.
'Opvoering van de produktiviteit in de Openbare Diensten: ontwerp van resoluties', *De Nieuwe Tijd* (10 januari 1959), p. 5.
'Overheden blijven doof voor betogende ambtenaren: Marge voor overkoepelend overleg is smal tot onbestaande', *De Tijd*, https://www.tijd.be/algemeen/algemeen/overheden-blijven-doof-voor-betogende-ambtenaren/5289385.html. Geraadpleegd op 9 oktober 2023.

PAULI, WALTER. '"We zijn kanonnenvlees. We hebben níéts'. Theo Francken (N-VA) en Wouter De Vriendt (Groen) belichten de rol van België in Oost-Europa', *Knack* (2 februari 2022), p. 22.
'Pénurie d'enseignants : école cherche prof désespérément', *rtbf.be*, https://www.rtbf.be/article/penurie-denseignants-ecole-cherche-prof-desesperement-11055872. Geraadpleegd op 9 oktober 2023.
'Productiviteit in de O.D.', *De Nieuwe Tijd* (25 januari 1957), p. 4.
'Proficiat voor het personeel van Financiën', *De Nieuwe Tijd* (28 juni 1959), p. 6.

'Recht op deconnectie voor federale ambtenaren', *BeSWIC*, https://www.beswic.be/nl/nieuws-en-evenementen/recht-op-deconnectie-voor-federale-ambtenaren. Geraadpleegd op 11 september 2023.

'Rekenhof vraagt update zware beroepen ambtenaren', *ACV*, https://www.hetacv.be/nieuws-algemene-pagina/2023/05/02/rekenhof-vraagt-update-zware-beroepen-ambtenaren. Geraadpleegd op 6 november 2023.
RSZ. *Loontrekkende tewerkstelling voor het vierde kwartaal*, s.l., 2021.

'Sabena-Swissair: Tweede keer, goeie keer?', *De Nieuwe Tijd* (23 juni 1995), p. 32-33.
'Scholen verliezen 300 miljoen euro door aanhoudende besparingen', *Katholiek Onderwijs Vlaanderen*, https://www.katholiekonderwijs.vlaanderen/scholen-verliezen-300-miljoen-euro-door-aanhoudende-besparingen. Geraadpleegd op 2 mei 2023.
'Staking met orde en waardigheid gelukt!', *De Nieuwe Tijd* (30 september 1983), p. 1.
'Statuten van de Christelijke Centrale van de openbare diensten', *De Nieuwe Tijd* (10 december 1959), p. 3-4.
'Structuur C.C.O.D.', *De Nieuwe Tijd* (10 december 1959), p. 2.
'SV-bevraging', *Statistiek Vlaanderen*, https://www.vlaanderen.be/statistiek-vlaanderen/sociale-samenhang/vertrouwen-in-de-overheid. Geraadpleegd op 29 oktober 2022.
'Syndicale verkiezingen: overwinning van het C.S.F', *De Nieuwe Tijd* (20 juli 1955), p. 3.

'T.A.O.', *De Nieuwe Tijd* (20 november 1953), p. 4.
TEGENBOS, GUY. 'Liberale ambtenarenvakbond krijgt geld en personeel bij', *De Standaard* (19 december 2002), p. 3.
TEGENBOS, GUY. 'Liberale politici werven leden voor liberale vakbond', *De Standaard* (28 juni 2002), p. 4.
TEGENBOS, GUY. 'Toch maar antwoorden op de Copernicus-vragenlijst', *De Standaard* (13 juni 2000), p. 10.
'Th. De Walsche spreekt over de Federatie van de Christelijke Centrale van de Openbare Diensten', *De Nieuwe Tijd* (9 december 1965), p. 6.
'Tien jaar gepensioneerdenwerking!', *De Nieuwe Tijd* (13 november 1987), p. 2.
'Toespraak van A. Hengchen, Algemeen Secretaris', *De Nieuwe Tijd* (12 augustus 1971), p. 2.

'Uitslagen ministeries', *De Nieuwe Tijd* (28 juni 1959), p. 3.

'Van 1946 tot 1949', *De Nieuwe Tijd* (5 september 1949), p. 1.
'Van CCOD naar ACV Openbare Diensten', *De Nieuwe Tijd* (november 2005), p. 3.
'Van de ene straat naar een andere... laan', *De Nieuwe Tijd* (5 september 1949), p. 8.
VAN DEN BROECK, DENISE. 'Moeder en kind ontsnappen aan gezinsdrama', *De Morgen* (26 februari 1999), p. 8.
VAN MASSENHOVE, FRANK. 'Edith', *De Tijd*, 10 oktober 2015, p. 61.
'Verder naar een modern personeelsbeleid voor de Vlaamse overheid', *Vlaanderen.be*, https://www.vlaanderen.be/intern/personeel/verder-naar-een-modern-personeelsbeleid-voor-de-vlaamse-overheid. Geraadpleegd op 31 augustus 2023.
VERELST, JEROEN. 'ACV hoopt wilde stakingen te vermijden met sociaal pact', *De Morgen* (14 juli 2007), p. 4.
'Verklaring over de produktiviteit in Openbare Diensten', *De Nieuwe Tijd* (20 november 1958), p. 5.
Vlaams Ministerie van Onderwijs en Vorming. *Statistisch jaarboek van het Vlaams onderwijs schooljaar 2020-2021*, Brussel, 2022.
'Voor meer welstand, voor meer rechtvaardigheid', *De Nieuwe Tijd* (20 februari 1957), p. 1.
'Voor wie er nog mocht aan twijfelen...', *De Nieuwe Tijd* (1 mei 1946), p. 11-12.
'Voorstelling SOL – De Wijngaard', *Het ACV*, https://www.hetacv.be/het-acv/sectoren/overheidsbedrijven-en-openbare-diensten/sectoren/federale-overheid/bedienaren-erediensten/voorstelling-sol---de-wijngaard. Geraadpleegd op 19 oktober 2022.

'Waar blijft ons statuut, mijnheer Lilar?', *De Nieuwe Tijd* (25 september 1959), p. 6.
'Waar vloeien uw belastingcenten naartoe?', *De Tijd*, https://www.tijd.be/politiek-economie/belgie/algemeen/waar-vloeien-uw-belastingcenten-naartoe/10336777.html. Geraadpleegd op 2 mei 2023.
'Wat wil de regering op economisch en sociaal gebied?', *De Nieuwe Tijd* (25 oktober 1960), p. 1-2.
'Weddeherziening voor het lager personeel', *De Nieuwe Tijd* (15 november 1960), p. 3.
'Welk spel speelt men?', *De Nieuwe Tijd* (10 november 1957), p. 1.
'Welkom aan de Christelijke Unie voor leraars van het Rijksonderwijs', *De Nieuwe Tijd* (10 januari 1956), p. 1.
'Wet betreffende de hervorming van sommige economische overheidsbedrijven', *Belgisch Staatsblad* (21 maart 1991).
'Wij schenken klare wijn!', *De Nieuwe Tijd* (20 januari 1951), p. 1.
'Wijzigingen in het kader der vrijgestelden', *De Nieuwe Tijd* (5 september 1968), p. 1.
'Wisselend volgens de bril waarmede men het bekijkt', *De Nieuwe Tijd* (1 september 1947), p. 1.

'Ziekteverzekering', *De Nieuwe Tijd* (28 september 1964), p. 1.
'Zijn vaste benoemingen uit de tijd?', *Visie-ACW* (29 maart 1996).
'Zonder enige officiële raadpleging stelt de regering, in akkoord met de ACOD, volgende barema's voor', *De Nieuwe Tijd* (25 januari 1958), p. 1.

COLOFON

Dit onderzoeksrapport werd gerealiseerd door KADOC-KU Leuven

COÖRDINATIE
Peter Heyrman en Luc Vints

ONDERZOEK EN REDACTIE
Arno Demeulemeester

TEKSTREDACTIE
Winand Van Meerbeek

ICONOGRAFIE
Yvon Eikenaar

VORMGEVING
Alexis Vermeylen

STUURGROEP
prof. dr. Kim Christiaens (KADOC), Jan Coolbrandt (ACV Openbare Diensten), Stéphane Deldicque (ACV Openbare Diensten), prof. dr. Eric Geerkens (ULiège), Ilse Heylen (ACV Openbare Diensten), dr. Peter Heyrman (KADOC), Barbara Janssens (ACV Openbare Diensten), prof. em. dr. Guy Vanthemsche (VUB), Luc Vints (KADOC).

ISBN: 9789078192602
D/2024/3139/4

© 2024 KADOC-KU Leuven

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de eigenaars.

KU LEUVEN KADOC ACV openbare diensten